

**Hanti hadak, manysi mesék:
kalauz legközelebbi
nyelvrokonainkhoz**

*Rendhagyó emlékkönyv
Csepregi Márta
70. születésnapjára*

Főszerkesztő: Gugán Katalin

Szerkesztők: Kerezsi Ágnes
Kubínyi Kata

Szerzők:

Ajpin, Jeremej D.

Bíró Bernadett

Dudeck, Stephan

F. Gulyás Nikolett

Geraszimova, Gyiana V.

Gugán Katalin

Holopainen, Sampsa

Honti László

Kerezsi Ágnes

Kongyina, Galina R.

Kubínyi Kata

Lázár Katalin

Nagy Zoltán

Németh Szilvia

Onyina, Szofja V.

Peszikova, Agrafena Sz.

Ruttkay-Miklián Eszter

Simoncsics Péter

Sipos Mária

Sipőcz Katalin

Szigiljetov, Vitalij

Szopocsina, Oleszja J.

Volkova, Anyiszja Ny.

Vagatova, Marija K.

Az idegen nyelven írt fejezetek fordítói:

Kerezsi Ágnes

Nagy Katalin

Schön Zsófia

Sipőcz Katalin

Kézirat
Budapest, 2021.

Tartalomjegyzék

Köszöntjük Csepregi Mártát! (<i>Honti László</i>)	7
Szerkesztői előszó	10
A nulladik fejezet: hogyan hasonlítunk? (<i>Gugán Katalin – F. Gulyás Nikolett</i>)	13
A nyelvek tipológiai megfelelései	13
A nyelvek érintkezésen alapuló hasonlósága	15
A nyelvek közös eredetre visszavezethető hasonlósága.....	17
Mi fán terem a nyelvrokon?	21
1. Az ősök nyelve, a nyelvek őse (<i>Gugán Katalin</i>).....	22
Mi vala kezdetben?.....	22
Bábelben túl.....	23
Nyelvcsaládok régen és ma	25
Makrofamiliák, rokontalan nyelvek, kis, nagy, élő és holt nyelvek	28
2. A nyelv változása: mi, hol, és főleg: miért változik? (<i>Gugán Katalin</i>)	31
Mi minden történhet a szavakkal?	31
A mondatok és alkotóelemeik	33
Fülzsír és lustaság – avagy miért változik a nyelv?.....	34
3. A legkisebb is számít, sőt! Dióhéjban a hangváltásokról (<i>Sampsa Holopainen – Sipos Mária</i>)	39
Hangváltás, hangtörvény: a nyelvtörténet alapjai.....	39
A hangváltás okáról, módjáról és hatásáról	40
Milyen hangváltások vannak?	45
A hangváltások szabályossága.....	47
Más (nyelv)családokban is megesik... ..	48

Végül, de nem utolsó sorban: a hányatott sorsú szóvégi hangokról	154
4. Szavak vándorlása (<i>Gugán Katalin</i>)	61
Elértjük-e felmenőinket?	61
Mit csinál az etimológus?	64
Az alapszókészlet	66
Miért nincs húsvéti csokimony?	69
Tengernek fényes hűgya	70
Törjük a kobakunkat!	73
5. Alapnyelvi örökségünk (<i>Sipos Mária – Sipőcz Katalin</i>)	75
Elemi cselekvések és életjelenségek	80
Testrésznevek	82
Számnevek, számrendszerek	85
6. A grammatikai morféimák és a nyelvrokonság (<i>Sipőcz Katalin</i>)....	89
7. Grammatikalizáció (<i>Bíró Bernadett</i>)	94
8. Ősi mondatok nyomában (<i>F. Gulyás Nikolett</i>)	103
9. Mennyire uráli a magyar? (<i>Gugán Katalin – Kubinyi Kata</i>)	110
Jogászok és banyák, avagy hogyan lesz egy szóból sok?	111
Szavak számolva és számolatlanul	117
Ragozzuk még?	119
Olyan bizonytalanok vagyunk – vagy mégsem?	124
10. Manysi és hanti	
(<i>Németh Szilvia – Sipos Mária – Gugán Katalin</i>)	129
Az északi manysi	130
Az északi hanti	143
Szurguti hanti mini-nyelvlecke	157
Élet Szibéria nyugati végein	165
11. A hantik és manysik lakta Szibéria (<i>Németh Szilvia</i>)	166

12. A hantik története és kapcsolatuk a környezetükkel (<i>Stephan Dudeck</i>)	178
A tromagani hantik története	178
„Hiszen mi egy kihalófélben lévő nép vagyunk!”	192
Rénszarvasok a Szurguti járásban	195
Város és erdő	199
13. A kőolaj esete a hantikkal és a manysikkal (<i>Nagy Zoltán</i>)	206
Az olajbányászat hatása a hantik és a manysik életére.....	206
Az olajbányászat ökológiai hatásai.....	211
Az olajbányászat és az ellenállás lehetősége	216
14. A tajgán innen és túl: hagyományok és változások a hanti emberek életében napjainkban (<i>Kerecsi Ágnes</i>).....	223
Az alapprobléma.....	223
Az erdei szálláshelyeken élő obi-ugorok élete napjainkban.....	226
A falvak lakói	235
A városlakók.....	244
15. Kis nép – nagy rokonság (<i>Ruttkay-Miklián Eszter</i>)	252
16. Éneklési alkalmak és éneklési mód a hantiknál az 1990-es években (<i>Lázár Katalin</i>)	264
Történetek az Urálon túlról.....	272
17. Magamról (<i>Oleszja Szopocsina</i>).....	273
18. Az anyanyelvről, a hantiról (<i>Szoffja Onyina</i>).....	275
19. A manysi nyelv az életemben (<i>Gyiana Geraszimova</i>)	280
20. Gyerekkorom két emlékezetes hazaútja (<i>Galina Kongyina</i>)	285
21 Három emlék (<i>Anyiszja Volkova</i>).....	290
Az édesanyám.....	290
Hogyan mentem el vadászni.....	291
Történet a boltban vásárolt babáról	292

22. Régi történetek (<i>Jeremej Ajpin</i>)	293
Apa elűzi a háziszellemet	293
Éjszakázás útközben	295
Csemege a medvének	297
23. A Tűz Asszonynak két szeme volt...(<i>Marija Vagatova</i>).....	301
A Tűz Asszonynak két szeme volt... ..	301
Tisztelni kell a tüzet.....	301
Gyermekkortól ismert jelek	302
24. Megtalálni önmagunkat (<i>Vitalij Szigiljetov</i>)	305
Termést hozó idők formálója	309
Pályakép Csepregi Mártáról (<i>Simoncsics Péter</i>)	310
Dr. Csepregi Márta és a hanti nyelv szurguti dialektusának kutatási problémái (<i>Agrafena Peszikova</i>)	321
Tabula gratulatoria	326
Hivatkozások a kötet <i>Mi fán terem a nyelvrokon?</i> c. egységéhez ...	333
Hivatkozások a kötet <i>Élet Szibéria nyugati végein</i> c. egységéhez...	337

Köszöntjük Csepregi Mártát!

Talán a szakmánkkal egyidős az a szép szokás, hogy felhívjuk a figyelmet arra, ha az uralisztika egy-egy kitűnő művelője kerek számú évet tudhat maga mögött. Most Márta került sorra abból az alkalomból, hogy ő is elkezdett „hetvenkedni”... Ez természetesen okul szolgál arra, hogy szóljunk arról, mi is történt ebben az emberi léptékkal mérve nem is nagyon rövid időszakban, és miféle mérlege vonható meg ennek az életútnak.

Nos, munkában és eredményekben gazdag évtizedek vannak Márta mögött. Ismereteim szerint meghatározó jelentőségű, amit letett a közös asztalra: igényes egyetemi oktatás, szakember-palánták kalauzolása a tudományos tevékenység legtöbbszörre bonyolult ösvényein, kitűnő kapcsolatok kiépítése bel- és külföldi kutatóhelyekkel és szakemberekkel, legtöbbszörre nemzetközi tudományos összejövetelek szervezése, nemzeti tudományos érdekeink képviselője hazai és nemzetközi testületekben, a tudomány iránt érdeklődő nagyközönség szakszerű tájékoztatása, figyelemre méltó tudományos publikációk. Mindezt nagyon szimpatikus, kedves viselkedéssel, hiteles empátiával tudta megtenni.

Tudományos tevékenységi köréből elismerésre méltóként kiemelem azt a nem éppen elmélyült szakmai tevékenységet igénylő munkát, amelyben mestere, Hajdú Péter is jeleskedett, hogy ti. olykor ő is hajlandó volt pazarolni idejét arra, hogy kommentálja a nyelvünk és népünk eredetéről időnként tömegesen ránk ömlesztett, vicclapokba való dilettáns megnyilatkozásokat.

Oroszországi kapcsolatai révén megismerhetett és megszerezhetett olyan szakmai kiadványokat, amelyek külföldre nem vagy csak nagy nehézségek árán juthattak el, ezekről listákba gyűjtve Márta több alkalommal is tájékoztatta az ottani forrásoktól elzárt külföldieket. Neki köszönhetően jutottam hozzá én is ilyen információkhoz, olykor pedig, ha szükségem volt egy-egy publikációra, igyekezett valamiképpen a rendelkezésemre bocsátani.

Mindezek szerves tartozékai annak a palettának, amelyet ő maga alakított. Igaz, volt ebben külső „segítség”: kivételesen szerencsés volt az indulása, hiszen Szegeden, a hajdani József Attila

Tudományegyetemen a sokunk által tisztelt Hajdú Péter vette szárnyai alá. A kezdeti kitűnő szakmai háttér biztosította, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében indulhatott tudományos pályafutása, majd tartósan az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszékén folytatódott több évtizeden át a karrier, közben pedig külföldi ösztöndíjas tanulmányok révén bővítette ismereteit, Helsinkiben az egyetemen ismertette meg érdeklődő ifjú északi rokonainkat anyanyelvünk rejtelseivel, a magyar uralisztika eseményeivel és eredményeivel.

Mindig figyeltem Márta publikációs tevékenységét. Eleve fölkelte érdeklődésemet, hogy már a kezdetek kezdetén ő is „belehabarodott” legközelebbi rokon nyelveink egyikébe, az osztjákba. Első tanulmányai az osztják igeneveket tárgyalták, de később is vissza-visszatért ehhez a témához. Szerintem ebbéli tevékenységének a csúcspontja osztják kresztomátiája, amelyben a szurguti dialektust ismertette igen alaposan, sőt obi-ugor rokonaink szűkebb pátriájában ennek egy orosz nyelvű változatával is meglepte a szakmai világot. Ez a kresztomátia-tevékenység azért is megnyerő számomra, mert ugyanabból a nyelvjárásból én is gyűjthettem anyagot, sőt, volt egy közös nyelvmesterünk, a jelen kötet egyik szerzője, az elbűvölő személyiségű Agrafena Peszikova.

Életútjáról és tudományos érdemeiről ennél többet írnom felesleges volna, hiszen az ugyancsak szögedi háttérű Simoncsics Péter régebb óta van vele kapcsolatban, mint én, ezért sokkal közelebbi az ismeretségük, és Simoncsics nagyon szépen szól ebben a kötetben mindarról, amit érdemes tudnunk Mártáról.

Tevékenységét mindig és mindenütt elismerés övezte, közvetlen munkatársaitól csak pozitív véleményt lehetett hallani, a szakmán kívüliek is tudták, mit alkotott, a szóbeli elismeréseket pedig hivatalos kitüntetések fűszerezték. Biztos vagyok abban, hogy ez a jelenlegi ünnepi kötet is méltó kifejezése annak, hogy mennyire megbecsüli és szereti őt a szakmai közönség.

A 70. életév elérése – nagyon jól tudom – szerencse dolga is, ami alkalmul szolgál arra, hogy az ilyen szerencse fia/lánya számvetést készítsen. Ünnepeltünk esetében ez minden bizonnyal könnyű, legfeljebb a bőség zavara lehet a zavar forrása. Azt hiszem, szakmai

közösségünk nevében okkal mondhatom, hogy a remélhetőleg nyugalmasabb nyugdíjas éveket kihasználva még teljesebb és gazdagabb lesz dalos kedvű Mártánknak ez a szép életműve.

Márta, Isten éltesse!

Honti László

Szerkesztői előszó

Amikor egy-egy kutató elér egy nevezetes évfordulót, a kollégák közössége ezt – egyebek mellett – azzal is megünnepelheti, hogy összefognak, és kiadnak egy emlékkönyvet az ünnepelt tiszteletére. Ezekben az emlékkönyvekben rendszerint tudományos jellegű tanulmányok vannak, amelyek valamilyen módon kötődnek a jubiláns szakmai életútjához is. A jelen kötet ilyen szempontból tehát rendhagyó is, meg nem is. Abban az értelemben nem az, hogy elválaszthatatlanul kötődik az ünnepelt, a 2020. december 23-án hetvenedik születésnapját ünneplő Csepregi Márta pályafutásához azáltal, hogy az obi-ugor népekkel és nyelvekkel foglalkozik. Rendhagyó azonban abban az értelemben, hogy a kötetet nem a szűk szakmának szánjuk, hanem bárkinek, aki érdeklődik a hantik és manysik (összefoglaló néven: obi-ugorok) iránt. Ezáltal ugyanakkor ismét kapcsolódunk az ünnepelt pályafutásához, hiszen ezt az emlékkönyvet akár az általa szerkesztett, nagyon sikeres [Finnugor kalauz](#) folytatásának is lehetne tekinteni. Írásunk tehát egy kalauz az obi-ugor nyelvekhez és népekhez.

A kötet négy nagyobb egységből áll. Az elsőben bemutatjuk, miért, milyen alapokon mondhatjuk azt, hogy nyelvcsaládunkban, azaz az uráli nyelvek családjában a hanti és a manysi a magyar nyelv két legközelebbi rokona. Ez azt jelenti, hogy ezek a nyelvek azok, amelyekben a legtöbb magyarral megfeleltethető elem van, és azért feleltethetők meg ezen obi-ugor és magyar elemek egymásnak, mert közös ősből eredeztethetők. Máris pontosítanunk kell azonban az előző mondatot: bár a köztudatban két nyelv, azaz a hanti és a manysi él, valójában több nyelvről kell beszélnünk. Nehéz ugyan definiálni, hogy mi tekinthető önálló nyelveknek, de ha a kölcsönös érthetőséget tekintjük az egy nyelvhez tartozás alapfeltételének, akkor nincs olyan, hogy a hanti és a manysi, hanem hanti és manysi nyelvekről kell beszélnünk, a közöttük lévő különbségek ugyanis túl nagyok ahhoz, hogy ezeket nyelvjárási különbségeknek lehessen tekinteni. Sajnos ezek közül a nyelvek közül azonban már több kihalt, csak korai szöveggyűjtések őrzik emléküket.

Kötetünkben három olyan nyelvet mutatunk be, amelyeknek még vannak anyanyelvi beszélői: az északi manysit, az északi hantit, valamint a keleti hantit (szurguti változat). Mielőtt azonban ezeket egy-egy rövidebb írás erejéig megismertetnénk az olvasókkal, a nyelvészeti

témájú fejezetek azokat a kérdéseket is körüljárják, hogy miért egyszerre távoliak és mégis közeliak ezek a nyelvek a magyarhoz képest, melyek azok a szókészleti, hangtani, alaktani és mondattani tulajdonságaik, amelyeket közös örökségnek tekinthetünk. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kötetnek ebben a részében nem törekedtünk az egyes témák átfogó feldolgozására, ehhez számos kiváló kézikönyv áll az érdeklődők rendelkezésére, melyeket igyekszünk az egyes fejezetek végén, az ajánlott olvasmányok listáján fel is tüntetni. Célunk az volt, hogy a rövid, és amennyire lehet, olvasmányos fejezetekkel felkeltsük az olvasók érdeklődését a téma iránt, illetve tisztázzunk bizonyos alapvető kérdéseket.

A második nagyobb egység immár nem a nyelvekről, hanem a népekről szól. Első fejezetében bemutatja Szibériának azon részét, ahol legközelebbi nyelvrokaink élnek, második fejezetének egy része áttekintést ad történelmükről, a további fejezetek pedig mai életüket, mai problémáikat tárják az olvasók elé. Ezeket a fejezeteket olyan kutatók írták, akik a szakirodalom mellett a személyes tapasztalataikra is jócskán támaszkodhattak, hiszen rendszeresen jártak és járnak a hantik és a manysik között. A nyelvészeti és a néprajzi fejezet közös jellemzője, hogy ahol csak lehetett, viszonylag csínján bántunk a hivatkozásokkal annak érdekében, hogy minél könnyebb legyen a szövegeket olvasni. Ugyanakkor a két nagy egységhez készült egy-egy hivatkozáslista, ezek a kötet végén találhatóak.

A kötet harmadik részében maguké az obi-ugoroké a szó. Arra kértük hanti és manysi ismerőseinket, barátainkat, hogy írjanak maguk is a kötetbe, meséljenek a magyar olvasóknak az életükről, hogy segítségükkel megismerhető legyen, milyen ma az ő életük Oroszországban. Az írások igen változatos jellegűre sikerültek: vannak közöttük szorosán önéletrajzi jellegűek, de vannak olyanok is, amelyek többé-kevésbé stilizálva, a szépirodalom eszköztárával mutatják be a magyar olvasók számára az obi-ugorok életét. Két manysi szerzőnk ezeket az írásokat manysiul, vagy részben manysiul küldte el, ezeket Sipócz Katalin fordította magyarra; a hanti szerzők inkább oroszul fogalmaztak (bár voltak közöttük kétnyelvű művek is), az ő kézirateik Kerecsi Ágnes és Nagy Katalin fordításában olvashatók.

A kötet negyedik egysége az ünnepeltről, Csepregi Mártáról szól. Két áttekintés kapott ebben helyet az életművéről, mindkettőt olyan szerzők készítették, akik nagyon régen ismerik őt, s egyszerre barátai és kollégái: az egyiket a magyar Simoncsics Péter, a másikat a hanti

Agrafena Peszikova jegyzi. Ezt követi mindazon kollégák és barátok felsorolása, akik csatlakozni kívántak a gratulálók listájához (tabula gratulatoria). A kötetet a korábban említett két hivatkozásjegyzék zárja.

A nyelvészeti egység megírása során igyekeztünk minél kevesebb nyelvészeti szakkifejezést használni, de a téma nem tehetette lehetővé, hogy ilyenek egyáltalán ne szerepeljenek a kötetben. Hogy a tájékozódást, értelmezést megkönnyítsük, készült egy kiegészítő a kötethez, amely – ha nyomtatásban is megjelenne a mű – könyvjelzőként lehetne használható. A digitális kiadásnál ez egy különálló, egy oldal terjedelmű fájl, amely egyrészt tartalmazza a szakkifejezések magyarázatát, másrészt egy térképet, mely jelöli, mely folyók mentén, mely településeken beszélnek még az obi-ugor nyelveket. Ugyancsak ebben a fájlban található annak magyarázata, hogy az egyes obi-ugor nyelvek esetében melyik betű milyen hangot jelöl.

Végezetül, de nem utolsó sorban a szerzők szeretnének köszönetet mondani mindenkinek, akik segítették munkájukat: Schön Zsófiának a többrendbeli hozzájárulásért (a kötet megtervezése, a kapcsolattartás a hanti szerzőkkel, Stephan Dudeck kéziratának lefordítása), Szabó Dittának a Tabula gratulatoria koordinálásáért, Hegedűs Annának az illusztrációkhoz nyújtott segítségével, a Nyelvtudományi Kutatóközpontnak pedig azért, hogy helyet biztosított honlapján a könyv megjelentetésére.

A nulladik fejezet: hogyan hasonlítunk?

„Amíg kicsi voltam és okos és kedves és szép, mindig tudták, hogy kire hasonlítok. Nagymama azt mondta: istenem, akárcsak az anyja! Nagypapa azt mondta: az ördögbe is, szakasztott az apja! Emil bácsi azt mondta: a megszólalásig szegény Jolán! Apukám azt mondta: mintha csak magamat látnám! És anyukám azt mondta: azért talán rám is hasonlít egy kicsit!” Janikovszky Éva örökbecsű sorai bizonyos értelemben a nyelvek hasonlítására is vonatkoztathatók: amikor felmerül a kérdés, hogy melyik nyelv melyikre hasonlít, a válasz attól függ, milyen alapon, miből kiindulva hasonlítjuk őket össze. Az alábbiakban három szempontrendszerrel mutatunk be: a nyelvek szerkezeti-tipológiai szempontú, a területi kapcsolatokon nyugvó, s végezetül a feltételezhető eredeten alapuló összehasonlítását.

Különböznek? Hasonlítanak?

Fotó: F. Gulyás Nikolett, Värkska (Észtország), 2010.

A nyelvek tipológiai megfelelései

A nyelvtipológia célja feltárni a világ nyelvei között fennálló szerkezeti hasonlóságokat és különbségeket, bemutatni elterjedtségüket, és

magyarázatot adni mindezen jelenségekre, ezáltal pedig arra a kérdésre, hogy mi lehetséges és mi nem az emberi nyelvekben. Fontos megjegyezni, hogy a tipológiai egyezések fennállhatnak rokon és nem rokon, valamint földrajzilag közeli és távoli nyelvek között is. A nyelvtipológiában az alapján, hogy a nyelvtani viszonyokat – mint az időviszonyítást, a többséget, vagy az egyes mondatrészek szerepét – hogyan jelöli egy nyelv, négy fő nyelvtípust szoktak megkülönböztetni.

Az **izoláló** (elkülönítő) nyelvekben a tartalmi és a nyelvtani jelentést is önálló alakokkal fejezik ki. Ebbe a csoportba tartozik például a maori nyelv, amelyben nincs sem ige-, sem névszóragozás, a nyelvtani információkat önálló szavak kódolják: *E kai ana a Mere i ngaa kooura*.¹ Ennek a maori mondatnak minden összetevője önálló szónak tekinthető. A mondat elején szereplő *E*, valamint az *ana* a cselekvés idejét jelöli, a *kai* az 'eszik' jelentésű ige, az *a* a mondat alanyára, Maryre utal, míg az *i* a mondat tárgyára (*koorua* 'rák'). A *ngaa* a határozott névelőnek felel meg. Így a mondat jelentése: 'Mary éppen eszi a rákot'.

A **flektáló** (hajlító) nyelvekben a nyelvtani viszonyokat a szó belsejében található magánhangzóknak vagy a szó végződésének megváltoztatásával fejezik ki. Ezt a változást láthatjuk például az angol rendhagyó igék esetében: *I sing a song every day*. 'Minden nap elénekelek egy dalt.' és *I sang a song yesterday*. 'Elénekeltem egy dalt tegnap'.

Az **agglutináló** (ragozó, ragasztó) nyelvekben a nyelvtani viszonyok jelöli a különféle toldalékok. Mindegyik ugor (és más uráli) nyelv ebbe a típusba tartozik. A következő szurguti hanti mondatban például az irányjelölést, az alany személyét és számát, valamint az igeidőt is a szuffixumok (a szótó után álló toldalékok) mutatják: *Ati-m-nat wāl-l-əm* 'Apámmal élek'.

Az utolsó típus az **inkorporáló** (bekebelező, polisintetikus) nyelveké, amelyekben a szavak többféle toldalékot tudnak felvenni, sőt más szavakat és azok toldalékait is magukba tudják olvasztani. Az inuktit nyelvben például azt, hogy 'El kell mennem a repülőtérré', egy egy szóból álló mondattal fejezik ki:

---

¹ Bauer, Winifred & William Parker & Te Kareongawai 2001. *Maori*. London – New York: Routledge, 262.

*Qangatasuukkuvimmuuriaqalaaqtunga.*²

A „mondatszó” töve a *qangata* ’emel(kedik)’ jelentésű ige, a *suuq*, *kkut* és *vik* különféle képzők, a szó jelentése így ’reptér’. (Egyes toldalékok végén a mássalhangzók eltűnnek, illetve átalakulnak.) A *mut* részesesetet és a példában irányt jelöl; a *riaqa* szekvencia, mely az *aq*, *jariaq* és a szükségességet kifejező *qaq* képzőelemekből áll, kb. azt jelenti ’menni kell’; a *laaq* elem jövő időt fejez ki, a mondat többi része pedig az alany számát és személyét jelölő igei személyrag.

A ma beszélt kb. 7000 nyelv bármelyike besorolható a fenti típusok valamelyikébe, így érthető, hogy önmagában egy adott tipológiai típushoz való tartozással nem igazolható a nyelvek rokonsága. Az agglutináló típus a legelterjedtebb a világ nyelvei között. Egy 165 nyelvet tartalmazó mintában például 125 nyelv döntően, további 20 pedig részben agglutináló.³

A nyelvek érintkezésen alapuló hasonlósága

Amikor két vagy több nyelv beszélői érintkeznek egymással, az egyes nyelvekből különféle módokon különféle elemek kerülhetnek át egymásba elsősorban azoknak a beszélőknek a közvetítésével, akik az adott nyelveket egyaránt használják, azaz két- vagy többnyelvűek. A legismertebb eset a kölcsönzésnek az a típusa, amikor bizonyos elemek hangalakokkal és jelentéssel kerülnek át egy másik nyelvbe. A magyar nyelv 2500-3000 éves önálló története során, azaz amióta az ugor nyelvközösség felbomlott, számos ilyen elemmel gazdagodott. A legkorábbiak ezek közül ó- és középiráni eredetűek (pl. *tehén*, *tej*, *tíz*), a legfrissebbek között pedig sok az angol eredetű elem, ezek folyamatosan kerülnek át a nyelvbe jelenleg is. Nemcsak fogalomjelölő, hanem grammatikai viszonyokat kifejező elemek kölcsönzésére is lehet példát találni a nyelvekben: minél hosszabb ideig áll fenn az érintkezés a beszélők között, és az minél intenzívebb, annál

---

² Dench, Catherine & Patricia L. Cleave & Jane Tagak & Janice Beddard 2011. The Development of an Inuktitut and English Language Screening Tool in Nunavut. *Canadian Journal of Speech-Language Pathology and Audiology*. 35 (2): 168–177.

³ Balthasar Bickel, Johanna Nichols. 2013. Fusion of Selected Inflectional Formatives. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/20>)

nagyobb az esély az átvételekre. Fontos szerepet játszik a nyelvek egymásra gyakorolt hatásában az is, hogy a beszélői közösségek milyen viszonyban vannak egymással, melyik csoport a domináns, melyiknek van nagyobb presztízse, illetve maguknak a beszélőknek a száma is meghatározó tényező lehet.

A kölcsönzésnek kicsit nehezebben felderíthető, de szintén általános módja az is, amikor az egyik nyelv mintául szolgál a másik nyelv számára, de a mintát az átvevő nyelv saját elemekkel tölti ki. Ismert példája ennek a tükörfordítás, amikor egy nagyobb nyelvi egységet (szösszetélt vagy kifejezést) adnak vissza úgy egy másik nyelven, hogy annak összetevőit elemenként lefordítják: ilyen a magyarban például a *befolyás* főnév, mely a német *Einfluß* mintájára jött létre. A fentiekhez hasonlóan nyelvtani szerkezetek is megjelenhetnek így egy-egy nyelvben, vagy akár több nyelvben is, de ennek ugyanúgy előfeltétele a hosszabb ideig fennálló érintkezés. Ennek egyik leghíresebb példája a Volga-Káma vidéki ún. nyelvszövetség (area), ahol az itt beszélt finnugor nyelvekre (mordvin, mari, udmurt, komi) az ugyanitt beszélt török nyelvek (csuvas, tatár, baskír) voltak nagy hatással, ill. a sok egymás mellett töltött évszázad során ezeknek a nyelveknek számos közös vonása alakult ki. A török nyelvekből származó átvételként jelent meg például a mordvinban, a mariban és az udmurtban egy olyan szerkezet, amelyben egy igenév személyragozott alakja és a 'jön' jelentésű ige együttese azt fejezi ki, hogy valaki valamit szeretne/tervez megtenni. A jelenség külön érdekessége a magyar szempontjából az, hogy az oszmán törökből ugyanez a minta átkerült a románba, a román minta pedig a magyar nyelv legkeletibb nyelvjárásaira is hatott, ez a forrása az itt adatolt *nem jött játszódnom* szerkezetnek. Ugyanazt a mintát látjuk tehát a volga-vidéki finnugor nyelvekben, mint a háromszéki magyar nyelvjárásban, és ezeknek egyaránt török forrása van, de más-más volt az átadó nyelv, és az átvétel ideje is.

Mindedig olyan típusú kapcsolatokról esett szó, melyek esetében az átvevő nyelv fennmarad, azaz a beszélők folyamatosan használják, újabb és újabb elemeket építve bele. A másik típusú kapcsolat az, melynek eredményeként egy adott nyelv beszélői felhagynak eredeti anyanyelvükkel, és átvesznek egy másik nyelvet a környezetükben beszélt nyelvek közül. A nyelvcsere során azonban eredeti nyelvükből átvisznek bizonyos elemeket abba a nyelvbe, amelyre váltanak. A balti nyelveknek, valamint az oroszoknak (ezen belül is elsősorban az északi

orosz dialektusoknak) vannak olyan vonásai, amelyeknek legvalószínűbb magyarázata az, hogy ahogy ezek a népek terjeszkedtek, a velük érintkező, eredetileg uráli nyelvet beszélő népek nyelvet váltottak (azaz maguk is balti vagy orosz beszélőkké lettek), de eredeti uráli nyelvük egyes vonásai beépültek az általuk újonnan elsajátított nyelvbe. Így például az indoeurópai, s azon belül a balti nyelvek közé tartozó lett nyelvbe az uráli eredetű, mára már gyakorlatilag kihalt lív nyelvből került át az első szótagi hangsúlyozás jelensége, de ugyanez megfigyelhető a szintén balti litván bizonyos nyelvjárásaiban is, valamint az északi orosz nyelvjárásokban.

A nyelvek közös eredetre visszavezethető hasonlósága

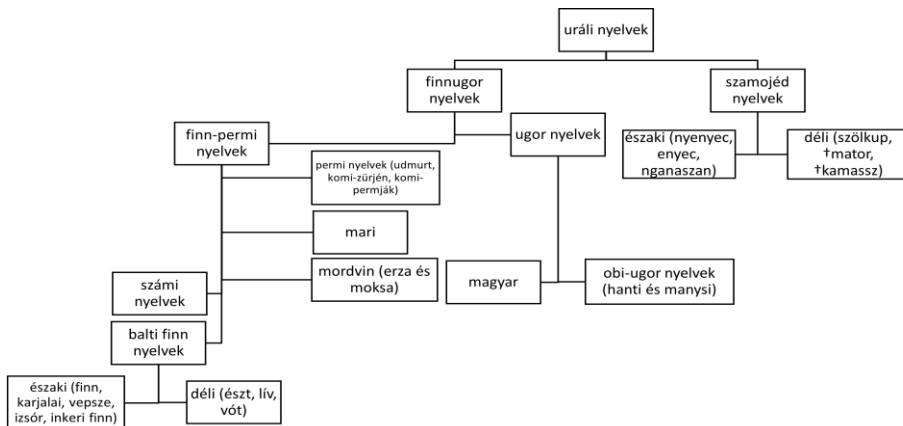
A történeti-összehasonlító módszer azt vizsgálja, melyek azok az elemek, illetve tulajdonságok két vagy több nyelvben, amelyek egy olyan időszak örökségének tekinthetők, amikor az adott nyelvek előzményei még egy nyelvet alkottak. Ahhoz, hogy ilyen elemeket (szavakat és toldalékokat), illetve szerkezeteket (mondattani jelenségeket) fel lehessen tárni, először szigorúan körül kell határozni, melyek azok a jelenségek, amelyek nem bizonyíthatnak nyelvrokonságot. Az előző pontok alapján pusztán a tipológiai egyezés még nem bizonyítja a nyelvrokonságot, ahogy önmagukban az érintkező területeken beszélt nyelvek közös tulajdonságai sem. Ezeken túl is lehetnek azonban egyéb, azaz nem közös eredetre visszavezethető hasonló jelenségek: a gyermeknyelvi és a hangutánzó szavak például mindenféle rokonságtól függetlenül is emlékeztethetnek egymásra. Még a véletlen szerepe sem kizárható: a nyelvek egy zárt, viszonylag kevés elemből álló hangrendszer segítségével hozzák létre a fogalomjelölő szavak százazreit (egy [rekordgyűjtemény](#) szerint a legkevesebb hang a kelet-pápuai rotoka nyelvben van, ez mindössze 11 fonémát jelent, míg a legtöbb a Botswana-ban beszélt !Xóóban, melynek hangkészlete 112 elemből áll), így mindenképpen számolni kell véletlen egyezésekkel egymástól akár nagyon távol álló nyelvek között is. A finn *matto* 'szőnyeg' szónak ugyanúgy semmi köze nincs az olasz *matto* 'örült' szóhoz, mint az angol *sugar* 'cukor' szónak a baszk *sugar* 'láng' szóhoz – és a finn *turha* 'hiába' szó is csak véletlenül emlékeztet a magyar *turhára*.

Az összehasonlító vizsgálatra leginkább a szavaknak azon csoportja alkalmas, amelyeknél kevésbé várható, hogy kölcsönzés útján kerülnek

be egy nyelv szókészletébe. Ilyenek a testrésznevek, a rokonságnevek, a számnevek, a névmások, a természeti környezetre vonatkozó megnevezések (ezeket részletesebben tárgyalja kötetünk negyedik fejezete). Szintén alapvető célpontjai az összehasonlításnak azok az elemek, amelyek valamilyen nyelvtani funkciót töltenek be, mert ezekre ugyancsak kevésbé jellemző, hogy érintkezés során átkerüljenek egyik nyelvből a másikba. A rokonság megállapítása úgy történik, hogy a vizsgálni kívánt nyelvek szókészletét, valamint a nyelvtani elemek készletét összevetik, és megpróbálják kiszűrni belőle, hogy van-e bennük jelentősebb számú olyan elem, amelyek **szabályos hangmegfelelések**et mutatnak (részletesebben ezt a jelenséget kötetünk harmadik fejezete írja le). Ha erre igen a válasz, akkor a vizsgálat még kiegészülhet azzal is, hogy megpróbálják összevetni a nyelvek mondattani jelenségeit: melyek azok, amelyek ezek közül szintén a közös örökség részének tekinthetők.

Az [Ethnologue](#) nevű adatbázis szerint a ma élő 7139 nyelv 147 különböző nyelvcsaládba sorolható, de vannak olyan nyelvek is, amelyek rokontalanok. A nyelvcsaládokon belüli rokonsági viszonyokat leggyakrabban családfák segítségével ábrázolják. Ennek első elágazási pontja a nyelvcsaládhoz tartozó összes nyelv feltételezhető közös őse: az uráli nyelvek esetében ez az uráli alapnyelv, az indoeurópai nyelvek esetében az indoeurópai alapnyelv. Egy-egy nyelvcsaládon belül azonban vannak szorosabban összetartozó alcsoportok, az indoeurópai nyelveken belül például külön alcsoportot alkotnak a germán nyelvek. Ezek az alcsoportok rajzolják ki a családfa további elágazásait, maguknak a csoportoknak a megállapítása pedig a további közös tulajdonságok vizsgálatán alapul. Ezek már az adott alcsoporthoz tartozó nyelvek **közös újításai**: olyan tulajdonságok, amelyek a többi rokon nyelvben nincsenek meg, jó okkal feltételezhető tehát, hogy az adott alcsoport innovációi. Kisebb bizonyító erővel bírnak, de szintén érdemes figyelembe venni azokat a jellemzőket is, amelyeket egy-egy alcsoport egységesen őrzött meg a közös alapnyelvből, míg a többi alcsoportban esetleg csak szórványosan maradt fenn az adott jelenség. Azért kisebb az ilyen megőrzések súlya a vizsgálatban, mert az, hogy valami megváltozzon a nyelvben, sosem szükségszerű, tehát az ősi jelenségek megőrzése megtörténhet egymástól már függetlenedett nyelvekben is. Azok az elágazási pontok, amelyekből ezek a szorosabban összetartozó nyelvek alakultak ki, az ún. köztes alapnyelvek.

Fontos hangsúlyozni, hogy a családfa egy szükségszerűen leegyszerűsítő ábrázolásmód. Az uráli nyelvek alább közölt családfáján például már önmagában leegyszerűsítő az, hogy egy-egy nyelvként tünteti fel a hantit és a manysit, pedig, mint azt jeleztük, ezeknek a nyelveknek a változatai inkább tekinthetők önálló nyelvnek, mint egy nyelv nyelvjárásainak, s emellett vannak olyan tulajdonságok, amelyekben az északi manysi és az északi hanti jobban hasonlít egymásra, mint az északi hanti és a keleti hanti. Ezeket a viszonyokat egy ilyen jellegű ábrázolásmód természetéből adódóan nem tudja tükrözni. Hasonlóképpen nem tudja visszaadni azt sem, hogy az alapnyelvek sem lehettek homogének, azaz éppúgy változatokban éltek, mint a mai nyelvek, és éppúgy hatottak rájuk a környező nyelvek, mint a mai nyelvekre. Mégis, attól függetlenül, hogy az egykori valóságot képtelen visszaadni, mégiscsak hasznos ez az ábrázolásmód, mert segít átlátni az összetartozó nyelvek rokonságviszonyainak főbb vonásait. Az alábbi családfa tehát az uráli nyelvek kapcsolatrendszerének egy lehetséges megjelenítésmódja.

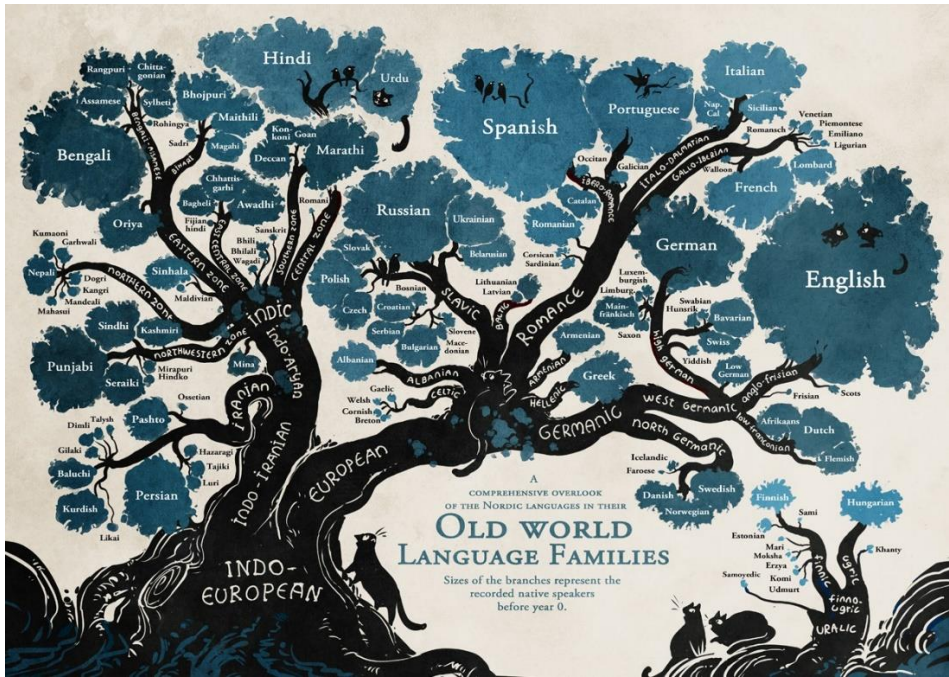

1. ábra: Az uráli nyelvek
Készítette: F. Gulyás Nikolett

Arról a kérdésről folytatható, és folyik is tudományos eszmecsere, hogy a családfán szereplő nyelvek közül melyek és miért mutatnak több közös vonást, mint mások, de az tudományos szempontból már hosszú ideje nem kétséges, hogy maguk az uráli nyelvek összetartoznak, és azért tartoznak össze, mert valaha közös ősük volt. Mivel a nyelveknek és azok beszélőinek története összefonódik, így az őstörténeti

kutatásban számos egyéb tudományterület (pl. régészet, történettudomány, néprajz, genetika) mellett a történeti-összehasonlító nyelvészet eredményeit is figyelembe kell venni. A nyelvrokonság megállapításában azonban csakis a történeti-összehasonlító nyelvészet illetékes, más tudományágak nem.

Mi fán terem a nyelvrokon?

<http://www.sssscomic.com/comic.php?page=196>

1. Az ősök nyelve, a nyelvek őse

Mi vala kezdetben?

„Réges-régen élt egy Wurruri nevű öregasszony keleten, aki egy hosszú pálcával a kezében járkált, és ezzel eloltotta azokat a tüzeket, amelyek mellett mások aludtak. Végül aztán nagy sokára Wurruri meghalt. Roppantul örülvén ennek, mindenfelé üzeneteket küldtek a haláláról, és férfiak, nők és gyerekek érkeztek, de nem ám azért, hogy sirassák, hanem hogy közösen örülhessenek. A raminjerek voltak az elsők, akik nekiestek a hullának, elkezdték enni a húsát, és egyből érthetően kezdtek beszélni. A többi keletibbi törzs később érkezett, ők a zsigerek tartalmát fogyasztották el, és ettől egy másik, kicsit különböző nyelvet kezdtek el beszélni. Az északi törzsek érkeztek utoljára, ők megették a beleket, meg mindent, ami maradt, és ettől azonnal egy harmadik, a raminjerkétől még inkább különböző nyelven kezdtek szólni.”⁴

Számtalan mítosz próbálja megválaszolni a kérdést, miért beszélnek különböző nyelveket az emberek, de talán egy sincs közülük, amely ennyire hátborzongató lenne, mint egy dél-ausztráliai őshonos nép, a [raminjeri](#) törzs fent idézett története. Az azonban gyakori motívum, hogy a mítoszok eredeti állapotként egy olyan aranykort ábrázolnak, melyben az emberiség egy nyelvet beszélve, békében élt, és a nyelvek sokféleségének kialakulása – ehhez képest legalábbis – újabb jelenség. Szintén visszatérő mozzanat, hogy ezeknek a különböző nyelveknek a keletkezése isteni közbeavatkozás (ezen belül pedig többször isteni büntetés) eredménye. Érdekes megfigyelés az is, hogy a nyelvek sokféleségének kérdése hangsúlyosabban jelenik meg a különböző mitológiákban, mint magának a nyelvnek az eredete, amely viszont általában mint isteni adomány tűnik fel.

A kérdéssel kapcsolatos tudományos gondolkodást Európában hosszú időn keresztül a bibliai keretek határozták meg, és ez is egy

---

⁴ Żywicznyński, Przemysław 2018. Language Origins: From Mythology to Science. https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/5834/Zywicznynski_Language%20Origins_Preprint.pdf?sequence=1

közös ősnyelv feltételezésén alapul: Isten maga beszél is Ádámmal, a nyelv, amelyet használtak, az emberiség ősnyelve, s mivel a Teremtés könyvének a nyelve a héber, ebből adódott a következtetés, hogy az emberiség ősnyelve is a héber lehetett. Az egynyelvűség időszakának az vetett végét, amikor Babel tornyának az építésekor „[a]z Úr pedig leszállt, hogy lássa azt a várost és tornyot, amelyet az emberek építettek. Akkor ezt mondta az Úr: Most még egy nép ez, és mindnyájuknak egy a nyelve. De ez csak a kezdete annak, amit tenni akarnak. És most semmi sem gátolja őket, hogy véghezvigyék mindazt, amit elterveznek. Gyerünk, menjünk le, és zavarjuk ott össze a nyelvüket, hogy ne értsék egymás nyelvét! Így szélesztette szét őket onnan az Úr az egész föld színére, és abbahagyták a város építését” (Mózes I, 11: 5-8).⁵

Vis maior
HA – GK

Bábelen túl

A bibliai keretből való kilépés lehetőségét a felvilágosodás hozta el annak az általános folyamatnak a részeként, melynek során átértékelődött a vallásos és a tudományos jellegű érvrendszerek súlya és jelentősége. 1772-ben Herder kimondta, hogy „A nyelv az ember műve”, a nyelvek eredetével kapcsolatban pedig Friedrich Schlegel (1772–1829) úgy vélekedett, hogy a szanszkrit az összes indoeurópai nyelv őse, és ez a nyelvcsalád minőségileg is különbözik a világ más nyelveitől, azaz immár a nyelvek több családból való származtatása mellett foglalt állást. Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány eredményei Darwint is inspirálták, és ugyanő foglalkozott a nyelv eredetének problémájával is. Expliciten abban a kérdésben foglalt állást, hogy az ember nyelvi képességei hogyan jöhettek létre, és úgy

⁵ <https://szentiras.hu/UF/1M%C3%B3z11,1-9>

vélekedett, hogy bár az emberi nyelv minőségileg különbözik az állati kommunikációs rendszerektől, ez nem zárja ki, hogy azokon alapulhat.

A genetikai vizsgálatok mára egyértelműen bebizonyították, hogy az emberiségnek magának közös őse volt, ebből azonban még sem a nyelvi képesség eredetére, sem a nyelvek eredetére nézve nem vonható le egyértelmű következtetés. A *Homo sapiens* faj 200 000 évvel ezelőtt alakult ki Afrikában, és 70 000–100 000 évvel ezelőtt kezdett kirajzani onnan, míg végül be-, sőt lassan túlnépesítette a Földet. Sikerének kulcsa épp a nyelv által adott lehetőségekben rejtőzhetett, vagyis a nyelv valóban képessé tette őket arra, hogy „véghez vigyék mindazt, amit elterveztek.” A sapiensek ugyanis korábban is próbálkoztak a migrációval, de a leletek tanulsága szerint első közel-keleti útjuk nem volt sikeres, és az egyik lehetséges oka ennek az, hogy gyengébb fizikumuk miatt az ott élő neandervölgyiekkel nem tudták felvenni a versenyt. Amikor viszont 70 000 évvel ezelőtt útra kerekedtek, már talán a neandervölgyiekénél fejlettebb kommunikációs lehetőségeik is szerepet játszhattak abban, hogy a konfliktusban végül felül maradtak, és a neandervölgyiek eltűntek (bár hagytak némi nyomot az emberiség genomjában). A terjeszkedés olyan erőteljesen folytatódott, hogy 12 000 évvel ezelőtt az utolsó nem-sapiens *Homo* is eltűnt, és az ember maradt az egyetlen emberfaj a földtekén.

Abból azonban, hogy az emberiségnek közös őse van, még nem következik automatikusan, hogy a nyelveknek is közös ősük van, sőt, az emberre mint fajra egyedien jellemző nyelvi képesség egyszeri, egyetlen egyedben történő megjelenése sem. Nem lehet ugyanis kizárni a lehetőséget, hogy ez egymástól függetlenül több egyedben is felbukkanhatott. Ugyanakkor megfontolásra érdemes az a feltételezés, hogy a nyelv használata, a nyelvi kommunikáció képessége hatalmas előnyt jelenthetett annak a csoportnak, amelyben megjelent, és biztosíthatta a nyelvvel rendelkező alcsoporthoz a gyors terjedését a többi csoport rovására. Csakúgy tehát, ahogy a *Homo sapiens* kiszorította a többi *Homo* fajt, a *sapiens* fajon belül is nagyon hamar sikeresebbé válhatott, és ezért elterjedhetett az a csoport, ahol először jelent meg az emberi nyelv. Természetesen az is elképzelhető, hogy ez a képesség már akkor jelent meg több különböző helyen, egymással párhuzamosan, amikor az emberiség ősei elhagyták Afrikát, más-más területre kerültek, és nem egymással versengtek, hanem a más *Homo* fajokkal. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy talán magát a kirajzást is a nyelv tehetette sikeressé, képessé téve a *sapienst* arra, hogy

hatékonyan kommunikáljon, és hatékonyan állítson elő eszközöket. Arra a kérdésre tehát, hogy az emberiség nyelvi képessége egy egyednél alakult-e ki, azaz közös ősrre vezethető-e vissza, vagy pedig több forrásból ered, egyelőre nem lehet választ adni.

Nyelvcsaládok régen és ma

De vajon miért nem adhat a fenti kérdéseknek legalább egyikére választ a történeti-összehasonlító nyelvtudomány? Miért nem lehet a ma ismert nyelvek, illetve a valaha ismert nyelvek alapján legalább azt megállapítani, hogy azok közös ősrre vezethetők-e vissza? A probléma gyökere épp a nyelv maga, pontosabban annak egy alapvető tulajdonsága: az, hogy folyamatosan változik. Ráadásul egészen máshogy változik, mint az ember biológiailag öröklődő tulajdonságai. A csecsemő akkor is a szülei genetikai tulajdonságait hordozza, és adja tovább, ha kiszakad a családjából, ezek az egyedi, de öröklött tulajdonságai a zigóta megjelenésétől kezdve változatlanok. Emberi genetikai „csomagjának” köszönheti azt is, hogy kisgyermekkorában képes bármilyen nyelvet megtanulni, maga az anyanyelv-elsajátítás azonban már egy tanulási folyamat eredménye. Ennek során egyrészt szavakat tanul, másrészt a nyelvi képességére támaszkodva felépít egy szabályrendszert, ennek alapján tud mondatokat alkotni. Ez az egyedenként történő újratanulás már önmagában magyarázatot adhatna arra, miért változik a nyelv folyamatosan: azért, mert semmi nem predestinálja arra, hogy a kisgyerek a körülötte beszélt nyelv vagy nyelvek alapján egészen pontosan ugyanolyan szókincset és szabályrendszert építsen fel, mint a szülei, vagy mint bárki más a környezetében. Könyvünk első nagyobb egységében még számos helyen kitérünk majd arra, milyen tényezők milyen típusú nyelvi változásokat válthatnak ki.

A történeti-összehasonlító nyelvészet arra vállalkozik, hogy a nyelveket összevetve megpróbálja megállapítani, vannak-e ezeknek olyan közös vonásai, amelyek azzal magyarázhatók, hogy az összehasonlított két (vagy több) nyelv egy közös ősből származik. Meg lehet ugyanis kockáztatni a feltételezést, hogy ha a világ 7139 nyelvéből bármelyik kettőt egymás mellé tesszük, biztosan találunk bennük olyan jelenségeket, amelyek hasonlítanak egymásra. Ezeknek a hasonlóságoknak ugyanakkor többféle oka lehet, nem csak az, hogy közös a nyelvek őse. Amikor a nyelvek eredetét próbáljuk a történeti-

összehasonlító nyelvtudomány módszereinek segítségével vizsgálni, épp ez az egyik legnagyobb kihívás: megtalálni azokat a nyelvi jellemzőket, amelyeknek az a legvalószínűbb magyarázatuk, hogy a közös örökség részét képezik.

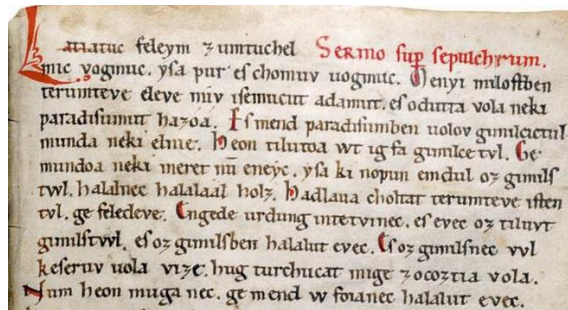
Minél távolabbi azonban ez a közös ő, annál több változás történhet egymástól függetlenül a leánnyelvekben, azaz annál nagyobb az esélye annak, hogy a közös ősből örökölt elemek és szabályok átalakulnak vagy eltűnnek. Ráadásul a szó elszáll, az írás viszont, ami a szót megörökíti, az emberi nyelvhez képest igen fiatal. Maga az írás az időszámításunk előtti harmadik évezred elején jelent meg a Közel-Keleten. Az alábbi táblázat néhány nagyobb nyelvcsaláddal kapcsolatban azt mutatja be, hogy milyen régi az adott nyelvcsaládhoz tartozó legrégebb írásos emlék, illetve azt, hogy mikor bomolhatott fel a kutatók becslése szerint az adott nyelvcsalád, azaz mikor beszélhettek utóljára az adott nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek közös őst, az alapnyelvet. Tájékoztató jelleggel szerepel benne az is, hogy ma hány beszélője van az egyes nyelvcsaládokhoz tartozó nyelveknek.

Nyelvcsalád	A közös ő (azaz az alapnyelv) felbomlásának feltételezett ideje	Első nyelvemlék ⁶	Beszélők száma ma
Indoeurópai	i.e. 2500	i.e. 1700	3.2 milliárd
Afroázsiai	i.e. 10000	i.e. 2690	500 millió
Sino-tibeti	i.e. 4000	i.e. 1200	1.3 milliárd
Bantu	i.e. 1000	i.sz. 16. sz.	350 millió
Uráli	i.e. 4000	i.sz. 1192–1195	25 millió
Török	i.e. 500	i.sz. 7. sz.	170 millió

1. táblázat: Néhány nyelvcsalád felbomlásának becsült ideje és a nyelvcsalád első nyelvemlékének keletkezési ideje

---

⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_languages_by_first_written_accounts. A többi adat szintén döntően a Wikipédia szócikkeiből származik.

Az uráli nyelvcsalád első szövegemléke:

a *Halotti beszéd és könyörgés*

http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges

Amint a táblázat mutatja, nemcsak az emberi nyelv(ek) kialakulásához képest, de még a feltételezhető alapnyelvekhez képest is elég nagy időbeli űr tátong a legtöbb nyelvcsalád esetében a rögzített emlékek és az alapnyelvek között. Ez azt jelenti, hogy a közös ős, az alapnyelv csak közvetett bizonyítékok segítségével, következtetések útján ismerhető meg. Összehasonlíthatjuk nyelvek szókészletét, és megállapíthatjuk belőlük, hogy mely szavak származnak közös ősből, és melyek kerültek bele később az egyes nyelvek szókészletébe. Összehasonlíthatjuk a toldalékokat és a mondattani szabályokat is ugyanilyen szempontból. De a közös ős megismerése már csak emiatt is mindig töredékes lesz, hiszen minél régibb a közös ős, annál több elem cserélődött le a leánynyelvek szókészletében, annál több toldalék tűnt el és adta át a helyét valami újabb elemnek, annál több mondattani szabály módosult. Így el kell fogadnunk az alapnyelvek megismerésének korlátait: írásos emlékek hiányában ezeket sohasem fogjuk tudni a maguk teljességében feltárni. Tehát amikor arról olvasunk majd, hogy hány darab szót vagy hány különböző toldalékot sikerült kikövetkeztetni az uráli alapnyelvre, az semmiképpen nem jelenti azt, hogy ténylegesen annyi szó és toldalék volt – ez mindössze annyit mutat, hogy mennyit tudunk ebből a közös ősből a leánynyelvek adatai alapján megismerni. Az alapnyelvek feltehetően semmivel sem voltak korlátozottabb kommunikációs eszközök (azaz primitívebb nyelvek), mint a mai nyelvek – a megismerés lehetősége az, ami korlátozott.

Makrofamíliák, rokotalan nyelvek, kis, nagy, élő és holt nyelvek

Mivel a kikövetkeztetett alapnyelvek maguk is már csak afféle vázlatok egy egykor létező valódi nyelvnek, nagyon nagy óvatosságot igényel, ha valaki ennél tovább akar menni az összehasonlítással, hiszen ekkor már vázlatokat hasonlít vázlatokkal. Ettől függetlenül vannak kísérletek arra, hogy az emberi nyelveket nagyobb összetartozó csoportokba sorolják, és ezeket a nagyobb csoportokat megpróbálják megfeleltetni azoknak a kirajzási hullámoknak, amelyeknek következtében nyelvélő *sapiens* ősünk meghódította a földet, kiszorítva innen az összes többi *Homo*-rokot.

A makrofamíliákba való sorolás felhasználja a történeti-összehasonlító nyelvészet eredményeit (azaz nem írja felül az annak alapján kapott családok rendszerét), de további tényezők figyelembe vételével nagyobb egységeket próbál képezni belőlük. A feltételezett eurázsiai makrocsoportba például beletartoznának az indoeurópai, az uráli és az altaji nyelvek, és ezek lennének azok a nyelvek, amelynek beszélői 15 000 évvel ezelőtt vándoroltak be Euráziába. A kétféle megközelítés különbségét jól mutatja, hogy a szigorú kritériumokra épülő történeti-összehasonlító módszer alapján az sem állítható biztosan, hogy maguk az altaji nyelvek rokonságban állnának egymással, azaz hogy a török, a mongol és a tunguz nyelvek hasonló vonásai azzal lennének magyarázhatók, hogy ezeket egy közös alapnyelvből örökölték. Ezzel szemben a makrofamíliákat feltételező kutatók nemcsak egy alcsoportba sorolják ezeket, hanem össze is kapcsolják őket további, szintén altajinak feltételezett nyelvvel, s összességében az indoeurópaival és az urálival is. Vannak ugyanakkor olyan nyelvek, amelyeket nemcsak a szigorú módszertani elvek alapján működő történeti-összehasonlító módszer szerint, de a makrofamíliákat feltételező másik megközelítés alapján sem rokonai más ismert nyelvnek. Ilyen Európában a baszk nyelv, amelyet a Pireneusok nyugati részén beszélnek (Észak-Spanyolországban, illetve Dél-Franciaországban) mintegy 750 000-en.

Egyedül Európa peremén
Baszk táncosok:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Basque_dancers.jpg

Végezetül érdemes még megemlíteni, hogy szokás „kis” és „nagy” nyelveket emlegetni, és a két jelző ebben az esetben arra vonatkozik, hogy az adott nyelvnek kevés vagy sok beszélője van-e, tehát például bizonyos szempontból a baszk is kis nyelv. Nagyon fontos hangsúlyozni (még akkor is, ha ez talán sokak számára magától értetődő), hogy ez nem minőségi különbség a nyelvek között, hanem a nyelvek tulajdonságaitól teljesen független, véletlenszerű történelmi-társadalmi tényezők eredménye. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy az angol legközelebbi rokon nyelvének, a fríznek mindössze félmillió beszélője van, és ennek különböző változatait veszélyeztettként tartja számon a nyelvek ilyen típusú osztályozásával is foglalkozó [Endangered Languages Project](#) (Veszélyeztetett nyelvek projekt). Rengeteg nyelv tartozik még a veszélyeztetettek közé: a világ nagyon sok nyelvének van kevés beszélője, és nagyon kevés nyelvnek van sok beszélője. S bár a fejezet elején kiderült, hogy a mítoszok arról tanúskodnak, hogy az emberek a nyelvi sokszínűséget inkább veszélyforrásként, mint pozitív jelenségként élték meg, ma a kutatók és a nyelvi aktivisták arra szeretnék irányítani a figyelmet, hogy a nyelvi sokszínűség éppúgy érték, mint a biológiai.

Amikor egy nyelv kihal, azaz már nincs olyan kisgyerek, aki azt anyanyelvként elsajátítaná, és felnőttként továbbadná, az (szerencsére) ritkán jelenti azt, hogy a nyelvet beszélő emberek utódai sem maradnak fenn. Sokkal valószínűbb az a forgatókönyv, hogy a beszélők nyelvet

cserélnek, átveszik a környezetükben beszélt, valamilyen oknál fogva vonzóbbnak ítélt nyelvet. Több uráli nyelvvel is ez történt. A kamassz nyelv anyanyelvi beszélőitől utoljára a 20. század elején lehetett még adatokat gyűjteni. Pár évtizeddel később, 1989. szeptember 20-án hunyt el az az idős asszony, Klavgyija Plotnyikova, aki ugyan már nem volt anyanyelvi beszélő, de még emlékezett valamennyire abból a nyelvből, amelyet nagyszülei beszéltek: a 20. század során a kamasszok nyelvet váltottak, és leszármazottaik anyanyelve ma már vagy az orosz, vagy a hakasz (ez egy köztörök nyelv). A kamassz nyelvet tehát már senki nem tanulja meg és használja anyanyelveként, annyi maradt fenn belőle, amelyet dokumentálni tudtak korábban a nyelvészek.

Erősen veszélyeztetett a magyar két legközelebbi rokon nyelve is, a hanti és a manysi. Mindkettőnek több, egymástól igen jelentősen eltérő változata van, illetve volt: több változatuknak ugyanis már egyáltalán nincs beszélője. Ezeknek a nyelveknek a dokumentálása, és amennyire lehet erre hatni, életben tartása nagyon fontos cél. Kötetünkben szeretnénk a hanti és a manysi nyelvet is bemutatni, megismertetni az olvasót mind magukkal a nyelvekkel, mind pedig a beszélők jelenlegi körülményeivel. A soron következő fejezetekben azt tekintjük át, honnan tudhatjuk azt, hogy ezek a nyelvek rokonai a magyar nyelvnek, a közvetlenül következő fejezetben pedig arra összpontosítunk, hogy egyáltalán miért változnak a nyelvek, hogyan válhatnak különbözővé, ha közös ősből erednek. Azt azonban fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy a változás minden beszélt nyelv lényegi tulajdonsága: csak a holt nyelvek nem változnak.

Továbbvezető irodalom

Békés Vera: A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.), *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben.* Gondolat Kiadó, 2018. ● Bernard Comrie, Stephen Matthews, Maria Polinsky: *A nyelvek világtalasa.* Kossuth Kiadó, 2006. ● Fodor István: *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai.* Tinta Könyvkiadó, 2003. ● Yuval Noah Harari: *Sapiens – Az emberiség rövid története.* Animus Kiadó, 2020. ● Steven Pinker: *A nyelvi ösztön.* Typotex, 2006. ● Przemysław Żywicznyński: *Language Origins: From Mythology to Science.* https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/5834/Zywicznynski_Language%20Origins_Preprint.pdf?sequence=1

2. A nyelv változása: mi, hol, és főleg: miért változik?

Az emberi nyelv hangok, szavak és mondatok rendszere. A hangok szóelemeket alkotnak, azok szavakká állnak össze, a szavak szószerkezetekké, a szószerkezetek mondatokká. S hogy ezek közül mi változhat? Bármilyen, ráadásul nagyon sokféleképpen: mindezen alkotóelemeknek változhat a formája, feladata, felépítése, besorolása, gyakorisága, és megváltozhatnak az összekapcsolódásukra vonatkozó szabályok. A változás pedig lehet kisebb módosulás éppúgy, mint keletkezés vagy eltűnés. Nézzünk ezekre példákat a nyelv különböző szintjeiről!

Mi minden történhet a szavakkal?

Mit, hol, miért – megmondja most a Piért! De vajon hányan tudnák megmondani, mi az a Piért? Pedig ez a szó nem is olyan régi, sokan emlékezhetnek rá gyermek- és ifjúkorukból: ez a Papír-Írószer Értékesítő Vállalat rövid megnevezése, s a név maga szóösszevonás útján jött létre. Ez a szóalkotási mód igen népszerű volt a szocializmus idején, de mára kevés olyan elem maradt meg a szókészletben, ami ennek emlékét őrizné – ilyen mégis a *közéért*. Számos egyéb módja is van a szóalkotásnak, vannak közöttük hétköznapiabb (szóképzés, szóösszetétel) és egzotikusabb megoldások (mint a példában is szereplő szóösszevonás). Mindezek mellett a szókészlet bővíthet a legkönnyebben más nyelvi forrásból, jövevényszavak átvételén keresztül.

Immár ritkaság: Piért-képeslap a szlogennel a Vateráról mentve
<https://images.app.goo.gl/4MMGq8NxCA9wVZTC9>

Visszatérve a *Piértre*, ez a szóalak nemcsak a keletkezésre, hanem a kihalásra is jó példa tiszavirág-életével. A nyelvi szinteken belül a szókészlet változásai történnek a legrövidebb időskálán, ezek a leginkább érzékelhetőek a beszélők számára is. Mi magunk is sűrűn ismerkedünk meg olyan technikai újításokkal, amelyekre korábban nem volt szavunk. A szókészlet változásaival, illetve bizonyos elemei változásnak ellenálló természetével foglalkozik könyvünk 4. és 5. fejezete.

Amellett, hogy szavak folyamatosan keletkeznek és avulnak, jelentésük is változhat, valamint a hangalakjuk is módosulhat. A hangváltozások azonban már jellemzően csak nagyobb időtávlatból érzékelhetők. Van ugyanakkor egy olyan hangváltozás, amelynek következményeivel mindannyian szembesültünk, amikor iskolások lettünk, és belefutottunk az *ly* betűkombinációba.

Az *ly* valaha önálló hang volt, azaz máshogy ejtették, mint a *j*-t: amilyen ejtéskülönbséget érzékelünk ma is az *n* és az *ny*, vagy a *d* és a *gy* között, olyan különbség volt egykor az *l* és a *ly* között is (az *ly* [itt](#) meg is hallgatható). Az *ly* hang az uráli alapnyelvből örökölt hangkészlet eleme volt, de eredetileg csak szavak belsejében, két magánhangzó között fordulhatott elő. Miután a magyar nyelv elszakadt a legközelebbi rokonaitól is, egy darabig az *ly* hangot tartalmazó szavak száma szaporodott. Először olyan környezetekben kezdett gyakrabban megjelenni, ahol amúgy is előfordult, azaz két magánhangzó között változott meg egyes eredetileg *l*-t tartalmazó szavak ejtismódja, így lett például a *foló* alakból *folyó*. Magánhangzók között azonban olyan esetben is előfordulhatott, amikor a megelőző magánhangzó a szó tövéhez, a rá következő azonban már a toldalékhoz tartozott, pl. *személek* > *személyek*, s ez előkészítette a terepet a hang szóvégi megjelenéséhez, mert a *személ* : *személyek* szembenállást hamarosan felváltotta a *személy* : *személyek*. Legkevésbé a szókezdő helyzetet sikerült meghódítania az *ly*-nak: egyetlen ilyen szavunk van, a *lyuk*, amelynek mind korai ómagyar kori (*rowozluk*: *ravaszluk*, a ravasz, azaz a róka lyuka), mind pedig a feltételezhető rokon nyelvi megfelelői is *l*-kezdetűek (mari *lak*, finn *loukko*). A változás, amelynek eredményeként sok esetben *ly* lett az eredeti *l*-ekből, az ómagyar során az egész nyelvterületre kiterjedt, de leginkább a keleti nyelvjárásokra volt jellemző.

Nem is lenne semmi gondunk ma sem az *ly*-nal, ha nem következett volna be egy újabb hangváltozás, amelynek kezdetei szintén az ómagyar korra nyúlnak vissza, de igazán jelentős a középmagyar korra

lett. Ennek során az *ly* hang ejtése úgy módosult, hogy az végül egybeesett a *j*-vel. Az eredeti hármas szembenállás, az *l*, *ly* és *j* hangok megkülönböztetése csak bizonyos nyelvjáráásokban maradt meg, a köznyelvben az *ly* és a *j* ejtése között már régen nincs különbség, ezért nem tudunk a fülünkre hagyatkozni, amikor dönteni kell, hogy egy-egy szóban melyik betűt kell leírni. A helyesírás viszont őrzi az eltűnt *ly* hang emlékét, sok nehéz percet okozva ezzel számos kisiskolásnak.

A magánhangzók és a mássalhangzók egyaránt sokféle változáson mehetnek keresztül, és mivel egy szónak akár minden egyes hangja is megváltozhat, első ránézésre sokszor nem ismerhető fel az, hogy két szó egy közös ősből származik: az angol *tooth* 'fog' és a német *Zahn* 'fog' egyaránt az indoeurópai **dent-* 'fog' szóra vezethető vissza, csak a sok-sok évszázad alatt mindkét leszármazott hangjai jelentősen megváltoztak. A hangváltozásokról részletesebben könyvünk 3. fejezetében esik majd szó.

A mondatok és alkotóelemeik

A mondat egy különleges egysége a nyelvnek olyan szempontból, hogy bárki el tudja dönteni egy szósorról, hogy az a saját anyanyelve szerint mondatnak tekinthető-e, ugyanakkor nehéz precíz meghatározást adni arra, hogy mi is a mondat: a Wikipédia szerint az idők során 220 különböző definíciókísérlet született. Mindenesetre a meghatározásnak valahogy tükröznie kell a mondatnak azt a tulajdonságát, hogy az szavaknak olyan sora, amelyek úgy vannak felépítve és elrendezve, hogy azt az adott anyanyelvi beszélő a saját nyelvtudása alapján mondatnak tudja tekinteni. Az az angol mondat, hogy *Eve gave Adam an apple*, egy angol számára egy helyes mondat. Ha ugyanezt elemről elemre magyarrá fordítjuk, csak egy szósalátát kapunk – még ha tudjuk is értelmezni, mondatnak nem tekinthetnénk azt, hogy *Éva adott Ádám egy alma*. Ezzel szemben az, hogy *A szék adott a csúzlinak egy e-mailt*, teljesen értelmetlen, de mondatnak mondat.

A mondat lényegi része tehát a felépítés és az elrendezés, azaz egyrészt kulcsfontosságúak az elemein megjelenő különféle todalékok, másfelől pedig az elemek sorrendje, és az, hogy azok a mondaton belül milyen kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak. Az, hogy *A piros szép*, illetve hogy *A lepke szép*, egyaránt jó mondat, de ha úgy kombinálnánk őket, hogy *A lepke piros szép*, az már nem lenne az: egy ilyen mondatban a *lepke* és a *piros* szorosabb egységet alkot, és a *pirosnak*

feltétlenül meg kell előznie a *lepkét*. S mint ahogy már a bevezető fejezetben jeleztük, a nyelvben minden változhat, így a mondatokban is minden változhat: az idő függvényében változhatnak azok az elrendezési szabályok, amelyeknek segítségével a mondatot alkotó elemeket összerakjuk, és azok az elemek is, amelyekkel a mondat egyes részeit megjelöljük.

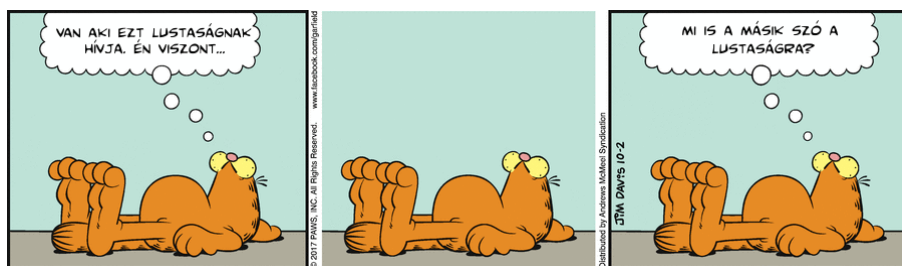
Elindultam szörkötni, szederinda-rinda, énekli a Kolompos Együttes, de az interneten fellelhető szövegváltozatokban sok helyen ez az első sor így jelenik meg: *szört kötni*. A kétféle verzió közül az első egy régebbi nyelvállapotot tükröz, éppúgy, mint az *ly*. A magyar nyelvnek ugyanis volt egy olyan időszaka, amikor nem volt általános a mondat tárgyának a jelölése (feltételezések szerint a határozott tárgyak kaptak ragot, a határozatlanok nem). Ez igen régen lehetett így, a nyomait csak az olyan szerkezetek őrzik (és azok is csak nyomokban), amelyekben nem ragozott, időjeles ige szerepel, hanem igenév. A mondat tárgyának a jelöltsége is változott az idők során, s emellett még a szórendje, illetve szórendi szabadsága is: azokról a vonásokról, amelyek az évszázadok, sőt, évezredek során sem változtak, a todalékok történetéről szóló 6., valamint a mondatok történetével foglalkozó 8. fejezet szól részletesebben. A funkciójelölő elemek, s ezen belül a todalékok rendszere a nyelvben a változásnak leginkább ellenálló réteg: arról, hogy ebbe hogyan kerülnek mégis rendszeresen új elemek, a 7. fejezet ad információt.

Fülzsír és lustaság – avagy miért változik a nyelv?

Amikor a nyelvi változást vizsgáljuk, ún. diakrón szemléletű kutatást végzünk, azaz azt tanulmányozzuk, hogy az idők során mi és miért változott / változik meg. Ez megkülönböztetendő a szinkrón szemléletű vizsgálódástól, amely egy-egy időszakra fókuszálva (legyen ez a mai magyar nyelv, vagy a magyar nyelv a középkorban, vagy az angol a 16. században) írja le a nyelv rendszerét. Visszakanyarodva a diakrón szemlélethez, a fentiekben röviden szót ejtettünk már arról, mi változhat a nyelvben; most – szintén csak futólag – az okok tárgyalása kerül sorra.

Az, hogy tulajdonképpen miért változik a nyelv, minden nyelvtörténész számára a legizgalmasabb kérdések egyike, és az idők során számtalan válaszkísérlet született rá. Vannak közöttük (mai szemmel) egészen extrém feltételezések is, ilyen például az, hogy egy nagyon jelentős germán hangváltozás arra vezethető vissza, hogy a

germán törzsek tagjainak több fülzsír termelődött a fülében, és emiatt rosszabb volt a hallásuk. Ennél kevésbé egzotikus, és talán egyes olvasók számára is ismerős motívum a beszélői lustaság mint feltételezett változási ok, hiszen a fiatalabb generáció beszéde sokszor tűnik az idősebbek számára hevenyészettnek, hangjaik kevésbé megformálóknak. A lustaság mint tényező nyelvtörténeti magyarázatban is feltűnt: volt olyan feltételezés, hogy a civilizált társadalmakban a beszélők puhányabbá válnak, és ezért nyelvükből eltűnnek azok a hangok, amelyek a beszélszervek erőteljes mozgásával állíthatók csak elő. Ezek a korai magyarázatkísérletek azonban ma már csak tudománytörténeti szempontból érdekesek.

https://napigardfield.blog.hu/2017/10/02/nem_lustasag

Vannak olyan változási folyamatok, amelyekre viszonylag könnyű tudományos igényű magyarázatot adni. Ilyen az, amikor egy nyelvben egy másik nyelv hatására jelennek meg új elemek, vagy éppenséggel szabályok. Az idegen nyelvi forrásból átkerülő új szókészleti elemekkel lépten-nyomon találkozhatunk a magyarban is, de átkerülhetnek nagyobb egységek is úgy, hogy az egyes elemeket a kétnyelvű beszélők az általuk beszélt nyelvekben megfeleltetik egymásnak, az egyik nyelvre jellemző minta alapján létrehoznak egy azonos mintájú szerkezetet a másik nyelvben. Ez eredményezheti kifejezések átvételét (ilyen például a mai magyarban a *hüvelykujjszabály* [rule of thumb – az ökölszabály helyett], a *nap végén* [at the end of the day – a végeredményben helyett], vagy a *földcsuszamlás-szerű győzelem* [landslide victory – az elsőprő győzelem helyett]), de kicsit erőteljesebb, hosszabb távú hatás során például a szórendi szabályok is jelentősen átalakulhatnak.

Szintén jelentősebb hatás kell ahhoz, hogy új hangok jelenjenek meg egy nyelvben egy másik nyelv hatására: ez akkor következik be, amikor

egy nyelv nem úgy vesz át szavakat egy másiktól, hogy azok hangalakját a saját szabályaihoz igazgatja, hanem beépíti magába az átadó nyelvből a számára korábban idegen hangkapcsolódási szabályt, vagy akár hangot is. Eleinte például a magyar egy magánhangzó betoldásával eltüntette a szókezdő helyzetből a mássalhangzótorlódásokat, de egy idő után már nem; az előbbire példa az *barát* (< szláv *brat*) és az *asztal* (< szláv *stol*), az utóbbira a *brácsa* (vagy az ugyanehhez a *brat* tőhöz kapcsolható *bratyi*, *bratyizik*) és a *sztahanovista*. A *c* hangot pedig az ómagyar korai szakaszában átvett jövevényszavakban még lecserélték a beszélők: szókezdő helyzetben *cs*-vel, szóvégi helyzetben *t*-vel helyettesítették (így lett a szláv eredetű *nemec* népnévből a magyarban *német*, illetve a német *Zapf* szóból a magyarban *csap*). Mikor azonban már nagyobb tömegben érkeztek *c* hangot tartalmazó szavak, a hanghelyettesítés elmaradt, és a *c* a magyar hangkészlet teljes jogú tagjává vált.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy bár az egyszerűség kedvéért sokszor nyelvek közötti hatásról beszélünk, ezek – természetesen – mindig a beszélőkön keresztül valósulnak meg: a kétnyelvű beszélők azok, akik az egyik nyelv tulajdonságait átvihetik a másik nyelvre, az új szabályok, jelenségek az ő közvetítésükkel terjedhetnek el. Ennek két nagy típusa van. Az egyik az, amikor megmarad mindkét nyelv, és az átvevő nyelvbe új elemek, illetve minták kerülnek az átadó nyelvből. A másik az, amikor az egyik nyelv eltűnik: beszélőik áttérnek egy másik nyelv használatára, de ebbe az új nyelvbe átvisznek magukkal valamennyit az általuk régebben használt nyelv tulajdonságaiból. Például a lív egy kihalófélben lévő finnugor, azon belül balti finn nyelv: az egykori lívek nyelvek váltottak, méghozzá a lett nyelvre (a kicsit szomorkás mondás szerint: a vótok már csak vótak, a lívek lettek lettek). A lett nyelvben voltak grammatikai nemek, a lívben viszont, mint az uráli nyelvekben általában, nem – ennek következménye, hogy a lettek abból a nyelvjárásából, amelyet az eredetileg lív nyelvűek, illetve az ő leszármazottaik beszélnek, szintén eltűntek a grammatikai nemek (l. még a kötet *Hogyan hasonlítunk?* című bevezető fejezetét is).

A más nyelvből érkező hatás az egyik olyan típusú magyarázat, amely az ún. **külső tényezőkre** alapoz, ennek esetében egy új változat megjelenése és elterjedése nyelven kívüli okra vezethető vissza. Ilyen tényező például még az, hogy a beszélők a nyelvhasználatukkal is szeretnek kiemelkedni, vagy éppen átlagosak maradni: ha egy forma (akár véletlenszerű okoknak köszönhetően) valamiért divatos lesz egy

közösségekben, akkor sokan elkezdik használni, ha viszont (szintén akár véletlenszerű okoknak köszönhetően) elkezd negatív reakciókat kiváltani, akkor a beszélők igyekeznek elkerülni a használatát. A divatra mint tényezőre jó példa a keresztnévadás – félreértés ne essék, ennek az égardta világon semmi köze a nyelvi változási folyamatokhoz, csak a divat erejét szeretnénk vele érzékeltetni. Amikor 2009-ben egy magyar médiasztár a Benett keresztnévet választotta a fiának, az még igen ritka volt, abban az évben mindössze 42 kisfiú kapta ezt első keresztnévként. A [sztárapuka hatására](#) viszont a név gyakorisága látványosan megugrott, 2019-ben például 778 újszülött fiú kapta ezt a nevet, és ezzel az adott év [14. legnépszerűbb keresztnéve](#) lett.

A változásokat kiváltó **belső tényezők** az emberi beszédszervek, a beszédprodukción és az észlelés, illetve értelmezés tulajdonságaiból fakadnak. Vannak például tipikus, sok nyelvben megfigyelt hangváltozási folyamatok, amelyek egyértelműen a beszédképzés sajátosságaira vezethetők vissza. Ilyen például a zöngétlen mássalhangzók két magánhangzó közötti zöngésedése. Amikor magánhangzókat ejtünk, a hangszalagok rezegnek, amikor viszont zöngétlen mássalhangzókat, akkor nem. Folyamatos beszédben azonban az egymás után következő hangok hatnak egymásra (ebből lesznek a különféle hasonulások), így annak a zöngétlen mássalhangzónak a képzése során, amely egy magánhangzó után következik, egy darabig még rezeghet a hangszalag, és ez a jelenség kiindulópontja lehet a mássalhangzó zöngésedésének. A hangváltozások egy sor egyéb jellegű változást is kiválthatnak, például a tipikusan a szavak végén történő hangváltozási folyamatoknak komoly hatása lehet egy nyelv alaktanára, hiszen a hangváltozások akár esetragokat vagy igeragokat is eltüntethetnek.

A különféle nyelvi változási folyamatok bemutatását így a hangváltozások bemutatásával kezdjük. A jelen fejezet lezárásaként azonban fontos még a nyelvtörténeti magyarázatok két alapvető jellemzőjét kiemelni. Amikor rámutatunk egy változás feltételezhető okára, nagyon fontos észben tartani, hogy ez az ok mindig csak lehetséges oka a változásnak, sohasem szükségszerű oka, és fordítva: még ha bizonyos tényezők fennállnak is, nem feltétlenül váltanak ki változást. Ha meleg és hideg vizet összekeverünk, a folyadék hőmérséklete mindenképpen, törvényszerűen kiegyenlítődik, míg ha két nyelv (pontosabban: azoknak beszélőinek közössége) találkozik, ennek számtalan, sok-sok komplex tényezőtől függő lehetséges

kimenete van. Adott mennyiségű rádioaktív anyag bomlási sebessége törvényszerű, ezzel szemben az, hogy hangok elkezdenek változni, csak megfigyelhető, de nem megjósolható.

A másik fontos sajátosság, hogy a változásoknak általában több, a folyamatot egyaránt befolyásoló oka lehet. Ha feltesszük a kérdést, hogy [miért süllyedt el a Titanic](#), nagyon sokféle választ lehet adni: mert túl gyorsan ment; mert figyelmen kívül hagyták a figyelmeztetést a közelükben lévő jéghegyről; mert a hajótest minőségével problémák voltak; mert rossz irányba kormányozták a vészhelyzetben; mert kedvezőtlenek voltak az időjárási körülmények is; sőt, még egy át nem adott kulcs is problémát okozott, mert emiatt az őrszemek nem értek hozzá a látcsövekhez. Mindegyik válasz helyes abban az értelemben, hogy mindegyik szerepet játszott a katasztrófában. Abban viszont biztosak lehetünk, hogy például nem lehetett oka az elsüllyedésnek az, hogy egyszer majd a tragikus esemény hollywoodi sikerfilmek alapanyagául szolgálhasson. Ehhez hasonlóan a nyelvi változásoknak is sok, különféle természetű, egymással is kölcsönhatásban álló okai lehetnek – ezért is olyan izgalmas a nyelvtörténet tanulmányozása.

Továbbvezető irodalom

Aitchison, Jean: Language change: Progress or decay? Cambridge University Press, 2014. • Bynon, Theodora: Történeti nyelvészet. Osiris, 1997. • Campbell, Lyle. Historical linguistics: An introduction. Edinburg University Press, 1999. • Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek. Akadémiai Kiadó, 1995. • Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, 2013. • Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence: Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. University of California Press, 1988.

3. A legkisebb is számít, sőt! Dióhéjban a hangváltozásokról

Hangváltozás, hangtörvény: a nyelvtörténet alapjai

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a történeti nyelvészet alapja a hangváltozás. Ha nem ismernénk a hangok történetét, lehetetlen lenne a szavak etimológiáját tanulmányozni, és a történeti alaktant se tudnánk rendesen kutatni. Ha megértjük, hogy hogyan működnek a hangváltozások, érteni fogjuk azt is, hogy a rokon nyelvekben megőrződött szavak miért nem hasonlítanak egymáshoz, és hogy miért lehetnek ennek ellenére mégis rokonok. Ahhoz, hogy kiderítsük, milyen változásokon keresztül jutottunk el a mai indoeurópai, török, uráli stb. nyelvek hangrendszeréig, rekonstruálnunk kell az indoeurópai, török, uráli stb. alapnyelv hangrendszerét, ebben pedig kulcsszerepük van a hangmegfeleléseknek: tudnunk kell, hogyan felelnek meg egymásnak a hangok a rokon nyelvekben, és milyen szabályosságokat tükröznek e megfelelések.

Szabályos hangmegfelelésen azt értjük, hogy ha két rokon nyelvet összehasonlítunk, azonos szóbeli helyzetben mindig ugyanazokat a megfeleléseket találjuk. Például a finnugor eredetű szavakban a finn szókezdő *p*-nek magyar *f* felel meg, és erre számos példánk van: *puu* ~ *fa*, *pata* ~ *fazék*, *pääsky* ~ *fecske*, *pelätä* ~ *fél* (ige), *poika* ~ *fiú* stb. Látjuk tehát, hogy ugyanabban a helyzetben rendszeresen ugyanaz a megfelelés ismétlődik a felsorolt finn és a magyar szavak között. Ugyanígy láthatjuk, hogy a latin (c-vel írt) *k* szabályos megfelelője a germán nyelvekben *h* (itt gót példákat adunk): *canis* ~ *hunds* 'kutya', *caput* ~ *haubih* 'fej', *centum* ~ *hund* 'száz', *cornu* ~ *haurn* 'szarv'. Itt tehát szintén szabályos hangmegfelelést tapasztalunk.

A hangváltozás azt jelenti, hogy egy hang egy másik hanggá változik úgy, hogy a változás eredményeként létrejövő hang az adott nyelvben már nem az eredeti hangnak egy (ejtés)változata lesz, hanem önálló fonéma. A fonéma olyan hang, amelynek jelentésmegkülönböztető szerepe van, és amikor egy nyelv hangrendszeréről beszélünk, arról beszélünk, hogy milyen fonémák vannak a nyelvben. Például a mai magyarban az *sz*, az *s* és a *z* mind külön fonémáknak tekinthetők. Az *sz*

és a *z* egymástól csak zöngésségben különbözik, de vannak olyan szavak, amelyeket csak ennek a két hangnak az eltérése különböztet meg egymástól, azaz ún. minimális párok (*szász* : *száz*). Az *sz* és az *s* között pedig csak a képzésük helyében van eltérés (ez könnyen érzékelhető, ha egymás után mondjuk a két hangot), de ez a két hang is megkülönböztet minimális párokat (*szó* : *só*). Ezzel szemben a finnben nincsen ilyen különbség, ott az *sz*-nek (írva: *s*) nincs zöngés párja, és nincs *s* fonéma sem, így a finn *sz* szabadabban ejthető, akár zöngés *z*-ként is, akár majdnem *s*-ként, anélkül, hogy ez befolyásolná a megértést.

Ezt a variációt úgy hívjuk, hogy allofónia. A magyarban tehát az *s*, az *sz* és a *z* fonémák (a jelentésmegkülönböztető szerepük miatt), a finnben viszont ejtésváltozatok, allofónok. A hangok ejtésbeli váltakozása, azaz az allofónia szinkrón jelenség, amellyel a mindennapi beszéd során lépten-nyomon találkozhatunk pl. különböző hasonulások (*színpad* [szímpad], *fogkefe* [fokkefe] stb.) formájában.

A hangváltozás viszont egy lényegében eltérő jelenség: ilyenkor már a nyelv fonémarendszerében történik változás, újabb fonéma jön létre. Ilyen változás volt a germán *h* születése (l. fentebb), és ilyen volt a magyar *h* hang keletkezése is: az eredeti *k* hangból előbb egy χ réshang fejlődött (amilyen pl. a mai északi manysiban van) úgy, hogy a *k* hangnak két allofónja lett: előlképzett (magas) magánhangzók előtt továbbra is *k*-nak, hátulképzett (mély) magánhangzók előtt viszont χ -nak ejtették (lásd a következő finn–magyar rokonszó párokat: *käsi* ~ *kéz*, *kivi* ~ *kő*, de: *kala* ~ *hal* (főnév), *kolme* ~ *három*). Később, különböző változások révén az lett a helyzet, hogy a χ (majd folytatója, a *h*) már nem csak hátulképzett magánhangzók előtt állhatott, hanem többfajta környezetben is előfordult, és így külön fonéma lett.

A hangváltozás okáról, módjáról és hatásáról

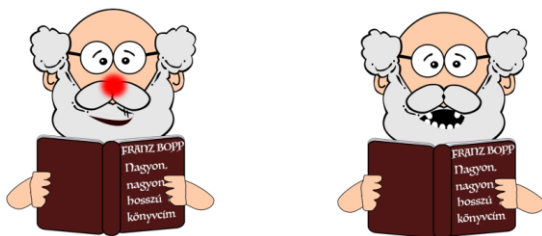
Arra, hogy a hangok miért változnak, a legegyszerűbben azt válaszolhatjuk, hogy a végső ok fiziológiai: a nyelv beszélői minél könnyebben, egyszerűbben akarják ejteni a hangokat, ill. hangsorokat, és bizonyos hangokat kevesebb erőlködéssel tudunk képezni, mint másokat. Természetesen nem arról van szó, hogy a beszélő tudatosan gondolja úgy, hogy sokkal egyszerűbb volna *f*-et ejtenie *p* helyett, vagy

h-t ejtenie *k* helyett, hanem arról, hogy réshangot (*f*, *h*) alapvetően kisebb ráfordítással lehet ejteni, mint zárhangot (*p*, *k*).

Ami a változás módját és hatását illeti, nézzünk meg először két képzeletbeli hangváltozást! Tegyük fel, hogy az alábbi két úr egyaránt magyar nyelvű, de történik velük egy kis kellemetlenség: egyikőjük náthás lesz, és eldugul az orra, a másik pedig elveszítette a metszőfogait. Így a képzeletbeli Nátha úr az ún. nazális zárhangok (*m*, *n*, *ny*) helyett rendre *b*, *d*, *gy* hangokat kezd ejteni: az adott hangok esetében csak minimális változás történik, mert a levegő nem az orrüregben keresztül távozik, hanem a szájon keresztül. A képzeletbeli Foghíj úr pedig nem tud többé a metszőfogak segítségével rést képezni, így ő is szabályosan helyettesít bizonyos hangokat: az *sz*-t *f*-nek tudja ejteni, a *z*-t *v*-nek.

<i>m</i>	→	<i>b</i>		<i>sz</i>	→	<i>f</i>
<i>n</i>	→	<i>d</i>		<i>z</i>	→	<i>v</i>
<i>ny</i>	→	<i>gy</i>				

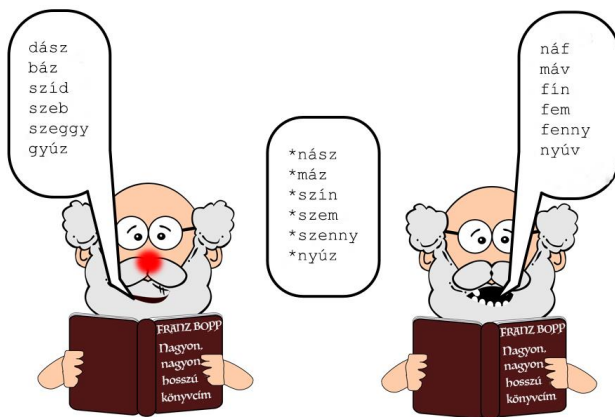

2. ábra: Képzeletbeli hangváltozások, amelyeket a nátha és a szuvasodás okozott (List 2018)⁷

Tulajdonképpen tehát csak egy-egy képzésmozzanat-beli változás történik mindkét beszélőnél, ez azonban több hangot is érint, és így természetesen mindazon szavakat, amelyekben ezek a hangok előfordulnak. Így aztán a két, egymástól eltérő változásnak elég jelentősek lehetnek a következményei a két beszélő szókészletére nézve.

---

⁷ A képeket, amelyeket List (2018) az [OpenClipArt](#) felhasználásával készítette, a szerző engedélyével módosítottuk. Az eredeti képek forrása: List, J.-M. (2018): [It's the system, stupid! More thoughts on sound change in language history](#). The Genealogical World of Phylogenetic networks. 7. 3.

3. ábra: A képzeletbeli hangváltozások eredménye

Látható, hogy pl. a *nász* szó hangalakját alkotó eredeti 3 elemből mindkét „nyelv” szavaiban csak 1 változott (a *násztól* a Nátha úr-féle *dász* is, a Foghíj úr-féle *náf* is csak 1 elemben tér el, míg 2 elemük közös az „alapszóval”), azaz a közös elem–újítás arány mindkét esetben 2:1. Ám ha *egymáshoz* viszonyítjuk a két „nyelv” ’nász’ jelentésű szavát, akkor az arány megfordul 1:2-re: a *dász* és a *náf* már csak 1 közös elemben osztoznak, és a további 2 elemük eltérő. Nem csoda tehát, ha senki nem ismeri föl a *dász* és a *náf* rokonságát (sőt: azonosságát) első látásra.

A valódi hangváltozások hatása ugyanez: ha egy hang más-más irányba fejlődik a rokon nyelvekben, akkor első ránézésre már nem feltétlenül ismerhető fel, hogy az adott hangokat tartalmazó szavak történetileg összetartoznak. A történeti hangtan kutatásában azt a folyamatot, amelynek során megpróbáljuk feltárni, mi lehetett az egymásnak történetileg megfelelő szavak eredeti hangalakja, rekonstrukciónak nevezzük. A rekonstruált alakokat (azaz olyan formákat, amelyeket nem tudunk adatolni írásos forrásokban, de a leszármazottaik alapján igen nagy valószínűséggel ki tudjuk következtetni az eredeti alakjukat), rekonstrukciónak nevezzük, és csillaggal jelöljük. Mivel a magyar háromezer éve kivált az ugor közösségből, és ez alatt a hosszú idő alatt a magyarban is és a két obi-ugor nyelvben is lejátszódtak hangváltozások egymástól függetlenül, találkozhatunk olyan szavakkal is, amelyek esetében a megfelelők mai hangalakjai még kevésbé hasonlítanak egymásra, mint a *dász* és a *náf* vagy a *báz* és a *máv* (azaz lehet, hogy akár egyetlen közös hangjuk

sincs), de a szabályos hangmegfelelések alapján kikövetkeztethető, hogy milyen lehetett az az alak, amelyből (a szintén szabályos) változások segítségével minden mai alak levezethető.

A való életben persze nem nátha és foghíj miatt indul be a hangváltozás, továbbá nem egyik percről a másikra lép új fonéma a régi helyébe, nem csupán ideig-óraig tart az érvénye, és ami fő: nemcsak egy-egy beszélő nyelvhasználatában megy végbe a folyamat. A valódi hangváltozások többsége fokozatos, több nemzedéken át tartó folyamat, amelyben a beszélőközösség nagy része osztozik. Ami közös Nátha és Foghíj úr képzeletbeli hangváltozása és a tényleges hangváltozások között, az az, hogy egyik sem tudatos, sem szándékos. Vannak ugyan különleges esetek, amikor valamilyen külső tényező, például kontaktushatás ösztönzi a hangváltozást oly módon, hogy a beszélők másolni próbálják a kontaktusnyelv „divatosabb” hangjait, de általában nem erről van szó: nem tudjuk a hangváltozásokat tudatos törekvéssel magyarázni.

Mint mondtuk tehát, a hangváltozás alapvetően fiziológiai jelenség, és mint ilyennek jellegzetes az irányultsága: például a korábban említett $k > h$ vagy $p > f$ változás, melynek során zárhangból réshang lesz, gyakori hangváltozási irány, míg ennek a fordítottja igen ritka. Emiatt a világ számos nyelvében találunk példát a mondott változásokra, és ez azt jelenti, hogy a történeti hangtan kutatásában tudunk *tipológiai* érveket is használni: a kutatók által javasolt hangváltozásokat annak alapján értékelhetjük valószínűnek vagy kevésbé valószínűnek, hogy más nyelvekben előfordulnak-e, és ha igen, sokban-e vagy sem. Ilyenkor mindig gyanús, ha valamelyik nyelv történetében olyan változást vélünk felfedezni, amelyre máshol nincsen példa.

Ha a magyar nyelv hangtörténetét nézzük, az említetteken kívül még sok olyan változást találunk benne, amelyek gyakoriak a világ nyelveiben. A két magánhangzó közötti zöngésedés és az azt követő denazalizáció (pl. $*mp > b$, $*nt > d$) például olyan változás, amelyre sok párhuzamot találni: tudjuk például, hogy több rokon nyelvben is (a magyartól függetlenül, azaz ezen nyelveknek a különéletében) történt hasonló változás, például a szamojéd nyelvekhez tartozó enyecben, a permi nyelvekben és a legtöbb számi nyelvben is. Ez a denazalizáció egyben jó példa arra is, hogy a rokon nyelvekben egymástól függetlenül is történhetnek hasonló változások. Ezzel szemben azoknál a hangváltozásoknál, amelyek több leánynyelvben is lezajlottak, de

általában véve ritkábbak a világ nyelveiben, kevésbé valószínű, hogy egymástól függetlenül zajlottak volna le.

De bármilyen fontosak is a hangváltozásokra vonatkozó tipológiai megfigyelések, pusztán ezeknek az alapján nem lehet elutasítani feltételezett hangváltozásokat, ha azok egyébként jól magyarázhatók. Az ugor és a szamojéd nyelvek történetében erre is találunk jó példát. Azt biztosan tudjuk, hogy a manysiban a finnugor vagy uráli **s*-ből és **š*-ből (azaz hétköznapi helyesírással: az *sz*-ből és *s*-ből) *t* lett, a hantiban viszont (nyelvjárástól függően) különböző *l*-féle hangokat találunk a régi **s* és **š* helyén, a szamojéd nyelvekben pedig szintén a manysihoz hasonló változások történtek. A magyarban ugyanakkor teljesen eltűnt az eredeti uráli **s* és az **š*, valószínűleg úgy, hogy előbb egybeestek egy, a nyelvheggyel a felső és alsó fogsor között képzett réshangban (fonetikai jele: *θ*; vö. az angol *thin* 'sovány' szóban), s ez a réshang aztán szabályosan eltűnt. Ugyanezen a közbülső réshang fokon keresztül lehet a manysi és a hanti változást is megmagyarázni, lásd az alábbi ábrát:

4. ábra: Az uráli / finnugor alapnyelvi **s* és **š* változásai az ugor nyelvekben

Ezek a változások szembemennek a tipológiai megfigyelésekkel, hiszen a világ nyelveiben sokkal gyakoribb a *t > s* változás, mint az *s > t*. Mégis kénytelenek vagyunk feltenni, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvben volt **s* és **š*, és az ugor és a szamojéd nyelvekben történtek a változások, hiszen a többi rokon nyelvben sokszor megmaradt az eredeti **s* és az **š* megkülönböztetése, és nagyon bonyolult szabályokat kellene feltételeznünk, ha ezt a megkülönböztetést nem tartanánk eredetinek. A régi indoiráni jövevényszavak is tanúsítják, hogy pl. a manysiban **s > t* változás történt és nem fordítva, vö. északi manysi (szoszvai nyelvjárás) *štar* 'fejedelem', amely az indoiráni *ásura-s* (vö. szanszkrit *ásuraḥ* 'úr, fejedelem; isten; démon') szóra vezethető vissza.

Milyen hangváltozások vannak?

A hangváltozásokat különbözőképp csoportosíthatjuk, és majdnem minden kritérium szerint számos különböző típusuk van. Itt nem fogjuk tudni az összeset felsorolni, csak a leggyakoribb fajtákat említjük – azok közül is csak olyanokat, amelyek a magyar hangtörténetben vagy a rokon nyelvek történetében előfordulnak.

Az egyik fontos csoportosítási szempont az, hogy környezetfüggő-e a hangváltozás, vagy a fonológiai környezettől függetlenül megy-e végbe, más szóval: feltételes-e, vagy feltétlen. Mint már tudvalevő, a magyar nyelv történetében a $*k > \chi > h$ ($*kala > hal$) változás csak mély hangrendű magánhangzó előtt történt meg, ez tehát környezetfüggő változás. A fentebb említett denazalizációs változások is környezetfüggő változások, hiszen pl. az uráli/finnugor n a magyarban $*n$ -ként maradt meg, de az $*nt$ kapcsolatban, mint említettük, máshogy fejlődött, hiszen e kapcsolat folytatásaként $d-t$ találunk a magyarban. (A feltételesség kérdéséről a következő alfejezetben is szó lesz.)

Egy másik csoportosítási szempont az, hogy mi a hangváltozás hatása a fonémarendszerre. Eszerint megkülönböztethetünk hasadást és egybeesést. A hasadás során egy régebbi fonéma két külön fonémában folytatódik. A fentebb példák közül ilyen a $k > h$ változás: a régi k folytatása a magyarban lehet k is (*kéz*, *kő*), h is (*hal*, *három*). Egybeeséskor ezzel szemben eltűnik a hangrendszerből egy oppozíció, mint az uráli/finnugor $*s$ és $*š$ ugor folytatásában történt. Ugyanígy az egybeesésre példa a magyar nyelvben az ly és a j közti különbség megszűnése (lásd a 33. oldalon): bár írásban még különböznek, ejtésben a régi jésített l , azaz az ly már teljesen egybeesett a j hanggal.

A hangváltozások csoportosíthatók a változási folyamat természete avagy kimenete szerint is. Eszerint az egyik leggyakoribb hangváltozástípus a gyengülés, ami tulajdonképpen többfajta mássalhangzóváltozás összefoglaló neve. Ahogyan fentebb mondtuk, a hangváltozás oka alapvetően az erőkifejtés csökkentésére való törekvés, és a gyengülésben épp erről van szó: a hangképzés elmozdulásáról a minél kevesebb akadály (és következőképp: a minél kisebb izommunka és zörej, ill. a minél nyitottabb artikulációs rendszer és minél nagyobb zengés) irányába. A zárhangok réshangúsodása ($p > f$, $k > h$) vagy a réshang eltűnése (s , $š > \theta > \emptyset$) éppúgy gyengülés, mint az, ha magánhangzók közötti pozícióban egy zárhangból ún.

félmagánhangzó (pl. *w*) lesz, vagy ha egy hosszú mássalhangzó megrövidül, ahogy a magyarban történt az uráli és finnugor szavak szóbelseji ikerzárhangjaival, például *säppä > *epe* (lásd erről a következő alfejezetet is).

Talán a legismertebb hangváltozás az asszimiláció (hasonulás). Jó példa erre a magyar *-unk*, *-ünk* személyrag története: tudjuk, hogy itt régebben *m* volt *n* helyett, hiszen olyan ómagyar alakok maradtak fenn, mint *vogmuc* [vogyumuk] 'vagyunk', de amikor hangátvetés révén (ez szintén egy hangváltozástípus) közvetlenül a *k* elé került az *m* hang, hasonulás történt: *vogymuk* ~ *vagymuk* > *vagyumk* > *vagyunk* (ui. az *η* olyan orrhang, amit *k* és *g* előtt ejtünk; a magyar ábécében nincs külön betűjele). A hasonulás ellenkezője az elhasonulás vagy disszimiláció: ezt látjuk például a magyar *nevet* igében, amely még a legrégebbi írásos emlékekben *m-* kezdetű volt, de *m-v* > *n-v* elhasonulás történt, hogy ne kelljen egymás után két mássalhangzó képzésében az ajkaknak részt venniük.

Gyakori hangváltozás a szóvégi magánhangzó kivetése (apokópa), például *kala > *hal*; erről bővebben szól lentebb a szóvégi változásokat tárgyaló alfejezet. Hasonló hangváltozás a szinkópa, azaz a szóbelseji magánhangzó kivetése (a magyarban ezt lehet látni bizonyos tőtípusokban: *szerelem*: *szerelmet*).

Az utóbbi két hangváltozás révén valami eltűnik a szóból, de vannak ellenkező jelek is, ilyen például az epentézis, ami azt jelenti hogy a szó elejére vagy belsejébe kerül egy (vagy több) „felesleges” hang (a szóeleji epentézist protézisnek is hívjuk). Az uráli nyelvcsaládon belül erre jó példát szolgáltatnak egyes szamojéd nyelvek, amelyekben minden magánhangzó kezdetű szó elejére egy nazális hang fejlődött: ez történt például tundrai nyenyec *nilna* 'alatt' szóval is, amely a magyar *alatt*, *alá* stb. rokona, és az uráli alapnyelvi **ala-* szótőből fejlődött. A magyar nyelv történetéből is ismerünk hasonló jeleket, hiszen a régebbi jövevényszavakban a szókezdő mássalhangzókapcsolatok elé került egy magánhangzó, mert a szóeleji mássalhangzó-torlódást nem tűrte a nyelv: pl. *iskola* ← latin *scola*. Egy másik típusú epentézisre példa a már említett (l. 37. oldal) *barát* szó, amely kölcsönzés az ósszláv *bratъ* alakból; a magyarban itt *a* hanggal bontották meg a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatot.

Ezekon kívül még sok példát lehetne sorolni a különböző hangváltozásokra, de remélhetőleg ennyiből is látja az olvasó, hogy milyen sokszínű a hangváltozások világa.

A hangváltozások szabályossága

A hangváltozások kutatásában a hangtörvény a legfontosabb eszközünk. Láttuk, hogy a nyelvtörténet során a hangok nem összevissza változnak, hanem szabályok szerint, amelyeket hangtörvénynek szoktunk nevezni. Csak e szabályokat követve tudunk történeti hangtannal és tágabb értelemben nyelvtörténettel foglalkozni.

Meg kell azonban jegyezni, hogy bármilyen fontos elv a szabályosság, a gyakorlatban sokszor találkozunk szabálytalan hangváltozással is, vagyis kivételekkel a hangtörténeti szabályok alól. Ez problémát jelenthet, hiszen ha mindig szabályos módon fejlődnek a hangok, akkor hogyan tudjuk az ilyen szabálytalan eseteket magyarázni? Részben azzal lehet erre a kérdésre válaszolni, hogy az uráli nyelvcsaládon belül nem ismerjük mindegyik nyelv hangtörténetét olyan jól, mint pl. a finn vagy a magyar nyelvét, így előfordul, hogy egy-egy rokon nyelvben valamelyik hang fejlődését nem tudjuk megfelelően megmagyarázni. De éppen mert nem ismerjük az adott nyelv hangtörténetét tökéletesen, lehet, hogy csak látszólagos szabálytalanságba ütköztünk, és előbb-utóbb kiderül, mi az a tényező, ami miatt a megfelelés szabálytalannak tűnt – miközben valójában szabályos. Lehetséges továbbá, hogy a szabálytalan alakok egy régebbi nyelvjáráskeveredésnek az eredményei (erről lehet szó pl. akkor, amikor a magyarban a szöleji *p*-nek *b* a folytatása a várható *f* helyett, ahogy a következő alfejezetben látható), bár ezt sokszor nehéz egyértelműen bizonyítani. Azt is tudni kell, hogy affektív szavakban (hangfestő és tabuszók) sokszor találunk kivételeket a szabályos hangváltozások alól.

Külön említendő tényező még a grammatikai funkció, aminek sokszor lehet konzerváló ereje. Az észt nyelvben például a szó végi *n* szabályosan lekopott, de az igeragozásban mégis megmaradt az *-n* az egyes szám első személy ragjaként (pl. *ma loen* 'én olvasok'). Ha ott is lekopott volna az *-n*, nehezebb lenne megkülönböztetni a különböző ragozott igealakokat; itt tehát egyértelműen látjuk, hogy a grammatikai funkció konzerváló ereje nagyobb volt, mint a hangváltozási szabály ereje.

Végül meg kell említenünk az *analógia* jelenségét, amely nagyon fontos tényező a történeti hangtanban, de ugyanúgy a történeti alaktanban is, mert sokszor elhomályosítja a változások szabályosságát.

Az analógia azt jelenti, hogy a beszélők kicserélnék egy régi nyelvi mintát egy újra, mert az már értelmetlennek vagy szabálytalannak tűnik nekik. A mai magyarban például már gyakran mondjuk azt, hogy *lét*, ha a *lé* szó akkuzatívuszi alakját használjuk, noha a történetileg helyes, szabályos alak a *levet* lenne. Ugyancsak analógiával van dolgunk akkor, amikor az eredeti *ajtaja* helyett azt mondjuk, hogy *ajtója*. A minta, amelyet használunk, mindkét esetben az *-é, -ó* stb. végű egyalakú tövek (*kópé, kávé, hajó, szabó*) típusa. Ha mélyebben belemegyünk a hangtörténetbe, találunk olyan példákat is, mint a *hét* számnév, amelynek a *h*-hangja szabálytan, analógiás: **ét* lenne az a megfelelő, amelyet a rokon nyelvek segítségével rekonstruált alakból a szabályos hangmegfelelések segítségével levezethetnénk, de feltehetően a *hat* számnév (amelyben szabályos a *h*-) mintájára ebből az *é*től *hét* lett.

Azaz összegzésül azt lehet mondani, hogy bár időnként beleütközhetünk látszólag szabálytalan hangmegfelelésekbe, a szabályos változás fogalma és a szabályos változás keresése a legfontosabb módszertani elv a történeti hangtan kutatásában, s enélkül nem tudjuk a hangtörténet problémáit vizsgálni.

Más (nyelv)családokban is megeshik...

A hangváltozásokat mint folyamatokat bemutató rész után lássuk, hogy például a *p > f* változásról hogyan szerezhetünk ismereteket, illetve egy magyar anyanyelvű érdeklődő milyen példákat lát erre maga körül! Lehet, hogy az általános és középiskolai tankönyvekben bemutatott, uráli *p ~ f* hangmegfelelést bemutató példaszor első látásra nem is meggyőző. Hiszen azt kellene belátnunk, hogy a magyar nyelv ezer százzal kötődik földrajzilag távol élő népek nyelvéhez, e listákban pedig egy sereg szó ugyanazzal a hanggal, *p*-vel kezdődik, és csak a magyar példa tér el: *f*-kezdetű szót látunk – vagyis a magyar kilóg a sorból... Inkább az a kérdés vetődik fel, hogy ha egyszer nyelvrokonságról beszélünk, a magyar szó miért nem *p*-kezdetű a többi nyelvhez hasonlóan?

A korábbi fejezetek elolvasása után nem lehet kétséges: a nyelvek folytonosan változnak, és ez a magyarra is igaz. A hangok is változnak, és mivel egyetlen hangváltozás is számos nyelvi tényező függvényében megy végbe, ezek a módosulások mindig az adott nyelvre vagy nyelvváltozatra jellemzőek – így jönnek létre kisebb-nagyobb különbségek nyelvek, nyelvjárások között. A fent említett listákban

látható különbséget az okozza tehát, hogy a magyarban végbement egy olyan hangváltozás (a *p*- kezdetű szavakból *f*- kezdetűek lettek), amely a többi finnugor nyelvben nem. És ez felveti a kérdést: egyedi hangváltozásról lehet szó? Valóban egyedül van ezzel a magyar a rokon nyelvek között?

Az első kérdésre – ahogy a fentiek alapján már világos – nemleges a válasz: ez a hangváltozás más nyelvcsaládokban is ismert. Erre jó néhány példát idegennyelvtudás nélkül is össze lehet gyűjteni, mert jövevényszóként bekerültek a magyarba, vagy más módon részei az európai kultúrának. A számunkra talán legismertebb nyelvcsaládban, az indoeurópaiban például az alapnyelvre kikövetkeztettek egy 'láb' jelentésű tövet **ped-* alakban, amelynek számos nyelvben vannak folytatói. Ezek nagyjából *p*-, kisebbrészt *f*- kezdetűek.

A *p*- kezdetű ismerősök

A 'láb' jelentésű szó a sokak számára ismert latinban is *p*- kezdetű volt (*pes*, *pedis*). Ezt sok olyan összetett szó és kifejezés őrzi újlatin nyelvekben, amelyeket jövevényszóként ismerünk: ilyen a francia eredetű *pedikűr* ('láb' és 'ápolás' jelentésű elemekből). A bicikli régi neve, a *velocipéd* is tartalmazza ezt az elemet: a szót 1817-ben a franciában alkották meg latin elemekből (*velox*, *veloc-* 'gyors' és *pes*, *ped-* 'láb') a német találmány franciaországi népszerűsítéséhez. A széles körben használt *pedál* szó az olasz nyelvből terjedt el, és valamilyen szerkezet lábbal történő működtetésére utalt. Az olaszországi földrajzi név, a *Piemonte*, *Piedmont* pedig 'a hegy lába' jelentésű szerkezetből jött létre. Az angolból ismerhető, 'gyalogos'-t jelentő *pedestrian* szó ugyancsak latin eredetű.

Velocipéd

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Velociped.jpeg>

A görög nyelv is *p*- kezdettel őrizte meg ezt a tövet: *tripod* ('három lábon álló állvány'), *kvadropod* ('négy lábon álló állvány'). A *pódium* latin szó, de a görög *podion* átvétele. Végül *Oidipusz* vagy *Ödipusz* király neve a 'dagadt' és a 'láb' jelentésű elemek összetételére vezethető vissza (első tagja az *ödéma* szóból lehet ismerős számunkra).

Ha valaki emlékszik orosz tanulmányaira, mostanra esetleg már végig is gondolta, hogy az oroszban más hangzású szó jelenti a lábat (*noga*). Csakhogy ebben az esetben a 'gyalog' jelentésű *peskom* szóra kell gondolnunk, mert abban megmaradt a **ped-* tő. A 'láb' és a 'gyalog' közötti jelentéstani összefüggés nyilvánvaló, és ha már szóba került, akkor ne hallgassuk el, hogy ugyanilyen jelentésviszonyokat találunk egy uráli etimológiában is. Míg az egyeztethető szavak majdnem mindegyike 'láb' jelentésű (a finn *jalka*, az észti *jalg*, a számi *juolgi* és a mari *jal*, *jol*), van két nyelv, amelyben ez a szó arra a módra utal, hogy valaki a saját lábán halad – az egyik a magyar nyelv *gyalog* szava, a másik pedig az erza és a moksa mordvinban a *jalgo*, *jalga* szó.

Végezetül még egy szó, amelyet naponta használunk, és nem gondolnánk arra, hogy köze van a lábhoz – ez a *pizsama*. A perzsa nyelvben, amely szintén az indoeurópai nyelvcsaládhoz, azon belül az iráni nyelvek csoportjához tartozik, eredetileg kb. *pa-dzsamah*-nak hangzott, és megközelítőleg 'láböltözet' jelentése volt. A hindin keresztül került az indiai angolba, ahonnan az egész világ megismerte.

Az *f*- kezdetű ismerősök

A fentiekhez képest sokkal kevesebb jól ismert példát tudunk említeni arra, hogy a hajdan *p*- kezdetű indoeurópai tő néhány nyelvben *f*- kezdetű folytatóval maradt meg. Ilyen például az angol *foot* 'láb' szó, amelyet – ha máshonnan nem – a magyar *football* szó révén mindenki ismer. A németben ugyancsak *f*- kezdetű ez a szó: *Fuß*, amely a németből átvett, egyszerre ódon és vicces hangzású *fuszekli*-nek (tkp. 'láb' + 'zokni') is alkotóeleme. Természetesen vannak más nyelvek is a germán nyelvek csoportjában, ahol a 'láb' jelentésű szó *f*- kezdetű, például a dán *fod*, a svéd *foot*, a holland *voet* – de ezekből a nyelvekből kevés szót vettünk át, így csak a némettel és az angollal összehasonlítva tűnhetnek ismerősnek. Ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy az indoeurópai nyelvcsalád nyelveinek többségében *p*- folytatást találunk.

Fuszekli

<http://retuperallaan.blogspot.com/2014/10/pinkit-puuvillasukat.html>

Hogy van ez az uráli nyelvcsaládban?

Röviden fogalmazva: ugyanígy. A nyelvek nagyobbik részében a hajdan *p*- kezdetű szavak ma is *p*- kezdetűek, a magyar pedig a kisebbséghez tartozik az *f*- kezdetű folytatókkal. Ilyen szócsaládra bőven van példa. Noha a szavak nem minden etimológiában ugyanazokból a nyelvekből adatoltak, a szabályszerűség, azaz hogy a bemutatott finnugor nyelvek közül csak a magyarban van *f*- kezdetű folytató, sokkal meggyőzőbb, ha több szócsaládot vetünk össze, bár hely hiányában a sok közül itt csak néhány példát tudunk megadni, és nem is fér el a táblázatban az összes finnugor nyelv (2. táblázat):

finn	észt	mordvin	mari	komi	udm.	manysi	hanti	magy.
<i>pala</i>	<i>pala</i>	<i>pal</i>	? <i>pultõš</i>	? <i>palak</i>	-	<i>pūl</i>	<i>pul</i>	<i>fal,</i> <i>falat</i>
<i>pata</i>	<i>pada</i>	-	<i>pat,</i> <i>pot</i>	-	-	<i>put</i>	<i>put</i>	<i>faz(ék)</i>
-	-	<i>pije</i>	-	<i>pu</i>	-	<i>pājt</i>	-	<i>fõ, fõz-</i>
<i>pelkää</i>	<i>pelga</i>	<i>pele</i>	-	-	<i>pulj</i>	<i>pil'</i>	<i>pal</i>	<i>fél</i> (ige)

2. táblázat: A *p* ~ *f* hangmegfelelés finnugor nyelvek adataiban⁸

⁸ Megjegyzés: egyes nyelvek adatai mellett a kérdőjelek azt jelentik, hogy e szavak nem bizonyosan tartoznak a szócsaláddhoz. A táblázatban a finnugrisztikai hagyományban az egyes nyelvek számára létrehozott hangjelölések is megfigyelhetők.

Csak a magyarban?

A bevezetőben feltett másik kérdésre is nemleges a válasz: valójában az uráli nyelvcsaládon belül sem csak a magyar nyelvben vannak *f*-kezdetű fejeményei a hajdan *p*-kezdetű szavaknak. Ha csupán a finnugor nyelveket nézzük, a magyar valóban egyedül van a *p > f* hangváltozással. Ha viszont a szamojéd nyelveket is bevonjuk, egészen más lesz a kép. Az alábbi táblázat még a fenténél is kevesebb finnugor nyelvet mutat, hogy néhány szamojéd nyelvnek is maradjon hely. Szerepel tehát három szamojéd nyelv, a nyenyec, a nganaszan és a szölkup, amelyek közül a nganaszan a magyarhoz hasonlóan *f*-kezdetű folytatót mutat (3. táblázat):

finn	észt	komi	hanti	manysi	magy.	nyenyec	ngan.	szölk.
<i>pää</i>	<i>pea</i>	<i>pon,</i> <i>pom</i>	-	<i>päj,</i>	<i>fej</i>	<i>pa-</i>	<i>feai,</i> <i>feae</i>	-
? <i>pieli</i>	-	<i>pel</i>	<i>pelək</i>	<i>pāl</i>	<i>fél</i> (főnév)	<i>pel'e</i>	<i>fealea</i>	<i>palāl</i>
<i>puno</i>	<i>punu</i>	<i>pjn</i>	<i>ponəl</i>	<i>pon</i>	<i>fon</i>	<i>paŋkāl</i>	<i>fonúʒa</i>	<i>par,</i> <i>panpa</i>
<i>puu</i>	<i>puu</i>	<i>pu</i>	-	<i>pé</i>	<i>fa</i>	<i>pā</i>	<i>fā</i>	<i>po</i>

3. táblázat: A *p ~ f* hangmegfelelés uráli nyelvek adataiban

Fa, háttérben az Urállal
Fotó: Sipos Mária 2005.

Akkor tehát a magyarban a *p*-ből *f* lett?

Ezt így számos oknál fogva nem mondhatjuk ki. Olyan mértékű leegyszerűsítés volna, amely az összehasonlító nyelvészet módszereitől teljesen idegen. Ahhoz ugyanis, hogy egy hangváltozást meghatározzunk, ismerni kell a változásban érintett hang hangtani jellemzőit, helyzetét és környezetét, a kivételeket, valamint azt is, hogy a változás mely nyelvtörténeti korban volt jellemző.

Egyrészt minden eddigi példa szókezdő *p*- hangra vonatkozott, és a valaha *p*- kezdetű uráli eredetű szavaink túlnyomó többségére igaz is, hogy *f*- kezdetű lett. Azonban még az uráli, finnugor és ugor eredetű szavaink körében sem lett minden egyes esetben *f*- hang a magyarban. Ilyen kivétel például a magyar *bőr* szó, amelynek hanti, nyenyec és *kojbál*⁹ megfelelői mind *p*- kezdetűek.

Másrészt más pozícióban, például szóbelseji helyzetben nem feltétlenül ugyanolyan változások mennek végbe, mint szókezdeten. Pl. a finn *kepeä* 'könnyű' szó magyar megfelelője a *kevés*, és a *sovány* szavunkban is *p*-re vezethető vissza a szóbelseji *v* hang, valamint más példák is arra vallanak, hogy ebben a pozícióban a *p* hang *v*-vé vált.

Harmadrészt az sem mindegy, hogy hosszú vagy rövid *p* állt szóbelseji helyzetben. Például a magyar *ipa*, *apa*, *após* szavak szóbelseji *p* hangja rokon nyelvek megfelelői alapján hosszú *pp*-re vezethető vissza. Ez az oka annak, hogy nem *-v*- fejleményei vannak, mint a fenti példákban. Ugyanez mondható el a *csupor*, *epe*, *eper*, *lep*-szavak *p*-jéről is.

Mint mondtuk, általában befolyásolja a hangváltozásokat az is, hogy milyen hangok állnak az érintett hang előtt és után, azaz milyen a hang környezete. Attól függően például, hogy elől- vagy hátulképzett magánhangzók (ismert, bár nem szakszerű kifejezésekkel: magas vagy mély hangok) található körülötte, más-más sorsa lehet ugyanannak a hangnak. Mint fentebb említettük, ez történt például az ősi eredetű *k*-kezdetű szavakkal: ha előlképzett magánhangzó követte, akkor *k*-maradt. Ilyen például a *két*, *kéz*, *kés* szavunk. Ha viszont a szókezdő *k*-t hátulképzett magánhangzó követte, akkor *h*-vá vált, mint *ház*, *hal*, *három*, *hat*, (*meg*)*hal* stb. szavainkban (lásd még a 4. fejezetben is).

---

⁹ Ez a déli szamojéd nyelvek közé tartozó kamassz nyelv egyik nyelvjárása.

Végezetül azt is hozzá kell tenni, hogy az egyes hangváltozások időszakos folyamatok: bizonyos korszakban végbemennek a szókészlet érintett részének csaknem egészén, de szó sincs arról, hogy örök időkre működjenek. Gondoljunk csak bele, hogy mindvégig uráli vagy finnugor eredetű szavainkról volt szó – és ma mennyi *p*- kezdetű szó van a magyarban!

Végül, de nem utolsó sorban: a hányatott sorsú szóvégi hangokról

Ha a magyar vagy az egyéb uráli nyelvek hangtörténetét kutatjuk, a szóvégi hangok külön figyelmet érdemelnek, mert egyes hangok máshogy fejlődtek a szavak végén, mint a szavak elején. Ha röviden kellene összegeznünk, hogy az uráli, finnugor vagy ugor alapnyelvi szóvégi magánhangzókkal mi történt a magyarban, mondhatnánk mindössze annyit, hogy mind lekoptak. De érdemes erről kicsit részletesebben is beszélni, mert a változás valójában nem ilyen egyszerű, és sok mindent tudunk arról mondani, hogy az egyes hangok hogyan és mikor is koptak le.

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a szóvégi hangok lekopása, amit görög szóval *apokopéna* (magyarosan apokópának) szokás nevezni, gyakori jelenség a világ nyelveiben. Láthatjuk például, hogy a mai újlatin nyelvekben a szavak rövidebbek, mint a latinban, pl. francia *cent*, latin *centum* 'száz'. Hasonló jelenséget számos más nyelvből is ki lehet mutatni, például a kelta nyelvekben is látjuk, hogy a mai, de már a középkori kelta nyelvekben is rövidebbek a szavak, mint az ókorból szórványosan fennmaradt kelta nyelvemlékekben (pl. breton *kant* 'száz', keltibér¹⁰ *kantom* 'ua.'). és a germán nyelvekben szintén ismerünk hasonló jelenségeket, pl. az angol *king* 'király' szóról a történeti-összehasonlító módszer alapján tudhatjuk, hogy a germán alapnyelvi **kuningaz* alakra megy vissza.

Annak okát, hogy a szóvégi hangok gyakran lekopnak, abban kereshetjük, hogy a nyelvek beszélői általában egyszerűségére töreksenek, és nyilván egyszerűbb rövidebb, mint hosszabb szavakat ejteni – s azért egyszerűsíthati a beszélő a szóvégeket, mert a hallgató a szó elejéből (valamint a mondatkörnyezetből) viszonylag könnyen ki tudja következtetni a szó végét akkor is, ha abból hiányzik valami. Azt

---

¹⁰ Ókori kelta nép.

azonban meg kell jegyezni, hogy bár az apokópa gyakori jelenség, nem minden nyelvre jellemző az utolsó szótag egyszerűsödése: például az újjörög nyelvben a szavak nemigen rövidültek a több mint kétezer évvel ezelőtti ógöröghöz képest.

Ennyiből is tudjuk, hogy ez egy *macs*
Fotó: Dömötör Adrienne, Budapest, 2010.

Az uráli és a finnugor alapnyelvben a főhangsúly mindig az első szótagon volt (mint a mai magyar nyelvben és a legtöbb rokon nyelvben még mindig), az utolsó szótag pedig hangsúlytalan volt, és sokszor lekopott. Ilyen lekopás számos uráli nyelvben történt, a magyaron kívül a másik két ugor nyelvben (a manysiban és a hantiban), a permi nyelvekben (a komiban és az udmurtban) és bizonyos hangtani környezetben a mariban, a mordvin nyelvekben és egyes balti finn nyelvekben (pl. az észtbén) is történtek hasonló változások. Itt érdemes hangsúlyozni, hogy a szóvégi hangok változása ugyanúgy szabályosan történt, mint az első szótagi hangoké, csak ebben a pozícióban másmilyen volt a fejlődésük.

Az uráli és a finnugor alapnyelv szavai a mai tudásunk szerint magánhangzóra végződtek, és általában kétszótagúak voltak. Két különböző tőtípust szokás rekonstruálni: az egyiknek egy nyílt magánhangzó volt a végén (*-a vagy *-ä, a magánhangzó-harmóniától függően), a másik pedig egy zártabb magánhangzóra végződött (ezt hagyományosan *-e-ként szokták rekonstruálni, bár ennek a magánhangzónak a pontos minőségéről a mai napig vitatkoznak a

kutatók). A mai magyarban mind a két típus végül egyszótagú lett, azaz a szóvégi magánhangzók szabályosan lekoptak.

Az uráli, finnugor, illetve az ugor alapnyelvben voltak hosszabb, háromszótagú szavak is, bár kevesebb ilyen szót tudunk rekonstruálni. A háromszótagú szavak nagy része valószínűleg képzett szó volt, de talán nem mindegyik – mivel az uráli, illetve a finnugor alapnyelv szóképzéstanát csak részben ismerjük, csak részben tudjuk rekonstruálni, és emiatt nem mindig egyértelmű, hogy egy-egy rekonstruált szó tartalmaz-e képzőt vagy nem.

A két- és háromszótagú szavakon kívül néhány egyszótagú szót is tudunk rekonstruálni az uráli és a finnugor alapnyelvre: a névmások többsége ilyen volt. Ezek a szavak a többi tőtípussal szemben a magyarban is ugyanúgy egyszótagúak maradtak, nem kopott le belőlük semmi: például az olyan személyes névmások, mint *te*, *ti*, vagy a kérdő névmások, mint *ki*, *mi*, az alapnyelvben is hasonlóképpen egyszótagúak voltak.

Ahogy a fentebb említett néhány példából látszik, az uráli és a finnugor alapnyelv szószerkezetének rekonstruálásában egyes rokon nyelvek nagy segítségünkre vannak. A balti finn nyelvek, a számi nyelvek és egyes szamojéd nyelvek a szóvégi hangokat a legtöbb esetben megőrizték, és bár a számiban a minőségük erősen változott, az eltérő alapnyelvi szóvégi magánhangzók szabályosan eltérő folytatást mutatnak (vö. pl. finn *kala* ~ északi számi *guolli* – magyar *hal*, finn *pesä* ~ északi számi *beassi* – magyar *fészek*, finn *käsi* ~ északi számi *giehta* – magyar *kéz*, finn *veri* ~ északi számi *varra* – magyar *vér*). De azt is érdemes tudni, hogy azokban a nyelvekben, amelyek elveszítették a szóvégi magánhangzókat, sokszor megmaradtak különböző nyomai ezeknek a régi hangoknak. Ilyen nyomnak tekinthető például a magyarban az, hogy az alapnyelvi eredetű szavakban bizonyos ősi, egyelemű ragok előtt felbukkan a ma már kötőhangzónak tekintett ősi, eredetileg szóvégi magánhangzó (*víz* : *vizet*, *kéz* : *kezet*, *út* : *utat*, *had* : *hadat*).

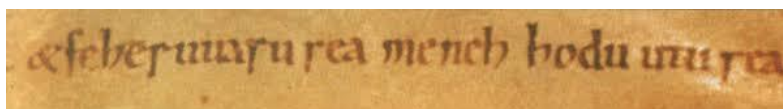
Az, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvre a mostani tudásunk szerint csak magánhangzóra végződő szótöveket tudunk rekonstruálni (ebben minden kutató egyetért akkor is, ha a szóvégi magánhangzók minőségéről eltérőek a vélekedések), nem jelenti azt, hogy a ragozott alakok esetében is okvetlenül ez lett volna a helyzet: több olyan szóalakot is rekonstruálhatunk, amely mássalhangzóval végződött (például **kala* 'hal', de **kalan* 'kéznek', birtokos eset). A

magánhangzóra végződő ragoknál viszont ugyanolyan lekopást látunk, mint az abszolút szóvégen: pl. a magyar *-on / -en / -ön* egy olyan uráli lokatívuszragra vezethető vissza, amely biztosan magánhangzó-végződésű volt (ezt tükrözi pl. a finn *-na, -nä* esszívusz-, eredetileg lokatívuszrag).

Az ugor nyelvek változásai

Az ugor nyelvek közös vonása, hogy ezek mindegyikében eltűntek a szóvégi magánhangzók: vö. magyar *hal*, északi (szoszvai) manysi *χūl*, keleti (szurguti) hanti *kul* – finn *kala*, tundrai nyenyec *χalya*, északi számi *guolli*. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy ez nem közös ugor innováció, mivel a legrégebbi magyar írásos emlékekben találunk olyan ősi, uráli/finnugor/ugor eredetű szavakat, amelyek még őrizték a szóvégi magánhangzót: pl. *hodu* 'had', *utu* 'út' a 11. századi Tihanyi alapítólevélben. Hasonlóképpen a legrégebbi manysi adatokban is találunk két szótagú szavakat (pl. „ómanysi” *амба* [amba], mai északi manysi *āmp* 'kutya' ~ magyar *eb*; „ómanysi” *янка* [janka] ~ mai északi manysi *jāŋk* 'jég' ~ magyar *jég*): mivel ezek csak a 18. századból való emlékek, ez azt mutatja, hogy egyes manysi nyelvjárásokban a lekopás igen későn történhetett. A hanti nyelv kapcsán nem tudjuk ilyen pontosan megmondani, hogy a lekopás mikor játszódott le, mert nincsenek adataink megőrződött szóvégi magánhangzókról.

feheruuaru rea mench hodu utu rea – még meglévő szóvégi magánhangzók a Tihanyi alapítólevélben (1055)

<http://www.szepejudit.hu/A%20tihanyi%20ap%C3%A1ts%C3%A1lg%20alap%C3%ADt%C3%B3leleve.pdf>

A legrégebbi ómagyar nyelvemlékekben sokszor *u* betűt találunk szóvégi magánhangzóként. Nem tudjuk mindig, hogy pontosan milyen hangot jelölt ez az *u* (az biztos, hogy néha *ü* hangot is, mert a magánhangzó-harmóniát a középkori szövegekben sokszor nem jelölték), de azt szokták feltételezni, hogy a régi magánhangzók az ómagyarban redukáltak (tökéletlen képzésűek) voltak. Akár így volt, akár nem, az biztos, hogy a szóvégi magánhangzók képzése jelentősen

megváltozott (pl. zártabbá vált) az ómagyar kort megelőző évszázadok során. A későbbi nyelvelmékek alapján azt is tudhatjuk, hogy teljes eltűnésük a 13. század végére tehető.

Egyes kutatók szerint ez a redukálás közös ugor jelenség, tehát azt feltételezik, hogy bár az ugor alapnyelvben még megvoltak a tővégi magánhangzók, már tökéletlen képzésűek voltak. Ez lehetséges, de nemigen lehet bebizonyítani, mert egyrészt hasonló változás egyéb uráli nyelvekben (pl. a permiekben) is lejajlott, másrészt, mint láttuk, még az ugor közösség felbomlása után is elég sokáig megmaradtak ezek a tővégi hangok az egyes nyelvekben. Mindennek alapján nem valószínű, hogy a redukció az ugor korra is visszavetíthető.

Az eredetileg háromszótagú szavakban hasonló lekopás történt, ezek a szavak is elveszítették a szóvégi magánhangzót (pl. *áloom, egér*). Az obi-ugor nyelvekben hasonló változás zajlott le, mint a magyarban, pl. nyugati (pelimi) manysi *tänkær*, keleti (vahi) hanti *lönkær* 'egér'. A háromszótagú szavak között azonban vannak olyanok is, amelyek a mai magyarban egyszótagúak lettek: nem azért, mert kétszer kopott volna le a szó végén a magánhangzó, hanem mert a magyarban bizonyos szóbelseji hangok is eltűntek, így lett például egyszótagú a *szív* és a *nyúl*. A rokon nyelvi megfelelőik (számi *njoammel*, erza mordvin *numolo*, komi *ñimal* 'nyúl') alapján az feltételezhető, hogy ennek alapnyelvi alakja **ñomala* volt. Első adatolt magyar alakjában (*Nulu*, 1086) még látható a már redukálódott, felső nyelvállású szóvégi magánhangzó, míg egyes ragozott alakjai előhívják az eredeti tővéghangzót: *nyula-k, nyula-s*. A szó belsejében a két ajakkal képzett, nazális zárhang, az *m* feltehetően először szintén két ajakkal képzett réshanggá vált (*w*), majd ez beleolvadt az előtte álló magánhangzóba (*nyuwulu* > *nyuulu* [=nyúlu] > *nyúl*) – ezen az úton lett az eredeti három szótagból egy.

Bár a magyarban az ősi szavak szóvégi magánhangzói rendszeresen lekoptak, a későbbi (mármint az alapnyelvhez képest később a szavakhoz illesztett) képzők miatt homályosabb a kép, és sok ősi szó ma csak egy képzett, kétszótagú alakban él tovább, ilyen például a már említett *fészek* (< **pesä*, vö. finn *pesä*, mordvin *pize*, komi *poz*, déli manysi *pit'i*) vagy az *ének* (< **äne*, vö. finn *ääni*). A magyarban található olyan szavak is, amelyekben egy birtokos személyjel analogikusan az alanyesetű alak részévé vált, azaz a tővégi redukálódáson már átesett, mássalhangzóra végződő, de birtokos személyragot viselő szóalakot a beszélők átértelmezték tőalakká. A mai

apa, ipa, epe utolsó magánhangzója tehát eredetileg nem volt a *tő* része (eredeti jelentésük: *'apja', 'ipája', 'epéje'*), de az átértelmezés következtében azzá vált, ezek az ősi szavak ennek következtében ma is kétszótagúak annak ellenére, hogy az eredeti szóvégi magánhangzójuk már eltűnt.

Mivel a szóvégi magánhangzók a magyarban csak a 13. században tűntek el, az uráli/finnugor/ugor alapnyelvből örökölt szavak mellett a legrégebbi jövevényszavakban is láthatjuk az apokópa eredményeit. A *gyöngy* szót például feltehetően még *džsindžsü* alakban vettük át egy nyugati ótörök nyelvből, az átvétel után azonban már a szóalak ugyanazokon a szabályos változásokon ment át, mint a magyar szókészlet többi eleme, így egyebek mellett a szóvégi magánhangzója is eltűnt. A szóvégi lekopás azonban – mint minden nyelvtörténeti változás (l. a *p > f* változás kapcsán mondottakat az előző alfejezetben) – csak egy bizonyos ideig volt produktív szabály, azóta számos magánhangzóra végződő szó került be a magyar nyelvbe pl. az ófelnémetből, a latinból és a különböző szláv nyelvekből. Hasonló a helyzet pl. a manysiban is, ahol a későbbi jövevényszavak között találunk hosszabb szavakat.

Szóvégi változások és a nyelv többi eleme

A nyelvi változások összefüggésben állnak egymással, és így a szó végén végbe ment változások egyes esetekben azt is befolyásolták, hogy az első szótagban mi történt. Ilyen jelenség például a pótlónyúlás: amikor a második szótagból eltűnt a magánhangzó, az első szótagi magánhangzó hosszabb lett, így lett pl. a *kéz* vagy a *út* szó magánhangzója hosszú. Azokban a ragozott alakokban viszont, ahol a második szótag magánhangzója megmarad, az első szótagban nem történt ilyen nyúlás: *kezet, utat*.

A fentiekben csak a szóvégi magánhangzók változásairól ejtettünk szót, de meg kell jegyeznünk, hogy a szóvégi mássalhangzók esetében is többféle redukciós folyamat zajlott le (ezek a mássalhangzók – ritkább esetben, az alapnyelvben is mássalhangzóra végződő toldalékok esetén – eleve tővégi helyzetben voltak, más esetekben a magánhangzók lekopásának következtében kerültek tővégi helyzetbe). Az ilyen típusú redukciós folyamatoknak messze ható, akár még a mondattant is érintő következményei lehetnek. Egyértelmű például, hogy a szóvégi hangok lekopása szerepet játszott abban, hogy az egyes

számi nyelvekből (például az északi számiból) eltűnt az uráli tárgyest, és a régebbi birtokos esetű, illetve a tárgyestű alak egybeesett. Ugyanennek a két esetnek a megkülönböztetése azonban megmaradhatott a déli számi nyelvben, amely a szóvégi mássalhangzókat megőrizte (vö. északi számi *giehta* 'kéz', *gieda* 'kezet; kéznek', de déli számi *giete* 'kéz', *gieten* 'kéznek', *gietem* 'kezet'). Ugyanilyen különbség figyelhető meg az északi és a déli számi között az inesszívuszi és az elatívuszi eseteknél: az északi számiban ezek a hangtani változások következtében egybeestek, míg a déli számiban a megkülönböztetésük megmaradt (pl. északi számi *giedas* 'kézben vagy kézből', déli számi *gietesne* 'kézben', de *gietest* 'kézből'). Azt láthatjuk tehát, hogy a hangtanilag archaikusabb déli számiban a nyelvtani szerkezetek is jobban megőrződtek.

Ebben a fejezetben csak ízelítőt adhattunk azokból a hangváltozásokból, amelyekből igen sok játszódott le a magyarban a nyelv önálló élete során – s hasonlóképpen a rokon nyelvekben is. A hosszú időből és a rengeteg változából következik tehát, hogy bár az alapnyelvi eredetű szókészlet meghatározó szerepet játszik a mai magyarban is, mégsem értjük még a legközelebbi rokon nyelveket sem.

Továbbvezető irodalom

Anttila, Raimo: Historical and comparative linguistics. John Benjamins, 1989. • Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, 1975. • Bereczki Gábor: Egy nyelvi jelenség a finnugor nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 87 (1991): 129–134. (Az apokópáról.) • Campbell, Lyle: Historical linguistics: an introduction. First MIT Press edition. The MIT Press, 1999. • Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, 2003. • Lakó György: A magyar szókészlet finnugor elemei. Akadémiai Kiadó, 1972–1978. • Online Etymology Dictionary. <https://www.etymonline.com/> • Rédei Károly (főszerk.): Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, 1986–1988. • Sammallahti, Pekka: Historical phonology of the Uralic languages with special reference to Samoyed, Ugric and Permic. In: Sinor, Denis (ed.): The Uralic languages: description, history and foreign influences. Brill, 1988. 478–554. • Uralonet. <http://www.uralonet.nytud.hu/>

4. Szavak vándorlása

A szókészlet a nyelv leginkább dinamikus változó rétege, és aligha kell magyarázni, miért, hiszen napról napra jelennek meg olyan technikai újdonságok, amelyekre korábban nem voltak szavaink. Ma, amikor mindenkinek ott lapul a zsebében az okostelefon, furcsa visszagondolni arra, hogy harminc évvel ezelőtt még elég sok otthonban egyáltalán nem volt vezetékes telefon (sem), és keveseknek volt bármi fogalma arról, mi az internet. De nemcsak megjelennek, el is tűnnek szavak: még a mai láncdohányosok, vagy épp e-cigarettázók közül is kevesen tudják valószínűleg, mi a *hülzni* vagy a *purzicsán*. (A *hülzni* egyébként üres cigarettahüvely volt, a *purzicsán* pedig egy pipadohány-fajta, amit akár *hülzni*be is lehetett tölteni.) Természetesen minél távolabb megyünk vissza az időben, annál nagyobbak lesznek a szókészletbeli különbségek, és ez néha már az érthetőség rovására is mehet.

Elértjük-e felmenőinket?

2019 szeptemberének elején szavazást indított egy [portál](#) arról, hogy az általa listázott kötelező olvasmányok közül mit utáltak legjobban olvasóik. A közel négyezer szavazatból a legtöbbet Jókai Mórnak *A kőszívű ember fiai* című regénye kapta. Ennek kapcsán több magyartanár is kifejtette [véleményét](#), hogy a kötelező olvasmányok közül érdemes lenne kivenni a műveit, mert épp azt nem lehet velük elérni, ami a kötelező olvasmányok legfontosabb célja volna: megszerettetni a gyerekekkel az olvasást. Az olvasói vélemények háttérben több tényező állhat, egyebek mellett az is, hogy bizonyos szövegrészek nehezen érthetők. Így kezdődik például a *Rab Ráby*:

„Hetén ülének együtt a tintapettyes zöld asztalnál, az uradalmi prefektúra gyűléstermében. A bonorum director elnökölt, mellette jobbról a prefektus, ki az ügyek sorrendjét válogatta elő a conceptusból, amit a szomszédja, a kasznár jegyzetei iparkodtak

felhomályosítani; balrul egy szék üres volt, túl rajta ült a megyei perceptor, ki az előtte fekvő számadások háttára mindenféle huszárokat igyekezett pingálni veres plajbással; ennek átellenében a kiküldött asszessor, akinek a nyaka megfájdult már a háta mögé nézegetésben, ahol az óra áll, hogy mikor lesz már dél. A többiek urodalmi tiszték, akik részint diák stílusgyakorlatok felolvasásában fárasztják magukat, részint fogpiszkálókat faragnak a közelgő ebédhez.”

Bonorum director, prefektúra és prefektus, conceptus, kasznár, perceptor, plajbász, asszessor – ezek a szavak, ill. szókapcsolatok szótárazás nélkül egy mai gyerek számára már aligha érthetők, és a *diák stílusgyakorlat* jelentése sem egyértelmű, hiszen a *diák* mint ’latin’ ugyancsak kikopott a szókészletből. Pedig Jókai sincs még tőlünk különösen messze az időben, hiszen 1825-ben született, azaz mindössze 8-9 generációval ezelőtt, és 1904-ben hunyt el: szépszüleink, de talán még ükszüleink számára is kortárs írónak számított.

A szókészlet bővülése sokféle módon történhet. Az egyik nyilvánvaló forrás az átvétel: a fenti idézetben jól érzékelhető a latin jövevényszavak gyakorisága. De olyan latin jövevényszó is van ugyanitt, amely már annyira régen meghonosodott a magyarban, hogy nem is érzékeljük idegennek: az *óra*, amelynek 1372-es első említése még őrzi az eredeti latin szókezdő *h*-t is (*horan* ’órán’). Nem könnyű teljes felsorolást adni arról, összesen hányféle nyelvből kerültek a magyarba jövevényszavak, de igen jelentős részét képezik a magyar szókészletnek a latin mellett a török, az iráni, a szláv és a német jövevényszavak.

Pannonhalmi Hóraskönyv – a kánoni órákban történő imádkozáshoz
<http://mek.oszk.hu/01900/01918/html/index890.html>

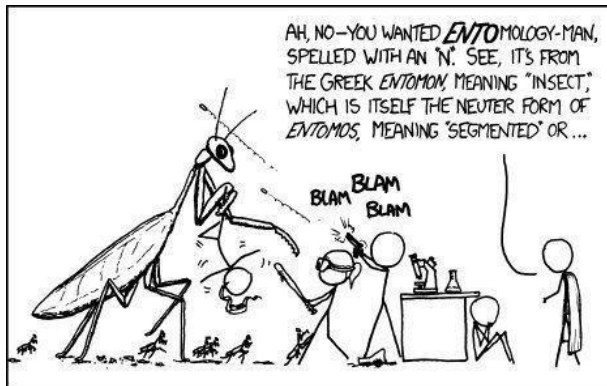
Gyarapodhat emellett a szókészlet szóalkotással is, legfőképpen szóösszetétellel és szóképzéssel, de vannak egyéb szóalkotási módok is. A gyarapodás, illetve a változás illusztrációjaként az igekötős igék állományának bővülésével, illetve azok jelentésváltozásával foglalkozunk itt röviden. Az utóbbi években számos nyelvészeti és ismeretterjesztő cikk született a *be* igekötős igék csoportjának hirtelen gyarapodásáról (*besminkel, beajul, besír, berévül, beszomorkodik, befél, behány, besértődik, beparázik* – a sort még igen hosszan lehetne folytatni), és arról, hogyan adható vissza ennek az új igekötős csoportnak a jelentése. Ezek a szóalakok lehetnek az olvasó számára teljesen elfogadott, napi használatban lévő formák, de az is lehet, hogy furcsának hatnak. A fejezet címében szereplő *elért* ige éppilyen furcsán hathat mai füllel, elsőként talán 'félreért' jelentést tulajdonítunk neki. Ez azonban egy újabb értelmezés: korábban az *elért* igének egyszerűen 'megért', vagy 'burkolt célzást megért' jelentése volt. A változás úgy következhetett be, hogy a beszélők (az olyan igék mintájára, mint például az *elír, elnéz, elszab*, azaz amelyek azt jelentik, hogy az alapigével jelölt cselekvést rosszul csinálják) átértelmezték ennek az igekötős igének a jelentését is. A szókészlet többféle típusú változása is oka lehet annak, hogy ma már kevésbé értjük el/meg Jókait.

Mit csinál az etimológus?

Egy nyelv szókészlete tehát sokféle forrásból gazdagodhat: az öröklött, legrégebbi szókészlet bővíthet más nyelvekből származó átvételekkel és belső keletkezésű szavakkal. Szóátvételle általában olyankor kerül sor, ha egy új tárggyal vagy fogalommal találkozunk egy beszélőközösség, és azoktól, akik közvetítik számára ezt az új tárgyat vagy fogalmat, átveszi annak megnevezését is. Az is általános azonban, hogy az átadó nyelvnek egyszerűen nagyobb a presztízse, és jobban hangzik a beszélők számára, ha az átadó nyelv szóalakját használják valaminek a megnevezésére.

Amikor átkerül egy szó az átvevő nyelvbe, az rendszerint beilleszkedik az adott nyelv szavai közé. A pandémia miatt (is) emlékezetessé váló 2020-as év gyakran használt fogalma volt például a *home office*. Bár írásbeli megjelenítése ezt nem tükrözi, ez a szókapcsolat is inkább magyaros, mint angolos kiejtéssel jelenik meg a mindennapi beszédben, azaz például a *home* első magánhangzója inkább hosszú *ó* jellegű, nem pedig egy [əʊ] vagy [oʊ] kettőshangzó, az *office* pedig toldalékokat is úgy kap, mint bármelyik más *sz*-re végződő magyar főnév. Az angolból eredő szókapcsolat tehát a meghonosodás felé halad, de esetében még egyértelműen azonosítható a beszélők számára a forrása. Rengeteg olyan szó van azonban, amely olyan régóta eleme a magyar szókészletnek, hogy már csak kutatással lehet kideríteni, más nyelvből került-e át a magyarba, vagy az uráli, finnugor, esetleg ugor alapnyelv kora óta használatos. (És mindezt még bonyolítja, hogy természetesen bármelyik alapnyelv – mint egykori természetes nyelv – maga is kölcsönözhetett szavakat más nyelvekből.) Az etimológus a szavak eredetét próbálja felderíteni: maga az *etimológia* a görög *etimosz* 'való, igaz, eredeti' és *logosz* 'beszéd, vélemény, értekezés' szavakból áll.

Félresikerült superhősválasztás

<https://xkcd.com/1012/>

Az igaz eredeti megtalálása azonban általában kitartó és aprólékos munkát kíván. Amikor az örökölt szókészlet elemeinek rokon nyelvekben lévő megfelelőit próbáljuk feltárni, akkor az a két fő szempont, hogy a feltételezett rokon szavak (úgynevezett kognátumok, azaz közös ősrre visszavezethető szavak) jelentése és hangalakja megfeleltethető-e egymásnak. A vizsgálat része az is, hogy megpróbáljuk megállapítani, mi lehetett az etimon, vagyis az az alapnyelvi szó, amelyből a leánynyelvekben meglévő leszármazottak eredeztethetők: ezt a kikövetkeztetési folyamatot nevezzük rekonstrukciónak, a kikövetkeztetett alakot magát pedig rekonstrukciónak (a hangalak rekonstrukciójáról az előző fejezetben bővebben is szoltunk).

A kölcsönzött szavaknak pedig meg kell állapítani a forrását, és bár ez sokszor eléggé egyértelmű, meg kell győződni a kölcsönzés irányáról is, azaz hogy melyik nyelv volt az átadó, és melyik az átvevő. Vannak bizonyos jelek, amelyekből gyanítani lehet, hogy egy adott szó átvétel, például ha a mai magyarban találkozunk egy olyan *k* kezdetű szóval, amelyben a *k* mögött mély hangrendű magánhangzó van, akkor sejthetjük, hogy ez nemigen lehet alapnyelvi örökség. Mint már említettük ugyanis (l. 3. fejezet), azokban a szavakban, amelyekben az alapnyelvben a *k*-t mély hangrendű magánhangzó követte, ez a *k* a magyarban *h*-vá változott (pl. *had*, *hal* (főnév), *hal* (ige), *három*, *hat*, *hall*, *háló*). A *k*+mély hangrendű magánhangzós szókezdetű szavak tehát jó eséllyel átvételek: ilyenek bizonyult például a *kar*, *karám*, *komondor*, *kuvasz*, *komló*, *kapu*, *kalóz*, *koporsó* (török eredetűek), a

kakas, kalács, kalász, karácsony, kanca, kapor, kovász, kulcs (szláv eredetűek), vagy éppen a *kályha, kastély, kappan, kalmár, kalucsni, kaszni, kuglóf, kaptár* (német eredetűek).

S hogy honnan lehet még tudni, hogy mi a kölcsönzés iránya, azaz hogy nem a magyar adta át ezeket a szavakat a többi nyelvnek, hanem a magyar vette át? A hangtani kritérium mellett segít annak a megvizsgálása is, hogy az adott szóalak melyik nyelvcsaládban elterjedt, illetve ha részekre bontható, akkor melyik családban áll értelmezhető egységekből. A *koporsó* szó például a magyarban nem bontható kisebb, funkcióval bíró elemekre (a *só* nem számít, mert előtte a *kopornak* nincs önálló jelentése). Ezzel szemben a török nyelvekben viszont négyre is: a szó töve a *kāp*, amelynek jelentése 'tartály, tároló', és további három képzőelemet tartalmaz; levezetéséről, illetve a török nyelveken belüli elterjedtségéről számos adatot tartalmaz a Berta Árpád és Róna-Tas András által írt Nyugati ótörök szótár.¹¹ Ugyanez a *kāp* a töve a magyar *kobak* szónak (l. alább), de két különböző törökségi nyelvből és eltérő időkből kerültek át a szóalakok (a *koporsó* a honfoglalás előtt egy csuvasos típusú török nyelvből, a *kobak* a honfoglalás után a kunból), nem is csoda, hogy ezeket a magyar beszélők nem kapcsolják össze.

Az alapszókészlet

Van a szókészletnek egy olyan rétege, amelybe ritkábban kerülnek átvételek, ezt nevezzük alapszókészletnek. Ezt a fogalmat nem lehet igazából definiálni, inkább listázni szokták, hogy milyen témakörökbe tartoznak azok a szavak, amelyek nagyobb eséllyel őrződnek meg egy nyelvben hosszú időn keresztül is: ilyenek a testrésznevek, a rokonságnevek, az alacsonyabb értékeket kifejező tőszámnevek, az alapvető természeti jelenségek megnevezései, illetve az elemi cselekvéseket és állapotokat kifejező igék. Mielőtt azonban bővebben is foglalkoznánk az alapszókészlettel, fontos tisztázni egy gyakran előforduló terminus jelentését. Az a kifejezés, hogy „alapnyelvi eredetű”, a magyar szempontjából háromféle lehetőséget takar: az adott

---

¹¹ Róna-Tas, András – Árpád Berta (2011), *West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. A fejezetben olvasható információk a török eredetű szavakról innen származnak.

elem lehet uráli eredetű, ebben az esetben az uráli nyelvcsaládnak a szamojéd és finnugor ágában is található megfelelője – épp ennek alapján lehet arra következtetni, hogy a kérdéses szó már az uráli alapnyelv korában is létezett. Ha a szamojéd nyelvekben nincs etimológiai megfelelő, de egyaránt vannak kognátumok a finn-permi és az ugor ágban, akkor az adott elem ennek alapján finnugor eredetűnek minősül. Ha pedig csak a magyarban és valamelyik (vagy mindkét) obi-ugor nyelvben van meg egy megfelelés, akkor az az elem ugor alapnyelvi örökségnek minősül. Az „alapnyelvi eredetű” kategória így azoknak az elemeknek az összefoglaló megnevezése, amelyek már az ősmagyar kor előtt részei voltak a szókészletnek, tehát abban az időszakban, amikor a magyar nyelv őse nem vált még ki az uráli / finnugor / ugor nyelvközösségből.

A magyar alapszókészlet javarészt alapnyelvi eredetű, de ez nem jelenti azt, hogy ne kerültek volna bele jövevéyszavak. Ennek a jelenségnek alábbi bemutatása azon a listán alapul, amelyet Morris Swadesh amerikai nyelvész állított össze. Swadesh listájának több változata van, könyvünkben a kiindulópont a legszűkebb, százas lista lesz, azaz az eredeti listában [száz angol szó](#) szerepel, ezeknek a magyar megfelelőit tartalmazza az alábbi táblázat (l. a következő oldalon). Bizonyos esetekben az adott angol szónak több magyar szó is megfelelhet, ekkor a táblázat cellájában mindkét elem szerepel. A színek az alábbiakat jelölik, hogy az adott szó milyen eredetű a magyar nyelvben: a kék háttérű szavak alapnyelvi (uráli, finnugor vagy ugor) eredetűek, a lila háttérű szavak belső keletkezésűek, a zölddel kiemelt szavak török, a pirossal kiemelt szavak iráni, a sárgával kiemelt szavak szláv eredetű kölcsönszavak. A szürke háttérű szavak eredete egyelőre ismeretlen.¹²

Az alábbiakban néhány rövidke esettanulmány azt mutatja be, hogyan kerülhetnek nem-alapnyelvi eredetű elemek akár az alapszókészletbe is – és hogyan tűnnek el onnan alapnyelvi eredetű szavak.

---

¹² A táblázat a magyar nyelv németül kiadott etimológiai szótárán (*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* – ez a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának valamelyest átdolgozott, frissített verziója, melynek kötetei 1993 és 1997 között jelentek meg) alapul; szerk. Benkő, Loránd; Akadémiai Kiadó, Budapest.

1.	én	11.	egy	21.	eb kutya	31.	csont	41.	orr	51.	mell	61.	hal (ige)	71.	mond	81.	füst	91.	fekete
2.	te	12.	kettő	22.	tetű	32.	mony tojás	42.	száj	52.	szív (fn.)	62.	öl (ige)	72.	nap	82.	tűz	92.	éj
3.	mi	13.	nagy	23.	fa	33.	vaj zsír	43.	fog	53.	máj	63.	úszik	73.	hold	83.	hamu	93.	forró meleg
4.	ez	14.	hosszú	24.	mag	34.	szarv	44.	nyelv	54.	szik	64.	repül	74.	húgy csillag	84.	ég (ige)	94.	hideg
5.	az	15.	kicsi	25.	levél	35.	farok	45.	karom	55.	eszik	65.	megy	75.	víz	85.	út ösvény	95.	tele
6.	mi?	16.	nő	26.	gyökér	36.	toll	46.	láb	56.	harap	66.	jön	76.	eső	86.	hegy	96.	jó
7.	ki?	17.	férfi hím	27.	kéreg	37.	haj	47.	térd	57.	lát	67.	fekszik	77.	kő	87.	vörös piros	97.	új
8.	nem	18.	ember	28.	bőr	38.	fej	48.	kéz	58.	hall	68.	ül	78.	homok	88.	zöld	98.	kerek
9.	mind	19.	hal	29.	hús	39.	fül	49.	has gyomor	59.	tud	69.	áll (ige)	79.	föld	89.	sárga	99.	száraz
10.	sok	20.	madár	30.	vér	40.	szem	50.	nyak	60.	alszik	70.	ad	80.	felhő	90.	fehér	100.	név

4. táblázat: A Swadesh-lista magyarul. A szavak eredetét jelölő színek: kék: alapnyelvi, piros: iráni, zöld: török, szürke: ismeretlen eredetű, sárga: szláv, lila: belső keletkezésű.

Miért nincs húsvéti csokimony?

A *mony* szó etimológiai megfelelői (kognátumai) megvannak a finnben, az észten, a számi nyelvjárásokban, a mordvinban, a mariban, a hantiban, a manysiban és a szamojéd nyelvekben is: ennek a szónak vitathatatlan az uráli eredete. Ugyanez a szó a töve *mogyoró* szavunknak (hiszen a termés tojásdad formájú; az első lejegyzett alakváltozata a szónak *monarau / munorau*, mindkét forma a Tihanyi alapítólevélből származik 1055-ből), és ugyanez a tö bújik meg [Hétszűnyű Kapanyányimonyók nevében](#). Ez utóbbi leszarmazott azonban nem a 'tojás', hanem a 'here' jelentést őrzi: a jelentések összefüggése valószínűleg nem igényel bővebb magyarázatot, és a 'here' jelentés szintén adatolható a rokon nyelvekből is. Hétszűnyű Kapanyányimonyók tehát az az alak, akinek koponyányi méretűek a heréi, bár ez a magyarázat az ötödikes olvasókönyvben érthető okokból nem szokott szerepelni.

A *mony* 'tojás' egykor általános használatát mutatja az is, hogy régebben használatos volt a rövid ideig tartó események időtartamának megadására a *tyúkmonysüttig*¹³ kifejezés: ez az az időtartam, mialatt egy tojás megsül. Második jelentése pedig további jelentések megjelenéséhez vezetett a magyarban ('sperma', 'pénisz') – ezekre a jelen könyv jellegéből adódóan itt nem adunk példát, de ha a kíváncsi olvasó felkeresi a tmk.nytud.hu oldalt, és a Kereső fülben a Lekérdezés melletti ablakba beüti a *mony** karaktersort, megbizonyosodhat az utóbbi jelentés létezéséről, és szaftos információkat nyerhet a 18. századi falusi társadalmi viszonyokról is.

Etimológiai szempontból elég valószínű, hogy a *mony* is, de talán a *tyúk* is előbb volt, mint *tojás*. A *tyúk* török jövevényszó, még a honfoglalás előtt kerülhetett át a magyarba, első írásos említése 1181-es. Talán a *tojás*ban megbúvó igető, a *toj-* (azaz: *tojik*) is török eredetű, de itt említ az etimológiai szótár egy alternatív magyarázatot is. Eszerint a töben egy alapnyelvi 'hoz' jelentésű ige rejtőzik, más uráli nyelvekben is megfigyelték ugyanis ezt az igét a *tojás*, illetve hát a *mony* szöveggörnyezetében (észt *muna too-* 'tojást tojik'). A szótár szerint a valószínűbb magyarázat az előző, azaz a török származtatás

---

¹³ Varga Mónika: Az időviszonyítás egy sajátos esetéről a Történeti Magánéleti Korpusz alapján: *tyúkmonysüttig*. Édes Anyanyelvünk 2015/3: 16.

(ezt jelzi a lehetséges levezetések sorrendje). Miért van akkor belső keletkezésű elemként feltüntetve a fenti táblázatban, nem pedig török eredetűként? Az erre a magyarázat, hogy a képző, amely a feltételezett igetvön szerepel, nem török eredetű, a *tojás* származék egyértelműen a magyar nyelven belül keletkezett. Történetesen ha mégis a kevésbé valószínűnek tartott finnugor eredetű igető lenne a képzés alapja, az etimológiai besorolása a szónak nem változna, még hozzá hasonló okokból (azaz hogy a szótő és a képző összekapcsolása már a magyar nyelv önálló életében ment végbe). Hogy ez a folyamat viszonylag kései, azt az is mutatja, hogy az első adatot a mai jelentéssel csak 1708-ból hozza rá a szótár.

Tehát gazdagodott a szókészlet egy képzett szóval – de miért szorult ki a köznyelvből a *mony*? Önmagában az, hogy megjelenik egy azonos jelentésű szó, még nem ad erre magyarázatot, hiszen például a *burgonya* és a *krumpli* is békésen megfér egymás mellett, nem is beszélve számos nyelvjárási változatról. Talán szerepet játszhatott ebben a *mony* szó második jelentése, illetve az ennek alapján kialakuló további, a férfi nemi szervekkel kapcsolatos jelentések. S bár mindez csak találgatás, esetleg ez adhat választ a fejezet címében feltett kérdésre is.

Tengernek fényes hűgya

Egy igen régi, még i.sz. 1000 előtt, talán Szent Bernát vagy Venantius Fortunatus által írt himnusz említi először Szűz Máriát a [tenger csillagaként](#), és ez a megszólítás, illetve említésmód azóta is fennmaradt a katolikus hagyományban. Az elnevezés arra a költői képre vezethető vissza, hogy az emberi élet olyan, mint a sötét és viharos tenger, és az úti cél megtalálásában Mária úgy segít, mint a csillag a tengerészeknek. A Máriához mint a tenger csillagához címzett imádság az ómagyar kori kódexekben is megjelenik, de ilyen formában: „Idvez légy, tengernek hűgya, / Istennek kegyes anyja, És mindenkoron szíz, mennynek bódog kapuja!” (Festetics-kódex, 1492–1494).¹⁴ De vajon mit keres itt a *hűgy*?

---

¹⁴ Az átírás forrása: „Halandó, ezeket megmondjad!” Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból. Válogatta, és a szövegeket gondozta: Dömötör Adrienne – Haader Lea. Tinta Könyvkiadó, 2017.

A Festschrift-codex (1492–1494) 3.lapja

<http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/festschrift.pdf>

Ha elkezdjük a *húgy* szó eredetét kutatni, szembesülnünk kell azzal, hogy ez valójában nem egy szó, hanem kettő. Az egyik jelentése a ma is ismert 'vizelet', a másiké a használatból immár kikopott 'csillag' – és mindkettő igen ősi, egészen az uráli alapnyelvből eredeztethető. Az alábbi táblázat azt mutatja, milyen megfelelői maradtak a két különböző jelentésű, de a magyarban azonos hangalakú szónak az egyes uráli nyelvekben – a szóalakok összevetése egyben betekintést is nyújthat az etimológus munkájába. (A táblázatba nem vettünk fel minden nyelvjárási megfelelőt a különböző uráli nyelvekből, sőt, a szamojéd nyelvek is kimaradtak helykímélés céljából, de a www.uralonet.nytud.hu címen mindkét alapnyelvi szó összes leánynyelvi megfelelője elérhető.)

	m.	hanti	manysi	komi	udm.	mari	számi	finn	észt
'vizelet'	<i>húgy</i>	<i>χōs</i>	<i>košwēt</i>	<i>kuž'</i>	<i>kjž</i>	<i>kāž-wat</i>	<i>koñč</i>	<i>kusi</i>	<i>kusi</i>
'csillag'	<i>húgy</i>	<i>χos</i>	<i>kōhš</i>	<i>kožul</i>	<i>kiž'ili</i>	-	-	-	-

5. táblázat: *Húgy* 'vizelet' és *húgy* 'csillag'

Mit mutat ez a táblázat? Első ránézésre is szembeötlő, hogy a 'csillag' jelentésű *húgy* szűkebb körben maradt fenn az uráli nyelvekben, mint a 'vizelet' jelentésű. Ennek legalább két oka lehet, és az első mindjárt a véletlen, hiszen arról a nyelvemlékek egyértelműen tanúskodnak, hogy a szó az ómagyar korban még használatban volt – azaz más nyelvekből ugyanígy eltűnhetett, mint a magyarból, csak nem maradt írásos nyoma sem. Megfigyelhető azonban abban szabályosság, hogy mely uráli nyelvekből adatolható a 'csillag' jelentésű szó: a három ugor nyelvből,

illetve a két permi nyelvből, s ezt képzeletben kiegészíthetjük még a szamojéd nyelvekkel, amelyek nem fértek be a táblázatba. Ezek tehát az egykor keletebbre beszélt uráli nyelvek, a nyugatabbra beszéltekből nem maradt fenn adat: az is lehet, hogy eleve csak a keletibb uráli nyelvekben volt használatos. Szintén szembeötlő, hogy a szópárok a többi nyelven belül is nagyon hasonlítanak egymáshoz, a hantiban például csak a magánhangzó hosszúsága, illetve rövidege különbözteti meg a két szóalakot. A manysiban és a mariban összetételi utótagként megjelenik mellette (értelemszerűen a vizelet jelentésben) a 'víz' szó, míg a 'csillag' jelentésű leszármazott az udmurtban és a komiban, azaz a két permi nyelvben kapott egy további szóképző elemet.

A magyar szóalakok szókezdő *h*-ja egy valamikori *k*-ra megy vissza, ezt a *k*-t a legtöbb uráli nyelv megőrizte. A hantiban és a manysiban nyelvjárásfüggő, hogy a mély hangrendű magánhangzó előtt egy *h*-hoz hasonlító, de még a szájüregben képzett χ van-e (ez egy olyan hang, mint a német *ch* kiejtve a *machen* igében például, azaz egy réshang), vagy egy *k* (azaz egy zárhang). Az utolsó megfejtendő elem a magyar *gy* – ez (a többi uráli nyelvvel való összehasonlítás alapján) egy hajdani *ńc* hangkapcsolatra megy vissza. (Az *ń* hangot a magyar helyesírás *ny* betűpárral jelöli, a *c* pedig egy kicsit lágyabban ejtett *c*, kiejtve úgy hallanánk, mintha egy nagyon rövid *j*-t is ejtene mellette a beszélő.) Ennek az egykori mássalhangzó-kapcsolatnak a mai magyarban szabályosan *gy* hang, a manysiban *ńś* (azaz *ny*+lágyabban ejtett *sz*) hangkapcsolat felel meg, ami a két nép önelnevezésében is megfigyelhető: *magyar* ~ *māńśi*. Persze ha valamennyi fenti szó hangalakját hasonló részletességgel elmagyaráznánk, az olvasónak talán az életkedve is elmenne (de az olvasási kedve minden bizonnyal). Ezért itt lezárjuk a *húgy* eredetének elemzését azzal, hogy az azonos alakúság ('csillag' és 'vizelet') sok ezer éves múltra tekint vissza. De honnan jön a *csillag*?

Nos, a szótöve ennek is alapnyelvi örökség, ha nem is az uráli, hanem a finnugor korból. Maga a *csillag* származék azonban ugyanazért jelenik meg a táblázatban belső keletkezésű elemként, mint a *tojás*: azért, mert az igei töből képzett származék már feltehetően a magyar nyelv önálló életében keletkezett. S végül éppúgy kiszorította a 'csillag' jelentésű *húgyot*, mint a *tojás* a *mony* szót, ezzel egy újabb példát adva arra, hogyan csökkenhet az alapnyelvi eredetű elemek száma az alapszókészletben.

Törjük a kobakunkat!

A százas lista egyik legérdekesebb jelensége, hogy ebben a nagyon szűk felsorolásban is felbukkan két török eredetű testrésznév: a *gyomor* és a *térd*. Ezen kívül is vannak még török eredetű testrésznevek: ilyen a *boka*, a *kar* és a *köldök* is. Vajon mi motiválja a testrésznevek átvételét? Ha finnugor eredetű a *váll*, a *könyök* (legalábbis a szó töve), a *kéz* és az *ujj*, hogyhogy pont a *karra* nincs alapnyelvi eredetű megnevezés? Az is érdekes, hogy a *hát* uráli eredetű, a *has* forrása azonban ismeretlen. És ha számos belső szervnek szintén alapnyelvi a megnevezése (*máj*, *vese*, *epe*, *lép*), miért pont a *gyomorra* nincs örökölt szavunk?

A fentiek alapján talán már megjósolható, hogy ezekre a kérdésekre igazán precíz, tudományos válasz nem adható. Joggal feltételezhető, hogy az alapnyelv egykori beszélői számára nyilvánvaló volt a *kar* meg a *gyomor* létezése, és az is, hogy ezeket tudták valamilyen névvel illetni. Ha rákeresünk a *gyomor* jelentésre az Uralonet keresőfelületén, négy ilyen jelentésű etimon is megjelenik a találati listán, de ezek egyikét se őrizte meg a magyar – hogy miért nem, és hogy mi tűnhetett el és mikor, arra viszont nem lehet válaszolni. Az *ujj* jelentésű szavunknak például volt 'kar' jelentése (és bizonyos kontextusokban ma is van, ilyen a *ruha ujja*); a 'kézujj' jelentés feltehetően uráli eredetű, a 'kar' jelentés is lehet az, de lehet belső fejlemény is. Erről a kérdésről, valamint további alapnyelvi eredetű testrésznevekről könyvünk következő fejezetében lehet még olvasni.

Több sikerrel kecsegtet annak a megfejtése, hogy miért és mikor kerültek át a török eredetű jövevényszavak a magyarba. A *térd* és a *gyomor* egyaránt a honfoglalás előtt érkeztek, és feltehetően egy olyan szókincscsoporthoz tartoztak eredetileg, amelyben rendkívül jelentős a török eredetű elemek mennyisége: az állattartás szókészletéhez. Ezek tehát (hasonlóan a *boka*, *köldök*, *szakáll* és *kar* szavakhoz) eredetileg állati testrészeket jelölhettek, és később kaptak új jelentést mint az emberi testrészeket, ill. szerveket megnevező elemek. Az, hogy játékosan, az állati testrészneveket használva nevezünk meg emberi testrészeket, ma is megfigyelhető, amikor megrázzuk valakinek a *mancsát*, vagy szedjük a *csülkünket*: az ilyen típusú használat is egy lehetséges forrása annak, hogy az adott szó jelentése bővül, és emberi testrész megnevezésére is használatos lesz.

A címben megnevezett *kobak* kicsit fiatalabb, de szintén török eredetű jövevényszó: feltehetően a kun nyelvből került át a magyarba

(mint már fentebb említettük, ugyanaz a szó töve, mint a *koporsó* szónak). Az átvett szó eredeti jelentése 'tök', ezt tükrözi a tökfélék *kabakosok* megnevezése. Nem igazán szorul magyarázatra, hogy egy *tök* jelentésű szó hogyan kaphat 'fej' jelentést, de ebben a jelentésében együtt él az uráli eredetű *fej*vel, speciálisabb, stilisztikailag jelöltebb eleme maradt a magyar szókészletnek. A *boka*, *térd*, vagy éppen a *gyomor* megnevezésénél persze kevésbé valószínű ilyen játékos motivációt feltételezni. Mindenesetre így legalább kétféle utat sikerült vázolni arra, hogyan cserélődhetnek le alapnyelvi eredetű testrészmegnevező szavak.

Kobak-kobak

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Halloween_pumpkin_in_Liseberg.jpg

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogyan változik a szókészlet, melyek azok a rétegek, amelyek ellenállóbbak a változásokkal szemben, de arra is rámutattunk, hogy itt is lehetséges az elemek lecserélődése, illetve az átvétel, és ennek megnéztük néhány esetét. A következő fejezet ezzel szemben a megőrzött alapnyelvi elemekre fókuszál; a továbbvezető olvasmányok listája – az érintkező téma miatt – szintén a következő fejezet végén található.

5. Alapnyelvi örökségünk

Az uráli nyelvcsaládhoz köthető etimológiákat az *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (UEW) című szótár tartalmazza. Bármilyen nehéz is meghatározni, hogy mit nevezünk szónak, a természetes nyelvekben százezres, milliós nagyságrendű szókészletet feltételezünk. Természetesen szó sincs arról, hogy az uráli vagy finnugor kor beszélői kevés szóból álló, leegyszerűsített nyelvet beszéltek volna. Négy-hatezer évvel ezelőttre már a maiakhoz hasonló kifejezőképességű nyelveket kell elképzelnünk; az emberi nyelvek kialakulását a legszerényebb becslések is sok tízezer évvel ezelőttre teszik (vö. 1. fejezet).

Az UEW 1876 szócikket tartalmaz: ennyit lehet évezredek után a rokon nyelvek egymásnak megfeleltethető szavai alapján azonosítani. Ez a szám nem is egyedül az uráli korhoz kapcsolódik: tartozhat az uráli népekből a szamojéd népek elődeinek kiválása után létrejött finnugor korhoz, valamint a további szétválásoknak köszönhető ugor, finn-permi és finn-volgai korszakok közül bármelyikhez – ráadásul számos szó korának megítélése bizonytalan: emiatt két alapnyelvnél is fel lehet sorolva. Ezért csak vázlatos képet alkothatunk arról, milyen lehetett az egyes korok szókészletének összetétele.

Ez a szóhalmaz azonban elég nagy ahhoz, hogy jól jöjjön némi fogódzó a tájékozódáshoz: milyen jelentésű szavak maradtak meg több ezer év után? Hogyan lehet áttekinteni ekkora szóanyagot?

A fogalomköri csoportosítás

Egy lehetőség, hogy külső, a természetes nyelvekre kidolgozott kategóriákkal, úgynevezett fogalomköri csoportokkal vetjük össze a kikövetkeztetett szavakat. A mezőelmélet, illetve a vele rokon fogalomköri felosztások abból a meggyőződésből indultak ki, hogy a nyelv szavai számos jelentésmezőbe csoportosíthatók, és a csoport tagjai együtt lefedik az adott mezőt.

Ez az elmélet sok mindent jól tudott modellezni a szókészlet jellemzőiből. Vegyünk egy példát: a folyóvizek elnevezéseit az értől, csermelytől a folyamig. A mezőelmélet szerint a szójelentések

együttese hézagmentesen fedi le az érintett mezőt, vagyis mindenféle vízfolyást meg tudunk nevezni: *ér, csermely, patak, folyócska, vízfolyás, folyó, folyam*. Az elnevezések akkor is lefedik ezt a mezőt, ha egy nyelvet vizekben gazdag helyen beszélnek, és ezért nagyszámú elnevezés jött létre a különböző méretű, sebességű, vízhozamú stb. vízfolyások jelölésére – de akkor is, ha sokkal kevesebb áll rendelkezésre, a nyelvek ugyanis nem egyformán strukturálják a mezőket. Ugyanez megfigyelhető a rokonságnevek esetében is. A magyarban van *testvér* szó, amely a viszonylagos korról, valamint a nemről nem informál, de sok nyelvben nincs hasonló. Más nyelvekben viszont van csak nemre utaló 'testvér' jelentésű szó, mint az angol *brother* és *sister*. A mai magyarban azonban a *húg/nővér, öcs/báty* használatos, amelyek azt is kifejezik, hogy a viszonyítási személynél – amelyet EGÓ-nak neveznek a rokonságnevek kutatásában – fiatalabb vagy idősebb fiú- vagy lánytestvérekről van-e szó (a hanti rokonságnevek rendszeréről pedig könyvünk 15. fejezetében lehet bővebben olvasni). Vagyis ugyanazt a jelentésmezőt a nyelvek különféle szempontok szerint, és más-más számú almezőre oszthatják fel.

A mezőhöz tartozó szavak jelentései kölcsönös függésben vannak. Egy-egy szójelentés megváltozása (bővülése, szűkülése) magával vonja a mezőhöz tartozó más szavak jelentésének módosulását is. Például bizonyára mást értünk a *lila* és a *rózsaszínű* szavakon – más szóval a mező kisebb részét fedik le –, amióta gyakorta használatos a magyarban a *ciklámen*, a *pink* és a *magenta* színnév is.

Virágzó növény az Urálban. Rózsaszín? Pink? Ciklámen? Magenta?
Fotó: Sipos Mária, 2005

A mezőelméletet azonban korlátai miatt komoly kritikával illették (pl. a mezők megállapítása szubjektív, az egyes beszélők fogalmai sem feltétlenül egyformák a szavak jelentéséről), és ma már ritkán alkalmazzák ezt a módszert.

Töredékesen ismert szókészlet és jelentésmezők?

A fogalomköri felosztások a mezőelmélet korszakában indult vállalkozások, amelyek a nyelvek szókészletét igyekeztek rendszerbe sorolni, vagyis nagy, és azokon belül kisebb és még kisebb mezőkbe beosztani. Nem a nyelvi adatokból, hanem külső kategóriákból kiindulva osztják fel a szókészletet: a szervetlen világgal kezdve a szervesen át eljutnak a formák, cselekvések osztályozásáig, majd az érzékelésig, társadalomig és más elvont tartományokig. A német nyelvre Franz Dornseiff készített ilyen felosztást,¹⁵ és ez szolgált alapul az uráli, finnugor, ugor, finn-permi és finn-volgai alapnyelv rekonstruált szókészletének osztályozásához is. Az uráli nyelvcsalád rekonstruált szókészlete számos keresési lehetőséggel és a fogalomköri felosztással megtalálható elektronikusan a Nyelvtudományi Kutatóközpont honlapján (Uralonet, <http://www.uralonet.nytud.hu/>).

No de mi haszna van ebbe a rendszerbe belehelyezni egy olyan szóhalmaz elemeit, amely csak töredéke a hajdani szókészletnek? – Röviden megválaszolva: gyakorlati. Ezek a felosztások nem egy-egy mezőt hézagmentesen lefedő szavakat látnak a besorolt etimológiák halmazában, hanem egységes keretet nyújtanak az áttekintéshez. Segítségükkel könnyen megtalálhatunk olyan szócsoportokat, amelyek valamilyen szempontból egyöntetűen viselkednek. Ezt világítja meg a testrésznevek példája az alábbiakban.

A testrésznevek, amint erről hosszabban is lehet olvasni alább, gyakran mennek át olyan változáson, amely során valamilyen nyelvtani szerepet kapnak (ezt a folyamatot nevezik grammatikalizációnak, ezzel a jelenséggel részletesebben is foglalkozik a 7. fejezet), például toldalékolva határozószóvá vagy névutóvá válnak: *mellett, szemben, hátul* (vö. *mell, szem, hát*) stb.

---

¹⁵ Dornseiff, Franz 1934. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin/Leipzig: de Gruyter.

“Egészséges kezet, egészséges lábat!” jókívánságokkal feliratozott csészek egymás *mellett* egy hanti-manszjizski szuvenirboltban
Fotó: Sipos Mária, 2019.

Nem ritka a világ nyelveiben, hogy a beszélők a térbeli tájékozódás során a saját testüket használják viszonyítási alapként: gondoljunk akár az angol *back, backward(s)* 'hátra, vissza, hátrafelé' szóra (vö. *back* 'hát'). A keleti és a déli hanti nyelvjárások 'hát' jelentésű *čõňč* szava éppúgy finnugor eredetű, mint a magyar *hát*, de a két szó nem rokona egymásnak. Párhuzamos változásnak tartható tehát, hogy a hantiban és a magyarban is kialakultak ezzel a testrésznévvel határozószók, illetve névutók.

Más érdekesség is megfigyelhető ebben a szóanyagban. Sok esetben egy testrésznév egy másik, szomszédos testrész nevévé válik. A fentebb említett hanti *čõňč* 'hát' szó megfelelője a finnben (*hääntä*) és az észtenben (*händ*) főként 'farok' jelentésű (a szó eleji mássalhangzó-megfelelés talán hihetetlennek tűnik első látásra, de ugyanilyen található egyebek között a magyar *savanyú* szó finn és hanti megfelelői között: *hapan* 'savanyú', illetve *čěy-* 'savanyodik'). Ugyancsak egymáshoz közeli testrészeket jelöl a magyar *ágyék* szó és rokon nyelvi megfelelője: a manysiban az *ũńś* szó jelentése 'állatok hátsója, fartájék'. A magyar *vese* szó hanti és manysi megfelelője pedig 'hímivarszerv' jelentésű.

Természetesen a testrésznevekről sem kell gondolnunk, hogy az ide tartozó összes etimológiát ismerjük. Noha az alapszókészlethez tartoznak, egy részük kicserélődhetett az idők folyamán (erre az előző fejezetben is olvashattunk már példákat). Azzal is számolhatunk, hogy a testrésznevek kifejeződhetek mára elavult szóösszetételekkel is. Vidéken, idősebbektől még lehet azt hallani: *kezem szára*, amikor a karjukra gondolnak, a *lábszár* összetétel talán ismertebb. Az előbbinek van megfelelője az északi manysiban: a *kāt-sor* jelentése 'alkar' (az

összetétel első eleme a *kéz*, a második a *szár* szó etimológiai megfelelője). Amit latin eredetű szóval *pupillának* nevezünk, az a ma már nem beszélt déli hantiban *sem-kew* 'szem-kő' volt (ebben az összetételben is megfeleltethetők etimológiailag az első és a második elemek). Az Uralonet fogalomkörei között a TESTRÉSZNEVEK alpontban tehát a testrészt jelentő töveket lehet megtalálni – további szóalkotási lehetőségek valószínűsítésére pedig az egyedi nyelvek vizsgálatával nyílik mód.

A rekonstruált szavak tematikus csoportjai

A fogalomköri besorolás tehát külső kategóriák szerint csoportosítja a szavakat. Osztályozást azonban lehet alapozni a kikövetkeztetett szavak halmazán belül kirajzolódó csoportokra is. Az egyetemi jegyzetek általában efféle tartalmi bemutatást adnak a rekonstruált szókészletről. E listák egyik célja azt bizonyítani, hogy az élet minden területén működőképes, teljes értékű jelrendszer lehetett az alapnyelv. Egy másik céljuk pedig az, hogy az uráli–fennugor alapnyelv korának életmódjára, társadalmi viszonyaira és természeti környezetére stb. következtetni lehessen.

Ezért ezekben a felsorolásokban vegyes, nagyrészt kultúrtörténeti, kisebb részben nyelvi kategóriák szerepelnek: HALÁSZATRA, VÍZI ÉLETRE UTALÓ SZAVAK; VADÁSZAT; ERDEI ÉLETMÓD, TÁPLÁLKOZÁS; ÉSZAKI, HIDEG LAKÓTERÜLETRE UTALÓ SZAVAK; LAKÁS ÉS RUHÁZKODÁS; HÁZIESZKÖZÖK ÉS VELÜK VALÓ MUNKÁLKODÁS, ANYAGNEVEK; SZÁMLÁLÁS, TÁJÉKOZÓDÁS IDŐBEN ÉS TÉRBEN; TÁRSADALOM, CSALÁD; ANIMIZMUS, HITÉLET. Másutt ilyen csoportok találhatóak még: GYŰJTŐGETŐ ÉLETMÓD; ÉGITESTEK, TERMÉSZETI JELENSÉGEK; KÖRNYEZET, NÖVÉNYVILÁG; ELEMI ÉLETJELENSÉGEK, CSELEKVÉSEK, ÉRZÉKELÉSEK. Kevesebb figyelem irányul olyan elvontabb szócsoporthoz, mint a személyes, kérdő és mutató névmások, elvontabb helyviszonyokat kifejező szavak stb., de ezeknek a vegyes listáknak is megvan a maguk tájékoztató értéke. Az alábbiakban három tematikus csoportot mutatunk be kicsit részletesebben: az elemi cselekvéseket és életjelenségeket megnevező igéket, a testrészneveket, valamint a számokat.

Elemi cselekvések és életjelenségek

A tankönyvi listáknak rendre tagja az elemi cselekvéseket és életjelenségeket, történéseket kifejező igék csoportja. Ezek az igék az úgynevezett alapszókészlet elemei. Ide tartozik a *hall* és a *megy* – de például az *átkoz*, *enyeleg*, *edz* stb. az úgynevezett peremszókészletbe sorolható, még akkor is, ha történetesen uráli eredetűek. Ezért nem lehet egyenlőségjelet tenni az alapszókészlet és alapnyelvi szókészlet közé, nem beszélve arról, hogy – amint a bevezetőben már volt erről szó – az utóbbi nagyságrendekkel nagyobb lehetett annál, amit ma ebből rekonstruálni tudunk.

Az elemi cselekvést kifejező igékre jellemző, hogy rendszerint nagy szócsaládjuk is van. Például az *alszik* ige *al-* tövéből képzővel vagy igekötővel létrehozott szavakból bármikor jó néhányat fel tudunk sorolni: *alszik*, *aluszékony*, *alvás*, *alvóka*, *alvad*, *altat*, *altató*, *altatás*, *kialussza (magát)*, *bealszik*, *megalszik*, *átalszik*, *végigalszik* – és noha nem feltétlenül gondolnánk rájuk, ide tartoznak még: *olt*, *kiolt*, *elolt*. A hantiban ugyanígy számos képzett alakja van az *öl-* 'alszik, fekszik' jelentésű igének (szinjai nyelvjárás, északi csoport): *öltə-* 'fektet, altat', *uləm* 'álom', *ulməj* 'álmos', *ulmi-* 'álmodik', illetve összetett szavakban, szókapcsolatokban is szerepel igenévi alakja. A magyar és a hanti szó rokon, ugyanarra az uráli tőre vezethetők vissza.

Az elemi cselekvéseket kifejező igék másik fontos tulajdonsága, hogy viszonylag kultúrafüggetlenek. Sok szó jelentésének alakulását befolyásolja az, hogy a nyelv beszélői milyen környezetben élnek, milyen módon tartják fenn magukat, milyen a társadalmuk. Egy főnévi példa: a *vaj* szó valaha volt előzménye, amelyet **woje* alakban rekonstruálnak a finnugor alapnyelvre, vélhetőleg általában zsiradékot jelentett. Ma már azonban a magyarban, finnben és az észten kizárólag 'vaj' jelentésű, a többi nyelvben vagy zsírt jelent, vagy mindenféle zsiradékot.

Egy másik, ugor korra visszavezethető etimológiában a szójelentés így rekonstruálható: 'hozzátold, hozzáfűz, hozzáilleszt'. A hantiban a szó olyankor használatos, amikor például a szoknyát meghosszabbítják, vagy valami mást megtoldanak (a hantiban *olt-*). A magyarban az *olt* 'más fáról származó hajtással nemesít <fákat>' ige az összenövesztéses szaporítás egyik módját jelöli, vagyis a gyümölcsstermesztő kultúra szókészletének része (ennek semmi köze a másik magyar *olt* 'tüznek,

világítóeszköznek> égését megszünteti' jelentésű igéhez, amely, mint láttuk, az *alszik, álom* szó családjába tartozik).

A kultúrafüggetlen szavakat ezzel szemben a nyelven kívüli tényezők sokkal kevésbé érintik: az emberek mindenhol élnek, halnak, esznek, isznak, jönnek, mennek, tesznek, vesznek, néznek és hallanak. A felsorolt igék mindegyike ősi eredetű a magyarban (a *vesz* ige valószínűleg szóhasadással állt elő a *visz* igéből).

Azt nem állíthatjuk azonban, hogy ezekkel a szavakkal nem történik semmi! Nemcsak alapjelentésük miatt nélkülözhetetlenek, hanem azért is, mert ezekre is jellemző, hogy részt vesznek különböző grammatikalizációs folyamatokban, melynek során valamilyen grammatikai funkció jelölésére alkalmas elemekké válnak. A Heine – Kuteva szerzőpáros monográfiájában, amelyet a világ nyelveiben megfigyelt grammatikalizációs folyamatok összegzéseként írtak, számos olyan változásról van szó, ahol a kiinduló szó elemi cselekvést vagy történést kifejező ige. Az angolban ilyen igéből (*go* 'megy') jött létre a jövő idő kifejezésének egyik módja. A magyarban ez a *fog* igéből létrejött segédigével történik (pl. *fogok dolgozni*). Ennek a funkciónak a kialakulása a szó 'nekifog, nekikezd' jelentésén keresztül érthető meg. A hantiban pedig az 'esik' jelentésű *pit-* igéből jött létre hasonló szerepű segédige.

Ugyanígy általános megfigyelés, hogy az alapvető testtartást kifejező igék (*ül, áll, fekszik*) közreműködésével gyakran alakul ki folyamatos igeidőt kifejező szerkezet. Erre az ugor nyelvekből nincsen példa. Arra azonban van, hogy létezést, jelenlétet, hollétet kifejező mondatban az állítmány igei részét képezik. A magyarban ilyen mondatokban szerepelhet a létige is: *Az Akadémia épülete a Duna partján van*; de azt is mondhatjuk, hogy: *Az épület a Duna partján áll*; valamint azt is, hogy: *Buda a folyó jobb partján fekszik*. A hantiban hasonló a helyzet abból a szempontból, hogy létigét és testtartást kifejező igéket egyaránt használnak ilyen szerepben. A nagy különbség az, hogy míg egy magyar beszélőnek az *áll* vagy *fekszik* természetes ilyen mondatokban, addig a hantiban az *ül* ige használatos gyakran. Számunkra bármilyen különös, a hantiban a város és a falu a folyó partján, a ház a város terén, a konzervdoboz a bolt polcain – *ül* (hanti: *umas-*). Ami talán még furcsább, még azok a bútorok is *ülnek*, amelyeknek a tömegüktől elkülönülő lábuk van, tehát a szék vagy szekrény a szobában, a tanári asztal az osztályteremben stb. Az

eltérések dacára a lényeg ugyanaz: az elemi cselekvéseket kifejező igék több vonatkozásban egyöntetűen viselkednek.

Ott ül egy lábaskamra...

Fotó: Sipos Mária, 2005

Az elemi cselekvéseket kifejező igék tehát többszörösen is fontos részei a szókészletnek. A legtöbb ilyen ige esetében az is szembeötlő, hogy a jelentése nemcsak a kikövetkeztetett uráli, finnugor, ugor stb. alak mellett szerepel, hanem csaknem minden leánynyelvben is ugyanaz a jelentés mutatható ki. Például a magyar *megy*, *men-* szó megfelelőiben a jelentések a következők: finn, észt, udmurt, manysi, magyar, enyec, nganaszan, kamassz: 'megy'. (A számiban, mariban, komiban, hantiban, szölkupban a 'megy' mellett az 'utazik, kirándul, jön, elmegy, elhalad stb.' jelentések valamelyike is megtalálható).

Ez az egyöntetűség azt jelenti, hogy a szó a nyelvnek ebben a viszonylag lassan változó rétegében már az uráli korban benne volt, és a fentiekkel együtt érthetővé teszi, miért tekintenek az elemi cselekvéseket kifejező szavakra a nyelvrokonság igen komoly bizonyítékaként.

Testrésznevek

Mint láthattuk, a testrésznevek jellemzően az alapszókészlet részét alkotják. Ez természetesen a legáltalánosabb, leggyakoribb használatú testrésznevekre érvényes, hisz azok a testrészek, melyek a beszélő számára nem annyira feltűnőek, „fontosak”, nem is feltétlen rendelkeznek névvel. (Például a nyelvek zömében van név a fej „elülső”

részére, az arcra, de a fej hátsó részére már nincs elnevezés, összefüggésben azzal, hogy az emberi tevékenység az arc felőli oldalon történik.) A legfeltűnőbb és legfőbb testrészek nevei azonban minden nyelvben lexikalizálódnak (azaz van rájuk szó), és többnyire azonos jelentéssel is bírnak. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy „alap”-nak tekinthető testrésznevek jövevényszavak is lehetnek, miképpen a magyarban török eredetű a *kar*, a *gyomor*, a *boka* vagy a *térd*. A testrésznevek átvételének, mint fentebb már láttuk, különféle okai lehetnek, és a nyelvtörténeti vizsgálódások az esetek zömében fel is tárják, hogy mely testrésznevek ősi eredetűek, és melyek későbbi kölcsönzések. A testrésznevek a nyelvekben egy összetartozó szócsoporthoz, ún. szómezőhöz tartoznak. Érdekes jelenség, hogy nem csupán egy-egy szó mutathat történeti összekapcsolódást a rokon nyelvekben, azaz nemcsak a szavak etimológiája lehet közös, hanem egy szómező strukturálódása is. Nézzük meg ezt a végtagok elnevezéseinek példáján!

Egyes nyelvekben (ilyen az angol például) létezik a kar és a kéz(fej), valamint a láb (a csípőtől a lábfejig) és a lábfej primér lexémával (azaz egy elemből álló szóval) kifejezett megkülönböztetése (vö. angol *arm/hand* 'kar/kéz(fej)', *leg/foot* 'láb (a csípőtől a lábfejig)/lábfej'). Érdekes, hogy általában az utóbbi feltételezi az előbbit, azaz ha egy nyelvben a láb és a lábfej külön névvel bír, akkor meg kell lennie ennek a megkülönböztetésnek a kar/kéz(fej) vonatkozásában is. A nyelvek másik csoportjában egy-egy szó nevezi meg az egész kérdéses testrészt, tehát a felső végtagot a válltól az ujjak végéig, s hasonlóan az alsó végtagot a csípőtől a lábujjak végéig: például orosz *ruka/noga* 'kéz (egésze)/láb (egésze)', finn *käsi/jalka* 'ua.', manysi *kāt/layəl* 'ua.', azaz nincs az angolhoz hasonló nyelvi „felosztás” a végtagokon. Viszont ezekben a nyelvekben is kialakulhat idővel az első csoportra jellemző tagolás, a kéz(fej) és kar – és gyakran vele szimmetrikusan a lábfej és a láb – nyelvi elkülönítése, mint ahogy a magyar nyelvben is van *kar* szavunk (vö. még: finn *käsivarsi* 'kar: a kéz szára', manysi *kātsor* 'ua.'). De azt is látjuk, hogy ebben az oppozícióban az ősi és primér lexémával szemben másodlagos, nyelvileg komplexebb elnevezések – például összetételek – állnak (l. az előbbi finn és manysi példákat), vagy pedig átvételek valamely más nyelvből (l. magyar *kar*). Az ilyen összefüggések feltárása gyakran történeti elemzést kíván.

A magyar nyelv szinkrón szempontból, azaz a mai nyelvállapotot tekintve a felső végtag testrésznevei alapján az angollal tartozik egy

típusba (*kar/kéz ~ arm/hand*), de történetileg egyértelműen a rokon nyelvekhez kapcsolhatjuk: a *kéz* az ősbibb elnevezés, megfelel etimológiailag a finn *käsi*, manysi *kāt* stb. szavaknak, a *kar* pedig későbbi átvétel az ótörökből. És mindennek szinkrón vetülete is van: nem véletlen, hogy a *kéz* szó egyaránt használható az egész felső végtag megnevezésére (vö. a *fáj a kezem* kifejezés nem feltétlenül a kézfejre vonatkozik, vagy a *félkezű* nem a kézfej hiányát jelenti, hanem a felső végtagét, és nem mondjuk, hogy valaki „*karatlan*”, hanem csak azt, hogy *kezetlen*). Hasonló vonásokat tapasztalunk a láb nyelvi tagolásánál is: a *láb* szavunk vonatkozhat az alsó végtag egészére vagy csak a lábfejre, és a tagolást nyelviileg már kifejező *lábfej* későbbi összetétel. Nyelvtörténeti kutatások¹⁶ rámutattak, hogy történetileg az ősbibb jelentés a végtag funkcionális részére, azaz a kézfejre/lábfejre vonatkozott, és a jelentés másodlagosan terjedt ki a végtag egészére például az oroszban és a finnugor nyelvekben. (A testrésznevek esetében a metonimikus – azaz érintkezésen alapuló – névátvitel meglehetősen általános jelenség.)

Hasonló történetiséget mutatnak azok a nyelvek is, amelyeknél létezik az *arm/hand* típusú tagolódás: a ’kézfej’ (*hand*) és ’lábfej’ (*foot*) jelentéssel bíró elnevezések az ősbibb, de ezekben a nyelvekben nem ment végbe az említett névátvitel. Egy, a szláv nyelvek testrészneveit vizsgáló tanulmány szerint tipikus, hogy a kezet a kartól, a lábfejet a lábtól primér lexémával megkülönböztető nyelvek hasonlóan, primér elnevezésekkel megkülönböztetik a (kéz)ujjat a lábujjtól, míg a másik csoportban ugyanaz az elnevezés használatos a kéz és a láb ujjaira: vö. angol *hand / arm – foot / leg – finger* ’kézujj’ / *toe* ’lábujj’, de orosz *ruka – noga – palec* ’ujj’.¹⁷ Ez számos nyelv esetében valóban így történik, de inkább tendenciaszerű jelenség. Mint láttuk, történetileg az uráli nyelvek az oroszhoz hasonlóak a végtagok elnevezésében, és ennek megfelelően az ujjak esetében is azt látjuk, hogy a balti finn nyelvek kivételével minden rokon nyelvben a fenti tendenciának megfelelően ugyanaz a szó használatos a kéz- és lábujjakra, vagy ugyanazt a szót látják el ’láb’, s ritkábban ’kéz’ előtaggal, vö.: magyar

---

¹⁶ Wilkins, David P. 1996: Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates. In: Durie, Mark – Ross, Malcolm (ed.): The Comparative Method Reviewed. New York - Oxford

¹⁷ Liston Jerry L. 1972: The semantic structure of body-part terms in Serbo-Croatian: I. The part – whole hierarchy. – Anthropological Linguistics 14:8, 323-338

(kéz)ujj, lábujj. Az alapnyelvre a 'kéz' – 'láb' – 'ujj' hármasságát feltételezhetjük. A finn az ujjnevek szerint az angollal tartozik egy típusba (*sormi* '(kéz)ujj' / *varvas* 'lábujj'), a végtagoknál viszont nem differenciál (*käsi* 'kéz, kar' / *jalka* 'láb, lábfej'). A balti finn nyelvek – talán areális hatásra – külön primér elnevezést alakítottak ki 'lábujj' jelentéssel, ez a finn *varvas* és balti finn megfelelői, mely szó a *varpa* 'vessző, gally, hajtás' képzett származéka.¹⁸

A fentiekben tehát a szavak történeti vonatkozásait egy szómezőn – a testrésznevek csoportján – tágabb összefüggésben, a lexikai struktúra rendszerében elemeztük, kiegészítve mindezt a lexikális tipológiai kutatások eredményeivel.

Kéz, kar, ujj....

<https://www.babbel.com/en/magazine/parts-of-the-body-in-french>

Számnevek, számrendszerek

Lássunk még egy példát arra, ahol nem csupán az egyes szavak közös eredetét állapíthatjuk meg, hanem ismét az adott szócsoport strukturális összefüggéseire világíthatunk rá!

A számnevek szintén az alapszókészlet részét alkotják. Egy nyelvnek nincs szüksége túl sok számnévre ahhoz, hogy ki tudja fejezni a számsor végtelenségét: a magyarban például az *egy*től *tíz*ig tartó számnevekkel és a kerek tízesek elnevezéseivel (*húsz, harminc, negyven* stb.), valamint a *száz*, az *ezer* és az egyértelműen újabb keletkezésű *millió*, *milliárd* kombinációival gyakorlatilag minden egyéb számnév megalkotható. Az alapnyelvre több számnév is

---

¹⁸ Suomen kielen etymologinen sanakirja, LSFU XII. Helsinki, 1955–1978.

rekonstruálható. Az uráli korra, azaz a szamojéd és finnugor nyelvek közös ősére csupán a 'kettő' számnév vezethető vissza. A finnugor nyelvekben egytől hatig közös eredetűek a számnevek (vö. például finn *yksi, kaksi, kolme, neljä, viisi, kuusi*, manysi *akw, kit, xurəm, nıla, at, xot*). Közös eredetű ezenkívül több 'tíz' jelentésű, valamint a tíz többszörösét megnevező szó. Ilyen például a magyar *negyven, ötven* stb. szavak *-van/-ven* utótagja, melynek rokon nyelvi megfelelői hasonlóképpen összetett számnevek tízes elemeként használatosak, vö. manysi *-man, -pan: naliman '40', atpan '50'*. *Húsz* számnevünk is finnugor eredetű, és egyes feltételezések szerint összefüggésben van az ősi, alapnyelvi **koje* 'ember, férfi' alakkal. Eredeti jelentése 'az ember <aki húsz ujjal rendelkezik>' lehetett (vö.: udmurt *kjž*, komi *kjž*, hanti *xos*, manysi *xus*), amit megerősít, hogy számos nyelvben találkozunk hasonló motivációval a 20 megnevezésekor. Közös eredetű a 100 is, mely finnugor kori átvétel az indoeurópai alapnyelv iráni ágából (vö.: *száz*, finn *sata*, észt *sada*, számi *čuohte*, erza-mordvin *šado*, mari *šüda*, udmurt *šu*, komi *šo*, hanti *sat*, manysi *sāt*). Közös gyökökre vezethető vissza a 7 számnév is, mely szintén indoeurópai átvétel, de már a finnugor egység felbomlása után vette át külön a finn-permi, az ugor, valamint a szamojéd ág (vö. például finn *seitsemän*, manysi *sāt*, nyenyec *siu, šeu*).

A kiterjedt számsorral rendelkező nyelvekben a számsor valamilyen számolási rendszeren alapul: a magyar például világosan a tízes számrendszert mutatja, hiszen tíz után a számsor „újrakezdődik”, és a további váltások is a kerek tízeseknél következnek be. A nyelvekben azonban többféle számrendszer is kombinálódhat. A *húsz* számnevünk például a húszas számrendszerre utal, hiszen egy tisztán tízes számrendszerben a 20 számnév 2x10-féle elnevezést kap (vö. finn *kaksikymmentä* 'húsz': „két-tíz”). A világ nyelveiben többféle számrendszer is előfordulhat, és ezek alapvetően számolási szokásokon alapulnak. Meglehetősen általános a nyelvekben a tízes számrendszer (a kéz ujjain való számoláson alapul), de előfordul húszas (szintén az ujjakon való számolást mutatja, de a lábujjakat is beszámítva), vegyes tízes-húszas és egyéb ritkább rendszer is, ezekről bővebben a [tipológiai világtalaszban](#) (The world atlas of language structures) lehet például olvasni.

Az alapnyelvre rekonstruálható számnevek alapján próbálták kikövetkeztetni a nyelvészek az uráli és finnugor kor nyelvének számrendszerét, és az idők során többféle elképzelés is született. A

korai elméletekben szerepelt a hatos és hetes számrendszer lehetősége (az ősi eredetű számnevek sora alapján), de a ma elfogadott nézet szerint az alapnyelv tízes számrendszert használhatott. Ezt támasztják alá egyrészt az alapnyelvi korszakokra visszavezethető számnevek, melyek között több 'tíz' jelentésű számnév, valamint a 'tíz' többszörösei is szerepelnek (l. fentebb). Továbbá erre utal a mai rokon nyelvek számsorainak a tízes váltásokon nyugvó rendszere, és e nyelvek több olyan számneve is, mely értékét a tízhez (vagy a tíz többszöröseihez) viszonyítva fejezi ki, például a finn *kahdeksan* '8' (tkp. „kettő a tízből”), *yhdeksän* '9' (tkp. „egy a tízből”), a komi *ekmis* ~ *udmurt ukmis* '9' (tkp. „egy a tízből”), a manysi *ontəllow* '9' (tkp. „oldal nélkül tíz”), valamint az erdei nyenyec *kāšemju* '9' (tkp. „éppen nem tíz”). Ilyen a magyar *kilenc* is, melynek a jelentése „<egy> kivételével tíz” lehetett, a számnév *kil-* előtagja összefügg a *kívül*, *kijebb* határozószavaink tövével, az *-nc* utótag pedig 'tíz' jelentéssel bírt, miképpen láthatjuk ez a *harminc* számnéven is (vö. *harm* '3' --(*i*)*nc* '10').

Hány madár?.....

<https://khanty-yasang.ru/khanty-yasang/no-6-3426/2782>

Továbbvezető irodalom

Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, 1967–1976. • Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. World lexicon of grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. • Rédei, Károly. Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Harrassowitz, 1986–1991. • Róna-Tas, András – Árpád Berta: West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian. Harrassowitz, 2011. • Sipőcz Katalin: A magyar mint uráli nyelv. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Magyar Nyelv. Akadémiai Kiadó, 2006. 288–315

6. A grammatikai morféák és a nyelvrokonság

A grammatikai morféák a nyelv egyik legstabilabb – és ily módon az alapszókészlethez hasonlítható – egységei, azaz biztosan és kimutathatóan egyezéseket mutatnak a rokon nyelvekben. A morféma a nyelv legkisebb olyan egysége, amely jelentést hordoz. A grammatikai morféák ezen belül azok a nyelvi elemek, melyek a lexikai morféákkal (azaz a „hétköznapi” értelemben vett szavakkal) szemben nem fogalmi jelentéssel bírnak, hanem nyelvtani szerepük van, a szavak mondatbeli szerepét határozzák meg: ide tartoznak a toldalékok, de ide soroljuk a névutókat, névelőket stb. is. Míg a szókészlet folyamatosan változik, ez a grammatikai morféákrara nem jellemző. Ha egy ilyen mondatot hallunk, hogy „*a meeting után callom lesz*”, megállapíthatjuk, hogy bár a beszélő angol szavakat is használ, mégis magyarul beszél, hisz a grammatikai morféák a magyar mondatalkotás szabályai szerint rendezik az idegen szavakat, melyeket egyébként ki is cserélhetünk magyar megfelelőikre: „*az értekezlet után telefonos megbeszélésem lesz*”. Napjainkban főképpen angol szavak jelennek meg a hétköznapi nyelvhasználatban, de Petőfi még latin elemekkel mutatta ugyanezt a jelenséget egy tréfás versében: „*Diligenter frequentáltam / Iskoláim egykoron, / Szekundába ponált mégis / Sok számár professorom.*” (‘Szorgalmasan látogattam iskoláimat egykoron, elégtelent adott mégis sok számár tanárom.’) Az ilyen közlések a sok idegen szó ellenére is magyarul vannak, és szemben egy angollal, aki nem értené meg a fenti mondatot, legfeljebb csak a benne szereplő szavakat ismerné fel, mi felfogjuk a mondatot, annak szerkezetét, hogy „*valami után valamim lesz*”, és csak az idegen szavak pontos értelmével lehet problémánk.

Téglák (lexémák) és malter (grammatikai morfémák)

A grammatikai morfémák gyakori használatukkal összefüggésben a nyelv stabil elemei, a nyelvi kölcsönzés ezen a területen nem jellemző, azaz egy nyelvből ritkán kerülnek át grammatikai viszonzyszavak vagy toldalékok másik nyelvbe, bár erős nyelvi kontaktus esetén ez is megtörténhet. Ebből következik, hogy rokon nyelvekben nagymértékben megőrződnek a közös elemek ezen a területen, tehát a nyelvrokonság bizonyításának fontos része a toldalékok összehasonlítása és rekonstruálása. A grammatikai morfémák rekonstrukciója ugyanúgy történik, mint a szavak rekonstrukciója: a kérdéses morfémáknak hangtani megfeleléseket és jelentésbeli (itt inkább funkcióbeli) egyezéseket kell mutatniuk. Lássunk erre egy példát! Helyhatározóragjaink között vannak ősi eredetűek, így ősi eredetű az *-on/-en/-ön* (vö. *asztalon*) lokatívuszragunk is. Több rokon nyelvben is használatos *-n-* elemet tartalmazó helyhatározórag, a hangtani összetartozás ebben az esetben tehát egyértelmű. A funkcióbeli egyezésen pedig azt értjük, hogy a rokon nyelvekben is *hol?* kérdésre felelő helyjelölő funkció kapcsolható hozzá, vö. hanti *xop-na* 'csónakban', mari *ül-ne* 'alatt', finn *taka-na* 'mögött'.

Hogy hol keresendők a közös toldalékok, az sokszor komplex vizsgálatot igényel! Nem biztos, hogy a közös grammatikai elemek ugyanolyan szerepben használatosak a mai nyelvekben. Lehetséges például, hogy az ősi esetrag bizonyos nyelvekben csak ragelemként található meg, vagy már nem is használatos a névszóragozásban, de megőrződött például határozószavakon, névutókon, névmásokon. Például a *honnan?* kérdésre válaszoló ősi **-l* ablatívuszrag megőrződött a szintén *honnan?* kérdésre felelő *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* ragok záróhangjaként, de eredeti alakjában megtalálható az *alól*, *mögül*, *közül*

névutók végén. Arra is van példa, hogy egy ősi rag megőrződik a névszóragozásban, de a funkciója változik, ez a változás azonban – akárcsak a szavak jelentésváltozásának többsége – logikus és megmagyarázható. A finn nyelvben például az ősi ablatívuszrag ún. partitívuszragként él tovább. Ez a rag a mai finn nyelvben meglehetősen sokféle, absztraktabb grammatikai funkció jelölésére szolgál, de ezek az újabb funkciók kapcsolatban vannak a rag eredeti irányjelölői funkciójával.

Az ősi helyjelölő ragokat tehát határozói esetragok, névmások és határozószók őrzik. A fentebb már említett lokatívuszi *-n fennmaradt például a *benn, lenn, fönn, kinn* szavakban és az *-on/-en/-ön* ragban eredeti jelentésében, de a névutói eredetű *-ban/-ben* végén is ugyanez a nyelvi elem található, továbbá a *szépen, gyorsan* típusú határozók *-n* végződése is történetileg idekapcsolandó. Vagy a szintén ősi *-t lokatívuszrag névmásokban, határozószavakban, névutókban jelentkezik (*itt, ott, kint, együtt, között*), és egyes helyneveknél helyhatározóragként használatos (*Pécsett, Győrött*), vö. manysi *xap-ət* 'csónakban', hanti *to-t* 'ott'.

Számos határozórag korábbi névutóból keletkezett, a névutók pedig valaha önálló szavakként éltek. Ilyen változások (grammatikalizációk) folyamatosan jellemzik a nyelveket, sok névutó fogalomszói eredete a legtöbb magyar beszélő számára ma is érzékelhető, például (*valamihez*) *képest* (vö. *kép*), *viszonyítva* (vö. *viszony*). Névutóból alakult esetragok például a *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből*, amelyek a korábban még 'belső rész' jelentésű *bél* főnévből keletkeztek régi, alapnyelvi eredetű esetragokkal összekapcsolódva. A Halotti beszédben (12. század vége) a *-ba/-be* ragunkat még így olvashatjuk: *ez munkás világ belé* 'e munkás világba'. Hasonlóképpen névutói eredetű például a *-tól/-től*, amely a *tő* 'közelség' szót őrzi, vagy a számnevekhez járuló *-szor/-szer/-ször*, amely az eredetileg 'sor, rend' jelentésű *szer* szóból jött létre.

Az esetragoknak és azok elemeinek történetét, a közös elemek megőrződését kiegészíti még a helyhatározórag-rendszer felépítésének hasonló alapelve: az irányhármasság szerinti tagolódás, amely jellemző uráli sajátosság. Az alapnyelvben már létezett a hármas tagolódás, s feltehetőleg a ragok ekkor még differenciálatlanul kifejezhettek belső és külső helyviszonyt, vagy akár mód- és időhatározást is, ahogy ez például az obi-ugor nyelvekben ma is így van. A ragos szóalak jelentését főképpen az alapszó jelentése határozta meg, tehát például a 'sátor' jelentésű szóhoz kapcsolódó *hol?* kérdésre válaszoló rag

jelentése a mai *-ban/-ben* ragéval lehetett azonos (*sátorban*), az 'asztal' szó esetében a ragos alak pedig inkább *-on* jelentésű lehetett (*asztalon*), a 'nap' esetében pedig időhatározást fejezhetett ki ((*azon*) a napon). A beszédhelyzet az aktuális jelentést mindig egyértelművé tette, ha pedig nem így volt, az adott helyviszony pontos meghatározására szószerkezetet használhattak (vö. *az asztal belsejében, a sátor tetején* stb.) – ilyen szószerkezetekből alakulhattak ki a névutók. A helyhatározórag-rendszer további differenciálódása már az egyes nyelvek különéleteiben ment végbe, s ily módon például a magyarhoz hasonlóan a finnben is kialakult a belső és külső helyviszonyragok oppozíciója (vö. *talo-ssa* 'ház-ban' – *hyilly-llä* 'polc-on', *talo-sta* 'ház-ból' – *hyilly-ltä* 'polc-ról', *talo-on* 'ház-ba' – *hyilly-lle* 'polc-ra').

Az egyes toldalékok mellett ragozási sorok (paradigmák) is hordozzák az ősi jegyeket. Ilyen például a birtokos személyragozásunk, azaz a birtokviszonynak a birtokon való jelölése, mely egyébként az agglutináló nyelvek tipológiai jellemzője is. A magyar birtokos személyragozás ősi voltát az uráli nyelvek birtokosszemélyrag-rendszerének azonos elvű felépítése mellett az anyagi egyezése bizonyítja. Az azonos elvű rendszeren egyrészt azt értjük, hogy a birtokviszonyt, mint mondtuk, a birtokszón jelzik az uráli nyelvek (szemben pl. az angol *my house* típusú szerkezettel), másrészt azt, hogy a ragok kifejezik a birtokos személyét és számát, és utalhatnak a birtok számára is (*házam, házaim, házunk, házaink* stb.) A rendszer anyagi egyezésén pedig azt értjük, hogy a ragok történetileg az ősi személyes névmásoknak (**me* 'én', **te* 'te', **se* 'ő') a tőhöz kapcsolódásával keletkeztek, tehát a *házam* forma valaha a 'ház' és az 'én' szavak összekapcsolódásából alakult, és ennek örökségét őrzik a rokon nyelvek is (manysiul például *sim* 'szív' : *siməm* 'szívem'). A birtok többségének kifejezése ma már nem minden rokon nyelvben érvényesül, így például a finnben a személyragos forma jelentése egyes és többes számú is lehet (*talo-ni* 'házam, házaim'), míg másutt (obi-ugor, szamojéd nyelvek) külön jelek utalnak a birtok többes számán kívül a kettes számára is (például manysi *luw-əm* 'lovam' – *luw-ay-əm* 'két lovam' – *luw-an-em* 'lovaim').

Sok közös vonást mutatnak a birtokos személyragozással az igeragozás ősi elemei. A mai magyar nyelvben az igeragozási paradigma minden személyben több igeragot használ (pl. egyes szám 2. személyben *ír-sz, ír-od, olvas-ol, írj-ø*), de még az ősmagyar kor elején is jóval egyszerűbb volt ez a rendszer, és nagymértékben hasonlított a

birtokos személyragozásra. Ennek az az oka, hogy az igeragok is valaha az ősi személyes névmásokból keletkeztek, tehát a *viszem* forma előzménye a 'visz én' lehetett (manysiul *wiy-əm*, finnül *vie-n* stb.). Hasonlítsuk össze a két ragozási sort: *kér-em – nép-em, kér-ed – nép-ed, kér-i – nép-e, kér-ünk – nép-ünk, kér-tek – nép-etek, kér-ik – nép-ük*. A magyar nyelv önálló korszakának kezdetén fokozatosan kialakult az ikes ragozás, elkülönült az alanyi és tárgyias ragozás, megszilárdultak további, elsősorban képzői eredetű személyragok.

Az alanyi és tárgyias alakok megkülönböztetése ily módon tehát már a magyar nyelv önálló fejleménye, de ennek is megvannak az ősi gyökerei. Egyes szám harmadik személyben több rokon nyelvben is két igealak használatos; az egyik a pusztán igető, a másik pedig a harmadik személyű névmásnak a tőhöz tapadásával (agglutinálódásával) alakult forma: *mond – mond-ja*, manysi *toti* 'hoz' – *toti-te* 'hozza', mordvin *pali* 'csókol' – *pala-si* 'csókolja', nyenyec *junra* 'kérdez' – *junra-da* 'kérdézi'. Miképpen a szavak magyar fordítása is mutatja, ezt a kettősséget az obi-ugor, szamojéd és mordvin nyelvek is az alanyi – tárgyias ragozás megkülönböztetésére alkalmazzák. Ezek alapján feltételezhető, hogy a tárgy határozottságára/kontextusbeli ismertségére már az alapnyelvben is utaltak a harmadik személyű névmással, amelynek tárgyi értéke lehetett: *látja* < **lát őt, *lát azt*.

Alaktani örökség lehet a töváltozatokban megnyilvánuló közös vonás is. A magyar nyelv ún. váltakozó tövű igéi (*lesz, tesz, vesz, visz, eszik, iszik, hisz*) olyan csoportot alkotnak, mely közös eredetű az ugor nyelvekben, és a magyarhoz hasonlóan rendhagyóak alaktani viselkedésüket tekintve az obi-ugor nyelvekben használatos igék is (például *vesz, venni, vevő ~ visz, vinni, vivő ~ manysi wiy-, waj- 'vesz, visz' ~ hanti we-, wej- 'vesz, visz'*).

Továbbvezető irodalom

Bereczki Gábor: A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas, 1996. ●
Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, 1989. ●
Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.): Uralisztika. JGYF Kiadó, 2008.

7. Grammatikalizáció

Amint arról már többször esett szó korábban, a nyelv folyamatosan változik, és ez a változás a szókészletben a legszembetűnőbb és leggyorsabb. Egy nyelv szókészlete több forrásból is bővíthet – miközben persze tűnnek is el belőle szavak –, nemcsak kívülről (átvételek más nyelvekből), hanem belülről is, például szóképzésen vagy szóösszetételen keresztül. Azonban nemcsak a szókészlet bővíthet belső eszközök révén, hanem a nyelvtani elemek köre is: toldalékok, névutók stb. gyakran keletkeznek önálló szavakból. Az a folyamat, amely során egy lexikai egység vagy szerkezet grammatikai funkciót vesz fel (vagy további grammatikai funkciókat vesz fel, még elvontabb grammatikai jelentésűvé válik), a grammatikalizáció.

A grammatikalizációs folyamat egy fentebb már említett és jól ismert példája az angol „*be going to* + főnévi igenév” szerkezet, amelyben az eredeti mozgásige (‘megy’) a közeljövőt kifejező jelentésre tett szert. A *John is going to visit Peter* típusú mondatokban az ige eredeti (lexikális) jelentése valóban ‘megy’ volt, és a szerkezet célhatározói jelentéssel bírt: ‘John megy, hogy meglátogassa Petert.’ Azután ez a lexikális jelentés fokozatosan grammatikaivá vált (jövő idő kifejezése): ‘John meg fogja látogatni Petert.’ Ez a változás leginkább azoknál a mondatoknál szembetűnő, ahol az ige eredeti jelentése (mozgás) már teljesen kizárt, és csak a „jövő idő” jelentés az egyetlen lehetséges értelmezés, pl.: *Something is going to happen*. ‘Valami történni fog.’ (Hasonló folyamat számos nyelvben lezajlott a ‘megy’ jelentésű igtől, amint az Heine és Kuteva korábban már idézett könyvében olvasható.) De ahogyan említettük, nemcsak szerkezetek, hanem szavak is grammatikalizálódhatnak, gyakran keletkeznek például testrésznevekből névutók vagy helyhatározószók, pl. *szem* > *szemben*, *hát* > *hátnál*; finn *rinta* ‘mell(kas)’ > *rinnalla* ‘mellett’.

A grammatikalizáció több, egymással összefüggő lépésből áll:

1. Jelentésbeli kiüresedés: A szó vagy szerkezet fokozatosan veszít eredeti, lexikális jelentéséből, és ezzel egyidejűleg funkcionális (grammatikai, pragmatikai, azaz kommunikatív)

jelentésre tesz szert. (*be going to* 'megy, hogy csináljon vmit'
> jövő idő kifejezése)

2. A szövegkörnyezet kiszélesedése, általánosulása: Az adott szót vagy szerkezetet új szövegkörnyezetekben kezdik használni. (*Something is going to happen.*)
3. Dekategorizáció: Az eredeti szófaj elvesztése. (mozgásige > jövő időt kifejező viszonyzó/segédige)
4. Hangtani redukció: A szó vagy szerkezet megrövidül vagy elhangsúlytalanodik. (*be going to* > *be gonna* rövidebb forma megjelenése)

Fontos hangsúlyozni, hogy a grammatikalizáció egy folyamat, amely fokozatosan megy végbe. A változás különböző fázisai között nincsenek nagy ugrások, a jelentések egymásra épülnek és egymásba kapcsolódnak, ezért sok az átmeneti jelenség, és az adott szavak vagy szerkezetek gyakran többjelentésűek. (Pl. a fent idézett *John is going to visit Peter* szerkezetnek elvileg két jelentése is lehet: 1. 'John megy, hogy meglátogassa Petert.' 2. 'John meg fogja látogatni Petert.')

A továbbiakban néhány olyan esetet mutatunk be – az ugor nyelvekre fókuszálva –, amikor önálló szavakból grammatikai elemek (toldalékok) keletkeztek. Első ilyen példánk egy manysi kicsinyítő képző, a *-riś~rəś*. (Itt jegyezzük meg, hogy a kicsinyítő képzők – elnevezésükkel ellentétben – egyáltalán nem csak „kicsinyítő” funkcióval bírnak, hanem számos más funkciójuk is lehet az egyes nyelvekben. A manysiban sem csak kicsinyítést fejezhet ki ez a képző, ahogyan majd látni fogjuk.) Ez a képző egy finnugor kori önálló szóból (*räcz) keletkezett, amelynek a jelentése valószínűleg 'darab, falat, rész' lehetett, ez a szó azonban ma már nem él a manysiban.¹⁹ Képzővé válása valószínűleg már korán, a manysi nyelv önálló történetének elején megkezdődött. A *-riś~rəś* egy nagyon termékeny képző, amely nemcsak főnevekhez, hanem – a kötőszavak kivételével – valószínűleg minden szóhoz hozzákapszolható. Kicsinyítő képzőként többnyire természetesen 'kicsi' vagy 'gyerek, utód' jelentést fejez ki, illetve szeretetet, kedveskedést: *āyiriś* 'kislány', *kūtuwriś* 'kiskutya, kutyuska', *apiyriśəm* 'kisunokám', *pukiriśe* 'hasacskája'. Érdekesség,

---

¹⁹ A komiban viszont megtalálható *reć* alakban és 'darab, falat, ujjízület' jelentésben, és emellett kicsinyítő funkciója is van, l. *nań-reć* 'darab kenyér' (*nań* 'kenyér'). Ugyanennek a szónak a folytatója a magyar *rész* szó is. (l. [Uralonet](#))

hogy a névutós szerkezetekben a kicsinyítő képző néha nem a főnévhez, hanem a hozzá kapcsolódó névutóhoz járul: *kwol sisrišnə* 'házikó mögé' (*kwol* 'ház', *sisnə* 'mögé'). Itt azért kerülhet a kicsinyítő képző a névutó „belsejébe”, mert maga a névutó is egy önálló szóra megy vissza: a *sis* 'hát, hátsó rész' és az *-n* latívusz rag kapcsolatából keletkezett. Egyébként a manysiban is a szavak végére kerülnek a toldalékok, ugyanúgy, mint a magyarban és a többi uráli nyelvben.

In spanish, the suffix "-ito" means little. So the word "burrito" means something like "little burro" implying the existence of a bigger and legendary snack called "BURRO"

<https://knowyourmeme.com/photos/1761987-ito-suffix>

Egyes példákban a képző nem kicsinyítést vagy kedveskedést fejez ki, hanem határozatlanságot: *ēt kwot'alrišət* 'éjfél körül' (*ēt* 'éj', *kwot'alt* 'középen'), *taw minəmā jui-pālrišət* 'kevésel az ő elmenetele után' (*taw* 'ő', *minəmā* 'elmenetele', *jui-pāl* 'után'). Ezekben a példákban ugyanazt láthatjuk, mint fentebb, vagyis hogy a kicsinyítő képző a névutók „belsejébe” kerül. De most már tudjuk, hogyan lehetséges ez, bizony ezek a névutók is önálló szavakból keletkeztek: *kwot'al* 'közép, középső', illetve *jui-pāl* 'hátsó oldal' + *-t* lokatívusz rag.

A *-riš~rəš* kicsinyítő képző ezen kívül megjelenik az igeragozásban is, bármelyik igetőhöz hozzákapcsolódhat, és az ige utána még felvehet idő-, igenem- és módjeleket, valamint természetesen személyragokat. Igékhez kapcsolódva a képző szubjektivitást és a beszélő viszonyulását fejezi ki, mégpedig sajnálkozást vagy megvetést: *wāytal patəmrišəm*

'gyöngye lettem (én, szegény)' (*wāyṭal* 'gyöngye', *pati* 'válík vmivé'), *ań minərišen jūw!* 'Most menj be, te szegény!' (*ań* 'most', *mini* 'megy', *jūw* 'be'). A második példában a képző kifejezhet sajnálkozást vagy megvetést is ('Menj be, te szerencsétlen!'), ez a szöveggörnyezettől és a beszélő szándékától függ.

A *-riš~rəš* főnevekhez kapcsolódva is gyakran negatív vagy pejoratív jelentésű, pl.: *nəriš* 'nőcske', ez azonban többnyire csak a szöveggörnyezetből derül ki, például amikor valaki a számára ellenszenves sógornőjét így nevezi meg: *ōńiyriš* (*ōńiy* 'sógornő'), vagy a szeretője feleségét (akit valószínűleg nem kedvel túlzottan), így hívja: *kul'riš* (*kul'* 'ördög'). Önmagában azonban nincsen negatív jelentése a képzőnek, gondoljunk csak a fentebb említett példákra (*āyiriš* 'kislány', *kū'uwriš* 'kiskutya, kutyuska' stb.).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a manysiban van egy másik, hasonlóképpen termékeny kicsinyítő képző, a *-kwe* (*-ke*), amelynek viszont mindig pozitív jelentése van. A *-riš~rəš* negatív tartalma akkor a legegységesebb, ha szembeállítják a *-kwe* (*-ke*) képzővel, pl. egy jól ismert manysi mesében (*A Mōš Asszony és a Por Asszony*)²⁰ a pozitív főhős és a hozzá kapcsolódó tárgyak (pl. csizma, bunda) mindig a *-kwe* képzővel vannak ellátva, míg a negatív főhős és az ő dolgai a *-riš~rəš* képzőt kapják.

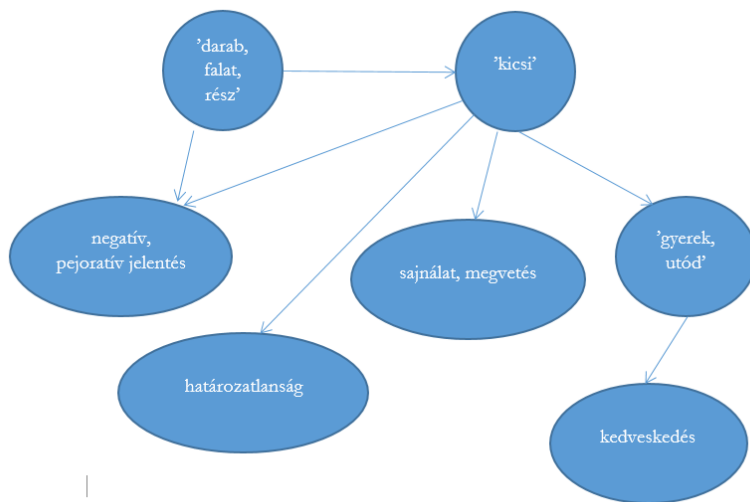
²⁰ A mese elolvasható itt: http://www.morphologic.hu/urali/texts/wt1a/4._moos1-neeg_por-neeg.html.

<https://arnoldzwick.org/category/grammatical-categories/diminutive/>

E képző esetében tehát egy már lezárult grammatikalizációs folyamatról van szó, és az eredeti, önálló szó már nem él a nyelvben, csak a belőle kialakult grammatikai morféma (képző) maradt fenn különböző jelentésekkel, illetve funkciókkal. De hogyan jöttek létre az eredeti, lexikális jelentésből ezek a grammatikai jelentések? Amint fentebb említettem, a képző forrásául szolgáló önálló főnév eredeti jelentése 'darab, falat, rész' lehetett. Ebből alakult ki a prototipikus kicsinyítő funkció, azaz a 'kicsi' jelentés. (Hiszen egy darab, falat vagy valaminek a része általában kicsi.) A 'kicsi' jelentéshez logikusan kötődik a 'gyerek, utód' jelentés. A negatív jelentések származhatnak mind az eredeti 'darab, rész', mind pedig a 'kicsi' jelentésből, hiszen általában a kisebb dolgokat rosszabb minőségűnek, negatívabbnak tartjuk, míg a nagyobbakat jobbnak, pozitívabbnak. (Itt tulajdonképpen a „méret = érték” metafora játszik szerepet.) A határozatlanság kifejezése szintén eredhet a 'kicsi' jelentésből, hiszen többnyire egy kategória marginális tagjait (amelyek odatartozása bizonytalan) a kis mérettel, míg a prototipikus vagy központi tagokat a nagy mérettel kapcsoljuk össze. A kicsinyítő képző kedveskedő funkciója természetesen adódik a 'gyerek' jelentésből, hiszen a gyerekek iránt általában szeretetet érzünk, így ha azt halljuk, hogy a kicsinyítő képzős alak gyerekre utal, akkor logikusan arra következtetünk, hogy a beszélő szeretetet érez a kicsinyítő képzővel megjelölt személy (vagy dolog) iránt. Hasonlóképpen mind a 'sajnálát', mind pedig a 'megvetés'

kialakulhatott a 'kicsi' jelentésből, hiszen a kicsi dolgok iránt gyakran sajnálatot vagy megvetést érzünk. (És itt visszautalhatunk a „méret = érték” metaforára is.)

4. ábra: A -rís~-rəs kicsinyítő képző funkcióinak, jelentéseinek létrejötte

A grammatikalizáció egyik érdekes példája az északi manysi *mā* 'hely, vidék' szó grammatikalizációja, amely azonban még nem zárult le teljesen. Ez a szó bizonyos szerkezetekben elveszítette eredeti jelentését, és grammatikai jelentésre tett szert, a képzőkhöz hasonlóan cselekvésneveket (vagy ritkábban egyéb elvont főneveket) hoz létre. (Cselekvésnevek a magyarban az -ás/-és képzős főnevek, amelyek magát a cselekvést nevezik meg: *olvasás, éneklés* stb.) Ilyen szerkezetek például: *lušnə mā* 'sírás' (*lušnə* 'síró'), *χaništaχtən mā* 'tanulás' (*χaništaχtən* 'tanuló' [melléknévi igenév]), *pilne mā* 'félelem' (*pilne* 'félő'). Amint a példákból is látható, a *mā* még nem vált teljesen toldalékká, hiszen nem tapadt még hozzá a tulajdonképpen szótóként funkcionáló első szóhoz (amely többnyire a folyamatos, ritkábban a befejezett melléknévi igenév), mégis egyértelműen a képzőkhöz hasonló funkciót lát el. Az ilyen és ezekhez hasonló szerkezeteknek a szövegekben való előfordulásakor egyértelmű, hogy jelentésük nem 'síró hely', 'tanuló hely' és 'félő hely', hanem 'sírás', 'tanulás' és 'félelem'. A *mā* elem után kerülhetnek még egyéb toldalékok, például

birtokos személyragok és/vagy esetragok, mint a következő példában: *jälne mǎnt* 'utazásod során' (*jälne* 'utazó' [melléknévi igenév], *-n* egyes szám 2. személyű birtokos személyrag, *-t* lokatívusz rag). Ez a példa azt is jól mutatja, hogy milyen szerkezetek adhattak alapot a grammatikalizációra, hiszen az 'utazás helye', vagyis 'a hely, ahol valaki utazik/utazott' könnyen átértelmeződhetett időkifejezéssé: 'amíg/miközben valaki utazik/utazott' (azaz 'amíg valaki távol volt'). Ezt alátámasztja az a tény is, hogy a helyjelölő terminusok időjelölővé való grammatikalizálódása szintén igen jól ismert folyamat a világ nyelveiben.

A *mǎ* mint főnévképző elem grammatikalizációja tehát a következőképpen mehetett végbe:

- i. 'a cselekvés konkrét helye' (pl. 'utazó hely' (ahová valaki utazik/utazott)) >
- ii. 'a cselekvés ideje' (pl. 'utazás közben') >
- iii. 'a cselekvés neve' (pl. 'utazás')/ 'a cselekvés eredménye' (pl. 'út').

Amint korábban említettük, a grammatikalizáció egyik sajátossága, hogy mivel a változás folyamatos és fokozatos, az érintett szavak vagy szerkezetek gyakran többjelentésűek is lehetnek (l. a fent említett angol szerkezet). Így van ez a *mǎ* esetében is: néhány példában a melléknévi igenév és a *mǎ* kombinációja nemcsak a cselekvésnévi (pl. 'utazása során'), hanem az „eredeti”, konkrét lexikális értelmezést is lehetővé teszi, pl.: 'utazó hely, utazó helyén' (mint a magyarban pl. *kirándulóhely*), azaz 'a hely, ahol valaki utazik/utazott'. Vannak azonban olyan szerkezetek, amelyekben a *mǎ* eredeti jelentése már semmiképpen nem érvényesülhet, hanem csak a cselekvésnévképzői szerepéről lehet szó, pl. amikor a *sāyrane mǎ* (*sāyrane* 'favágó' [melléknévi igenév]) mellett a *jol-pōjti* 'abbahagy' ige áll, akkor ez csak úgy értelmezhető, hogy 'abbahagyja a favágást' (és nem 'a favágó helyet abbahagyja'). Az ilyen példák bizonyítják, hogy itt a *mǎ* már nem önálló szóként, hanem képzőszerű elemként funkcionál, eredeti jelentését tehát elvesztette, már csak grammatikai jelentéssel bír.

Az itt bemutatotthoz nagyon hasonló grammatikalizációs folyamatot találunk a másik obi-ugor nyelvben, a hantiban is. Több hanti nyelvjárásban szintén a 'hely' jelentésű szó grammatikalizációjának lehetünk tanúi, ez a szó azonban nem a manysi *mǎ* etimológiai megfelelője (azaz rokonszava), hanem egy ettől teljesen független szó, a TAHI. (Mivel a szónak a különböző nyelvjárásokban számos

változata van [pl. *tāyi* ~ *tayi* ~ *tāχə* ~ *tāχi* ~ *tāχa*], egységesen a TAHI alakkal szokás jelölni.) Ez a szó a keleti hanti nyelvjárásokban melléknévi igenevekkel kapcsolódva elvont jelentést fejezhet ki, létrehozhat olyan főneveket, amelyek a cselekvés helyét, idejét, eredményét vagy magát a cselekvést nevezik meg. Pl.: *wōatə tāyi* 'élet' (*wōatə* 'levő'), *nām pōntə tayi* 'névadás' (*nām pōntə* 'név tevő').²¹ A TAHI 'hely' szó hasonló grammatikalizációja figyelhető meg a hanti egyik északi nyelvjárásában, a színjai hantiban is.²² Látható tehát, hogy a két obi-ugor nyelvben, a manysiban és a hantiban szinte azonos grammatikalizációs folyamat zajlik; bár nem ugyanazok a szavak grammatikalizálódnak, a logika ugyanaz: a 'hely' jelentésű szó melléknévi igenevekhez kapcsolódva elveszíti lexikális jelentését, és grammatikai funkcióra tesz szert, nevezetesen főnévképző elemmé válik, és elvont főneveket, cselekvésneveket hoz létre.

A két obi-ugor nyelv mellett a harmadik ugor nyelvből, azaz a magyarból is hozhatunk példát hasonló grammatikalizációra, legalábbis ami az „alapszó” jelentését illeti. A magyar *-ság/-ség* névszóképző, mely általában elvont fogalmat vagy gyűjtőnevet képez (*szépség, távolság, katonaság*), szintén önálló szóból keletkezett. Egy ősi, finnugor kori főnév vált képzővé a magyarban, mégpedig valószínűleg egy 'halom, domb' jelentésű főnév. Képzővé válása már korán megkezdődhetett (az ősmagyar korban), erre utal az, hogy főnévhez, melléknévhez, igéhez és határozószóhoz egyaránt kapcsolódhat (vö. *főnökség, bátorság, imádság, távolság*).

Végül érdemes ismét megemlíteni, hogy a magyar esetragok többsége szintén önálló szóból eredeztethető. Ezek egy részéről már volt szó az előző fejezetben, ahol olyan ragok szerepeltek, amelyek esetében a szó, amelyből keletkeztek, még ma is él a magyarban (*bél* 'belső rész' > *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből; tő* 'közelség' > *-tól/-től*). Vannak azonban olyan ragjaink is, amelyek „alapszava” mai nyelvünkben már nem használatos. Ezek közé tartozik például a *-ra/-re*

²¹ A keleti hanti grammatikalizációs folyamatról itt lehet olvasni: Csepregi Márta: Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 18.* (2008) 125–135.

²² A színjai hantiról pedig itt: Sipos Mária: Egy hanti nominalizátor funkciói és sajátosságai. A *tāχa* grammatikalizációjáról. *Jelentés és Nyelvhasználat 4.* (2017). 81–99.

és a *-ról/-ről* rag, amelyek az uráli **roy-* 'közelség' vagy pedig az ugor **raŋs* 'felszín' főnevek ragos alakjaiból alakultak ki. A 'közelség' vagy pedig a 'felszín' jelentésű szóhoz az *-á* latívuszrag (**royá/*rayá > reá > ra*, és később a *-re* változat is kialakult), illetve az ősi *-l* ablatívuszrag kapcsolódott (**royol > ról* (és később létrejött a *-ről* változat is). Szintén ide tartozik a *-nak/-nek* ragunk, amely az uráli **nä* 'ez' névmás és az ősi *-k* latívuszrag kapcsolatából alakult ki. Először létrejött egy **nek* határozószó, amely később raggá vált, az eredeti latívuszi funkció (hová?) látható még az olyan kifejezésekben, mint pl. *falnak megy*. De megemlíthetjük még a *-nál/-nél* ragunkat is, amely az ugor **na* 'közelség' szó és az ősi *-l* határozórag kapcsolatára megy vissza, illetve a *-hoz/-hez/-höz* ragot, mely egy ugor kori **kučs* 'oldal, szél' jelentésű szót őriz. (Ebből az ősmagyarban először **hoz* 'valaminek az oldala, széle' jelentésű szó lett, majd ehhez kapcsolódott az *-á* latívuszrag.)

Hasonló példákat számos más rokon nyelvből (és persze nem rokon nyelvekből is) hozhatunk, pl. több balti finn nyelvben a '-val/-vel' jelentésű toldalék egy 'együtt' jelentésű névutóból, az pedig egy 'társaságban' jelentésű ragos szóból keletkezett, illetve a permi nyelvekben a '-tól/-től', '-nál/-nél' és '-hoz/-hez/-höz' ragok egy 'tő' jelentésű főnévre mennek vissza.

Továbbvezető irodalom

Dér Csilla Ilona: Grammatikalizáció. Akadémiai Kiadó, 2008. ● Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. World lexicon of grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. ● Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth C.: Grammaticalization. Cambridge University Press, 2003. ● Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): Uráli grammatizáló. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005.

F. Gulyás Nikolett

8. Ősi mondatok nyomában

A halfogó nők

*χūrām nē witnəl χūlpəl χus χūl pūwi.*²³ Ez az északi manysi mondat magyarul így hangzik: *Három nő a vízből hálóval húsz halat fog.* A két mondatban nemcsak a szavak hangalakja, hanem az elrendezése is hasonló. Ilyen típusú további példákat azonban viszonylag nehéz találni, mert – ahogyan arról a korábbi fejezetekben már szó volt – a nyelvek és bennük minden elem folyamatosan változik, így elenyészően kicsi az esélye annak, hogy rokon nyelvekben olyan mondatokat találjunk, amelyben a szavak, a toldalékok és azok elrendezése is egyezik. A nyelvtörténészek számára az alapnyelvi mondatok jellemzőinek kikövetkeztetése az egyik legnehezebb feladat, mivel a mondatok változása eltér mind a hangokétól, mind az alaktani elemekétől, tehát a nyelv többi szintjétől.

<https://conversationallyspeaking.files.wordpress.com/2013/12/grammar-pronoun.jpeg>

---

²³ Egy-egy esetben (tipográfiai okokból, a félreértések elkerülése érdekében) a példamondatokat kénytelenek vagyunk kisbetűvel kezdeni.

A szavak viszonylag gyorsan, a nyelvtani elemek lassan cserélődnek, a mondatok valahol a két típus között helyezkednek el. Ismert jelenség, hogy miközben valaki magas szinten elsajátít egy idegen nyelvet, anyanyelvének mondatszerkezeteit ülteti át ebbe a nyelvbe, vagy éppen a saját nyelvében jellemző vonzatokat használja az adott idegen nyelv szerkezetei helyett – például amikor egy magyar beszélő a *What happened with you?* mondatot alkalmazza a *What happened to you?* 'Mi történt veled?' helyett.

Bizonyos mondattani jellemzők nagyon ellenállók a külső nyelvi hatásokkal szemben, ugyanakkor számos példát ismerünk arra is, hogy egy nyelv egy másikból kölcsönöz mondatszerkezeteket. A magyarban az egyik ilyen ismert példa a határozói igenév és létige kapcsolatával alkotott, passzív mondattípus, aminek bizonyos fajtáit a nyelvvelőzők gyakran germanizmusnak tartják: *A könyv el lett olvasva*. Amikor a magyarban (vagy bármely más nyelvben) a mondatok, mondattípusok alapnyelvi eredetű jellemzőit akarjuk feltárni, figyelembe kell vennünk a mondatok változásának fent bemutatott kettősségét. A nyelvek közötti mondattani hasonlóságok és így a közös eredet feltárásában segítségünkre lehetnek az írásos emlékek, a nyelvben fellelhető archaizmusok, amelyek gyakran a nyelvjárásokban, illetve közmondásokban, népdalokban és más folklór szövegekben élnek tovább, valamint a tipológiai párhuzamok is.

Tipológia, kölcsönzés és nyelvrokonság

Kötetünk bevezető fejezetében már volt szó arról, hogy tipológiai hasonlóságok rokon és nem rokon nyelvek között is találhatóak. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy az ugor nyelvek közötti tipológiai hasonlóságok jóval túlmutatnak az agglutinálás pusztá tényén, a mondatok felépítése ugyanis sok szempontból hasonló elveket követ ezekben a nyelvekben. Az alapszórend például az obi-ugor nyelvekben alany–tárgy–ige (subject–object–verb, azaz SOV), ahogyan azt a következő szurguti hanti mondatban láthatjuk: *Ankem järnas jãntaqsãl* 'Anyám ruhát varr'. Korábban a magyarban is ez a szórend volt a leginkább jellemző, de mára már az *Anyám (meg)varrja a ruhát* szórend (SVO) szintén általánossá vált. Egy nyelv alapszórendjének megváltozása általában lassú folyamat, és sokszor más nyelvekből érkező külső hatás eredményeképpen történik. Az obi-ugor nyelvek

esetében újabb jelenség, hogy az orosz nyelv SVO szórendjét kezdték el másolni a beszélők.

Fontos megjegyezni, hogy nemcsak szórendi, hanem más típusú mondattani mintázatok is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba: az erdélyi nyelvjárásokban például általánosnak tekinthető az *El kell menjek* szerkezetű típus, ami feltehetőleg román hatásra alakult ki. Itt tehát nem konkrét szavak átvételéről van szó, hanem arról a jelenségről, amikor az átvevő nyelv saját szavait és toldalékait használja az átadó nyelvre jellemző szerkezetben. Ezt a jelenséget mintakölcsönzésnek nevezzük. A mintakölcsönzésre az obi-ugor nyelvekben is találunk példákat, sőt, az is előfordul, hogy az ugor nyelvekben más-más nyelvek hatására azonos mondattípus jelenik meg. Az ugor (tágabb értelemben a finnugor) nyelvekre korábban nem volt például jellemző az alárendelő összetett mondatok használata, például: *A könyv, amit a szomszédom írt, nagyon érdekes*. Ennek a mondatnak a jelentését igeneves szerkezetet tartalmazó mondattal is ki tudjuk fejezni: *A szomszédom írta könyv nagyon érdekes*. Napjainkban azonban az első mondattípus a magyarban teljesen általánossá vált, és orosz hatásra az obi-ugor nyelvekben is terjed, ahogy azt a következő szinjai hanti példa mutatja: *Tām pōx, māti jūxan pitarn ul, jām wəj welti xu*. 'Az a fiú, aki a folyó másik partján lakik, nagyon jó vadász.'

Az ugor nyelvek alapnyelvi eredetű mondattani jellemzői

Az ugor nyelvekben a tipológiai és a párhuzamos fejlődésből fakadó mondattani hasonlóságok mellett nagy számban vannak jelen alapnyelvi eredetű közös tulajdonságok. A mondatok történeti kutatásában az egyik legnagyobb kihívást az jelenti, hogy az egyes jellemzőkről eldöntsük, hogy melyik alapnyelvből – ugor, finnugor vagy uráli – eredeztethetők. Ha egy adott tulajdonság csak az ugor nyelvekben szerepel, akkor az ugor, ha más finnugor nyelvekből is van rá példa, amelyről kimutatható a közös eredet, akkor a finnugor, és ha idevonható szamojéd példáink is vannak, akkor az uráli alapnyelvet jelöljük meg az adott jellemző közös őseinek. A különféle mondatszerkezetek azonban egyszerre többféle alapnyelvi szintről származó jellegzetességet is őrizhetnek. A továbbiakban néhány ilyen példát mutatunk be.

Sok nyelv összehasonlítása alapján tudjuk, hogy az SOV alapszórendű nyelvekre az jellemző, hogy bennük a (birtokos) jelző

mindig megelőzi a jelzett szót, például a szinjai hantiban: *Juvan xõt* 'Iván háza'. Ez az univerzális tulajdonság jellemző az ugor és tágabban az uráli nyelvekre is, így uráli kori örökségnek tekintjük. Uráli kori örökség az ugor nyelvek azon jellemzője, hogy a jelzöt és a jelzett szót nem egyeztetik sem számban, sem esetben. Tehát – a magyarral megegyező módon – szurguti hantiul azt mondják például, hogy *jəm niŋ-ət* 'jó nők', nem pedig *jəm-ət niŋ-ət* 'jó nők', illetve a jelző nem veszi fel a jelzett szón szereplő esetragot: *jəm niŋ-nat* 'jó nővel'. Szintén jellemző a finnugor nyelvekre, hogy az egytől különböző számnév után szereplő főnév is egyes számú: *χus χül* 'hús hal' (északi manysi).

Az SOV nyelvekben általában névutós szerkezeteket használnak, szemben a prepozíciókat alkalmazó SVO nyelvekkel, amilyen az angol is: *under the bed* 'az ágy alatt'.²⁴ Ez a mondattani jellemző megőrződött a magyarban és a legközelebbi rokon nyelveinkben is. Fontos megjegyezni, hogy az ugor (és más finnugor) nyelvekben a névutó felvehet személyjelölőt, ahogy az a következő szurguti hanti példában is látható: *ma jot-am* 'én velem'. A nyelvcsaládon belül az ugor nyelvekben a birtokos személyragok következetesen megelőzik az esetragokat – ez a sajátság feltehetőleg ugor kori örökség nyelveinkben, például: *wönt-əm-nə* 'erdőmben' (szurguti hanti). Szintén az SOV szórenddel függ össze, hogy a módhatározó megelőzi az igét, pl. *Panni lassan olvas, Ankem nátaŋ menl* 'Anyám lassan megy' (szurguti hanti).

Az ugor nyelvek közös jellemzője, hogy önálló toldalékkal jelölik az úgynevezett asszociatív többséget, tehát amikor valakinek a rokonaira, barátaira összefoglalóan hivatkozunk (*apák* vs. *apáék*), ugyanakkor a megkülönböztetést kifejező morféimák maguk nem vezethetők vissza egy közös alakra: pl. szinjai hanti *äwi-sat* 'a lányék', északi manysi *āsə-ńś* 'apáék'.

Közös eredetű, feltehetőleg az uráli alapnyelvre visszavezethető mondattani jellemző a nem igei állítmányú mondatok megformálása. A melléknévi vagy főnévi állítmányt tartalmazó, jelen idejű kijelentő mondatokban ugyanis harmadik személyben sem a magyarban, sem az obi-ugor nyelvekben nem jelenik meg igei elem: *Āmp māñ* 'A kutya kicsi' (északi manysi) és *Amp pirš* 'A kutya öreg' (szinjai hanti). Ez a jelenség más finnugor nyelvekben, például a komi-permjákban is

---

²⁴ Vö. Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* 68. 81–138.

ismert: *Mamö velötiš* 'Anyám tanár'. Az ugor nyelvek közös sajátása azonban, hogy legtöbbjükben első és második személyben megjelenhet a kopula, azaz egy ígésítő elem: *Ma karkam ne wösəm* 'Én szorgos nő vagyok' (szurguti hanti). Érdeemes megfigyelni, hogy a kopula elhelyezkedése az ugor nyelvekben megegyező, mondatzáró pozíciójú. Ez egyébként ismét az SOV nyelvekre általánosan jellemző tulajdonság. Maga a kopula viszont történetileg azonos tőre vezethető vissza. Ebből a példából is látszik, hogy egy mondat szerkezet egy mondat szerkezet egyidejűleg tartalmazhat uráli és ugor eredetű, valamint azonos tipológiai jegyeket is.

A 6. fejezetben már volt szó róla, hogy a szamojéd nyelveken és a mordvinon kívül az uráli nyelvek közül egyedül az ugor nyelvekben van tárgyas ragozás. Noha a határozott tárgynak az igei való jelölésére már az uráli alapnyelvben lehetett mód, az a tény, hogy az ugor nyelvek csoportja az egyetlen, amelyben minden nyelvben megtalálható az igei teljes tárgy ragozása, szorosabb rokonságukra utal. Fontos különbség viszont, hogy míg a magyarban a tárgy határozottságán kívül bizonyos esetekben annak személyét is tudjuk jelölni (vö. *Látlak (téged/titeket)*), az obi-ugor nyelvekben annak számát jelölik, például a szurguti hantiban: *Aŋkem tū nipək loŋattəy* 'Anyám azt a könyvet olvasta'. Ebben a mondatban a *-təy* igei személyrag kifejezi azt, hogy az alany egyes szám, harmadik személyű, valamint hogy a tárgy határozott és egyes számú.

Az igei mondatbeli használatában sok további közös vonás található az ugor nyelvek között. Ilyen például az igeikötők rendszerszerű alkalmazása, ami a csoporton kívül csak az észtre jellemző (szórványosan azonban más rokon nyelvben is előfordul). Noha a nyelvtörténeti kutatásokból az derült ki, hogy az igeikötőrendszerek kialakulása az egyes ugor nyelvek önálló életében ment végbe, a rendszer alapjai feltehetőleg már az ugor alapnyelvben kialakultak. Bárhogy is történt, az igeikötők alapesetben közvetlenül az ige előtt helyezkednek el: *Marina noq kił* 'Marina felkelt' (szurguti hanti). Ha az obi-ugor nyelvekben tagadjuk az igei, a tagadószó az igeikötő és az ige között helyezkedik el, ahogyan az a magyarra is jellemző volt korábban, és például nyomatékos tagadás kifejezésére még ma is használható ez a szórendi minta, pl. *Én el nem megyek innen*, vö. *Aŋkin pəryi əntə jöwət* 'Anyjuk vissza nem jött' (szurguti hanti). Az igeikötők – akárcsak a magyarban – megismételhetők, így egy cselekvés többszöri megtörténtét jelölik: *Aliska kim kima wātł* 'Aliszka ki-kinéz'

(szurguti hanti). Hosszabb ideig tartó, folyamatos cselekvést pedig az ige teljes megismétlésével jelölnek az obi-ugor nyelvekben is, például: *Pox mans, mans* 'A fiú ment-mendegélt' (szinjai hanti). A magyar feltételes módjelnek (-*na/-ne*) számos rokon nyelvben van megfelelője, viszont a magyarral megegyező funkcióban a manysiban használják: *toti-nuw-ay-əm* 'hoznám' ('hoz'-ná-két tárgyra utaló elem-m, azaz: 'hoznám' [azt a két dolgot], <http://hu.utdb.nullpoint.info/node/809>).

Korábban már említettük, hogy az obi-ugor és általában az uráli nyelvekre jellemző, hogy az alárendelést igeneves szerkezetekkel fejezik ki, például az a mellékmondat, hogy *a könyv, amit az após adott*, igeneves szerkezettel is megformálható: *apin antama kirja* 'az após adta könyv' (finn). Ehhez hasonló igeneves szerkezetek minden uráli nyelvből ismertek, és korábban a magyarban is jóval elterjedtebb volt a használatuk, elég, ha a Halotti beszéd alábbi sorára gondolunk: *Hadlaua choltat...* ('hallá holtát'), melynek jelentése 'Hallotta, hogy meghal (meg fog halni)'. Ennek a szerkezettípusnak a megfelelőjét az obi-ugor nyelvekben is megtaláljuk: *Mäñk-iki jətal se'əł* 'A mänk-apó jötte hallatszik' – azaz 'Hallatszik, hogy a mänk-apó jön' (szurguti hanti). Az igeneves alárendelés már az uráli alapnyelvnek is jellemzője lehetett, viszont az ugor nyelvek itt is mutatnak csak rájuk jellemző jegyeket. A magyar -*ván/-vén* határozói igenévnék megfeleltethető a szurguti hanti -*min* képző: *Jismin mənłəm* 'Sírva megyek'. A határozói igenév képzőjének kialakulása tehát egy, az ugor alapnyelv korában létrejött innováció lehetett. A határozói igenév közös eredete is arra utal, hogy korábban az igeneves szerkezeteket részesítették előnyben a beszélők.

Az uráli nyelvek többségének számunkra érdekesnek tűnő jellemzője, hogy a tagadást ún. tagadó igével fejezik ki. Ez azt jelenti, hogy a tagadást jelölő ige mutatja az alany számát és személyét, míg a tulajdonképpeni jelentést kifejező igealak ragozatlan formában szerepel, pl. a finnben *annan, annat, annamme* 'adom, adod, adunk', valamint *en anna, et anna, emme anna* 'nem adom, nem adod, nem adunk'. Ezzel szemben az ugor nyelvekre az jellemző, hogy a tagadást tagadószóval és nem tagadó igével jelölik. A szurguti hantiban például az *əntə* partikula (tagadószó) segítségével tagadnak: *Ma qāta əntə mənłəm* 'Én nem megyek haza.' Ahogy a magyarban, úgy a hantiban is használható a tagadószó az egyes mondatrészek tagadására, közvetlenül a tagadni kívánt mondatrész előtt: *Ma əntə qāta mənłəm, wəčnam* 'Én nem haza megyek, (hanem) a városba' (szurguti hanti). További

hasonlóság, hogy a létige tagadására egy speciális tagadószt használják, akárcsak a magyarban: *Tət welit əntemət* 'Itt nincsenek rénszarvasok' (szurguti hanti). Az ugor nyelvek tagadószoái nem vezethetők vissza egy közös alakra, de az eredeti tagadó ige nem ragozódó tagadószóvá válása az ugor alapnyelv korára tehető. Az északi hantiban és az északi manysiban emellett a magyarral megegyező módon a tagadó névmásokat egy tagadó elem és egy névmás kapcsolata alkotja: *Nēmat mā at χōnti* 'Semmilyen helyet nem talál' (északi manysi).

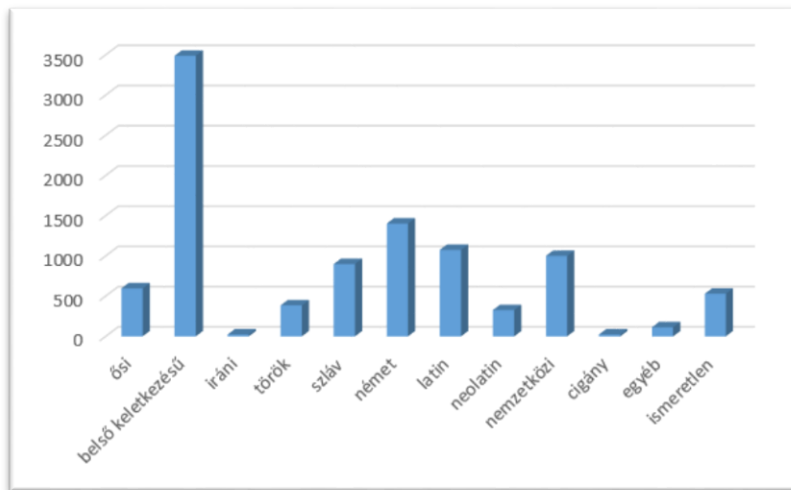
Összességében tehát azt láttuk, hogy a magyar és az obi-ugor mondatok felépítésében – az itt nem részletezett eltérések mellett – számos hasonlóság található. Ezek egy része közös, ugor kori innováció, míg mások a nyelvcsalád más nyelveire is jellemző, uráli vagy finnugor alapnyelvi eredetű vagy tipológiai hasonlóságok. Az ugor nyelvek mondattani jellemzőinek felsorolásakor érdemes figyelembe venni, hogy ezek többsége a korábbi fejezetekben már részletesen bemutatott alaktani elemekre épül, így tehát a viszonylag kevés példa is nagyfokú egyezést takar.

Továbbvezető irodalom

Csepregi Márta: [Szurguti osztják chrestomathia](#). Szeged, 2011. ● Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia: [Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa](#). ELTE, 2015. ● Honti László: [Az ugor alapnyelv kérdéséhez](#). Eötvös Loránd Tudományegyetem – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, 1997. ● Lakó György: *A magyar mondatszerkezet finnugor sajátosságai*. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai 2., 1991. ● Skribnik, Elena (ed.) [Ob-Ugric Database](#). 2014–2017.

9. Mennyire uráli a magyar?

Kezdjük ezt a fejezetet egy első ránézésre sokkoló ténnyel! A már korábban is idézett etimológiai szótárban (*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* – ez *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* valamelyest átdolgozott, frissített verziója) 9876 címszó van, és ennek mindössze 6,06%-a alapnyelvi eredetű, azaz ősi örökség az uráli, a finnugor, vagy az ugor korból. Az alábbi ábra az összes részadatot tartalmazza diagram formájában:²⁵ jól látszik, hogy az alapnyelvi réteget képviselő, „ősi” címkéjű oszlop nem valami magas. Vajon mit is jelent ez? Számszerűsíthető-e, mérhető-e a magyar nyelv uráli rétege? Az alábbiakban ezt a kérdést járjuk körül, külön vizsgálva a szóképzletet és a toldalékokat. Az áttekintés végén pedig röviden kitérünk arra a kérdésre is, miért jelent a magyar anyanyelvű beszélők számára nehézséget annak elfogadása, hogy egy nyelv lehet rokona a magyarnak annak ellenére, hogy egyáltalán nem értjük.

5. ábra: Az etimológiai szótár címszavainak etimológiai besorolás szerinti megoszlása

²⁵ Az adatok forrása: Keresztes László (1988), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (ismertető). Band II. (Kor-Zs). ALH 45: 383–388.

A fenti statisztika a szótár címszavai alapján készült, a címszavak összeállítása pedig speciális elveket követ: a képzett és összetett szavak, amelyek a szókészlet jelentős hányadát teszik ki, sokszor nem kapnak önálló szócikket, hanem egy másik címszó alatt szerepelnek – a képzés alapjául szolgáló tőszónál, vagy valamelyik összetételi tagnál. Emellett az önálló szócikket kapó képzett, illetve összetett szavak is automatikusan belső keletkezésűnek minősülnek, ha magának a szóképzésnek / összetételnek nincs rokon nyelvi megfelelője (függetlenül attól, hogy a szótőnek / összetételi tagoknak külön-külön lehet, l. még a 4. fejezetet). Ugyanez érvényes akkor is, ha egy átvett szótőhöz nem-átvett (azaz alapnyelvi eredetű vagy belső keletkezésű) képző járul. Nézzük meg mindezt egy konkrét példán keresztül!

Jogászok és banyák, avagy hogyan lesz egy szóból sok?

A *jó* melléknevünk ugor kori örökség, alapszava **jama* alakú lehet, mai hanti megfelelője *jəm*, manysi megfelelője *jomas* (az *-s* képző). Mielőtt megnéznénk, hogyan lett e szavunkból sok, nézzük meg, milyen hangváltozások révén jött létre maga a mai *jó* hangalak a kikövetkeztetett ugor kori **jamából*! Az egyik ilyen hangváltozás az *m > v* gyengülés (erről lásd a 3. fejezetet), amely jelenségre a kelta nyelvekből is ismerünk példákat (ha megnézzük pl. a Wikipediában a Temze-folyó – angolul Thames – breton vagy velszi nevét, ezt látjuk: Tafwys, ill. Tavoez). A **jamából* is így lett az ősmagyarban **jawa* (az *m*-hez hasonlóan, két ajakkal képzett *w*-vel), majd az ómagyar kor végére *java* (a mai magyar *v*-vel). Megjegyzendő, hogy szóbelseji *m*-et tartalmazó szavainknak csak egy része esett át ezen a változáson, más részük nem: lezajlott ugyanez például a *név* és a *nyelv* szavaknál (vö. manysi *nam*, finn *nimi* 'név'; déli manysi *n'iləm* 'nyelv', északi lapp *njálbmi* 'száj'), sőt (ahogy a szóvégi magánhangzókról szóló fejezetben láttuk) a *nyúl* szavunkban is, ahonnan a *w* később nyomtalanul eltűnt, de nem történt meg a változás a *hím* és a *szem* esetében (vö. manysi *χum* 'férfi', komi *komi* 'komi (ti. ember)'; manysi *sam*, finn *silmä* 'szem').

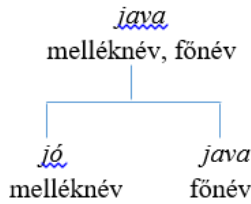
A másik fontos változás a **jamától* a *jóig* vezető úton a szóvégi magánhangzó lekopása volt az ómagyar kor elején (l. a 3. fejezetben), amit a szó végére kerülő *w* vokalizálódása, majd az így keletkezett kettőshangzó egyszerűsödése követett: **jawa > *jaw > jau > jó*. (Itt

több közbülső fázist átugorva csak a folyamat fő állomásait mutattuk be.) Toldalékok előtt azonban, tehát ha a magánhangzó nem szóvégi helyzetben volt, megmaradt az *-a-*, és ebben a minőségében már *tővégi* magánhangzónak, *tővéghangzónak* kell neveznünk – ez az, amit ma kötőhangnak hívunk. Ily módon tehát az ősmagyar **jawa* szó az ómagyarban immár nem egy, hanem két *tőváltzatban* élt tovább: az ősi toldalékok előtt a *v-s* változatot használták (*java-k, java-t, java-s* stb.), a később keletkező, ún. *testes* toldalékok azonban immár a rövidebb *tőhöz* kapcsolódtak hozzá: *jó, jó-ban* (lásd Halotti beszéd: *adjon neki ... mend jouben részét* 'minden jóban részt'), *jó-ra, jó-kor, jó-ság* stb.

Csakhogy az ilyesfajta alaktani váltakozás gyakran azzal végződik, hogy az egyik – többnyire a gyakoribb – változat kiszorítja a másikat. Ez történt a *jó* : *java-* relációban is: a *v* nélküli változat legyűrte a *v-st*, azaz a *jó, jó-ban, jó-ra* stb. alakok mellett megjelentek a *jó-k, jó-t* stb. alakok is, a *java-k, java-t* stb. alakok helyén. Más szóval visszaállt az eredeti szituáció: ismét egyalakú lett a *tő*, de ez alak már nem az alak volt, mint kezdetben. Igen ám, de az ilyenfajta analógiás kiegyenlítődésként nem vezet okvetlenül a „vesztes” alakváltozat nyomtalan eltűnéséhez, az sokszor más jelentésben új életet kezd élni: ezt szóhasadásnak hívjuk. A szóhasadás révén egy szóból kettő lesz, ami az új szavak keletkezésének egyik módja.

Ez történt esetünkben is: a *java-* *tőváltzat* nem tűnt el, hanem főnévként, 1. 'vagyon', 2. 'haszon', 3. 'értékesebbik rész' jelentésben önállósult, és pedig igen korán, már az ómagyar kor elején. Az 1. jelentésben többes számban (pl. *gazdátlan javak*), a 2.-ban és 3.-ban pedig birtokos személyranggal használatos (pl. *a javadat akarom; a java még hátravan*). A 'jó' jelentés ilyen változásaira más nyelvekből is ismerünk példát: angol *goods*, spanyol *bienes*, lengyel *dobra* stb. (mind: 'javak'); spanyol *es por tu bien* 'a javadra válik'; francia *Le meilleur reste a venir*, angol *The best is yet to come* 'A java még hátravan' (filmcím; mindkét nyelvben a melléknév felsőfoka szerepel 'java' értelemben). A szókészletben lezajlott nyelvtörténeti változás tehát így ábrázolható:

6. ábra: A *java* szó hasadása

Hasonló fejlődés eredménye a *só* és a *sav*, a *hű* és a *hív* kettőssége is (további példáktól most eltekintünk).

Az új szavakat azonban alkotni is lehet, mindenekelőtt képzéssel, elvonással – ami a képzés ellentettje – és összetétellel. Így történt ez a *jó* esetében is. Nézzük először a képzést és az elvonást: mind a *v*-s, mind a *v* nélküli tőváltozatból születtek képzett származékok, azokból pedig újabb származékok. A *v*-s változat elsődleges, másodlagos és többedleges származékszavai szabályos sorokat alkotnak: *javul*; *javít*; *javall* (‘jónak tart; tanácsol’): *javallat*; *javadalom* (‘haszon, jövedelem’): *javadalmaz*; *javas* (‘kuruzsló’): *javasol* (‘tanácsol’): *javaslat*; stb. A *v* nélküli változat származékai ezzel szemben tarka és első látásra meghökkentő halmazt alkotnak: ki hinné, hogy nemcsak olyan szavak fakadnak a *jóval* egy töről, mint *jós*, *jóság*, *jobb* és ezek különböző származékai, hanem olyanok is, mint *jószág*, *jobbágy*, *jog*, *gyógyul* ~ *gyógyít* és *igaz*?

Nézzük először röviden, hogyan szaporította meg a képzett szavaink számát az előbbi három! Ami a *jóst*, valamint az abból képzett *jósol*, *jóslat* származékokat illeti, ezek is szóhasadással különültek el a *javas*, *javasol*, *javaslat* változatoktól. A *javas* olyasvalaki, aki jó, tehát egészséges, gyógyító erejű (vagy annak hitt) füveket és más csodaszereket tart magánál, és varázslatot hajt velük végre, aki pedig *javasol*, azaz tanácsol, az arra mutat rá, hogy mit tart jónak. Ehhez képest a *jós* olyan *javas*, aki jövendőmondásra specializálódott (mert a *javasok* mellékesen azzal is foglalkoztak); aki tehát *jósol*, az jövendő.

A *jóság* esetében újabb szóhasadásnak vagyunk tanúi: bár a mai beszélőnek eszébe sem jutna ezt az elvont főnevet a *jószággal* összefüggésbe hozni, a *-szág* elem nem más, mint a grammatikalizációról szóló fejezetben már említett *-ság* képző egy régi nyelvjárási változata (ugyanaz van *ország* szavunkban is). A régebbi és az újabb változat természetesen jelentésében is elkülönült egymástól: a *jószág* anyagi tulajdont, a *jóság* pedig erkölcsi tulajdonságot jelent.

Ezek után nem meglepő, hogy *jobb* szavunk is megkettőződött a magyar szókészletben. Egyrészt továbbra is szolgál a *jó* középfokaként (pl. *ő se jobb a Deákné vásznánál*), másrészt térbeli jelentést is felvett ('jobbira levő', lásd pl. a *jobb lator* megnevezésében), majd 'jobb kéz / láb / oldal' jelentésben főnevesült is (pl. *segítő jobbot nyújt; leült a jobbmra*). A nem-térbeli változat származéka a *jobbul, jobbit, jobbik* stb. Vegyük észre, hogy a *jobb* származékban az *ó* megrövidült. Ennek oka a középfok *-b-*jének magánhangzó közti megkettőződése, más szóval a hosszúságviszonyok átrendeződése volt: *jób : jóbat > jób : jobbat* (azt, hogy a középfok jele régebben csak egy *-b* volt, a következő Vörösmarty-idézet is tükrözi: „Mi dolgunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a *legnemesbekért*”); ez az új alak aztán általánosult, így ma *jób* helyett is *jobbat* mondunk.

Most pedig térjünk át a *jobbágy, jog, gyógyul ~ gyógyít* és *igaz* származékokra! Ezeknek képzői mára mind elhomályosultak, a tőhöz tartozónak érezzük őket, és egykori képző voltuk csak nyelvtörténeti vizsgálattal mutatható ki. A *jobbágy*-beli *-gy* képző, ami a *jobb* tövéhez járul, néhány, eredetileg fás helyet jelentő helynévben maradt még fenn: *Nyárágy, Somogy, Szilágy*. Magának a *jobbágy* szónak az eredeti jelentése 'a (leg)jobbához tartozó személy, vazallus' lehetett.

Míg a *jobbágy* szóból ha a képzőt nem is, de a *jobb* alapszót a mai nyelvérzék még csak-csak ki tudja elemezni, addig a *jog, gyógy-, igaz* szavakban nemcsak az elhomályosult képzőt nem ismerjük fel, hanem az alapszóra sem ismerünk rá, olyannyira elüt alakilag is és jelentésben is a *jótól*.

A *jog* a *jó* és egy *-g* névszóképző kapcsolatából lett, ahogy a *balog* 'balkezes' is a *bal* + *-g* elemből tevődik össze. (További *-g*-képzősök pl.: *boldog, felleg, gyalog, hályog, kéreg, részeg, világ*.) A *jog* eredetileg rokon értelmű lehetett a *jobbal* 'jobb kéz', ill. 'jobbira levő' jelentésben, a szóbelseji *ó* is valószínűleg épp a *jobb* analógiájára rövidült meg benne (*jóg > jog*). Idővel azonban a *jobb* kiszorította az eredeti funkciójából – ahogy a *bal* is a *balogot* –, és csak a nyelvújítók hozták vissza a latin *jus* 'törvény' (> magyar *juss*) megfelelőjeként, idegen mintára. (A 'jobb kéz', 'jobbira levő' és 'jog' jelentést több nyelv is egyazon szóval fejezi ki: pl. angol *right*, német *recht* 'jobbira levő' és *das Recht* 'jog', francia *droit*, spanyol *derecho*, orosz *prav-* 'jobbira lévő' és *pravo* 'jog'.) Ezután a *jognak* több származékszava lett: *jogar, jogász, jogos* (és ez utóbbi származékai: *jogosult, jogosít, jogosítvány*) stb.

De keletkeztek a *jognak* régebben is származékai: *jógul*, *jógít*, azaz 'javul', ill. 'javít'. Ezek ma is élnek, és pedig *gyógyul*, *gyógyít* alakban és szűkebb, csak az egészségi állapotra vonatkozó jelentésben. Tövékben két hangváltozás történt: 1. A szóeleji *j-* *gy-*vé erősödött (ez a gyengülés ellentéte): *jóg-* > *gyóg-*. Ez a változás nem volt előzmény nélküli az ómagyarban, hiszen a *gyalog* *gy-*je is *j-*ből lett, vö. mari *jal*, finn *jalka* 'láb' (a *gyalog* eredeti jelentése, amint a *p-* kezdetű ismerősökről szóló fejezetben már láttuk: 'saját lábon – tehát nem lovon – járó'). További példák a *j-* > *gy-* változásra: *jertek* > *gyertek*, *jön* > nyelvjárási *gyön* stb. 2. A szóbelseji *-g-* ehhez a *gy-*hez hasonlulva lett *gy*: *gyógul*, *gyógít* > *gyógyul*, *gyógyít*. (Ugyanúgy, ahogy pl. a szláv *grekből* is *görög* lett *görök* helyett.) E két igéből pedig elvonással született a *gyógy-* alapszó: lásd *gyógyász* (és innen: *gyógyászat*), ami összetételek előtagjaként is használatos (l. alább).

A *jog* régi származékai közé tartozik az *igaz* is, aminek melléknévi jelentései: 'becsületes, valóságű, valóságos, valódi, igazságos, jogos', főnéviek pedig: 'valóság, méltányosság, jogos igény stb.' Elhomályosult *-z* képzője olyan szavakban mutatható még ki, mint *nehéz*, *száraz*, ill. eredetibb, zöngésületlen alakjában: *kopasz*, *ravasz* stb. De miért *igaz*, miért nem *jogaz* ez a származék? Amiért a *juharból* *ihar*, a *juh*ból (és *juhászból*) *ih* (és *ihász*), a Halotti beszédbeli *johtatból* *iktat*, a *jorgatból* pedig – másféle képzéssel – *irgalmaz* lett. Egyszerűen szólva: *ju-*, *jo-* > *i-*, azaz a szókezdő *j-* a képzés helyét tekintve magához hasonítja a rá következő magánhangzót, majd dolga végeztével el is tűnik.

Hasonló hangváltozás zajlott le az *inkább* esetében, amelynek a közepe ugyan még megfejtetlen, viszont az egyértelmű, hogy ez is a *jó* szócsaládjához kapcsolódik, végén pedig középfokjelet visel. Ómagyar kori forrásaink egy része még őrzi is az eredeti szókezdő *j-*t (pl. *Nemynemew bewlch hogy az halalt yonkab ezeben tarthatna* 'Néminemű bölcs hogy a halált inkább eszében tarthatná', Példák könyve, 1510). Ahogy az *ig-* viszonyul a *joghoz*, és az *inkább* a már eltűnt *jonkábbhoz*, ugyanúgy viszonyul pl. az orosz *Iván* a görög *Joanneshez* és társaihoz (angol *John*, francia *Jean*, finn *Juhani*, magyar *János* stb.), vagy pl. szláv eredetű *iga* szavunk a latin *jugumhoz* 'ua.' és rokonaihoz (angol *yoke*, német *Joch* 'ua.'). Az *igaz* továbbképzései: *igazol*, *igaztalan*, *igazgat* stb.

Az eddigiekben azt próbáltuk áttekinteni, hogy az ugor kori **jama* melléknév milyen tövváltozatokban és (képzés vagy elvonás révén

keletkezett) származékszavakban folytatódik a magyarban. Összesen 35 ilyen szót említettünk, de persze jóval több van. Most szóljunk röviden a velük alkotott összetételekről is! Ezeknek se szeri, se száma: *javakorabeli, javasasszony, törvényjavaslat, csirkejáva, színe-jáva; jókedv, jókora, ezerjó; jósnő, szívjószág, jobblét, jobbágytelek, jogállam, gyógyszer, igazmondás; stb.* Olyan összetételt sem nehéz (ki)találni, amely egynél több ilyen származékot tartalmaz: *jószágigazgató, gyógyászigazolvány, jogarjavítás.* További példák sorolása helyett említsünk meg két olyan egykori összetételt, amelyekben a *jó* szavunk lappang. Az egyik a *jámbor* melléknevünk, amely a *jó+ember* összetétel elhomályosulásával és az ennek következtében fellépő hangrendi illeszkedéssel (*jámber > *jámbor*) állt elő. Az, hogy mára teljesen elvesztette eredeti jelentését, abból is látszik, hogy állatokra és növényekre is vonatkoztatható: *jámbor, mint a birka; jámbor moszatok.* A másik hajdani összetétel a ma már nem létező *jób+anya* 'nagyanya' (szó szerint: 'jobb anya'), amelyből *banya* szavunk ered.

Az egykori *jób* előtagból nem maradt más fenn, mint a *-b* középfokjel, éspedig azért, mert a nyelvérzék tévesen szókezdő mássalhangzónak elemezte: *jób+anya* → *jó+banya* (körülbelül úgy, ahogy ma a határozott névelővel *z-jével* történik néha: *séta a zerdőben, azt írja a zújság*). Mi volt a téves elemzés oka? Az, hogy a szabályos *jób* középfokú alakot, mint fentebb említettük, a nyelvhasználatban fokozatosan kiszorította a *jobb*, így összetételünk előtagjaként egyre inkább elavult, és egy idő után teljesen értelmetlennek tűnt. Úgy lehetett értelmet csiholni bele, hogy a *b-t* leválasztották róla, és az *-anya* elé csatolták. Az egykori *jób+anya* tiszteletteljes elnevezés volt (vö. *szépanya*), de mindez már a múlté. A *jó+banya* nemcsak rokonságnévjellegét és pozitív hangulatát veszítette el, hanem *jó*-előtagját és vele a *jó* szócsaláddal való kapcsolatát is.

Jób (=jobb) anya vagy jó banya?
(Varga Mónika rajza)

Könnyű tehát belátni: alapnyelvi eredetű szavainkból egész szócsaládok nőhetnek ki, és tagok száma bennük százakra rúghat. Mint láttuk, az ugor alapnyelvi *jama esetében nem kellett ehhez más, mint néhány szóhasadás, néhány további hang- és jelentésváltozás, valamint a fő szóalkotási módok (képzés, összetétel, elvonás) használata. És természetesen sok-sok évszázad, sok-sok generációnyi beszélővel.

Szavak számolva és számolatlanul

A fent említett etimológiai szótárban összesen 96 *j*-vel kezdődő címszó található, az alábbi (6. sz.) táblázatban ezek egy részének eredetét foglaljuk össze (az imént részletesen bemutatott *jó* és népes családja kivételével, amely a szótár minősítési rendszere szerint mindössze egy elemmel gazdagítja az ősi eredetű szavak csoportját, és további 16 származéka kapott önálló szócikket „belső keletkezésű” minősítéssel). Külön oszlopban jelenítjük meg a szótárban is felvett származékaikat, kövér betűvel kiemelve ezek közül azokat, amelyek önálló címszóként szerepelnek a szótárban, azaz a fenti statisztikában is szerepelnek adataik. A szótári besorolást kissé egyszerűsítettük úgy, hogy például a különböző szláv nyelvekből átvett jövevényszavakat egységesen szlávként soroltuk be.

eredet	tő	származékok / megjegyzések
ős örökség	<i>jár</i>	<i>járás, járhatatlan, járul, járatlan, járat, járható, járkál, jártányi, járatos, járulék, járda (+ jármű előtagja), járvány</i>
	<i>jég</i>	<i>jeges, jegel, jegec(es)</i>
	<i>jel</i>	<i>jelez, jelöl, jelölt, jelzet, jelvény, jelző, jelen (jelenség, jelenleg, jelenik stb), jelenlét, jelent, jeles, jelleg, jellem (+ jelmez előtagja)</i>
	<i>jegy</i>	[szóhasadással keletkezett a <i>jel-ből</i>] <i>jegyes, jegvez, jegyzés, jegyzet, jegyzék</i>
	<i>jó¹ 'folyó'</i>	A mai magyarban már csak szavak elemeként ismerhető fel (<i>Berettyó</i> [=berek + jó], <i>Sajó</i> , <i>Hejő</i> [=hő/ hév 'meleg'+jó])
	<i>jonh</i>	Elavult 'szív, belső rész' jelentésű szó, lásd az Omagyar Mária-siralomban: <i>én juhymon búol, fárad 'én szívem bútól fárad'</i> . Ennek a szónak is van önálló címszót kapó származéka, a <i>juha</i> . ¹
	<i>jön</i>	<i>jövés, jövetel, jövevény, jövedelem, jövendő, jövedék, jövedelmez, jövő, jövötény (növénynév)</i>
	<i>jut</i>	<i>jutalom, juttat, jutalmaz, jutányos, jutalék</i>
török	<i>joghurt</i> <i>janicsár</i>	
szláv	<i>járom</i>	
	<i>járgány</i>	
	<i>jász¹</i>	(népnév)
	<i>jász²</i>	(hálnév)

¹ Egy bizonyos szekérrakétrész; I. Szily Kálmán (1900), A paraszt-szekér részeinek magyar elnevezései. Magyar Nyelvőr 29: 184–188. http://real-j.mtak.hu/5972/1/MagyarNyelvor_1900.pdf

eredet	tő	származékok / megjegyzések
szláv (folyt.)	<i>jászol</i>	
	<i>jegenye</i>	
	<i>jérce</i>	
	<i>jerke</i>	('nőstény juh')
	<i>juhar/jávor</i>	
német	<i>ja</i>	
	<i>jacht</i>	
	<i>jáger</i>	('vadász')
	<i>janló</i>	(kabátfajta)
	<i>jassz</i>	('csibész')
	<i>jubilér</i>	('ékszerész')
	<i>juszt</i>	(vö. <i>juszt sem</i>)
	<i>juta</i>	(rostnövényfajta)
	<i>jávor</i> (szarvas)	(talán a szó előtagja német eredetű)
latin	<i>jácint</i>	
	<i>január</i>	
	<i>jáspis</i>	(kvarcfeleség)
	<i>jezsuita</i>	
	<i>jubileum</i>	
	<i>jotta</i>	(görög betű neve, vö. <i>jottányit sem enged</i>)
	<i>július</i>	
	<i>június</i>	
	<i>jurátus</i>	('joggyakomok')
	<i>juss</i>	

6. táblázat: Az EWUng. j-vel kezdődő címszavai (válogatás)

A *j* kezdetű szavak között szerepel még az etimológiai szótárban a *jiddis jampec*, *jatt* – és maga a *jiddis*; a nemzetközinek tekinthető *jaguár*, *jakobinus*, *jód*, *jóga*, *joviális*, két vándorszó, a *jázmin* és a *jülep* ’főzet’; továbbá az angol *jenki* és *jonatán*, a hangutánzó *jaj* és *juj*, ill. a *japán* népnév is. Ismeretlen eredetű, de talán ősi örökség a *ját* (’névrokon’, ’barát’), a *játék* és családja, illetve a Halotti beszédben is olvasható *jorgat* (ehhez tartozik az *irgalom* és szócsaládja). Szintén ismeretlen eredetű, feltehetően nagyon ősi átvétel a *juh* szó. Részfordítás a *jugoszláv* (déli szláv); ugyanez a *jug* ’dél’ szó található meg a *jugszél* szóban. Két személynévből keletkezett köznév is található ugyanitt: a német Gustav Jäger természettudós volt, ő javasolta a gyapjából készült ruházatot (*jéger*) általános viseletre, az pedig minden bizonnyal nem szorul különösebb magyarázatra, hogy miért jelentheti a *júdás* szó általában véve azt, hogy ’áruló’.

A fenti táblázat egy szempontból torzít: a *j*-s szókezdetű szavak között a török eredetű jövevényszavak alulreprezentáltak, az ótörök eredetű, a magyar szókészletben igen jelentős szerepet játszó jövevényszórétegben nincs *j*-vel kezdődő elem – ha például a *k* vagy *b* hanggal kezdődő szavak között kezdenénk el bogarászni, ott sok-sok ótörök eredetű elemet is találhatnánk. Egy tény azonban a táblázat elég hatásosan tükröz: az ősi eredetű, azaz a valamely alapnyelvi rétegből (uráli / finnugor / ugor) örökölt szavak a százalékos arányuknál jóval nagyobb szerepet játszanak a magyar szókészletben részben azért, mert nagyon sok származékszavuk van, részben pedig a gyakori használatuk miatt is. Annak ellenére tehát, hogy a szókészlet elemei folyamatosan változnak, és még az alapszókészlethez tartozó, leghétköznapibb szavak is kikophatnak a használatból (l. például a *mony* ’tojás’ korábban bemutatott esetét), a magyar szókészletben meghatározó szerepet játszik az alapnyelvi örökséghez tartozó réteg.

Ragozzuk még?

Mint arról a grammatikai morféimákkal foglalkozó fejezetben már szó esett, a toldalékrendszerre általában véve is kevésbé jellemző a változékonyság, és kisebb a valószínűsége annak is, hogy ezen a területen jövevényelemekkel találkozzunk. A nyelv beszélői felől megközelítve ugyanezt, ahhoz nagyon intenzív kapcsolatnak kell lennie két beszélőközösség tagjai között, hogy toldalékok is átkerüljenek egy nyelvből egy másikba. A túloldalon látható (7.) táblázat egy kísérlet

arra, hogy összefoglalja, az uráli alapnyelvből örökölt névszóragok egy része, ezen belül azok, amelyek elsősorban a helyviszonyok kifejezéséhez kapcsolódtak, hogyan jelennek meg a mai magyarban, ill. ad egy kis ízelítőt arról is, hogy milyen megfelelőik vannak a hantiban és a manysiban. A táblázat ugyan nem teljes, de azt jól mutatja, hogy milyen módon és mértékben jelennek meg az ősi elemek a mai névszói toldalékok sorában.

Mivel a névutókkal, illetve a névutói eredetű esetragokkal a korábbi fejezetek már foglalkoztak, itt a ragrendszer változásával kapcsolatban csak néhány további jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Mint látható, a legkorábbi, csak a rekonstrukció segítségével megközelíthető nyelvállapokra is több elem rekonstruálható egy-egy funkcióra. Ez azonban nem meglepő jelenség. Egyrészt a mai magyarban is van rá példa, hogy egyazon funkciót több toldalék is betölthet. Településneveknél például egyaránt használjuk a *-ban/-ben* és az *-on/-en/-ön* ragokat (*Budán, Pesten*, de: *Bécsben, Pozsonyban*), és bizonyos helynevek még előfordulhatnak az archaikus *-t(t)* raggal is (*Pécsett, Győrött*). Másrészt lehetséges, hogy a rekonstruált alakok között eredetileg voltak funkcionális különbségek (például abban, hogy milyen típusú helyviszonyt fejeznek ki), csak ez a különbség a sokezer év, és az ennek során a leánynyelvekben lezajlott változások következtében már nem rekonstruálható – mint azt a bevezetőben is említettük, az alapnyelvről alkotott tudásunk sajnos (írásos emlékek hiányában) töredékes. Harmadrészt pedig számolni lehet azzal is, hogy az alapnyelvnek is lehettek változatai, és a különböző esetragok funkcionális terheltsége az egyik változatban nagyobb volt, mint a másikban. Az **-ń* mint latívuszrag például azért szerepel zárójelben a táblázatban, mert bár a többi uráli nyelvben vannak megfelelői, az ugor nyelvekből nem kimutatható a nyoma (de erre a kérdésre alább még röviden visszatérünk). Ezzel szemben a *j* latívuszragnak az ugor nyelvekben vannak nagyobb bőséggel leszármazottai, a többi leánynyelvben kevesebb elem vezethető vissza erre.

	<i>honnan?</i>	<i>hol?</i>	<i>hová?</i>
Uráli-finnugor	*-tA	*-nA	*-k *-i (*-ñ)
Ugor	*-l	*-tA, *-nA	*-k *-i (*-ñ)
Ósmagyar	*-l	*-l *-tV *-nV	*-k *-jzI>-á/-é
Ómagyar és mai magyar folytatatok helyviszony kifejezésében	óm. <i>bezprimewl</i> (Veszprémül = 'Veszprémből') -ból/-ből, -tól/-től -ról/-ről; nyelvjárási -nál/-nél; alól, mellől, felől (stb.)	<i>t</i> óm. <i>bezpremet</i> (Veszprémet = 'Veszprémben'); nyelvjárási <i>nott</i> , <i>nótt</i> , <i>itt</i> , <i>ott</i> , <i>alatt</i> , <i>mellét</i> , <i>felett</i> (stb.)	<i>á/é</i> óm. <i>Wesprimee</i> (Veszprémé = 'Veszprémbe'); világgá megy; -ba/-be, <i>ya/re</i> , R. <i>yozá</i> (>hoz/ <i>hez/höz</i>); nyelvjárási <i>ni</i> ; -ig (R. -ik); <i>alá</i> , <i>mellé</i> , <i>felé</i> ; <i>ide</i>
		<i>n</i> -on/-en/-ön; -ban/-ben, <i>ellen</i> , <i>után</i> , <i>jelen</i>	<i>k</i> -nak/-nek (fainak megy, északnak indult), -ig (R. -ik, terminativus)
		<i>l</i> -nál/-nél, <i>alul</i> , <i>felül</i>	
Ómagyar és mai magyar folytatatok egyéb szerepekben	-yal/-yel (eszköz- és társhat) -ul/-ül (módhat), -stul/-stül (soc.) R. -lan/-len, -lag/-leg	<i>t</i> <i>iránt</i> , <i>most</i> , -ért, -ként, -st (pl. rögvest)	<i>á/é</i> <i>soká</i> , <i>többé</i> ; -vá/-yé (translat.)
		<i>n</i> <i>télen</i> , <i>nyáron</i> ; -an/-en (módhat); R. -lan/-len	<i>k</i> -nak/-nek (részeshat.)
Hanti megfelelők	<i>qol</i> 'honnan'; <i>tal</i> 'innen'; <i>ewak</i> (ablatívuszi irányt kifejező névutó)	<i>t</i> <i>tot</i> 'ott', <i>semat</i> 'szem előtt'; -at (eszköz- és célhat); <i>nat</i> (társ- és eszközhat.)	<i>a/ü</i> -a/-ä latívuszag.
		<i>n</i> -ne (lokatívuszag); <i>kaman</i> 'kinn', <i>tüvin</i> 'télien', <i>in</i> 'most'	<i>k>ɣ</i> <i>tovi</i> 'oda', <i>taze</i> 'ide', <i>ya/-yá</i> translat.
Manysi megfelelők	-nal (ablatívuszag); <i>elal</i> 'előlről', <i>tul</i> 'onnet', <i>künl</i> 'kívülről'; -l (eszköz- és társhat.)	<i>t</i> -at (lokatívuszag); <i>tüt</i> 'itt', <i>tot</i> 'ott'	<i>k>ɣ</i> <i>tix</i> 'ide', <i>sisix</i> 'hátra', <i>šopix</i> 'ketté'; -ɣ translat.
		<i>n</i> <i>kün</i> 'kinn', <i>ēin</i> 'elől', <i>tālian</i> 'télien', <i>sawn</i> 'egészségesen'	

7. táblázat: Uráli eredetű esetragok az ómagyarban és a mai magyarban, obi-ugor megfelelőkkel²⁶

²⁶ A táblázat a következő kézikönyvek alapján készült: Bereczki Gábor: A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas, 1996.; Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, 1989.; Honti László: Chrestomathia Ostiatica. Tankönyvkiadó, 1986.; Korompai Klára: A névszóragozás. In: Benkő

A másik jelenség, amit röviden szeretnénk itt bemutatni, hogy az új toldalékok keletkezésében (az önálló szóból való származtatás mellett) szerepet játszik a raghalmozás jelensége is, bár ez a mechanizmus csak másodhegedősnek tekinthető a magyar esetében. Így jött létre például a terminativusragként funkcionáló *-ig*, amelynek mindkét eleme latívuszrag volt eredetileg. A raghalmozást azt motiválhatja, ha az eredeti rag funkciója már elhomályosulóban van, az újabb rag hozzáfűzése ilyenkor megerősíti jelentését. Ez történt például nem is olyan régen a *hazulról* határozószóval, amely eredetileg egyszerűen csak *hazul* volt, tövében a *ház* szóval, végén az *-l* toldalékkal (mint például ebben az 1706-os levélrészletben, melyet Barkóczy Krisztina írt férjének, Károlyi Sándornak: *Most, Szívem, csak rövideden írok, onnét hazul bővebben tudósítom kegyelmedet*). A *hazulról* alakban tehát kétszer is szerepel az *-l* toldalék: először a határozószó eredeti tövéhez illesztve, másodjára pedig a később kialakult, testes *-ról* toldalék záró elemeként, ezzel tették a beszélők erősebben jelöltté az ablatívuszi funkciót. Az önmagában raghalmozással létrejött *-ig* is kaphatott további, a funkcióját megerősítő toldalékot, ezt tükrözik a ma már igen-igen archaikusnak számító *-iglan* toldalékkal ellátott alakok.

Szerepel egy olyan helyhatározói ragcsalád a táblázatban, amely jó eséllyel nem ismerős: ebben is kifejeződik az irányhármasság, a *honnan?, hol?, hová?* kérdésre felelő alakjai rendre *-nól*, *-nott*, és *-ni*. Ezeknek az elemeknek az elterjedtségük is, a funkciójuk is szűkebb: a magyar nyelvterület északi és keleti peremén fordulnak elő, és ún. családi helyviszonyt fejeznek ki, azaz a *Takácsnott voltam* úgy adható vissza, hogy *Takácséknál voltam*. Eredetileg ezt a raghármast is raghalmozás eredményének tekintették, de ma már az a magyarázat az általánosabban elfogadott, hogy ugyanúgy egy önálló szóra vezethető vissza, mint a testes toldalékok java. Feltehetően ugyanaz a közelséget jelentő **nä* tő lehet az alapja, mint amire a köznyelvben is általános *-nek* toldalék visszavezethető, végén pedig a három különböző irányt kifejező primér toldalék szerepel. Ennek a ragcsaládnak a

---

Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó. 284–318.

leszármazottai megvannak a hantiban és a manysiban is, tehát ez az elem szintén lehet az ugor nyelvek közös újítása.

Többször elhangzott már, hogy a toldalékrendszer jellemzően kevésbé kitett az idegen nyelvi hatásoknak, mint a szókészlet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen a területen egyáltalán nem számolhatunk idegen hatással, azaz elemátvétellel vagy mintaátvétellel. Az előbbire jó példa a szláv eredetű, foglalkozásneveket képző *-nok* / *-nek* / *-nök* toldalék: ez feltehetően először szintén foglalkozásneveket jelölő szláv jövevényszavakban került át a magyarba (*udvarnok, tárnok, asztalnok*). Mivel azonban a kérdéses szavak töve jól felismerhető volt (hiszen ezek szintén szláv eredetű jövevényszavak voltak), a beszélők szét tudták elemezni a szótövet és a képzőt, és az utóbbi önálló életre kelt például a *fegyvernek, dalnok, hírnök, elnök, főnök* szavakban. Mint azt a táblázat mutatja, egyes elemek átvándorolhatnak egyféle irányjelentésből egy másféle irányjelentés tartományába is. Ez az ablatívuszragok esetén kétszer is lejátszódott: először egy uráli eredetű ablatívuszrag épült be a lokatívuszragok rendszerébe az ugor korban, majd az ugor eredetű ablatívuszrag is ugyanerre az útra lépett, bár az nem veszítette el eredeti funkcióját sem. Az ősmagyar kori *l* részleges funkcióváltásának esetében felmerült, hogy ebben szerepet játszhatott kontaktushatás is, azaz a törökségi nyelvekkel való intenzív érintkezés.

Az ősmagyar tehát örökölt az egyes alapnyelvekből egy ragkészletet, melynek tagjai minden bizonnyal többfunkciósak voltak: az alapvető helyhatározói funkciókon kívül egyéb, de nehezebben rekonstruálható szerepeket is betöltöttek. Az ősmagyar korban aztán elindult egy igen jelentős grammatikalizációs folyamat, melynek eredményeként – elsősorban névutói forrásból – specializáltabb funkciójú toldalékok keletkeztek, az eredeti, egyelemű toldalékok használata pedig visszaszorult. A magyar esetragrendszer ennek a változásnak az eredményeként olyan mértékben megnőtt, hogy rekordszámú elemének köszönhetően bekerült a Konstanzi Egyetem által üzemeltetett [tipológiai ritkaságok gyűjteményébe](#). Ugyanakkor az ősi, egyelemű toldalékokat egyrészt őrzik az újabbak, másrészt a nyelvi kövületnek tekinthető névutók és határozószók.

irodalmi német	bajor ²⁷	újálnémet	magyar jelentés
Frühling	Lenz, Auswärts	Fröhjor	tavaszi
Angst	Bollen, Schiss	Bammel	félelem
Mädchen	Madl, Dirndl	Deern	lány
besonders	wohltan	besonnens	különösen
gemütlich	grübig, zeam	mackelig	kellemes, kényelmes
Donnerstag	Pfinstag	Dünnerdag	csütörtök
Durst	Brand	Döst / Dost / Döss	szomjúság
klingeln	läuten	pingeln	csönget

8. táblázat: Kis ízelítő a német nyelvjárások szókészletbeli eltéréseiről

A német egyes változatai között nemcsak szókészleti különbségek (1. 8. táblázat) vannak. Témánk szempontjából különösen lényeges, hogy a németországi német nyelvterületet megosztja egy szabályos hangváltozás is, az úgynevezett felnémet mássalhangzóeltolódás, amely a nyelvterület egyes részein más-más mértékben zajlott le. Így aztán egy Münchenben élő németnek elég elutaznia Hamburgba, hogy magától ráismerhessen a szabályos hangváltozás jelenségére: hogy a felnémet *machen* az alnémetben *maken*, az *ich* az alnémetben *ik*; vagy hogy a *Fuß* alnémet párja *Foot*, az *essen* igéjé *eten*, a *was* kérdőszóé pedig *wat*. Azaz bár számunkra egy nyelv a német és egy nyelv a holland, a valóság egészen más, és a német, illetve a holland beszélők számára alapélmény, hogy a változatok közötti kisebb-nagyobb különbségek feldúsulhatnak olyan mértékben, hogy már nincs meg a kölcsönös érthetőség, sőt, akár az érzékelhető hasonlóság sem, mégis egyértelmű számukra, hogy ezeket a nyelveket összeköti valami.

Ugyanez az élmény nem adatott meg a magyar anyanyelvi beszélők számára. A nyelvterület maga kicsi, az egyes nyelvjárások között

---

²⁷ A bajor nyelvjárási adatok forrása: <https://deutsch-bairisch.de/>, az újálnémet adatok forrása pedig: https://www.ndr.de/kultur/norddeutsche_sprache/plattdeutsch/woerterbuch101.html

elsősorban hangtani, szókészletbeli, esetleg kisebb alaktani és mondattani különbségek vannak, ha viszont átlépünk a határon, minden irányban csak idegen, nyelvtanulás nélkül érthetetlen nyelvekkel találkozunk. Szerepet játszhatott mindebben az is, hogy Nyugat-Európában a középkori hűbértokok sokáig fennálltak, akár a királyi hatalommal is dacolva, és ahol kevésbé volt erős a központi hatalom befolyása, ott a nyelvjárások is tükrözik az egykori önállóbb birtokok határait. Magyarországon azonban még a kiskirályok hatalma sem állt fenn elég hosszan ahhoz, hogy ilyen mértékű, a nyelvjárásokban is visszaköszönő elszigetelődés kialakulhasson. Emellett a nyelvjárások a különböző történelmi viszontagságok hatására részben eltűntek, részben keveredtek, hiszen mind a tatárdúlás, mind pedig a török hódoltság sok áldozattal járt, valamint a lakosság jelentős része menekült más területekre. Talán az egyetlen nyelvjárás, amely elég hosszú ideje fejlődik izolációban ahhoz, hogy erőteljesen érzékelhető legyen a különállása, a moldvai csángóké, azoké a magyaroké, akik a 12. század végétől a 18. század végéig több hullámban kerültek Moldvába. Az izoláció azzal magyarázható, hogy egy természetes földrajzi határ, a Kárpátok elválasztja őket a magyar nyelvterülettől, tehát az áttelepüléstől kezdve az itt élők nyelve elszigetelten változott, és azok az idegen nyelvi hatások is mások voltak, amelyek ezt a nyelvváltozatot érték; Hoppa Enikő megállapítása szerint minél régebbi egy település, annál jelentősebb az ott beszélt nyelvváltozatban a román jövevényszavak rétege.²⁸ A különböző moldvai csángó változatok közötti különbségről bővegesen lehet olvasni a hivatkozott írás, illetve az abban olvasható bibliográfia alapján; jelen fejezetben csak illusztrációként adunk meg egy rövid csángó nyelvű [hangfelvételt](#), hogy érzékelhetővé váljon a magyar kétféle változata közötti különbség.

Képzeljük csak el, micsoda kincs lenne, ha megismerhetnénk azt a nyelvváltozatot, amelyet azok a magyarok beszéltek, akiket a tatárdúlás előtt Julianus még épp meg tudott látogatni! Beszélői akkor már több száz éve elkülönülten éltek a Kárpát-medencei magyaroktól, tehát ennek esetében is feltehető, hogy másféle változások játszódtak le az

---

²⁸ Hoppa Enikő: A moldvai csángó nyelvjárás négy falu tükrében. Nyelvtudomány III-IV, 2007–2008. 65–76.

http://acta.bibl.u-szeged.hu/1183/1/nyelvtudomany_44_45_065-076.pdf

általuk beszélt nyelvben, mint a magyarországi nyelvváltozatban, hiszen a beszélői más nyelvek beszélőivel álltak folyamatos kapcsolatban, mint a magyarországiak. Ugyanakkor Julianus a magyar 13. századi változatát beszélte, és számára még érthető volt a keleti magyarok nyelve. A korai ómagyar kori nyelvmélekek alapján az is valószínűsíthető, hogy mi magunk pedig Julianus magyarját értenénk meg, bár itt már élesen érzékelnénk, hogy a magyar általa és általunk beszélt változata között jelentős különbségek vannak. Ha pedig a keleti magyarok nyelve fennmaradhatott volna, és további hét-nyolcszáz éven át a Kárpát-medencei magyartól elszigetelten, más környezetben változott volna, valószínűleg sokkal jobban különbözne a mai magyartól, mint a moldvai magyar nyelvjárás. Feltehetően azonban még mindig lényegesen több közös tulajdonsága lenne annak a magyarnak és a mai magyarnak, mint a mai magyarnak és a manysinak, hiszen ez utóbbtól sokkal több évszázad és sokkal nagyobb távolság választ el minket. Részben ezeknek a közbülső fokozatoknak a hiánya lehet az oka annak, hogy a nyelvrokonságnak, és ezen belül az uráli nyelvrokonságnak a fogalma nehezen befogadható.

Épp ezért egy uralisztikával foglalkozó nyelvésznek alapélménye, hogy amikor fény derül a foglalkozására, ismeretlenek gyakran teszik fel a kérdést: és Te hiszel ebben? Erre pedig nehéz röviden válaszolni, mert igazából nem hitbeli kérdésről van szó. Az uráli nyelvek rokonságának megállapítása egy következetes tudományos módszertant követve történt meg, ha bárki előveszi a nyelvek szótárait, nyelvtanait, és a történeti-összehasonlító nyelvészet szigorú módszertanát követve hasonlítja össze ezeket, akkor ugyanerre az eredményre jut. Sok olyan kérdés van, amelyet a magyar nyelvtörténet kapcsán lehet és érdemes is vitatni, de az, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvek közé tartozik-e, egyáltalán nem kérdés.

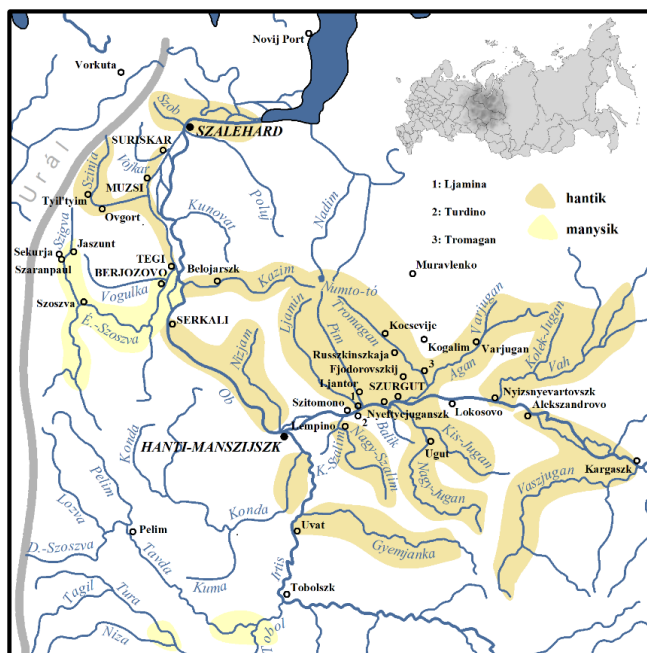
Továbbvezető irodalom

Bakró-Nagy Marianne (szerk.): Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben. Gondolat Kiadó, 2018. • Csepregi Márta (szerk.): Finnugor Kalauz. Panoráma, 1998. • Csúcs Sándor: Miért finnugor nyelv a magyar? Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, 2019. • Honti László (főszerk.): A nyelvrokonsárról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, 2010. • Honti László: Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak. Tinta Könyvkiadó, 2012. • Maticsák Sándor: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, 2020. • Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Gondolat, 1978. • Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Typotex, 2011.

10. Manysi és hanti

Kötetünk első nagyobb egységét a nyelvrokonsággal, illetve a nyelv változásával kapcsolatos kérdések áttekintésének szenteltük, lezárásaként pedig az alábbiakban bepillantást nyújtunk az obi-ugor nyelvváltozatok közül háromba: bemutatjuk az északi manysit, az északi hantit, és egy rövid nyelvlecke keretében a keleti csoportot képviselő szurguti hantit. Tekintettel arra, hogy a három nyelvnek sok közös tulajdonsága van, ezek a fejezetek elkerülhetetlenül tartalmaznak átfedő részeket – mivel azonban azt szerettük volna, hogy az egyes fejezetek önállóan is megállják a helyüket, arra kérjük a kedves olvasókat, ezt nézzék el nekünk! S ezek után a kis ízelítők után áttérünk a beszélők bemutatására: könyvünk második fejezete arra fókuszál, hol, hogyan, milyen körülmények között élnek ezeknek a nyelveknek a beszélői.

7. ábra: Hantik és manysik Nyugat-Szibériában
(A térkép készítője: Németh Szilvia)

Az északi manysi

A magyar nyelv legközelebbi rokona a manysi, ez a közelség azonban a nyelvi rendszer szintjén értendő. Az a népesség, amely valaha a magyar, a manysi és a hanti nyelv közös őst beszélte, i.e. 500 környékén vált szét és indult külön utakra. Európában ekkoriban virágzott a görög civilizáció, a szofisták prédikálva járták az országot, Püthagorasz megalapította filozófiai iskoláját és Szókratész is ebben az időszakban látta meg a napvilágot. Róma még városállam volt, nagyjából ekkor váltotta fel a köztársaság a királyságot. A szétválást követő századok során a magyarok ősei nyugat felé, az obi-ugoroké észak felé indultak. A beszélőközösségeket különböző kulturális és környezeti hatások érték, így ma a hanti és manysi, valamint a magyar anyanyelvű közösségek etnikailag és kulturálisan is jelentősen eltérnek.

Az 1800-as évek végén, amikor elkezdődött a manysi nyelv tudományos igényű feldolgozása, még négy nagy nyelvjárás volt megkülönböztethető. A nyugati, a keleti (vagy kondai) és a déli (vagy tavdai) mára kihaltak tekinthető, a beszélői eloroszosodtak, így az egyetlen ma még élő nyelvjárás a hajdani manysi nyelvterület északi részén beszélt változat. Mivel ez a terület földrajzi értelemben elég kiterjedt, de a népsűrűsége alacsony, az északi nyelvjárás is 4 alváltozatra tagolódott. Ezek között azonban csak kisebb (többnyire hangtani és szókészletbeli) eltérések figyelhetők meg, melyek a beszélők közti kommunikációt nem nehezítik.

A nyelvhasználat és a manysi nyelv jövőjének szempontjából nagyobb problémát jelent, hogy a 2010-es népszámlálás adatai alapján igen kevesen, mindössze 938-an beszélnek manysiul. Ennek számos oka van, például az orosz a legszélesebb körben beszélt nyelv a soknyelvű Szibériában (és a egyes anyanyelvű házasságokban), és a manysi nem használható a közigazgatási ügyintézés során sem. Ráadásul Oroszországban általános vélekedés, hogy ha manysiul beszélnek a családban, akkor a gyerekek csak akcentussal fognak oroszul beszélni, ami hátrányt okoz majd a későbbi boldogulásukban. Mindezek mellett azonban a manysit kisebb falvakban, elsősorban nagyobb városokban is beszélnek. A nyelvi helyzetre jellemző, hogy a legidősebb generáció tagjai közt nagyon ritkán találkozhatunk olyanokkal, akik a manysi mellett komiul, hantiul vagy egyéb szibériai nyelven beszélnek csak, oroszul nem. A városokban élő középkorúak jellemzően már az oroszot tartják az általuk leggyakrabban,

legkönnyebben beszélt nyelvnek, de annak ellenére, hogy ritkán használják, még jól beszélnek manysiul is. Ez a falvak középkorú lakosságára is igaz, azonban van néhány település, ahol még napi szinten használatos a manysi. Az ifjabb korosztály jellemzően már nem beszéli az ősei anyanyelvét, körükben az orosz egynyelvűség a domináns, azonban az elmúlt években indultak a nyelv fenntartását és népszerűsítését célzó programok.

Szoszva falu. Az 1933-ban alapított település regionális központ, iskola és kórház is található benne. Lakosai soknemzetiségűek, az oroszok és manysik mellett például németek is lakják

Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

A manysi hosszú ideig helyesírás nélküli, csupán szóbeliséggel rendelkező nyelv volt. Bár az 1920–30-as években volt kísérlet latin betűs írásrendszer kialakítására, az 1930-as évek végétől az összes többi oroszországi kisebbséggel egyetemben a manysik is cirill írásrendszert használnak. Az évtizedek során a cirill ábécét kiegészítették az oroszból hiányozó manysi hangokat jelölő betűkkel, emellett az írásrendszer jelöli a magánhangzók hosszúságát is. A Lūima Sēripos (Északi Hajnal) nevű kéthetente megjelenő újság, illetve az iskolai tankönyvek is ezt az írásrendszert használják.

25.03.2021
№ 6 (1240)

www.khanty-yasang.ru

Основамо 11 февраля 1989 года

E-mail: gazeta@khanty-yasang.ru

Сургутский район Руссинская павылт салын мэхум кассыт.
Ты касно вэрмалы урил 6 лойсыт ловиньгын.

Ты номерт ловиньгын:	Самбиндалов рүүлт кыскалгыт » 2	Сосса мирыт акк илпакк хансавет » 4	Салыл кассыт » 6
Атам салыт пускылат » 8	Ялпын мэко ургалым оңчына » 10-11	Хум павыс – түгү аяс пэтугтаньк ат рөви » 14	«Мэк нөччө аги» спектакль суусытаве » 16

A Lūima Sēripos című újság egyik számának címlapja. Megfigyelhető a jelenleg használt cirill betűs helyesírás: a magánhangzók hosszúságát a betűk fölötti vízszintes vonal jelöli.

Fotó: <https://khanty-yasang.ru/luima-seripos>

Az északi manysi nyelvrendszer igen hasonló a magyarhoz annak ellenére, hogy a két nyelv beszélői nem értik meg egymást, de mégis milyen nyelv a magyar legközelebbi rokona? A kötet korábbi fejezeteiben áttekintettük a nyelvhasználat módszerét, nézőpontját, így már tudjuk, hogy a rokonságot nem elsősorban azok a vonások bizonyítják, amelyek jelenleg is ugyanolyanok a két nyelvben, hanem amelyek esetében a történeti-összehasonlító módszer segítségével bizonyítható, hogy a közös örökség részét képezik. Ebben a fejezetben azonban egy másik perspektívából tekintünk a manysira: milyen hangzása van, hogyan épül föl a nyelvi rendszer, és ennek alapján könnyebb-e egy magyar anyanyelvűnek megtanulni a manysit, mint egy nem finnugor anyanyelvűnek?

Részlet az 1936-ban megjelent *Mahar-uj er'ьg* ('Egér ének') című kiadványból. Ebben az időszakban még voltak kísérletek a manysi latinbetűs írásmódjának kidolgozására. A nyelvészek által használt latinbetűs átírás (melyet a kötetben szereplő példák esetében is alkalmazunk) nem azonos a képen látható, később elvetett latinbetűs írásrendszerrel.

Az északi manysi nyelv hangzása

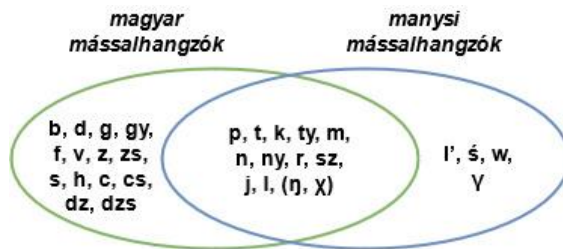
Először is, lássuk, hogy milyen a manysi hangzása magyar fül számára! Hasonlít a két nyelv ebből a szempontból? Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a „hasonlóság” egy szubjektív fogalom, és amikor két nyelv hangzását hasonlónak vagy erősen eltérőnek értékeljük, tudatosan vagy tudat alatt több tényezőt is figyelembe veszünk. Ráadásul hallgatótól függően különböző mértékben tartjuk fontosnak az egyes vonásokat. Azonban ha a jellemzőbb vonásokat külön-külön áttekintjük, komplex képet kaphatunk a manysi hangzásáról.

A hasonlóság érzetének egyik fontos tényezője, hogy a manysi beszédhangok mennyire eltérőek, idegenek a magyar fül számára – vagyis milyenek a magán- és mássalhangzók. Ez távolról sem egyszerűen megválaszolható kérdés, hiszen kutatások sora bizonyítja, hogy az anyanyelvben található hangok és ezek rendszere igen meghatározó a beszédhangok feldolgozásában, érzékelésében. A beszédhangok képzésekor a nyelv elhelyezkedésében már néhány milliméter is számít: ha hangosan kimondjuk a *sz* és *s* hangot és közben figyeljük, hogy a szánkban hol helyezkedik el a nyelvünk csúcsa, érzékelhetjük, hogy a két hang képzésekor csak kis eltérés van a nyelv helyzetében. Ha egymás után több alkalommal, különböző szavakban (vagyis eltérő hangkörnyezetben) kimondjuk az *sz*-t és alaposan megfigyeljük, hogy pontosan hol helyezkedik el közben a nyelvünk, érezni fogjuk, hogy nem mindig pontosan ugyanott áll, vagyis nem egy pont, hanem egy néhány milliméteres terület van a szánkban, amit „használva” *sz* hangzású hangot tudunk előidézni. Ezeknek az ún. képzési területeknek a határai némileg eltérnek a nyelvekben, és emiatt az anyanyelvi hangok komplett rendszerétől függ, hogy az egyes hangok képzési határain álló hangokat minek érzékeljük. A magyar anyanyelvűek számára például gondot okoz a *th*-val jelölt angol hang (pl. *think*) képzése, hiszen ez a hang nincs meg anyanyelvünkben. Megfigyelhető, hogy a magyar nyelvtanulók többsége inkább *t*-t és nem *sz*-t használ a helyettesítésekor. Ez egy anyanyelv alapú választás, a magyar fül számára a *t* közelebb áll a *th*-val írt hanghoz, mint az *sz*. Ugyanígy, az angol anyanyelvűek számára nehéz a magyar *a* hang képzése, és gyakran *o*-val helyettesítik, nem pedig *á*-val. Az angol anyanyelvűek ugyanis az *a*-t inkább az *o*-hoz érzik közelinek. Érdekes

adalék egyébként, hogy az anyanyelvünkől hiányzó magánhangzókat nehezebben tudjuk elsajátítani, mint a mássalhangzókat.

Ezek tudatában azt látjuk, hogy a manysi beszédhangok döntő többsége nem idegen a magyar fül számára. Az északi manysi hangrendszer kevesebb hangot tartalmaz, mint a magyar: előbbiben 17 mássalhangzó és 5 magánhangzó, utóbbiban 25 mássalhangzó és 8 magánhangzó található – amennyiben a rövid magánhangzók hosszú párjait nem tekintjük külön beszédhangnak (bár mind a magyarban, mind a manysiban a rövid és hosszú magánhangzók nem csupán hosszúságukban, hanem a minőségükben is különböznek némileg). A beszédhangok számát tekintve egyébként a magyar számít újító nyelvnek, a manysi hangrendszer „szegénységében” és összetételében közelebb áll az alapnyelvhez, mint a magyar.

A manysi 17 mássalhangzójának többsége (11) a magyarban is jelen van. Találunk további két olyan hangot is, amelyek felbukkannak a magyarban is, azonban nem jelentésmegkülönböztető szerepűek, vagyis nem lehet olyan szópárt találni, amelyek csupán ezekben a hangokban különböznek (a *p* és a *b* pl. a magyarban jelentésmegkülönböztető, vö. *por* és *bor*). Az egyik az *ng* hangkapcsolatban ejtett orrhang, az *ŋ* (l. a magyar *ing* szóban), a másik pedig a *χ* (mely a magyarban igen ritka, l. a magyar *potroh*). Ezen felül mindössze 4 olyan mássalhangzó marad, amelyek nem ismertek a magyarban – legalábbis a mai magyarban, ugyanis ha visszanezünk nyelvünk történetében, ezek a magyar rendszer részei voltak valaha. Az *l'* és *s* hang ahhoz hasonló, mintha kimondanánk az *lj*, *szj* hangkapcsolatot – az előbbi hangnak a „folytatása” az *ly*, amit a magyar helyesírás megőrzött annak ellenére, hogy ma már csak *j* hangot ejtünk helyette (bővebben l. a 2. fejezetben). A harmadik, magyarban ismeretlen mássalhangzó a *w*, ami az angol *w*-höz hasonlít. A *γ* hang pedig a magyar *g* hanghoz hasonlít, de nem zár-, hanem réshang.

8. ábra: Magyar és manysi mássalhangzók

A magánhangzókat tekintve a manysi magánhangzók többsége (*á, o, u, i, é*) megtalálható a magyarban, és mindkét nyelvben jelentésmegkülönböztető szerepű a hosszúságuk, bár a manysiban ez csupán az első szótagban számít. Amikor a manysi latinbetűs átírását alkalmazzuk, vagyis latin ábécével írjuk le (e kötetben például Kálmán Béla átírását követjük), találkozunk még egy betűvel: *ə*. Ez egy rövid, semleges magánhangzó (nyelvészkörökben ismert megnevezése *svá*), mely a magyarban is előfordul, azonban a manysihoz hasonlóan a magyarban sem jelentésmegkülönböztető szerepű, és akkor találkozunk vele, amikor kimondjuk például a *knédli* szót (hangzása: *kənédli*). Mivel az északi manysiban a *svá* rendszerszerűen megjelenik bizonyos hangkörnyezetekben, ezért a latin átírásban külön jelöljük, a cirill helyesírásban azonban nincs külön betűje.

A magyar és a manysi hangrendszer összehasonlításakor szembeötlő különbség, hogy míg a magyarban megtalálható a finnugor nyelvek jelentős részére jellemző magánhangzó-harmónia, addig ez az északi manysiban nem. Ismereteink szerint a manysi déli nyelvjárásában létezett ez a jelenség, ezért arra következtetünk, hogy valaha az északi manysiban is ismert volt a magánhangzók illeszkedése. A magánhangzó-harmónia során a toldalékoknak több alakjuk van, és a változatok használata azon múlik, hogy a szótagon magas vagy mély magánhangzó található-e, illetve hogy utóbbiak ajakkerekítésese-e vagy sem (pl. *ház-hoz, kép-hez, kör-höz*).

A manysi és a magyar nyelv hangzásának összevetésében további szempont a magánhangzók, a mássalhangzók és a hangkapcsolatok gyakorisága. A szláv nyelvekre, így a manysira nagy hatást gyakorló oroszra is jellemző a szóeleji mássalhangzótorlódás. Ezzel szemben mind a magyar, mind a manysi kerüli az ilyen képződményeket. Mindkét nyelv kerüli továbbá a szóbelseji mássalhangzótorlódásokat is,

de mára ez inkább a manysira jellemző, mint a magyarra. Előbbiben még a hosszú mássalhangzók megjelenése is főként csak összetett szavakban vagy a szótó és a toldalék határán fordul elő. Kettős magánhangzókat se az irodalmi magyarban, se az északi manysiban nem találni.

Mānsi nē 'manysi nő'. Tatyjana Kacsanova a szoszvai Nāj-ōtar mā 'Bálványszellem föld' nevű skanzen kiállítótermében rokonai fényképe mellett
Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

A hangzásbeli összevetés következő szempontja a szóhangsúly, ami nagy szerepet játszik egy nyelv hétköznapi értelemben vett dallamosságában, lüktetésében. Az orosz, a spanyol, de az angol is ún. kötetlen szóhangsúlyú nyelv, vagyis a szóalak legkiemelkedőbb szótagja lehet az első, a második stb. Nagyrészt ez az alapja annak a vélekedésnek, hogy pl. a spanyol és az olasz dallamos nyelvek. Ezzel szemben a magyar és a manysi is kötött szóhangsúlyú nyelv, a hangsúly mindig az első szótagra esik, ami a kötetlen hangsúlyozású nyelvek beszélői számára kissé monotonná teszi a hangzásukat.

További hangtani hasonlóság a magyar és a manysi között, hogy mindkét nyelv használ kérdő intonációt (vagy más szóval kérdő dallammenetet), és a kérdést elsősorban ez a dallam jelzi, nem jár szórendi átrendeződéssel, mint pl. az angolban.

Végezetül – bár a rendszer szempontjából nem lényeges kérdés, mégis segít képet kapni a manysi hangzásáról – szövegek vizsgálata alapján legközelebbi rokon nyelvünkben a leggyakoribb magánhangzó az *á*, a leggyakoribb mássalhangzó pedig a *t* (ugyanezek a magyarban az *e* és az *n*). A magán- és mássalhangzók arányát tekintve pedig a

magyarban kicsit gyakoribbak a magánhangzók, mint a manysiban (magyar: 42,7%, manysi: 39,4%).

Az északi manysi nyelvtan

A hangrendszer természetesen csupán egy része a teljes nyelvrendszernek. Most lássuk, mi a helyzet a manysi nyelv egyéb területein! A manysi a magyarhoz hasonlóan ragozó nyelv, gazdag az ige- és névszóragozása, vannak jelek, és rengeteg képző használatos. Egy manysi mondat megalkotásához legalább három alapvető dolgot kell ismerni: az állítmány (vagyis egy cselekvés, történés, állapot) kifejezésének módjait, a névszók (vagyis a köznevek, tulajdonnevek, számnevek, névmások és melléknévek) megformálását, valamint a mondat szerkesztés alapvető elveit, amelyek a különböző mondatrészek elhelyezkedését és kapcsolatát koordinálják. Mindhárom területen sok hasonlóságot találni a magyarral, de akadnak „különlegességek” is – akár a magyarhoz, akár a gyakran tanult idegen nyelvekhez (angol, spanyol, német stb.) hasonlítjuk őket.

Először lássuk az állítmány megformálását! A manysiban a „valamilyen állapotban levés” kifejezésére szolgáló állítmány (a magyarhoz hasonlóan) jelen időben kifejezhető névszóval, például a *Simri-χūl luwəŋ* 'A sügér szálkás' (szó szerint: 'sügér-hal szálkás'). Múlt időben viszont mindkét nyelvben megjelenik a létige (*Simri-χūl luwəŋ ōlas* 'A sügér szálkás volt'). Gyakoribb azonban, hogy az állítmányt ige fejezi ki. A manysi igealak a magyarhoz hasonlóan egy sor információt hordoz.

1. Kifejezi az alany személyét és számát. Különlegesség, hogy a manysi megkülönbözteti az egyes és a többes szám mellett a kettes számot is, vagyis: *am minēyum* 'én megyek', *mēn minimen* 'mi ketten megyünk', *mān minew* 'mi (többen) megyünk'.
2. Kifejezi a cselekvés, történés idejét. A mai magyarhoz hasonlóan a manysiban is egyetlen múlt időt találni, a jelen idő pedig a jövő időt is jelentheti (l. pl. *Holnap elmegyek*). Érdekesség, hogy a manysiban a jelen időnek is van jele (-ēγ-), ez azonban nem jelenik meg az összes igerag előtt.
3. A magyarhoz hasonlóan az igeen megjelenő toldalék fejezi ki, hogy a beszélő maga hogyan viszonyul az ige által kifejezett cselekvéshez, ezt nevezzük igemódoknak. Ha a cselekvés

bizonyos, akkor az ige kijelentő módban áll, ha csupán lehetséges, akkor feltételes módban, ha pedig a mondat cselekvésre hív fel, akkor felszólító módról beszélünk a magyarban és a manysiban is. Legközelebbi rokon nyelvünkben ezeken felül van még egy különleges módbeli kategória is, az ún. kedveskedés (erről bővebben lásd a 7., Grammatikalizáció c. fejezetet).

4. A magyarban ismert az ún. alanyi és tárgyias ragozás megkülönböztetése, amihez hasonló a manysiban is létezik. Míg a magyarban (általában) akkor használjuk a tárgyias ragozást, ha a tárgy határozott (vagyis *Olvasok egy könyvet, ami érdekelhet téged* – ahol a tárgy határozatlan vs. *Olvasom a könyvet, amit tőled kaptam* – ahol a tárgy határozott), addig a manysi tárggyal összefüggő ragozás használatának eltérő szempontjai vannak.
5. A manysi igét lehet aktívan és passzívan is ragozni, utóbbi ráadásul igen gyakori a hétköznapi nyelvhasználatban. Hajdan a magyarban is létezett passzív igealak (l. pl. *eleve elrendeltetett a találkozás; ha ez túl részletesnek találtatik, akkor...* stb.), mára azonban használata szinte teljesen kiveszett, és a hasonló megfogalmazásokat „magyartalannak” gondolja a beszélőközösség, részben az évtizedeken keresztül hallott nyelvművelő törekvések miatt (l. a régi iskolás rigmust: „-tatik, -tetik a magyarban nem használtatik”).
6. Végezetül, a manysi nyelvben is vannak igekötők, azonban használatukban jelentős eltérések figyelhetők meg a két nyelvben. Anyanyelvünkben pl. a *széttapos* és az *összetapos* funkcionálhat szinonimaként bizonyos beszédhelyzetekben, hiszen az igekötők nem csupán irányultságot, hanem egyéb jelentéstartalmakat is kifejeznek (pl. befejezettséget). A manysi igekötők esetében azonban még egyértelműbb az irányultság kifejezése.

Látható tehát, hogy a manysi igeragozás bonyolult, egy igeének körülbelül 160 különböző alakja van. Ennek ellenére azonban azt mondhatjuk, hogy a manysi igeragozás igen hasonlít a magyarra, a legtöbb kategória általunk teljesen vagy részlegesen ismert, szemben például az angol anyanyelvűekkel.

Māñsi āmp 'manysi eb'

Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

A manysi mondat megalkotásához szükséges második kérdéskör a névszók megformálása. Általában névszókkal, ezen belül is névmásokkal és főnevekkel fejezzük ki a mondatban leírt helyzet szereplőit (pl. hogy a cselekvést ki, hol, mivel végzi és kire, mire irányul). Maguk a névszók a résztvevőket jelölik (pl. *kutya*, *macska*, *fa*), a névszóragok pedig a résztvevők és az állítmány közti kapcsolatot. Például *A kutya felkergette a macskát a fára* mondatban a *kutya* alanyesetben áll (melynek a magyarban nincs toldaléka), jelölve, hogy ő végzi az igével kifejezett cselekvést. A *macska* tárgyesetben áll, ami jelzi, hogy a cselekvés rá irányult. A *fa* pedig „ráhelyező esetben” (szublatívuszban) áll, melynek funkciója, hogy a helyhatározás egy speciális esetét (a valami felszínére való irányultságot) fejezze ki. A magyar névszóragozás rendkívül gazdag, igen sok (legalább 17) különböző viszonyragot, vagyis esetet használ (pl. *kutya*, *kutyát*, *kutyával*, *kutyából*, *kutyától*, *kutyában*, *kutyához*, *kutyaként*, *kutyává* stb.), melyek jelentős része a magyar önálló életében alakult ki. A manysiban ennél jóval kevesebb esetrag használatos, azonban a két rendszer így is hasonlít. Az összes finnugor nyelvre, így a magyarra és a manysira is jellemző, hogy az alapvető, ún. nyelvtani esetek mellett (pl. alany-, tárgy-, részeshatározói eset) a *honnan?* – *hol?* – *hová?* kérdésekre válaszoló irányhármasságot is esetraggal fejezi ki. Az angolban például a ragok helyett ezeket a jelentéseket külön szavakkal, ún. prepozíciókkal fejezik ki (l. *on the table* 'az asztalon'). Míg a magyarban az irányhármasságot jelölő ragok igen gazdag rendszere alakult ki (pl. a honnan? kérdésre felelhet a *-tól/től*, *-ról/ről*, *-ból/ből* is), a manysiban csupán egy-egy eset létezik a *hol?*, a *honnan?* és a *hová?*

kérdésre. Természetesen a manysi is képes kifejezni azokat a jelentéstartalmakat, amelyeket a magyar esetragok, csak nem ragokkal, hanem névutókkal (pl. mint a magyarban a *ház mellett* kifejezésben a *mellett*).

eset neve/milyen kérdésre válaszol?	egyes szám	kettes szám	többes szám
alanyeset	kēr 'kéreg'	kēr-əγ 'két kéreg'	kēr-ət 'több kéreg'
hol?	kēr-t 'kéregben'	kēr-əγ-t 'két kéregben'	kēr-ət-t 'több kéregben'
hova?	kēr-n 'kéregbe'	kēr-əγ-n 'két kéregbe'	kēr-ət-n 'több kéregbe'
honnan?	kēr-nəl 'kéregből'	kēr-əγ-nəl 'két kéregből'	kēr-ət-nəl 'több kéregből'
mivé?	kēr-əγ 'kéreggé'	-	-
mivel?	kēr-əl 'kéreggel'	kēr-əγ-təl 'két kéreggel'	kēr-ət-təl 'több kéreggel'

9. táblázat: A manysi főnévi esetragok. Látható, hogy a kettes szám a névszóragozásban is megjelenik. Figyelemreméltó, hogy a manysi főnevek esetében a tárgyeset jelöletlen, az alanyeset és a tárgyeset alakilag egybeesik.

Kēr 'kéreg'. Nyírfakéregből készített dobozok

Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

Rének

Fotó: Gugán Katalin, Malij Jar, 2000.

Az esetragokon kívül a manysi névszók sajátossága a birtokos személyragok használata. A magyar nyelv többnyire a birtokon jelöli a birtoklás tényét: ami magyarul *az én kutyám* (birtokos: *én*, birtok: *kutya*), az angolul *my dog*, szó szerint 'enyém kutya'. A manysi a magyarhoz hasonlóan birtokos személyragokat használ, melyek kifejezik a birtokos számát és személyét, valamint a birtok számát is.

birtok száma	birtokos száma	1. személy	2. személy	3. személy
egyes szám	egyes szám	sāli-m 'rénszarvasom'	sāli-n 'rénszarvasod'	sāli-te 'rénszarvasa'
	kettes szám	sāli-men 'kettőnk rénszarvasa'	sāli-jin 'kettőtök rénszarvasa'	sāli-ten 'kettőjük rénszarvasa'
	többes szám	sāli-uw 'rénszarvasunk'	sāli-n 'rénszarvasotok'	sāli-anəl 'rénszarvasuk'
kettes szám	egyes szám	sāli-aγ-əm 'két rénszarvasom'	sāli-aγ-ən 'két rénszarvasod'	sāli-aγ-e 'két rénszarvasa'
	kettes szám	sāli-aγ-men 'kettőnk két rénszarvasa'	sāli-aγ-en 'kettőtök két rénszarvasa'	sāli-aγ-en 'kettőjük két rénszarvasa'
	többes szám	sāli-aγ-uw 'két rénszarvasunk'	sāli-aγ-an 'két rénszarvasotok'	sāli-aγ-anəl 'két rénszarvasuk'
többes szám	egyes szám	sāli-an-əm 'rénszarvasaim'	sāli-an(-ən) 'rénszarvasaid'	sāli-an-e 'rénszarvasai'
	kettes szám	sāli-an-men 'kettőnk rénszarvasai'	sāli-an(-en) 'kettőtök rénszarvasai'	sāli-an-en 'kettőjük rénszarvasai'
	többes szám	sāli-an-uw 'rénszarvasaink'	sāli-an(-ən) 'rénszarvasaitok'	sāli-an-anəl 'rénszarvasaik'

10. táblázat: A manysi birtokos személyragozás paradigmája

Az ige és a névszók fontosabb kategóriáinak áttekintése után rátérhetünk a mondatok szerkesztésének általános elveire. Először is, a szavak sorrendjét tekintve a manysi kevésbé szabad, mint a magyar, viszont jóval szabadabb, mint például az angol. A manysi mondatok többsége ugyanis az igével végződik. A magyarban a jelzős szerkezetekben a jelző (pl. *jó*) megelőzi a jelzett szót (pl. *ember*), például: *Ő jó ember*. A manysiban ugyanezt a sorrendet találni: *Taw jomas χum* 'ő jó ember'. Ugyancsak közös a két nyelvben, hogy a jelző és a jelzett szó között nincs egyeztetés sem számban, sem esetben, pl. *Ott komi emberek laknak* (és nem *Ott komik emberek laknak*). Ez a manysiban is így van: *Tot saran χumat olēγət* 'ott komi emberek laknak'. A tagadás is azonos módon épül fel: a manysi és a magyar is tagadószókat használ annak ellenére, hogy ez a legtöbb finnugor nyelvben nem így van. A manysiban például a *Holnap nem megyünk a városba* mondat a következő: *Xolitan mān ūsn at minew*, szó szerint: 'holnap mi városba nem megyünk'. Ugyancsak közös a két nyelvben, hogy az alanyak nem kell kötelezően megjelennie a mondatban.

Például az egyik klasszikus manysi mese így kezdődik: *Mātapriś ōli. χosa ōls man wāŕi ōls*. Magyarul ez így hangzik: *Van egy egér. Élt, éldegélt* (szó szerint: 'hosszan élt vagy röviden élt'). Látható, hogy egyik nyelvben sincs szükség a második mondatban arra, hogy megjelenjen az *egér*, vagy egy névmás (*ő*) a helyettesítésére.

A mondatszerkesztés területén megfigyelhetők azonban különbségek is. Ilyen például, hogy a manysiban nincsenek névelők, illetve hogy a korábban már említett passzív mondatok igen gyakoriak.

Végezetül érdemes áttekinteni a manysi nyelv szókészletének rétegeit. Az uráli és finnugor alapnyelvből származó, valamint a belső keletkezésű szókészleten kívül természetesen találni különböző jövevényszavakat is. A szókészlet is tanúskodik arról, hogy a manysi nyelv története során mely nyelvekkel került kapcsolatba. A manysi jövevényszórétegeinek egy része rokon nyelvekből származik (hanti, komi, nyenyec), de számos tatár átvételt is találni. Az elmúlt évszázadban azonban az orosz átvételek és kölcsönzések domináltak. Az aktív manysi–orosz kétnyelvűség miatt a manysi nyelvű kommunikáció során orosz szavak és időnként szerkezetek (ún. kódváltásjelenségek) is felbukkannak.

Ahogy láttuk, a magyar és az északi manysi nyelv szerkezetében sok hasonlóság figyelhető meg még ma is, azonban a manysi és a hanti nyelv még inkább hasonlít egymásra. A következő fejezetekben bemutatjuk a hanti nyelv két nyelvjárását, az északit és a keleti csoportot képviselő szurgutit.

Az északi hanti

Amint a kötet más cikkeiben is olvasható, a magyar nyelv a legközelebbi rokonaitól, a manysitól és a hantitól két és fél évezreddel ezelőtt elvált. Mit gondoljunk vajon erről a 2500 évről? Mennyi idő ez a nyelvek életében?

Azokat, akik még tanultak oroszul, érdekes tapasztalatokhoz juttatja, ha más szláv nyelvekkel találkoznak: valamennyi bizonyosan ismerősnek fog tűnni a szlovák, cseh, ukrán, bolgár, szerb, horvát, szlovén stb. nyelvből, mégis nyilvánvaló, hogy nagyon is különböző nyelvekről van szó. A szlavisták szerint a szláv nyelv a 10-12. század körül még viszonylag egységes volt, tehát már kb. 1000 éves elkülönülés is komoly eltéréseket okoz.

Lehet olyan szókapcsolatokkal szórakoztatni az érdeklődőket, amelyek meglehetősen hasonlóak a magyar és a hanti nyelvben: *χus low* 'hús ló', *kāt ne* 'két nő'. Csakhogy ezek téves képzetekhez vezetnek, mert olyan, válogatott szavakból állnak, amelyek egyikében sem mentek végbe komoly hang- és jelentésváltozások a két nyelv szétválása óta. Például a Reguly Antal által gyűjtött hanti hősénekek egyik gyakori fordulatát: *tuw mewalti χot* annak ellenére is csak segítséggel lehet megérteni ('tó melletti ház'), hogy rendre a magyarral rokon, és viszonylag hasonló hangzású szavak alkotják. Egy véletlenszerűen kiválasztott hanti mondat a magyar fül számára nem érthető: *ānkem tām wāšn rupitl* 'Anyám ebben a városban dolgozik'. Vagyis az eltelt két és fél évezred során mindkét nyelvet olyan mennyiségű eltérő nyelvi változás formálta, hogy komoly különbségeken sem szabad csodálkoznunk.

Kät ne. Két nő.

Szofja Onyina és Marija Vagatova, a hanti nyelvtudomány, illetve kultúra fontos szereplői

Fotó: Sipos Mária, Hanti-Manszijszk, 2019.

Nyelvrokonság és...

Miután a magyar nyelv előzményét beszélő népesség elvált az úgynevezett ős-obi-ugortól, a mai manysik és hantik elődei mai tudásunk szerint még évszázadokig együtt éltek. Emiatt a két nyelv természetesen sok hasonló vonással rendelkezik. A hanti és manysi nyelvjárásoknak a 19-20. századtól ismert elhelyezkedése olyan volt, hogy az északi manysi nyelvjárás az északi hantival (az Ob alsó folyásának mellékfolyójánál), a keleti manysi nyelvjárás pedig a déli hantival érintkezett (a Konda folyó környékén). A két nép szellemi és anyagi kultúrája meglehetősen hasonló volt, ennek a nyelvben is van lenyomata. A hagyományos hanti és manysi életben nagy szerepet játszó folklórban is és a hétköznapi nyelvben is számos szóátvétel fedezhető fel mindkét irányban. A nyelvi kapcsolatok minden bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy a két északi nyelvjárás sok tekintetben hasonló ahhoz képest, hogy a két nyelv többi nyelvjárásai mennyire eltérnek.

A következőkben – egy-két érdekesség erejéig kitérve néhány alnyelvjárásra – az északi hantit mutatjuk be helyenként összevetve a magyarral, de a fentiek miatt érdekes lesz összehasonlítani az északi manysival is!

Mi köze a nyelvnek a földrajzi környezethez?

A hanti nyelvnek, amelyet az Ob és mellékfolyói mentén beszélnek, hagyományosan három nyelvjárását szokták megkülönböztetni: keleti, déli (amely a 20. század elején kihalt), valamint északi – és ezeken belül is számos alnyelvjárás vagy változat van. Az erős tagoltságnak földrajzi okai vannak: a mocsaras területen a közlekedést a folyók teszik lehetővé, ezért jöttek létre a települések is az Ob és mellékfolyói mentén. Emiatt az egyes falvak lakói jellemzően a vízi úton elérhető közeli településekkel tartották a kapcsolatot. Így alakult ki a nyelvjárási folytonosság, amelyben a szomszédos csoportok nyelvváltozata mindig csak kevéssé tér el egymástól, az egymástól távol lakó csoportoké viszont nagyon is különbözhet. Az északi hanti nyelvjárás bemutatása döntően a suriskari változat alapján történik.

Kik beszélnek a hantit?

Hantinak körülbelül 30 000-en vallották magukat a legutóbbi népszámláláson, azonban csak nagyjából tízezren beszélnek a nyelvet. Egynyelvű hanti beszélőt már nem találunk, a ma élő legidősebb generáció is internátusba került az iskolai évekre, ahol jól megtanult oroszul. Mivel a hivatalos ügyintézés, a továbbtanulás, a munkavállalás, egyszerűen a boldogulás feltétele az orosz nyelvtudás, nehéz motivációt találni a hanti megőrzésére. A gyerekeknek ma már csupán a hagyományos életmódot folytató szülők (pl. réntartók) adják át a hantit, hiszen ennek a nyelvnek a használata a réntartók, halászok számára természetes. A fiatalok egy része még megérti ezt a nyelvet, és jellemzően az idősebbek között találunk olyanokat, akik jól beszélnek.

Az írásbeliségnek nem volt nagy jelentősége a hanti kultúrában. Ez nem jelenti azt, hogy ma ne lennének hanti írók és költők, ne jeleznének meg kiadványok, folyóiratok ezen a nyelven, hogy ne alakult volna ki a hanti nyelvet és kultúrát szívéen viselő értelmiség – ugyanakkor a tájékozódás, az oktatás, valamint a kultúra fogyasztásának nyelve az orosz. Annak, hogy egy erős irodalmi nyelv kialakuljon, természetesen akadálya volt a nyelvjárási szétagoltság is. A hanti nyelvet – rövid latin betűs korszak után – a cirill ábécé betűivel írják le, és ez az írásmód az évtizedek során egyre pontosabb lett. Mára már cirill alapú mellékjeles, fonematikus írásmód is kialakult, vagyis minden olyan hangot, amely jelentésmegkülönböztető lehet, külön betű jelöl. Ezt azonban nem

mindenki használja: elsősorban a nyelvészek támogatják, mások viszont használatát nehézkesnek tartják.

Milyen hangzású nyelv a hanti?

Röviden megválaszolva a kérdést: nem sejtet rokonságot egy magyar fül számára.

Ami a mássalhangzórendszerrel illeti, noha vannak olyan hangok, amelyek a magyar hangzóképzésnek is részei (például a *p, t, k, s, sz, m, n, ny, r* stb.), számos furcsaság feltűnhet. A magyar oktatásban a fonémák jelentésmegkülönböztető szerepét például olyan szó párokkal magyarázzák el, mint: *bab – pap, dér – tér* stb. Ezekben a zárhangok (*b – p, d – t*) zöngés vagy zöngétlen tagjának választása dönti el, hogy a főzeléknövényre gondolunk vagy az egyházi személyre, a lehullott fagyott párára vagy a közterület részére. A hantiban zöngés-zöngétlen párok nincsenek, a hangképzésnek nem tagja például a *b* és a *d* hang. Ugyanígy van *sz* és *s* hang, de nincs *z* és *zs*. E tekintetben a hanti valószínűleg sokkal közelebb áll az uráli alapnyelvhez, mint a magyar, ugyanis nyelveink előzményére is ezt rekonstruálják.

A magyarra jellemző a jésített és jésítetlen hangok szembenállása is. Az elnevezés arra utal, hogy a jésítettnek nevezett hangok a jésítetlenekhez képest olyannak tűnnek, mintha egy *j*-féle hangot adnánk hozzájuk: *n – ny, d – gy, t – ty*. E hangok képzésekor a nyelv más, nagyobb területen érintkezik a szájpaddal, mint jésítetlen párjuk esetében. Az északi hantiban ugyan van ilyen szembenállás, de más hangokat érint, mint a magyarban. A fenti három magyar példa közül az első pár (*n – ny*) megtalálható a hantiban is. A második párra (*d – gy*) nem is számíthatunk, hiszen *d* sincs. A harmadikból pedig a *ty* létezik ugyan, de rendkívül ritka. Ellenben az *sz* hangnak is van jésített párja, azaz három szibiláns (susogó-sziszegő hang) van az északi hantiban (igaz, a legészakibb változatban, az obdorszkiban, amelyet az Ob torkolata környékén beszélnek, *s* hang nincs). Továbbá az *l* hangnak is van jésített párja, amely hasonlít egy magyarból már kiveszett, már csak nyelvjárásokban, ritkán hallható hanghoz (vö. 2. fejezet).

Vannak eltérések a látszólag egyező hangok között is. A magyar *v* hang a felső fogsor és az alsó ajak összeérintésével képezhető, a hanti *w*-t pedig két ajakkal képzik. A hanti *h* hang sokkal szűkebb toroknyílással hozható létre, mint a magyar *h*.

Önálló hang az északi hantiban az a nazális vagy orrhang (η), amelyet a magyar nyelvben csak k és g előtt ejtünk, pl. *lanka, hanga*. Ez a hang szó elején sosem fordul elő.

Áttérve a magánhangzókra, az északi hanti és a magyar hangrendszer hasonlít abban, hogy kétféle hosszúság létezik bennük. Míg azonban a magyarban hosszú–rövid szembenállás van, az északi hantiban teljes és röviden ejtett magánhangzókat különböztetnek meg. Ez rendre rövidebb időtartamokat jelent, mint ami a magyar hosszú és rövid magánhangzókra jellemző. A magánhangzók között vannak olyanok, amelyek nem térnek el lényegesen a magyartól, pl. u, e, i . Amit az a karakter jelöl, az a magyarral ellentétben nem ajakkerekítéses hang, vagyis inkább a magyar $\acute{a}$ -ra hasonlít. Az ɔ a magyarnál nyíltabb o hang.

Érdekes tulajdonsága az északi hanti szavaknak, hogy nem minden magánhangzó fordulhat elő a szó bármelyik részében. Például ajakkerekítéses magánhangzók csak az első szótagban jelennek meg. Első szótagban viszont sosem találunk ún. svá (ə) hangot (ez az a jellegtelen hangszínű, röviden ejtett magánhangzó, amelyet indoeurópai nyelvekből, például az angolból ismerhetünk, és már az északi manysiról szóló fejezetben is találkozhattunk vele).

Mondd ki, ha tudod!

A ma beszélt északi hanti nyelvjárások hangkészletük szempontjából eléggé hasonlóak. Azonban az életerősnek számító, a Kazim folyó mentén beszélt változat kissé eltér: egyebek között az a hang, amely a többi alnyelvjárásban „ u ”, ebben az „ $\acute{o}$ ” felé tolódott. Jele a finnugor átírásban (FUT): ϕ . Továbbá az „ l ” hangnak egy úgynevezett spirantikus változata is kialakult (FUT: λ). Ez azt jelenti, hogy a hang képzésekor sokkal több levegő áramlik ki a nyelv két oldala mellett. Ezt is meg lehet hallgatni a következő szövegben (jele az olvasható szövegben a Nemzetközi Fonetikai Társaság jelölése szerinti ɬ):

http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=view_corpus_file_new&id_text=878&no_navi=true

Ha ezt a hangot megpróbálnánk képezni, gondoljunk arra, hogy jésített változata is van, azzal is kísérletezhetünk! Ezt a fenti szöveg 5. bekezdésének 7. szavában hallgathatjuk meg (ɬ jelöli).

A magyarhoz hasonlóan az északi hanti változatokban a szóhangsúly alapján véve az első szótagra esik (bár egyes szavakban teljes

magánhangzóra eső többedik szótagi hangsúly is megfigyelhető), ami nyilvánvalóan ismerős hangzású egy magyar számára.

A scola és a škola

A magyarhoz teszi hasonlónak a hantit az is, hogy nem kedveli a mássalhangzó-torlódásokat a szó elején. Pontosabban: eredetileg nem kedvelte – éppúgy, mint a magyar. A *globus* latin szót először magánhangzó-betoldással vettük át: *golyóbis*. Ahogy azonban a beszélőközösség mind nagyobb hányada ismert vagy beszélt jól olyan nyelveket, amelyekben lehetséges a mássalhangzó-torlódás szó elején, annál könnyebben birkóztak meg a beszélők az eredetileg ismeretlen hangkapcsolatokkal. Ma már gond nélkül kimondja mindenki a *glóbusz* szót (igaz, ennek 'földkerekség' a jelentése). Ugyanígy alakult ez a hantiban. A 'könyv' jelentésű szó az oroszban *knyiga*-ként hangzik. Ezt először *kinyika*, *kinyka* alakban vették át, azaz egy magánhangzó betoldásával oldották fel a *kny*- hangkapcsolatot (és persze a zöngés *g* helyett zöngétlen *k*-t ejtettek). Ma már nem okoz gondot a kiejtése, hiszen mindenki jól tud oroszul.

Létezik a torlódások feloldásának másik módja, ekkor egy magánhangzó kerül a hangkapcsolat elé. Ez történt a magyar *istálló* szóban. Ilyenkor a szó eleji magánhangzó miatt külön szótaghoz sorolódnak a mássalhangzók: *is-tál-ló*. Ugyanaz történt az orosz *škola* átvételekor a hantiban – *aškula* –, mint a magyar *iskola* vagy *oskola* szóban a latin *scola* átvételekor. Az orosz–hanti példákat szaporíthatnánk: orosz *skaf* – hanti *áškap* 'szekrény', orosz *szrazu* – hanti *ášrasü* 'rögtön', orosz *sztakan* – hanti *áštakan* 'pohár'.

A hasonló eljárás természetesen nem a nyelvrokonság mutatója, hanem azt mutatja be, hogy a torlódások feloldásának lehetséges módjai közül a magyar és a hanti a felsorolt példákban ugyanolyanokat alkalmazott.

Ragozzunk!

A magyarról megtanultuk, hogy agglutináló, azaz ragasztó vagy ragozó nyelv. A hanti is ebbe a tipológiai csoportba tartozik, vagyis benne jól elkülöníthető ige- és esetragokra, szám- és időjelekre számíthatunk. Akadnak azonban meglepő különbségek is!

Hány esetben?

A főnévragozással kezdve, a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben a raggal jelölt esetek száma magas (20 körül van, a pontos szám vitatott). Vajon hány van a hantiban? – Erre a kérdésre meghökkentő a válasz: 3. Igaz, a névszói esetek száma a keleti változatokban 10-11, délen 6, és csak az északi változatokban ilyen alacsony. Ebből a háromból egy a zéró raggal jelölt alapeset (nominatívusz), vagyis két raggal jelölt eset van: a *Hol?* kérdésre felelő *-n* ragos lokatívusz, valamint a *Hová?* kérdésre válaszoló *-a* ragos latívusz. Felmerül a kérdés: miként lehet mindent kifejezni három esettel? – Több oka is van annak, hogy ez nem jelent problémát.

Egyrészt a két rag valamelyikével ellátott szavak különféle szerepet tölthetnek be a mondatokban: konkrét helyjelölőt és elvontabb, grammatikait egyaránt. Az *-n* lokatívuszraggal ellátott főnévvel kifejezhetünk helyhatározót: *χῶτ-n* 'házban', időhatározót *tal-n* 'tél-en', eszközhatározót: *low-n* 'lov-on, ló-val', és ez a rag jelöli a cselekvés végrehajtóját a szenvedő mondatokban. Az *-a* latívuszragos névszónak szintén lehet helyjelölő szerepe: *ωῶσ-a* 'város-ba'; és elvontabb is, például datívuszi: *πῶχ-a* 'fiúnak'; kifejezhet eredményhatározót is: *jenk-a* 'jég-gé'; valamint célhatározót is: *jīnk-a* 'víz-ért'.

Másrészt a hantiban számos névutó van, és segítségükkel ki lehet fejezni olyan tartalmakat, amelyeket a magyar rag alkalmazásával old meg. Ilyen például az *ewəlt* névutó, amely a *Honnan?* kérdésre válaszol: *ωῶσ ewəlt* 'városból'. Amint a magyarra, úgy jellemző a hantira is, hogy egy-egy névutó a megfelelő helyragokkal – és az *ewəlt* névutóval – a *Hol?*, *Honnan?*, *Hová?* kérdésre is válaszol: *ilpij-n* 'alatt', *ilpi ewəlt* 'alól', *ilpij-a* 'alá'.

Három a köbön

Egy következő érdekessége a főnevek toldalékolásának, hogy nem csupán egy többes számjelet, a *t-t* kell megjegyeznünk. Mindkét obi-ugor nyelv megkülönbözteti az egyes és a többes szám mellett a kettes számot (duális) is, ennek jele *-ηən*. Azt a jelentést tehát, hogy 'két csónak', a hanti számnév + főnév kombinációval: *kāt χῶp*, és a duálisragos főnévvel is ki tudja fejezni: *χῶp-ηən*. Lássuk, a három szám és a három eset miképpen kombinálódik a *χῶp* 'csónak' főnév esetében! (11. táblázat):

Ewet. Lányok

Fotó: Schön Zsófia, Urál hegység, 2005

	Egyes szám	Kettes szám	Többes szám
Mi? Mik?	<i>χɔp</i>	<i>χɔp-ηən</i>	<i>χɔp-ət</i>
Hol?	<i>χɔp-ən</i>	<i>χɔp-ηən-ən</i>	<i>χɔp-ət-ən</i>
Hova?	<i>χɔp-a</i>	<i>χɔp-ηən-a</i>	<i>χɔp-ət-a</i>

11. táblázat. Főnévragozás három számban

A három szám megkülönböztetésének egy sor következménye van a hantiban. A kettes szám ugyanis megemeli a toldalékok számát szinte mindenütt, ahol a nyelvtani számnak és személynek jelentősége van. Így tehát az 'én', 'te', 'ő', 'mi', 'ti', 'ők' jelentésű személyes névmásokon kívül van 'mi ketten', 'ti ketten', 'ők ketten' is: egyes szám: *ma, năŋ, lűw*; kettes szám: *min, nin, lin*; többes szám: *műŋ, lin, liw/lij*. Azaz birtokos személyjelből is kilenc lenne – ha nem jelentkezne a három szám a birtokon is, így azonban 27-et kell megjegyeznünk.

Az 'én fiam'-tól a 'ő(k) (többen) fiaik'-ig a következő táblázat mutatja az alakokat. Első pillantásra talán meglepő, hogy nem ugyanazokat a számjeleket találjuk a birtokos személyjelek előtt, mint a fent bemutatott táblázatban. A kettes szám jele itt *-ηəl-* (nem pedig *-ηən-*), a többes szám jele pedig *-l* (nem pedig *-t*). Ezen azonban nem kell fennakadnunk: ha belegondolunk, a magyarban is kétféle többesjelet használunk. A többes szám jele általában a *-k*, de ha birtokos

személyjelet is kapcsolunk a szóhoz, akkor az *-i* birtoktöbbsesítő szerepel előtte: *házaim*.

A birtokos		A birtok		
		Egyes számú	Kettes számú	Többes számú
Egyes szám	1. személy	<i>põxem</i>	<i>põxhəlam</i>	<i>põxlam</i>
	2. személy	<i>põxen</i>	<i>põxhəlan</i>	<i>põxlan</i>
	3. személy	<i>põxəl</i>	<i>põxhəlal</i>	<i>põxlal</i>
Kettes szám	1. személy	<i>põxəmən</i>	<i>põxhəlmən</i>	<i>põxlmən</i>
	2. személy	<i>põxən</i>	<i>põxhələn</i>	<i>põxlən</i>
	3. személy	<i>põxən</i>	<i>põxhələn</i>	<i>põxlən</i>
Többes szám	1. személy	<i>põxew</i>	<i>põxhələw</i>	<i>põxləw</i>
	2. személy	<i>põxən</i>	<i>põxhələn</i>	<i>põxlən</i>
	3. személy	<i>põxel</i>	<i>põxhəlal</i>	<i>põxlal</i>

12. táblázat. Birtokos személyjelek az északi hantiban

Min põxl(ə)mən – Kettőnk fiai
Fotó: Sipos Mária, Ovgort, 2005.

Ragozzunk igét!

Természetesen az igéket is három számban és három személyben ragozzák, tehát kilenc alak várható egy ragozási sorban. A magyartól eltérően a jelen időnek is van jele (*-l-*), a múlt idő jele pedig *-s-*. A jövő időt vagy a jelen idejű alakok fejezik ki, vagy a magyar *fog* segédigéhez hasonlóan egy ige grammatikalizálódott (azaz: kapott nyelvtani

szerepet), ez a *pit-* 'esik'. A következő táblázat a jelen idejű ragozást a magyar *megy* ige hanti megfelelőjével mutatja be (a magyar szónak is van *n*-es változatú töve, ez jelenik meg a köznyelvben például a múlt idejű alakokban, vagy a nyelvjárási *én menek*-féle változatokban). A múlt idejű ragozási sorban pedig az 'alszik, fekszik' jelentésű hanti ige áll (amely a magyar *alszik* ige *al-* tövének etimológiai megfelelője).

		Jelen idő – 'megy'	Múlt idő – 'alszik'
Egyes szám	1. személy	<i>mǎnləm</i>	<i>ölsəm</i>
	2. személy	<i>mǎnlən</i>	<i>ölsən</i>
	3. személy	<i>mǎnəl</i>	<i>ölsə</i>
Kettes szám	1. személy	<i>mǎnləmən</i>	<i>ölsəmən</i>
	2. személy	<i>mǎnlətən</i>	<i>ölsətən</i>
	3. személy	<i>mǎnləḡən</i>	<i>ölsəḡən</i>
Többes szám	1. személy	<i>mǎnləw</i>	<i>ölsəw</i>
	2. személy	<i>mǎnləti</i>	<i>ölsəti</i>
	3. személy	<i>mǎnlət</i>	<i>ölsət</i>

13. táblázat: Határozatlan ragozás jelen és múlt időben

I ɣu öləl. Egy férfi fekszik

Fotó: Sipos Mária, Szinja folyó, 2005.

Az északi hanti igéknek a fenti, alanyinak vagy határozatlannak nevezett ragozás mellett van tárgyas vagy határozott ragozása is, amelynek szabályai azonban nem egyeznek meg a magyar tárgyas

ragozás szabályaival. Abban szintén van eltérés, hogy az igeragok utalnak a tárgy számára is. A magyarban nem: az *olvasom* alak után következhet *a könyvet* és *a könyveket* is. A hantiban *lūḡatlem* az igealak, ha egy könyvről van szó, és *lūḡatlallam*, ha többről. Valamilyen oknál fogva a kettes számú tárggyal való egyeztetés csak a legészakibb dialektusban van meg, vagyis a tárgyas ragozásban az obdorszki változaton kívül minden igeidőben két ragozási sor van (vagy egy, vagy több tárgyra utaló igei végződésekkel).

Tűzet gyújtottak vagy tűz gyújtatott?

A fenti példák mind az aktív ragozáshoz tartoznak. Az elnevezés azon alapul, hogy a mondat annak a szempontjából ábrázolja a cselekvést, aki ténylegesen végrehajtja, vagyis a cselekvő a mondat alanya.

A hanti igéknek azonban passzív ragozása is van. Ezt magyarul szenvedő ragozásnak is hívják, mert az eseményt annak a szemszögéből ábrázolja, aki vagy ami a cselekvést elszenved: „*Már közhírré szétdoboltatik, minden kislány férjhez adatik*” stb., illetve akkor használatos, amikor nem fontos a cselekvőt megnevezni. Míg a magyarra nem jellemző ez a ragozás, a hantira annál inkább! Például 'A rókákat vascsapdával ejtik el' jelentésű mondat az északi hantiban szó szerint úgy hangzik: 'A rókák vascsapdával ejtetnek el' *Wōḡsarət karti sesijən weλλajət* (kazimi nyelvjárás). Ami a cselekvő mondatban (A rókákat vascsapdával ejtik el) tárgy (rókákat), annak a szenvedő mondat alanya felel meg. Az átalakítás tehát tárgyas ige esetén lehetséges.

A hantiban olyan mondatok is lehetnek passzívak, amelyekben számunkra fel se merülne ennek lehetősége, mert tárgyatlan ige áll bennük. Más szóval: nem feltétlenül a cselekvő mondat tárgya feleltethető meg a szenvedő mondat alanyának! A következő tartalmakat: 'Nemsokára kérők érkeznek hozzánk', 'Jön az ellenség (hozzánk)', 'Kinőtt a fű a téren', 'Rám tört a félelem' eszünkbe sem jutna a következőképpen kifejezni (szó szerint): 'Nemsokára kérőktől érkezettünk', 'Ellenségtől jövetünk', 'A tér fütől jelentetett meg', 'Félelemtől jövettem' – míg a hantira kifejezetten ez a jellemző. Más szóval nem tárgy felel meg az aktív mondatban a szenvedő mondat alanyának, hanem valamilyen határozó.

Folyóhoz – tűzhöz – partra – erdőbe

A magyarhoz hasonlóan a hantiban is vannak igekötők, és ha nem is olyan kiterjedt a használatuk, mint a magyaroké, sok hasonlóság figyelhető meg köztük. Az igekötők gyakran jönnek létre határozószókból, amelyek általában irányt jelölnek, és ez a hanti igekötőkre is igaz. Később az igéhez kapcsolódva jelentésük módosul. A *nõχ* jelentése 'fel', például *nõχ alemə-* 'feleml'. A *ma sār tām jõχan nõχ wantaem* (kazimi nyelvjárás) mondatban 'Én bizony e folyót fel nézem' már nem irányt jelöl a *nõχ* igekötő, hanem a cselekvés befejezettségére utal: 'Én bizony ezt a folyót megnézem (magamnak)'.

Vannak azonban európai észjárással nehezebben felfogható igekötők, illetve határozószók is. Ilyen például az a szópár, amelyek egyik tagja, a *nik* – egyebek között – a következő jelentésekkel bír: (a) 'le a folyóhoz'; 'a folyópartról a folyó felé'; (b) 'a ház belsejéből az ajtó felé'; (c) 'tűzre, tűzhely felé'. A másik tagja nyelvjárástól függően *ūti*, *wūti*, ennek jelentései: (a) 'a víztől a partra'; 'a folyótól a szárazföld felé'; (b) 'a bejáratától a ház hátsó részébe'; (c) 'a tűztől, tűzhelytől el/le(venni valamit). Ilyen szemléletet tükröző határozószópár a manysiban is van, de ez nem feltétlenül a nyelvrokonság következménye. Hasonló igekötőkről vagy határozószókról európai nyelvekben ugyan nem tudunk, de Ázsiában (és másutt) számos nyelvben találtak. Úgy tűnik, a szemlélet szoros összefüggésben van néprajzi sajátosságokkal, erről további érdekességek is olvashatók (lásd a továbbvezető olvasmányokat).

Én hanti, te hanti, ő hanti

A fentiekben a hanti igeről lehetett olvasni néhány alapvető jellemzőt. A mondat állítmányát általában ige képezi, azonban vannak olyan mondatok is, amelyekben valamilyen névszó. Idegen nyelvek tanulásakor okoz gondot kezdetben a magyaroknak, hogy az 'Ő lány', 'Ők fiatalok' típusú mondatokban ki kell tenni a főnéven és a melléknéven kívül a létigét is, noha magyarul jelen időben és harmadik személyben ez nem része a mondatnak (1. és 2. személyben azonban kötelező a használatuk, s ugyanígy akkor is, ha más igeidejű a mondat, illetve ha igemódot, például felszólítást vagy feltételeességet kell kifejezni). A fentihez hasonló mondatokban – jelen időben és kijelentő módban – a hantiban is elmaradhat a létige, de nem csupán 3.

személyben! Ismerkedéskor tehát elhangozhat ez a mondat: *ma rupitti xu* 'Munkás vagyok' szó szerint: 'Én dolgozó férfi'. Egy mesében pedig a medve azt mondja a nyúlak, hogy: *nǎη sǎχ aj!* szó szerint: 'Te egészen kicsi' azaz: 'Te egészen kicsi vagy!'.

Lǎw χǎnti ne. Ő hanti nő
Fotó: Sipos Mária, Szalehard, 2005.

Szórend

Apám elolvasta a könyvet. Apám a könyvet olvasta el. – A két mondat jelentése között érezhető a különbség: szöveggörnyezet nélkül is nyilvánvalóan azt hangsúlyozza a második mondat, hogy apám könyvet olvasott, nem mást. Az első mondat szórendje azonban semlegesnek tekinthető.

A nyelvek különböző csoportokba sorolása a semleges mondatok szórendje alapján történik. A hanti az SOV csoportba tartozik, vagyis az alany (S) a mondat élén áll, az igei, illetve állítmányi rész (V) a mondat végén, és a tárgy (O), illetve más mondatrészek a kettő között foglalnak helyet. Ez nem jelenti azt, hogy például idő- vagy helyhatározók ne állhatnának a mondat élén. Továbbá jellemzően a célhatározó gyakran fordult elő az igei rész mögött, például (egy hanti történet kezdő mondatában a szavak sorrendje): 'Nagyapám a barátjával, a keresztfiával az erdőbe ment fájdcsapdát állítani.'

A kutatások szerint SOV szórendű lehetett a magyar is, de amint a kezdő példamondatok mutatták, ez változott. Az SVO szórendű orosz nyelv hatására a hantiban is módosulni látszik az SOV sorrend.

A cikket írva dolgozó személy

Az északi hanti nyelvről számos érdekességet lehetne még elmondani. Ezek közül semmiképpen nem maradhat ki a tagadás. Amely nyelvekkel leggyakrabban kapcsolatba kerülünk (germán és szláv nyelvek), azokban a tagadás *n-* vagy *ny-*kezdetű szavakkal történik. Mivel a magyar is uráli nyelv, és ebben is *n-*kezdetű, gondolhatnánk, hogy ez a hantira is igaz. Ezzel szemben a tagadás az uráli alapnyelvig visszavezethető *ǎ-*kezdetű szócskákkal történik: *ǎn, ǎnt, ǎnta, ǎntum*. Van nyoma a hantiban egy *n-*kezdetű tagadó elemnek is, például a *nem-χōjat* 'senki' szóban. Újabban pedig az oroszból átvett *ne, net, ni* elemek is megjelenhetnek a hanti szövegekben.

A hanti nyelv fontos jellemzője az igeneves szerkezetek gyakori előfordulása. Ezek közül a befejezett melléknévi igenevek gyakran olyan szerepet töltenek be, mint a magyarban a *hazaérkeztekor, jártában-keltében* félék: jelentésük megfelel időhatározó mellékmondatokénak (*amikor hazaért...; miközben járt-kelt...*). A folyamatos melléknévi igenevek különösen a szóalkotásból veszik ki részüket. A 'halász'-t úgy fejezik ki (szó szerint): 'halat ölő férfi', a 'tanár' szó szerint 'gyerekeket tanító férfi/nő', a 'takarékkönyv' szó szerint 'pénzt őrző könyv', a 'könyvtár' pedig az 'olvasó ház' szerkezettel fejeződik ki. A hanti újságnyelvben néha egészen hosszú szerkezeteket is találhatunk, például a munkaügyi központ hantiul szó szerint 'embereknek munkát adó hely'. A hantiban az igenév nem veszi át az egész szerkezet szerepét, mint a magyarban (vö. magyar *ebédlő*, nem pedig *ebédlő terem*), vagyis a szószerkezet ott nem rövidül.

E szerkezetek egyik fontos tulajdonsága, hogy rugalmasan lehet képezni őket. A másik pedig az, hogy nem is feltétlenül rögzülnek! Egy-egy fogalmat több hasonló szerkezet segítségével is megneveznek egyazon az újság cikkeiben is: az 'iskola' szó szerint 'gyerektanító ház' vagy 'gyerektanító hely'; az 'újságíró' pedig a 'cikkíró személy' vagy 'cikket írva dolgozó személy' elemekből épül fel. Természetesen ezeknek a fogalmaknak az oroszból átvett nevét is ismerik a hantik, de a hagyományos megnevezési mintákat sokan próbálják életben tartani.

Szurguti hanti mini-nyelvlecke

Ennek a fejezetnek az a célja, hogy egy kis segítséget adjon az olvasónak, hogyan elegyedjen szóba egy szurguti hantival, ha összefutna vele Budapest utcáin. Erre a találkozásra sajnos kicsi az esély, a keleti változathoz tartozó szurguti hantinak ugyanis nagyon kevés beszélője van, körülbelül 3000. Vannak ugyanakkor közülük jó néhányan, akik jó barátságot ápolnak magyarokkal, és szívesen töltenek hosszabb-rövidebb időt Magyarországon,²⁹ ezért mégsem teljesen elképzelhetetlen, hogy egyszer szembe találjuk magunkat egy nyelvrokonunkkal, aki a hantinak ezt a változatát beszéli. Hogyan kezdjük tehát beszélgetésbe egy szurguti hantival?

A társalgást érdemes egy lendületes köszönéssel kezdeni. Ez a következőképpen fest:

Pə́t'a wǎ́la!
[pétyá válá]³⁰

A rövidke betűsorban alig van olyan elem, amely ismerős lenne a magyar ábécéből, valójában azonban csak két olyan hang van ebben a köszönésben, amelynek a kiejtése nehézséget jelenthet a magyar anyanyelvű beszélőnek, a *w* és a *l* (l. alább). Az első szó körülbelüli kiejtése: [pityá/pétyá], benne a fejjel lefelé fordított *e* a már korábban is emlegetett redukált magánhangzó, a *svá*, melynek ejtését a hangkörnyezet is erősen befolyásolja: a jelen esetben ez a beszélőtől is függően nagyon rövid *i*-nek vagy *é*-nek hangzik. A szó második magánhangzója rövid *á*-ként ejthető – ilyen hang ugyan nincs a magyar köznyelvben, de azért sokszor hallható idegen eredetű, *a*-t tartalmazó szavak kiejtése során, pl. a *taxi* első magánhangzóját ejtik időnként kicsit *á*-san.

A második szó egy kicsit több problémát okozhat a magyar anyanyelvűeknek. Az egyik nehezebben ejthető hang benne az *l*, amellyel már az északi hanti fejezetben meg lehetett ismerkedni;

---

²⁹ Érdemes például megnézni az [Aliszka](#) című filmet, melynek főszereplője a forgatás idején húsz esztendőes Oleszja Szopocsina, aki egyetemistaként egy évet Magyarországon töltött. Ugyanő a jelen kötetbe is írt (l. a 17. fejezetet).

³⁰ Ezen fejezet példamondataihoz adunk egy nagyon leegyszerűsített magyar fonetikus átírást is.

kiejtéséről, képzéséről [itt](#) is található egy igen részletes videó. Bár hangzásra eléggé egzotikusnak tűnik, ha sikerül elsajátítani, akkor ez a tudás nemcsak az egyes északi és keleti hanti nyelvváltozatok tanulása során kamatoztatható: ugyanez a hang megvan a velsziben (ezt jelöli írásban az *ll*), a navahóban, a csukcsban, de még a Tolkien által kitalált tündenyelvekben, a sindában és a quenyában is [megtalálható](#). A másik problémásabb hang a szókezdő *w*: ez egy *v*-szerű, de két ajakkal képzett hang, amely azonban akár az angol alapján is ismerős lehet már. A köszönés második eleme tehát valahogy így hangzana többé-kevésbé magyarosan leírva: [válá], csak mindkét magánhangzó ejtése rövid.

Maga a szó egyébként a *wäl-* 'él, van' létige felszólító módú alakja. A *tő* a magyar *vol-* létige kognátuma (etimológiai megfelelője). Az ige a köszönésben felszólító módban van, az egész egységet így lehetne fordítani: 'légy üdvözölve'. Ha nem csak egy hantival találkozunk, akkor az igealak megváltozik, hiszen az ige felszólító módban is egyeztetik az alannyal, bár itt csak számban, mert a mai szurgutiban csak második személyű felszólító módú alakok vannak. Mivel (az északi manysihoz és az északi hantihoz hasonlóan) a szurguti hantiban is van kettes szám, két hantival történő találkozás esetén a köszönés formája: *pə́ta wälittən* ('legyetek üdvözölve' [ti ketten]), ennél több ismerős esetén *pə́ta wälitəy* (legyetek üdvözölve [ti többen]). Ez utóbbi végén szerepel egy újabb ismeretlen hang, a *γ*: ezzel a manysi fejezetben már találkozhattunk, a képzés helyét tekintve olyan, mint a magyar *g*, ugyanúgy zöngés is, de a magyar *g*-vel szemben nem zárhang, hanem réshang, a kiejtését l. [itt](#)). Az ige azonban el is hagyható a köszönésből, azaz ha meg akarjuk spórolni az egyeztetést, egyszerűen egy *Pityá!* / *Pétyá!* felkiáltással is el lehet kezdeni a társalgást.

Az üdvözlés után megtudakolhatjuk beszédpartnerünk nevét:

Nüŋ năma qǎlnə?

[nung nemá kolne]

A kérdés szó szerinti fordítása: 'te neved hogyan' – és bár első ránézésre ez igencsak furcsának tűnhet, ha elemről elemre haladunk benne, ebben is lehet ismerős elemeket találni. Az első szó, a személyes névmás azonban pont nem ilyen: a hanti és a manysi abból a szempontból különutas a finnugor nyelvek között, hogy bennük

második személyben nem *t* kezdetű névmás bukkan fel (v.ö. számi *ton*, mordvin *ton*, mari *təń*, udmurt *ton*, komi *te*, magyar *te*).³¹

A *näma* szóalak, pontosabban annak *näm* töve azonban talán már felismerhető, ez ugyanannak az uráli eredetű 'név' szónak a leszármazottja, mint a magyar *név*. (A szótőben szereplő *ä*-t úgy ejtik, mint a magyarban az *e*-t). A szó végén az *-a* a birtokos számát és személyét fejezi ki, azaz a hanti ugyanúgy birtokos személyragokat használ, mint a magyar, csak nem 2*3, hanem 3*3 alakból áll a ragozási sor, itt is van ugyanis kettes szám (például: *amp-əm* 'az én egy kutyám', *amp-γəl-am* 'az én két kutyám', *amp-l-am* 'az én több kutyám', illetve *amp-imen* 'a mi kettőnk egy kutyája', *amp- γəl-əmən* 'a mi kettőnk két kutyája' stb.).

Az utolsó szó a kérdésben a 'hogyan' jelentésű kérdőszó. A szó eleji *q* a *k* hangnak egy olyan változatát jelöli, amely hátrébb képzett (ilyen hátrébb képzett *k*-ből lett a magyar *h*), a *qō*- névmástő számos más kérdő névmásban is megtalálható a hantiban (*qōjavi?* 'ki?', *qōl?* / *qōlnam?* 'hová', *qōtti?* 'hol') – és ez a névmástő a magyar *ho*- tövű névmások etimológiai megfelelője (*hol*, *hová*, *honnán*, *hogy*). A fenti kérdés szórendjének különlegessége, hogy a kérdőszó nem kerül a kérdő mondat elejére, hanem ott marad, ahol az a szó szerepelne a mondatban, amelyre rákérdezzünk: ez a megoldás azokra a nyelvekre jellemző, amelyekben az ige mondatvégi helyzetű, azaz a mondatok szórendje jellemzően alany – tárgy – állítmány. A szórend mellett szintén furcsának tűnhet egy ilyen kérdésben épp a *hogyan* kérdőszó felbukkanása, de talán enyhíti az idegenségét, ha arra gondolunk, hogy bizonyos közlésigék mellett a magyarban sem ismeretlen ez a megoldás (*Hogy mondtad? Így / úgy mondtá, hogy...*). Azaz talán úgy lenne a kérdés értelmezhető, 'hogyan (*van / mondod*) a neved?'

Ha tőlünk kérdezik ugyanezt, a kérdésre így adhatunk választ (a pontok helyére behelyettesítve a saját nevünket):

Ma nämam .....

[Má nemám ....]

---

³¹ Emellett még a finn *sinä*, ill. az észti *sina* is ide tartozik, csak ezekben a nyelvekben lejátszódott egy *t > s* változás azokban az esetekben, amikor a *t* hangot *i* követte.

A *ma* – nem túl meglepő módon – az egyes szám első személyű személyes névmás. Ebben az esetben a magyar és a manysi különbözik abban a többi finnugor nyelvtől, hogy kicsit jobban megváltozott az eredeti *m*- kezdetű, egyes szám első személyű névmás hangalakja (finn *minä*, észt *mina*, számi *mon*, mordvin *mon*, mari *mə́n*, udmurt *mon*, komi *me*, hanti *mä*, manysi *äm*, magyar *én*.) A *näm* ’név’ jelentésű szó végén az *-am* az egyes szám első személyű birtokos személyrag, épp mint a magyarban: mint arról az alaktani (6.) fejezetben bővebben is szó esett, a birtokos személyragok a személyes névmásokból jöttek létre.

Megkérdezhetjük beszélgetőtársunktól azt is, hogy hány éves:

Nüŋ mükkim åłə jəŋən?

[nung mukkim olge jigen]

A kérdés első szavával, a ’te’ jelentésű személyes névmással már találkoztunk. A kérdő névmás azonban még ismeretlen: itt a másik, *m* kezdetű névmási tövel találkozhatunk; ugyanennek az uráli eredeti, *m* kezdetű névmásnak a leszármazottja a magyar *mi*? összes ragozott alakjával. Ez is több más kérdőszóban előfordul a szurguti hantiban, például: *müw / müwəli* ’mi?’, *müwat* ’miért?’, *müw sir* ’milyen?’ (az *s* sz-nek ejtendő). Az *å* hang ejtése a magyar *a* és *o* között van, az *ål* szó jelentése pedig ’év’ – egyes feltételezések szerint ugyanez a finnugor alapnyelvre visszavezethető szó rejtőzhet a magyar *tavaly* szó végén (*aly*). A *jə*- igetőnek is van a magyarban etimológiai megfelelője, a *jö(v)*- igető (*jön*, *jő*, *jövök*, ill. ebből képzett szó a *jövő* is). A hantiban ennek a szónak megjelentek újabb jelentései (a ’jön’ mellett a ’vállik’ és a ’kezd’), ezt tükrözi a fenti mondat is, az ’év’ végén szereplő toldalék pedig az ehhez az igéhez tartozó, úgynevezett transzlatívuszi vonzat (mint a magyar *-vá/-vé*). A szurguti hantiban egyébként viszonylag sok esetrag van, ha nem is olyan sok, mint a magyarban: kilencet tartanak számon, és ezek között nincs is ott a tárgy *t* ragja, amely csak a személyes névmásokon jelenik meg, a főneveken nem – utóbbiak alanyként és tárgyként is ragtalanok.

Visszatérve az eredeti kérdésre, annak szó szerinti fordítása tehát: ’Hány évvé váltál?’ Még egy érdekességet tükröz a kérdés végén álló igealak: a hanti nyelvváltozatok közül a szurguti nyelvjárás specialitása, hogy benne a múlt idő jelöletlen, a jelen idő pedig jelölt

(ez utóbbianak a jele: *-l*). Ez a fajta szembenállás igazi kuriózum, a világ nyelveire általában ennek a fordítottja a jellemző.

Hogy válaszolni tudjunk a kérdésre, természetesen ki kell cserélni a névmást (*nüη*-ről *ma*-ra, de az alanyi névmás, ha nem hangsúlyos, el is hagyható), és meg kell változtatni az ige ragozását is. Ezzel az igével olyan értelemben szerencsénk van, hogy egy tárgyatlan ige, azaz mindössze 3*3 személyragot (egyes, kettes, többes szám első, második, harmadik személy) kellene megtanulni a használatához; az egyes szám első személyű alakja: *jəγəm*. A tárgyas igéknek azonban alanyi és tárgyas ragozása is lehet. Utóbbi esetben az igealak nemcsak az alannal egyezik számban és személyben, hanem ezen túl utal a tárgy számára is (szintén három lehetőség van), a 9 alanyi ragozású alak mellett tehát elviekben még 27 tárgyas ragozásút is be kellene biflázni – azért csak elviekben, mert bizonyos alakok (például a kettes számú, egy tárgyra utaló második és harmadik személyű alakok) egybeesnek. Jelen esetben azonban a tárgyas ragozás nem játszik szerepet, viszont a válaszadáshoz meg kell ismerkedni a számokkal. Egytől tízig ezek a következők: 1. *əj*, 2. *kit* ('két') / *katγən* ('kettő'), 3. *qoləm*, 4. *ńələ*, 5. *wät*, 6. *qut*, 7. *lapət*, 8. *ńyləγ*,³² 9. *irjəη*, 10. *jəη*. Ezek a számok egytől nyolcig közös eredetűek a megfelelő magyar számnevekkel, és ugyancsak közös eredetű a *qos* '20', valamint a *sət* '100'. A tízes-húszas éveikben lévők úgy tudják összerakni az életkorukat kifejező számot, hogy a '10' / '20' mögé odateszik az *ürəkkə* 'kívül' jelentésű névutót és a megfelelő számot, például *jəη ürəkkə ńyləγ* '18' [szó szerint: 'tíz-kívül-nyolc'], *qos ürəkkə ńələ* '24' [szó szerint: 'húsz-kívül-négy']. A régebb óta fiatalabbaknak egyszerűbb a dolga, mert hetvenig egyszerű összetételekből állnak elő a kerek tízesek, pl. *qoləm jəη* '30' [szó szerint 'három tíz'], *ńələ jəη* '40' [szó szerint 'négy tíz'], majd nyolcvantól felfelé már a száz jelentésű *sət* az utótag: *ńylsət* '80', *irsət* '90'. Akik épp nem jubilálnak, azok ugyanúgy egyszerű összetételként rakhatják össze saját korukat, például *ńələ jəη wät* '45', *ńylsət ńiləγ* '88'. Egy lehetséges válasz tehát a kérdésre az, hogy:

---

³² Az *y* azt a hangot jelöli, amely olyan, mint az *i*, csak hátulképzett – másként megközelítve: olyan, mint az *u*, csak képzésekor nem kerekít az ajak, hanem széthúzódik.

(Ma) *lapət jəŋ (ǎŋə jəŋəm).*
[má lápet jeng olge jigem]

– a kerek zárójelbe helyezett részek, azaz a személyes névmás, illetve az 'évvé váltam' a válaszból már el is hagyható. (Ezúton kívánjuk minden kedves olvasónknak, hogy ezt, illetve a további számokat is egészségben és boldogságban mondhassák el magukról!)

Hogy fenntartsuk a társalgást, de továbbra is elkerüljük a tárgyas ragozású alakokat, megkérdezhetjük beszédpartnerünktől, hogy mi a munkája, és hol él.

(Nüŋ) *müw tǎyinə wǎllən?*
[nung muv togine vallen]

(Nüŋ) *müw tǎyinə rǎpitlən?*
[nung muv togine ropitlen]

A *müw* kérdőszó már ismerős ('mi?'), a következő elem mindkét kérdésben a *tǎyi-nə* ('hely-en' – ennek a szónak a végén is egy közös eredetű toldalék figyelhető meg). A *wǎl-* létigével ('él, van') is találkoztunk már a köszönésben. A *rǎpit-* igető pedig azoknak lehet ismerős, akik (még vagy már) tanultak oroszul, ez ugyanis az orosz *rabotaty* 'dolgozni' ige átvétele. Hogy viszonylag régen került át a hanti nyelvbe, azt az is mutatja, hogy ekkor még a szóban lévő zöngés zárhangot, a *b*-t *p*-re cserélték, mert az előbbi nem része a hanti hangrendszernek – manapság már ilyen hanghelyettesítés nélkül kerülnek át a jövevénytiszavak az oroszból. Az igető és az egyes szám második személyű *-ən* személyrag közötti *l* pedig a jelen idő már emlegetett jele.

Az első kérdésre adható válasz már nagyrészt összeáll magától is a fentiek alapján (pl. *Budapestnə / Szegednə wǎlləm.*), de ha feltételezzük, hogy a beszélgetőtársunk nem ismeri az adott földrajzi nevet, akkor segíthetünk azzal, hogy megnevezzük a településfaját (*puŋəl* 'falú' / *wǎč* 'város'; az előbbi a magyar *falú* szó etimológiai megfelelője; a *č* kiejtése: cs), azaz például:

(Ma) Budapest wáčnə / Sárszentlőrinc puǰəlnə wǎlləm.

[ma budapest vocsne vallem]

[ma sárszentlőrinc pugelne vallem]

A másik kérdésre adandó válasz már nem ennyire egyszerű (illetve egyszerűnek egyszerű, csak terjedelmi okokból még egy kisebb listát sem tudunk adni a lehetőségekről), így csak mintaként adunk meg két válaszlehetőséget:

(Ma) őnəltətə ikiǰə / imiǰə rǎpitləm.

[ma oneltete ikige/imige ropitlem]

(Ma) lekarǰə rǎpitləm.

[ma lekarge ropitlem]

Az első válasz ezek közül a 'tanár / tanárnő vagyok', ha szó szerint fordítjuk a kifejezéseket, 'tanító férfi' (*iki* 'férfi'), illetve 'tanító nő' (*imi* 'nő'). A *-ǰə* a szavak végén ugyanaz az esetrag, amivel feljebb már a *jə*-ige környezetében találkozunk, itt magyarra leginkább a *-ként* toldalékkal lehetne fordítani; ugyanez az elem van a *lekar* ('orvos') szó végén is, azaz a mondatok fordítása pontosabban: 'Tanárként / tanárnőként / orvosként dolgozom.'

Ha ezeket a kérdéseket történetesen egy olyan hantinak tesszük fel, aki hagyományos életmódot folytat, és erdei szállásterületen él, a következő választ kaphatjuk:

(Ma) wǒntnə wǎlləm, wǎǰəǰ-ǰul kəncčə ǰo wǒsəm.

[ma vontne vallem, vojek kul kencse ko voszem]

Ennek a mondatnak a megértésében is sokat segít a magyar. A *wǒnt* 'erdő' jelentésű szó a magyar *vad* etimológiai megfelelője, itt erre került rá a már jól ismert *-nə* helyhatározórag. A *wǎǰəǰ-ǰul* összefoglaló összetétel, első elemének jelentése '(vad)állat', a második jelentése az, hogy 'hal' (ez utóbbinál szintén egyértelmű a magyar és a hanti szó rokon volta). A *kəncč* 'keres' ige pedig folyamatos melléknévi alakban szerepel itt, azaz az egész kifejezés szó szerinti jelentése 'vadállatot-halat kereső ember', magyarán halász-vadász – a hagyományos életmódot folytató hantik a megélhetésükhöz élelmet keresnek, mi magyarok pedig jobbra már csak pénzt. A *wǒsəm* a létigének a

segédige-jellegű alakja, ezt használják olyan esetekben, amikor az állítmány maga egy főnév (mint itt a *halász-vadász*), de sok esetben el is maradhat.

S végezetül a búcsúzkodásnál is előnyt jelent számunkra magyar anyanyelvünk, ha meg akarjuk tanulni az erre használatos hanti kifejezést. A hanti elköszönés így hangzik: *jəm uləm* [jim ulem], szó szerinti fordításban: 'jó álmot'! Az *uləm* a magyar *álm*, a *jəm* pedig a *jó* etimológiai megfelelője, a főnévvel kifejezett tárgy azonban a hantiban ragtalan. Ezzel a szép köszönéssel egyben az obi-ugor nyelvektől, illetve a nyelvészeti témáktól is elköszönünk. Kötetünk következő fejezetében először megismerkedhetünk a hantiknak és manysiknak otthont adó Északnyugat-Szibériával, majd pedig azzal, milyen körülmények között élnek itt, és milyen problémákkal küzdenek a 21. század elején.

Továbbvezető irodalom

Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor: [Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere](#). Folia Uralica Debreceniensia 26: 29–44, 2019. • Csepregi Márta: Szurguti osztják chrestomathia. JATE Finnugor Tanszék, 1998. • Csepregi Márta (szerk.): Finnugor kalauz. Panoráma, 2001. • Csepregi Márta: Egy obi-ugor igekötőpár – kognitív szempontból. In: Fancsaly Éva (szerk.), Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére. Studia Linguistica. Dialóg Campus Kiadó. 146–156. 2009.

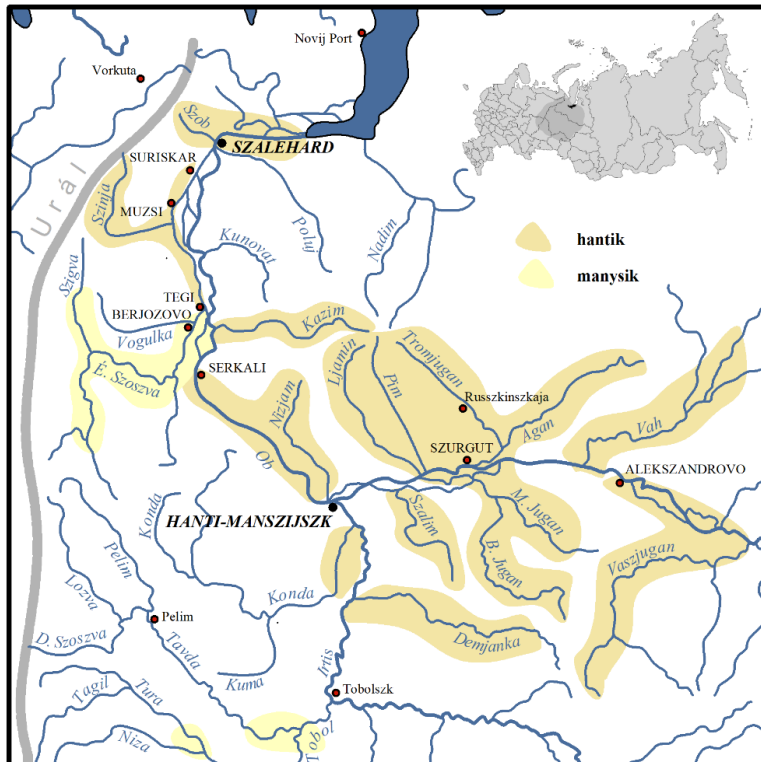
Élet Szibéria nyugati végein

Óslakosok olajba zárva
Fotó: Gugán Katalin, Kogalim, 2017.

11. A hantik és manszik lakta Szibéria

Legközelebbi nyelvrokonaink Magyarországtól igen távol, Szibériában élnek. A köznyelvi értelemben vett Szibéria Oroszországnak az Urál hegységtől keletre található, Csendes-óceánig húzódó területe. Ez a hatalmas földterület azonban több tájegységre tagolódik, melyek közül az Urál hegység és a Jenyiszej folyó között elterülő ún. Nyugat-szibériai-alföld nyugati (még hegyvidékes) határán, valamint északnyugati és középső részén, vagyis az Ob folyó hatalmas vízgyűjtő területén találkozhatunk hantik és manszik lakta településekkel.

7. ábra (ism.): A hantik és manszik lakta területek.
A térképet készítette: Németh Szilvia

Ez a térség a Nyugat-szibériai tajga-ökorégió nagyjából 1 millió km²-nyi részét jelenti, és összességében majdnem akkora, mint Németország és Franciaország együttes területe. A vidék még akkor is hatalmas, ha figyelembe vesszük, hogy a települések döntő többsége a tájat keresztül-kasul átszelő, „lúdbél módjára” kanyargó folyók mentén található. A folyók központi szerepének nyelvre gyakorolt hatása is van: több olyan hanti és manysi nyelvjárást is találni, melyeket csupán egy-egy folyó mellékén beszélnek. Mivel e vidék meglehetősen eltér attól, amit a környezetünkben megfigyelhetünk, érdemes röviden áttekinteni, hogy milyenek az éghajlati és természeti körülmények, hiszen ezáltal jobban megismerhetjük legközelebbi nyelvrokonaink kultúráját.

Lúdbél módjára kanyargó folyó a
helikopter ablakából
Fotó: Gugán Katalin, Malij Jar,
2000.

Az erdő mélyén
Fotó: Németh Szilvia, Szoszva,
2014.

A régióra a kontinentális éghajlat legszélsőségesebb fajtája, a szubarktikus vagy más néven a tajga éghajlat jellemző. A telek hosszúak, hidegek és szárazak, a nyarak rövidek, hűvösek és csapadékosak. A terület regionális központjában, a hantik és manysik lakta terület középső részén fekvő Hanti-Manszijszkban például mindössze öt olyan hónap van az évben, amikor a napi átlaghőmérséklet 0°C fölé emelkedik. A nyári hónapokban (júniustól augusztusig) az átlaghőmérséklet 14–18°C, azonban a nappali hőmérséklet 23°C körüli, sőt a 30°C is előfordul. Télen a –20°C körüli hőmérséklet az általános, de gyakran ennél is hidegebb van, nem ritkaság a –40°C sem. A nyarak rövid volta miatt csupán a felső talajréteg képes átmelegedni, a mélyebb

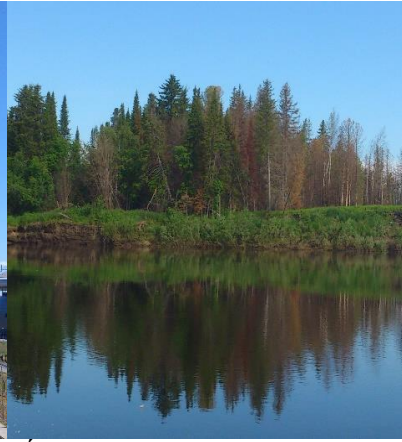
rétegek örökké a jég fogságában maradnak – ez az ún. permafroszt állapot. Mivel a fagyott talajréteg vízzáró réteget alkot, ezért a nyári eső és a télen hó formájában lehullott csapadék nem tud elszivárogni, így nyáron a nyugat-szibériai tajgaövezet 40%-át hatalmas ún. tőzeglápok alkotják. Ezekre a mocsaras vidékekre jellemző, hogy a vékony termőréteg alatt átlagosan 2,3 méter vastag tőzegréteg húzódik, amely egy szivacszerű, rostos anyag (a növények bomlásának egyik állomása), ha rálépünk, ruganyos érzetet kelt, és kiszáradva igen gyúlékony. Amennyiben ez a tőzegréteg begyullad, szinte elolthatatlan, földfelszín alatti, hatalmas kiterjedésű tüzet képes okozni, amely sci-fi filmekbe illő, gyökerüknél kiégett, a föld feletti részükön azonban pusztán elszáradtnak tűnő fákból álló kísérteterdőket hoz létre. A permafroszt másik következménye, hogy igen sok jó állapotban megmaradt fosszília kerül a felszínre évről évre, emiatt például a mamut mint mitikus alak része a manysi és hanti folklórnak. A terület egyébként igen érzékeny a globális felmelegedésre, az utóbbi évtizedekben csökken a permafroszt állapotában lévő talajmennyiség, ami nemcsak egyre több gyapjas mamut és egyéb ősmaradványok felbukkanásával jár, de a teljes mocsári élettér megváltozásával, és még az eddig megkötött, nagy mennyiségű metán felszabadulásával is fenyeget. A szibériai metánrobbanások után hátramaradt hatalmas, helyenként 50 méter mélységű kráterek híre 2020-ban a [magyar sajtóba](#) is eljutott.

Hanti-Manszijszk ikonikus szoborcsoportja

Fotó: Németh Szilvia, Hanti-Manszijszk, 2014.

Élő és halott erdő a Szigva folyó mentén

Fotó: Németh Szilvia, Szigva folyó, 2014.

A mocsarak mellett a nyugat-szibériai tajgaövezet területének 60%-át (elsősorban a folyók menti sávokat) túlevelűek alkotta erdőség borítja. A sík terep és a hűvös időjárás miatt a biodiverzitás alacsony. Az erdőket az északi részekben a szibériai luc, a szibériai jegenyefenyő és a cirbolyafenyő dominálja, a délebbi vidékeken hangsúlyosabb az erdei- és vörösfenyő. Bár a fák többsége örökzöld, a vörösfenyő és számos lombhullató cserje mégis élénk színekbe öltözteti a tájat ősszel. Mind a mocsárvidékre, mind az erdős területekre jellemzőek a bogycsücsöket termő cserjék (pl. a különféle áfonyák, mocsári hamvasszeder, berkenye, feketeteribizli), ezért nem meglepő, hogy az obi-ugor nyelvekben külön ige van a bogycsücsedésre. A terület növényvilágának hangsúlyos elemei még a különböző moha- és zuzmófajták, melyeket az állatok táplálékként, az emberek pedig számos egyéb célra használnak, például a boronaházak építőelemei közé mohát tömködnek (ezzel szigetelést alakítva ki). Hajdan még a személyi higiéniaiban is szerepük volt: a nők a menstruációs időszak alatt szárított zuzmót tettek az alsóneműjükbe. A honos gombák sem csupán étkezési célokra használhatóak: a taplógomba füstje például elriasztja a vízfelületek miatt gazdagon tenyésző szúnyogokat. A szúnyogriasztás nem csupán kényelmi funkció, a helyi rénszarvastartók gyakran taplófüstös tüzeket raknak, hogy a szarvasok meg tudjanak

pihenni a füstben, és ne fussák halálra magukat a vérszívók elől menekülve.

Nyári éjszaka egy Kogalim környéki szállásterületen: gyülekeznek a rének a füstölő körül
Fotó: Gugán Katalin, 2017.

Kis nagyítás, és látszik a szúnyogfelhő!
Fotó: Gugán Katalin, Kogalim, 2017.

A terület állatvilágát nézve megállapítható, hogy ugyan nem találni olyan fajokat, melyek a világon csak Szibériában élnek, számunkra mégis egzotikusnak tűnhet a vidékre jellemző állatok némelyike. A körülbelül 80 emlősfaj részére a téli hibernáció jellemző, mások egész évben aktívak. Az erdőkben sok kisragadozó (menyét, nyest, nyuszt, nyérc, hermelin, több róka fajta, vidra, hiúz) és rágcsáló (egér, patkány, hód, nyúl és mókusféle) él. Nagyobb testű ragadozók (rozsomák, farkas, barna medve) és patások (jávor- és rénszarvas, vaddisznó) is találhatóak a régióban. Számos madárfajnak is otthont adnak az északi erdőségek, de csak kevesen töltik az egész évet a területen (ilyenek pl. a bagolyfélék, a harkály, illetve az obi-ugor ornamentika ikonikus alakja, a siketfajd). A szárnyasok többsége költöző, például a vadkacsa, a récék, a búvármadár, a hattyú (amelynek lenyúzott tollas bőrét meleg prémként hasznosítják a területen élők), de ezen az éghajlaton a szarka és a varjú is csak a melegebb időszakokban fészkel. A varjú érkezése a hantiknál és a manysiknál a tavasz kezdetét jelenti, és az év egyik legnagyobb ünnepe kapcsolódik hozzá. A folyók nagy mennyisége és az obi-ugor népek életében nagy szerepet betöltő halászat miatt ki kell térni a vizek élővilágára is. Számos halfaj él az északi vizekben, például csuka, keszeg, kecsége, ponty, valamint a tokhalak, lazacok és heringek különböző fajtái. A szibériai turizmus egyik jelentős ága a sporthorgászat, amelyet a nyári hónapokban

éjszaka is nappali fényben lehet üzni, ugyanis a terület északi régióiban egyáltalán nem megy le a nap, de a déli területeken is csupán egy-két órára. A téli időszakban azonban hónapokra sötétbe burkolózik a táj.

Medve és rénszarvas a Russzkinszkaja melletti múzeumban
Fotó: Gugán Katalin, 2017.

Csíkos evet és zuzmó élőben
Fotó: Gugán Katalin, Malij Jar, 2000.

Az obi-ugorok lakta területek Oroszország több különböző közigazgatási régiójába esnek, és így nyelvrokonaink még a kis lélekszámukhoz képest is alacsonyabb arányban képviseltetik magukat a régiós statisztikákban. A 2010-es népszámlálás szerint a magukat hantinak vagy manysinak vallók kevesebb mint fele él a róluk elnevezett Hanti-Manysi Autonóm Körzetben. Az autonóm körzetet (melynek 2003-tól rövidebb neve is van, Jugra) 1930. 12. 10-én alapították (kezdetben Osztyják-Vogul, 1940-től Hanti-Manysi) Nemzetiségi Területként, autonómiát azonban csak 1977-től kapott. A hatóságok már a terület határainak kijelölésekor sem voltak tekintettel az etnikai határokra, így a több mint 0,5 millió km² területen élő 1,5 millió emberből mindössze 1,3% (17 128 fő) hanti és 0,8% (10 977 fő) manysi. Ennél is alacsonyabb arányban élnek Jugra déli szomszédjában, a Tyumenyi Területen: a hantik 0,86%, a manysik pedig 0,34%-át teszik ki a régió lakosságának, holott számszerűen mindkét népcsoport több tagot számlál itt, mint északi szomszédjában (a hantik 29 277-en, míg a manysik 11 614-en voltak 2010-ben). Ezen felül hantik élnek a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben (más néven Jamalia), a Tomszki Területen, illetve a Komi Köztársaságban, manysik pedig kis számban a Komi Köztársaságban, illetve a

Szverdlovszki Területen is laknak. Ez a széttagoltság jelentősen hátráltatja nyelvrokonaink érdekérvényesítő képességét.

Hanti-Manszijszk főtere. A város számos épületén stílualelemként megjelennek a hanti és manysi népi motívumok, sáterszerű formák
Fotó: Németh Szilvia, Hanti-Manszijszk, 2014.

Valamennyi felsorolt régióra jellemző, hogy igen alacsony a népsűrűség: a legritkábban lakott terület Jamalia, ahol 0,71 fő él egy négyzetkilométeren. Jugrában 2,9 fő/km², a legsűrűbben lakott Tyumenyi Területen pedig 24 fő/km² lakossal számolhatunk (Magyarországon ez az érték 105 fő/km²). A lakosok etnikai összetétele nagyon sokszínű, Szibéria ugyanis erősen multikulturális terület. Bár minden fönt felsorolt közigazgatási egységben az oroszok vannak többségben (Jugra lakosainak pl. 68%-át teszik ki), az őslakos hantiknál és manysiknál még a tatárok, az ukránok, a baskírok, az azeriek és a fehéroroszok is többen vannak. Az etnikai sokszínűség részben történelmi okokkal magyarázható, például a területen eleve több őslakos nép is élt, de az oroszországi németek és az ország különböző régióiból származó kulákok egy részét is ide deportálták. Emellett a területen jelentős mennyiségű kőolaj és földgáz található, a kitermelés miatt pedig sokan dolgoznak néhány hónapot a régióban, majd az év többi részét a délebbi lakóhelyükön töltik. A soknemzetiségűség miatt igen gyakoriak a hantik és manysik körében a vegyesházasságok.

Elnéptelenedő falu. Jászsunt csupán a nyári hónapokban telik meg élettel, amikor megérkeznek a Māñ ūskwe 'Kis városka' nevű manysi nemzetiségi tábor résztvevői
Fotó: Németh Szilvia, Jászsunt, 2014.

Manysi asszonyok. Domna Hozumova Sekurjából és Szvetlana Gyinyiszlamova manysi költöző Szoszvából. Egyikőjük házastársa komi, másikuké baskir nemzetiségű
Fotó: Anasztaszija Szajpaseva, Sekurja, 2014.

Szibériára általában is jellemző, hogy a lakosság erősen urbanizált, Jugra lakosainak például 92%-a él városokban. Az autonóm körzet legnagyobb települése Szurgut (kb. 374 ezer lakossal), míg az adminisztratív központ, Hanti-Manszijszk körülbelül 80 ezer lakost számlál, vagyis alig népesebb, mint Szombathely. Nem csupán a Szibériába újonnan érkezők, hanem a vidéki lakosság is egyre inkább a városokba húzódik, így 2010-re már a manysik több mint fele, a hantiknak pedig több mint harmada urbánus környezetben élt.

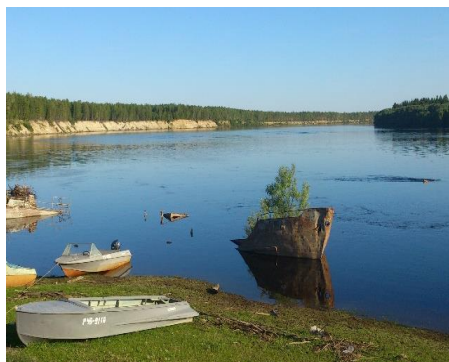
Az urbanizáció az 1950-es években indult meg, ekkoriban ugyanis az orosz adminisztráció a területre jellemző néhány házas falvakat, az ún. jurtafalvakat megszüntette, és a lakókat nagyobb, jellemzően újonnan alapított kisebb-nagyobb településekre költöztette (a folyamatról bővebben l. a következő fejezetet). 1955 és 1975 között Szibériában 800 új város és számos falu jött létre. A költözés nem volt minden esetben örömteli, ahogy például Szoszva falu története mutatja. A falu területét az orosz szemmel kiváló földrajzi adottságai ellenére a környéken élő manysik sosem lakták, mivel a halászó közösség számára távolról sem volt ideális lakóhely a folyóban található örvény miatt. A manysik hite szerint az örvényben egy gonosz szellem (*kuł't*) lakott, ezért még a szárazföldön is elkerülték a környéket. Az 50-es években azonban az orosz adminisztráció regionális központként Kultbáza (= az orosz kulturális központ rövidítéséből) néven

megalapította Szoszvát: a településen kórház, rókatenyésztéssel foglalkozó kolhoz, valamint bentlakásos iskola is volt. A környéken élő oroszul nem beszélő manyisi szülők rettegve engedték el a gyerekeket az internátusba, hiszen az oroszok elmondása alapján csak annyi volt biztos a számukra, hogy a gonosz szellem (*kult*) falvába (Kultbáza) viszik őket. A környékbeli települések lakóit (nem ritkán a gerendákból épített házaikkal együtt) beköltöztették Szoszvába, így a település ma egy nyelvjárási olvasztótégely.

Szoszva falu egyik központtól távolabb
eső utcája

Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

*A Szoszva folyó Szoszva falu mellett. A
kép jobb oldalán a vízen sötét csikként
fodrozódik az örvény*

Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

A vidéken élő hantik többsége és a manysik fele jelenleg kisebb-nagyobb falvakban él. Ezek között vannak regionális központok kórházzal, iskolával, múzeumokkal, néhol még hostel is található. Ilyen például Szaranpaul, ahol az utcák egy része aszfalttal burkolt, emeletes házak is állnak, a település városias hangulatú, és gyönyörű kilátás nyílik az Urál vonulataira. Ezek a települések közösségi közlekedéssel is elérhetők, nyáron a Szigva folyón menetrendszerű hajójárat üzemel, télen pedig a befagyott folyó a fő közlekedési útvonal.

Kikötő Szaranpaulban. A menetrendszerinti kompjáratok több településen is egyszerűen „kifutnak” a partra, így történik az utascseré.
Fotó: Németh Szilvia, Szaranpaul, 2014.

Éjfél előtt. A szaranpauli bolt zárva volt, hiszen a kép 23:40 perckor készült, de a nap a horizont fölött állt, ahogy azt júliusban megszokták a helyiek.
Fotó: Németh Szilvia, Szaranpaul, 2014.

A kisebb falvak közül néhány még megőrzött valamennyit a hantik és manysik hagyományos településszerkezetéből, épülettípusaiból, temetkezési helyeiből, ezek a falvak azonban rohamos ütemben néptelenednek el, a lakóházak nyaralókká válnak, és akadnak olyanok is, amelyeket csak motorcsónakkal vagy helikopterrel lehet elérni, menetrendszerinti járattal nem. A vidéki lakosság jelentős része már orosz stílusú boronaházakban él, amelyekben különálló konyhát és lakószobákat találni, fűtésre és főzésre pedig vaskályha szolgál. Vidéki skanzenekben azonban még megfigyelhetőek az obi-ugorok hagyományos négyzetes alakú, alap és mennyezet nélküli, alacsony, egyoszttatú, tapasztott kemencével ellátott nyeregretetős boronaházai. Ezek berendezése jellegzetes volt: a lakók az ajtóval szemben kialakított dobogószerű, alulról homokkal és fenyőágakkal szigetelt területen töltötték az időt nappal, ott ettek és aludtak. Az épületen egy-két kisméretű ablaknyílás is volt, melyet télen jéggel, nyáron hólyaggal borítottak, később pedig üvegtáblára cserélték. Dacára az orosz stílusú faházaknak, még a vegyes falvakban is megtalálható időnként az obi-ugor típusú tárolóhelyiség, az ún. lábasház. Ez az épülettípus igen ősi, és az északi régiókban mindenfelé megtalálható, ahol finnugorok laknak. A lábasház egy kis faépítmény, mely cölöpökön áll, hogy télen is hozzáférhető legyen a magas hóban, illetve hogy védelmet nyújtson

az állatok betörése ellen. A hantik és manszik ebben tárolják az évszakban nem szükséges holmikat, fölösleges élelmiszert.

Tradicionális mansyi boronaház a *Nāj-ōtər mā* 'Bálványszellem föld' nevű, Szoszvában található skanzenben

Fotó: Németh Szilvia, Szoszva, 2014.

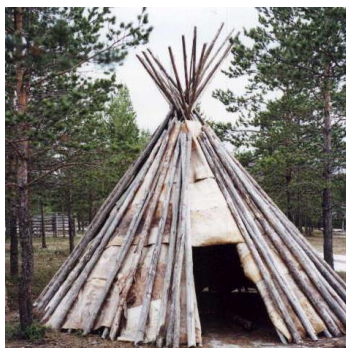
Használatban lévő lábasház a manszik, oroszok és komik lakta Sekurja faluban

Fotó: Németh Szilvia, Sekurja, 2014.

Míg a manszik már szinte kivétel nélkül felhagytak a hagyományos, félig letelepült életformával, és többnyire vegyes falvakban élnek, addig a hantik közt találni olyan családokat, akik még a hagyományos életformát folytatják. Mindkét népcsoportra igaz, hogy hagyományos településeik többnyire kicsik voltak, nagyjából 20 főből álltak, és három-öt vérokonsággal összekötött, együtt gazdálkodó család alkotta őket. A különböző hanti csoportok eltérő életformát követtek és követnek: az északi rénszarvastartók egy részére jellemző, hogy az év egészében mozgásban van a család a rének útvonalát követve.

Lakóhelyük a nyenyec típusú, könnyű szerkezetű, csúcsos sátor. A sátor vázát alkotó 2,5-3 méteres rudakat kör alakban helyezik el, és egymásnak döntik. Régebben a vázat nyáron nyírkéreggel, télen pedig rénszarvasprémekkel borították, ma már sátorponyva vagy műanyag fólia helyettesíti a burkolatot. A nagyjából 5 méter átmérőjű belső teret fenyőágakkal és gyékényszőnyeggel borítják, középen vaskályha áll (korábban a nyílt tűz volt az általános). Más hanti csoportok csupán évente két alkalommal költöznek, van egy téli és egy nyári szállásuk. Nyáron hagyományosan sátorban, télen pedig állandó boronaházakban laktak, de manapság gyakran a nyári szálláson is faház áll.

Hagyományos, nyírkéreggel borított sátor egy skanzenban
Fotó: Gugán Katalin, 2000.

Újabb típusú, használatban lévő, sátorponyvával borított sátor és boronaház hátulról.
Fotó: Gugán Katalin, Malij Jar, 2000.

12. A hantik története és kapcsolatuk a környezetükkel

A tromagani hantik története

A Nyugat-szibériai-alföld közepén, Szibéria három nagy folyója közül az egyik partjainál, az Ob mentén manapság közel 31 000 hanti él. Nyelvük, mint láthattuk, a szomszédságukban élő manysik nyelvéhez áll közel. A legtöbb nyelvi párhuzamot – a manysi mellett – a hanti nem a szomszédos nyelvek, szölkupok, tatárok vagy komik nyelvvel mutatja, hanem a magyar nyelvvel. Ezt a nyelvi rokonságot már az első történelmi források is hírül adják, jóval a terület orosz meghódítása előtt. Így például Sigismund von Herberstein térképén, melyet 1549-ben, jó pár évvel Jermák kozák atamán szibériai hadjárata előtt nyomtattak, a hantik területén az Ob középső folyásától keletre ez áll: „Jugra, ahonnan a magyarok származnak” (*Iuhra inde ungaroru origo*).

A hantik manapság részben olyan nagyvárosokban élnek, mint Szurgut, Nyizsnyevartovszk vagy Hanti-Manszijszk, részben pedig sokan a tajgában, a boreális erdőben szétszóródva, ahol réneket tartanak, halásznak és vadásznak. Történelmük során rengeteg nehézséggel kellett megküzdeniük, ami kultúrájuk, nyelvük és vallásuk pusztaságát is fenyegette. Miután a középkorban a tatárok és a novgorodi oroszok is megpróbálták őket adókötelessé tenni, a 16. század végén az Orosz Birodalom hódítása járt sikerrel, mely adóbehajtókat, kormányzókat, kozákokat és misszionáriusokat küldött hozzájuk. A múlt században még erősebb nyomás alá helyezték a hantikot, hiszen üldözték a vallási vezetőiket, a sámánokat, és az állam megfosztotta a réntartókat attól a joguktól, hogy szabadon rendelkezessenek legfontosabb tulajdonokról, a rénszarvasokról. Gyerekeiket a Szovjetunió beiskoláztatta, őket magukat pedig megpróbálta nagyobb településekbe kényszeríteni, hogy így adják fel hagyományos családi szálláshelyeiket, ahol akár minden évszaknak megfelelően külön házuk is lehetett.

A következő fejezetben azoknak a keleti hantiknak a történetére összpontosítok, akikkel az ünnepelt a legtöbbet dolgozott, és akiknek a tudományos életművét szentelte. Kiváltképpen a tromagani hantikra

koncentrálok, akiknél magam is terepmunkát végzek az 1990-es évek óta, és akiknek földjén először találkoztam Csepregi Mártával.

A keleti hantik történelmi sorsa csak jelentéktelen mértékben tér el a többi hanti csoportétól Szibériában. Van azonban két jelenség, amely mégis kivételessé teszi a Szurguti járást, és azon belül különösen a tromagani hantik szálláshelyeit a tekintetben, hogy itt nem, vagy legalábbis nem úgy érvényesült a szovjet hatalom hatása, mint más szibériai őslakos népeknél. Egyrészt kudarcba fulladt a szovjetizálás ideje alatt a keleti hantik központi településekbe való le- és áttelepítése. Másrészt pedig megőrződött azoknak a réntartó, halászó és vadászó életmódot folytató hanti családoknak az egysége, amelyek megmaradtak az erdei szálláshelyeken. Ez szöges ellentétben áll sok északi hanti közösség jellemzőivel, ahol a nők és gyerekek falvakban élnek, elválasztva a tajgán és tundrán dolgozó rénpásztor férfiaktól.³³ Természetesen a hantik között is nő azoknak a száma, akik feladják félnomád életmódjukat, és városokban vagy falvakban telepednek le, azonban keleten az erdei, hagyományos szálláshelyeken élő népesség száma az elmúlt évszázadokban nem csökkent.

Napfelkelte a szentnek tekintett Numto közelében
Fotó: Stephan Dudeck, 2006.

A tromagani hantik egy további különlegessége a réntartás egyre nagyobb jelentősége, valamint a réncsordák növekedése Oroszország egy olyan területén, amelyet igen intenzíven kizsákmányolnak a

---

³³ Лярская (2009).

kőolajkitermelés miatt, és ahonnan általában csak az ezzel járó tragikus környezeti hatások borús képe jut el a nyilvánosság elé. Ezzel szemben Szibéria más területeiről persze pontosan tudjuk, hogy a rénszarvasok száma drasztikusan csökkent. A rénszarvasok száma Oroszországban az 1960-as évek óta folyamatosan, majdnem a felére csökkent: 2000-ben már csak 1,2 milliót számlált, miközben a Tromaganon stabil maradt.³⁴ Annak ellenére, hogy a kőolajipar tönkreteszi a rénszarvaslegelőket, valamint hogy nehéz gazdasági és politikai helyzetben élnek, a tromagani hantik jelentős része ragaszkodik a tajgai és erdős tundrai szálláshelyekhez, és különböző okokból nagyon sikeresek.

Már sok részletes monográfia látott napvilágot a hanti szálláshelyek kolonizációjának, illetve szovjetizálásának általános történetéről.³⁵ A birodalomba való beolvasztásuk röviden összefoglalva három lépésben történt, melyek időben átfedik egymást.

Az első lépés a terület katonai-politikai beolvasztása volt. A második lépést a vallási-ideológiai integráció jelentette. Ezt a keresztény vallásra való áttéréssel és az eloroszosítással próbálták elérni, valamint a Szovjetunió idején a sámánok és vallási rítusok elleni harccal és a letelepedett, „civilizált” életmódra való áttéréssel. A folyamat harmadik lépése a terület gazdasági feltárása és az országos termeléshez való csatlakoztatása volt. Ez utóbbi a hantik függőségi viszonyba sodorta az orosz kereskedőkkel, és gyakran az eladósodásukkal járt együtt. A Szovjetunió ideje alatt a hantik kollektív, majd állami munkára kötelezték.

Ez az általános leírás majdnem egész Szibériára érvényes, ugyanakkor a szomszédos népek és az egyes területek fejlődésében már sok egyéni vonás figyelhető meg. Még a szomszédos folyók mellett élő hantik, például a tromaganiak és a kazimiak mai helyzete is nagyon eltérő, s ez nem kizárólag a kőolajkitermelés eltérő állapotával függ össze.

---

³⁴A részletes adatok alább egy táblázatban is szerepelnek (14. táblázat), l. még: Dudeck (2009); Jernsletten – Klokov (2002); Klokov (2007).

³⁵A kötetünk második egységéhez tartozó bibliográfiában a következő művek azok, amelyek ezeket a témákat tárgyalják: Balzer (1999); Golovnev (1995); Главацкая (2005); Мартынова (1998); Е. В. Перевалова (2009); Елена Валерьевна Перевалова (2009); Е.В. Перевалова (2017).

A tromagani hantik kolonizációja

Tromjugan, Tromagan, Tromjogan, Tremjugan – bár mindegyik név ugyanarra a folyóra vonatkozik, mindegyikkel találkozhatunk a szakirodalomban, mikor a folyó melletti településekre (Tromaganszkij Szelszovjet, Trom-Agan falu) vagy az ott élő hantikra (tromjuganszkije hanti, tromagani hantik) hivatkoznak. A folyó hivatalos térképészeti elnevezése Trom''ëgan³⁶ (ejtsd Tromjogán); hanti neve pedig *tõrãm-jãγæn*. Ez utóbbit a legfelsőbb isten nevével (*tõrãm-iki*) hozzák kapcsolatba, akinek a szentélye a Tromagan folyó felsõ folyásától északra, a Numto tó (hantiul *tõrãm-lãr*)³⁷ partjainál található.

A szurguti terület folyóelnevezéseiben rendre a hanti *jãγæn* 'folyó' szó jelenik meg. A Tromagantól keletre fekvõ szomszédos Agan folyó elnevezésében (*ãγæn jãγæn* vagy csak *ãγæn*) a folyó istennõjének neve (*ãγæn-imi*) is visszatükrözdik, viszont a Tromagantól délre található Jugan folyó egyszerűen csak *jãγæn* 'folyó', a helyi istenség pedig *jãγæn-iki* (szó szerint Folyó-öreg vagy Jugani öreg). A Tromagantól nyugatra lévõ Pim folyó neve is a folyó istenének nevébõl (*piŋ-iki*) ered, így a hantik *piŋ-jãγæn*-nek nevezik.

A térség legnagyobb folyója, mely az összes eddig megnevezettet összeköti, az Ob, melyet a hantik nem is illetnek a folyó szóval, hanem csak *as*-nak, 'Ob'-nak hívják, istenségét pedig *as-iki*-nek, vagyis Obi öregnek. A hanti világnép szerint a folyók kezdete a torkolatnál, vége pedig a forrásvidéknél (*tõj*) található.

Ásatási leletek bizonyítják, hogy azoknak a népeknek az életmódja és lakhelye, amelyek Szibéria ezen területén éltek, már az orosz kolonizáció elõtt, a középkor végén, vagyis a 14. és 15. században megváltozott. Erre utal a cserép eltûnése és a fémkohászat hanyatlása. A települések szerkezete is kicserélõdik. A nagyobb kollektív

---

³⁶ Ebben a cikkben, ahogy eddig is, a magyar terminológiának megfelelõ Tromagan, tromagani hantik kifejezéseket használom. A tromagani hantik nyelve a keleti hanti, azon belül pedig a szurguti hanti változatok közé tartozik.

³⁷ A *Numto* megnevezés nyenyec eredetû, jelentése 'isteni tó' – az összetétel utótagjában a *to* a magyar *tó* etimológiai megfelelõje (további kognátumai még pl. a déli manysi *tõ* és az északi hanti *tuw*). A nyenyec az uráli nyelvcsalád szamojéd ágához tartoznak, azon belül az északi szamojéd népek közé (l. még a kötet elején szereplõ családfát is). A szurguti hantiban azonban ugyanennek a tónak a megnevezésében egy másik 'tó' jelentésû szó szerepel.

településformák helyére olyan szálláshelyek kerülnek, melyek csak egy vagy nagyon kevés lakóházból állnak. A régészek ezekre már mint a mai gazdasági és települési szerkezetek előzményére tekintenek. A prémesállat-kereskedelem (vagy -adó) egyre növekvő jelentősége és ezzel együtt a vadászat is egy mobilisabb életmódhoz vezetett.

A rénszarvastenyészet és a rénszarvas mint szánhúzó állat átvétele az északabbra élő nyenyecektől elősegítette ezt az új fajta mozgékonyt (esetleg már a 12. században).³⁸ A kiscsordás tajgai réntenyésztés azonban a korábbihoz képest szétszórta a településrendszert tett szükségessé. Az orosz gyarmatosítás ideje alatt a réntenyésztés már központi szerepet játszott a Szurgut városától északra élő hantik gazdaságában. Ennek egyik jele az volt, hogy a Bardakova Voloszty – először így nevezték a Tromagan, Pim és Agan folyó vidékét – lakói különböző hivatalos papírokra rénszarvast rajzoltak aláírás gyanánt,³⁹ és ezt a szokást az 1980-as évekig megtartották.⁴⁰

Nem sokkal a hódítás után, a 16. és a 17. század fordulóján az orosz kozákok a már gyarmatosított területekről származó hantik közreműködésével 600 felnőtt férfi öslakost köteleztek a *jaszak* névre hallgató prémadórra. Ha minden felnőtt férfihoz kb. 3-4 családtagot számolunk, akkor abból indulhatunk ki, hogy ebben az időben kb. 2000 hanti és talán szölkup élt a Szurguti járásban (or. *ujezd*). 1625-ben a Bardakova Voloszty területén (a mai tromagani hantik lakóhelyén) 87 férfit köteleztek a jaszak megfizetésére. Itt tehát valószínűleg kb. 250 öslakos élt.⁴¹

A Bardakova Volosztyból először a Pim folyó vonzáskörzetét iktatták ki, majd a 19. században az Agan folyóéét. Az immáron Trom-Agannak nevezett *voloszty* (kisebb közigazgatási egység) a 19. század végén már csak a tromagani hantikat foglalta magába. A nyugatabbra élő pimi hantik és a keletebbre élő agani hantik nyelvileg is különböznek a tromagani hantiktól, habár (al)nyelvjárásaikat ma ugyanabba a szurguti hanti nyelvjárásba sorolják.

Arról, hogy mennyire volt teljes körű a hantik bevonása az adórendszerbe, sajnos nincsen biztos adatunk. Azonban a cárnak írott 17. századi panaszlevelekből világossá válik, hogy a hantik úgy vélték,

---

³⁸ L. Glavatskaya (2006: 103).

³⁹ Баранов et al. (1994).

⁴⁰ E. В. Перевалова – Карачаров (2006: 101, képek: 95, 103, 104).

⁴¹ Баранов et al. (1994).

a szegények és a nincstelenek nem képesek *jaszakot* fizetni, és szerintük így nem is kellene őket erre kötelezni. Szurgutban csak azok a hantik fordultak meg személyesen, akik kereskedtek, és jaszakot is fizettek. Ők inség idején ellátásra voltak jogosultak a cár raktáraiból, melyekből élelmiszert (mindenekelőtt gabonát) osztottak szét. Jogukban állt egy állami tolmácson és a területi előljáron keresztül írásban közvetlenül a cárhoz fordulni, ha egy alattvalójától vagy a moszkvai hatalom részéről igazságtalan bánásmódot tapasztaltak. Erről tanúskodik számos hanti *cselobitnije* (kérelem, folyamodvány) a cárhoz a 17. és 18. században.⁴²

Úgy tűnik, a 18. és 19. század során a tromagani hantik száma változatlan maradt. A népszámlálások 300 férfit és nőt számoltak, így tehát a gyerekekkel együtt, akiket kihagytak a népszámlálásból, összesen 400 hanti élhetett a Tromagan folyónál.⁴³ Az 1920-as évekig alig keresték fel idegenek a Tromagan folyót.

A szovjet hatalom és a kollektivizáció

A parasztok és a szociáldemokraták 1921-es, a kommunisták ellen irányuló felkelése után, mely Szurgut városát is érintette, és melyet vérbe fojtottak, a szovjet ügyintézők egy időre eltekintettek az őslakos népeket érintő meghatározó politikai intézkedésektől.⁴⁴ Azonban csak az adók, beszolgáltatások és a halászati területek bérleti díja alól szabadították fel őket, és ezek alól is csak az 1930-as évek elejéig, mert akkor beköszöntött a propaganda, a kényszerintézkedések, a kulák- és sámánüldözések kora.

---

⁴² Баранов et al. (1994); Вершинин (2004).

⁴³ Исаева (2008); Баранов et al. (1994).

⁴⁴ Коровин (2004, 18 k.).

Beszakított sáándob: a 30-as évek felkeléseinek emléket állító vitrin részlete a hanti-manszijszki „Az Ember és a Természet” nevű múzeumban
Fotó: Gugán Katalin, 2017.

A Kazim folyó mentén élő hantik és nyenyecек fegyvert ragadtak a súlyos adóterhek újbóli bevezetése és gyermekeik kényszeriskoláztatása miatt, ennek a felkelésnek a következményei pedig a délebbre élő szurguti hantik is érintették. A rénpásztorok szóbeli közlései szerint hanti és nyenyec menekült családok érkeztek a kazimi területekről, akik a tromagani hantik között bujkáltak, rokonnak adva ki magukat. Mindeközben az Agan folyónál, pontosabban a Varjugan mellékfolyó torkolatánál létrehozták az 1930-as évek második felében a *promiszlovo-ohotnyicsja sztancijá-t* (röviden POS), vagyis egy vadász-halász állomást.⁴⁵ Erre az időszakra esik a Tromagan folyón az első részletes néprajzi adatgyűjtés az 1926/1927-es sarkkörü népszámlálás keretei között. Sajnos ez a gyűjtés, mely évtizedekig elfeledve feküdt különböző szibériai levéltárakban, a mai napig kiadatlan.⁴⁶

A kolhozok ideje

A szovjet kormány első meghatározó intézkedése a kollektív gazdaságok alapítása volt az 1930-as években. A Szurguti járásban

---

⁴⁵ Коровин (2004, 19).

⁴⁶ Главацкая (2006).

alapított kolhozok felében, szám szerint 30-ban, a hantik össze voltak zárva. Ezek közül három kolhoz feküdt a Tromagan partjainál: 1. „Vorosilov”, melynek székhelye Jermakovi Jurti ⁴⁷(későbbi neve Trom-Agan); 2. „Sztálin” a Trom-Agan nevű jurtafaluval (későbbi neve Russzkinszkaja); és 3. „Sztahanov” a Kocsevije Jurtival.

A teljes őslakosságnak kötelező volt ezekbe a kolhozokba belépni. A legtöbb rénszarvast átvezették a kolhoz tulajdonába. Azoknak a hanti családoknak azonban, amelyek továbbra is eredeti szállásterületükön, elszórtan éltek, megengedték, hogy szállításra, valamint élelmezési és ruházkodási célokra rénszarvasokat tartsanak magántulajdonként. A rénszarvasoknak kb. egynegyede volt az egész Szurguti járásban magántulajdonban, a Tromaganon pedig majdnem egyharmada. Így lehetett, hogy 1950-ben a tromagani hantik 2119 rénszarvast birtokoltak, míg a kollektivizált rénszarvasok száma 4637 volt.⁴⁸ A rénszarvasállomány családok közötti eloszlása ugyanakkor nagyban különbözött: léteztek rénszarvas nélküli családok is, melyek státusza ennek megfelelően alacsony volt. A községi öngazgatást a Tromagannál először nemzeti tanácsokként szervezték meg, majd az 1930-as években járási tanácsokká alakították át.⁴⁹

A szovjet hatalom legfontosabb intézkedései: kollektivizáció és letelepítés

1950. december 11-én a Szovjetunió Minisztertanácsa rendeletet bocsátott ki az ország északi területein élő őslakos népesség letelepítéséről.⁵⁰ Ez volt az első lépése annak a több fázisból álló településpolitikai és gazdasági átszervezésnek, mely a Közép-Obnál az 1970-es évek közepéig folytatódott. A szurguti pártirodának és a járási tanács végrehajtó bizottságának egy rendeletében a következők álltak: „Kérjük a járási pártbizottságot, hogy kamatmentes kölcsönöket adjon

---

⁴⁷ *Jurtin*ak nevezték az elsősorban sátrakból álló településeket, magyarrá leginkább talán *jurtafaluk*ként lehetne fordítani. Ez a megnevezés a későbbiekben is fennmaradt, annak ellenére, hogy ma már házakból állnak ezek a települések.

⁴⁸ Коровин (2004).

⁴⁹ Коровин (2004).

⁵⁰ Коровин (2004, 58).

a járás letelepedésre átálló kolhozainak 450 000 rubel értékben házépítésre és 300 000 rubel értékben rénszarvasvásárlásra.”⁵¹

A házépítésre szánt összeg azzal magyarázható, hogy az erdei lakosság letelepítésére új településeket kellett létrehozni. Egész Észak-Szibériáról tudható, hogy az ott lakó réntartók, halászok és vadászok nem lelkesedtek a hatóságok azon ötletéért, hogy lakhelyüket megváltoztassák, és hogy tartósan letelepedjenek az erre a célra tervezett településeken; ellenállásukról számos publikáció számolt be.⁵² A pontos tervezés és a kivitelezés a helyi hatalmi szervek feladata volt. Ők irányították az új házak építését a már meglévő településeken, valamint az új települések létrehozását is. Ezekben iskolákat, óvodákat, fürdőházakat és orvosi intézményeket kellett volna létesíteni.

Vajon miért kellett ennyi pénzt rénszarvasvásárlásra kiadni? Valószínűtlen, hogy arra kellett volna a rének, hogy az épületek felhúzásával megbízott munkásokat hanti módon öltöztessék és ételmezzék. Ugyanígy kevésbé valószínű, hogy jutalomként átadták volna a réneket az új telepéseknek azért, amiért önként települtek át. A pénzre leginkább azért volt szükség, hogy a letelepedésre többé-kevésbé önként hajlandó réntartók tulajdonában álló rénszarvasokat felvásárolják.

Ez könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogyan szerveződött ebben az időben a hanti réntenyészet. A kolhozoknak nagyméretű nyájak voltak, ezek állhattak száz, de akár több mint ezer rénből is, s ezeket az erre kijelölt pásztorok őrizték. Másfelől azonban volt sok-sok lényegesen kisebb, pár tucat rént számláló, magántulajdonú nyáj, ezeket az állatokat a legtöbb réntartó, halászó-vadászó család teherhodásra, ruházkodásra és ételmezésre tartotta. A magántulajdonban lévő rének száma a Közép-Ob bizonyos területein, pl. a Jugan folyónál majdnem elérte a kollektív tulajdonú állatok számát.⁵³

Más szállítási eszköz, mint a rénszarvas, illetve más téli ruházat, mint az, amely rénszarvasprémből készült, nem létezett. Ezek a magántulajdonú rénnyajak a téli szálláshelyeknél legeltek. Innen mentek a hantik nyáron hónapokra a távoli halászó helyekre halászni,

---

⁵¹ Az idézet forrása: Коровин (2004, 61).

⁵² Pl. Balzer (1999); Forsyth (1992); Golovnev – Osherenko (1999); Grant (1995); Leete (2004); Slezkine (1992; 1994); Ssorin-Chaikov (2003).

⁵³ Коровин (2004, 39).

és ezekről a szálláshelyekről indultak a férfiak télen hosszú vadászútjaikra. A tajgán és erdős tundrában elszórtan elhelyezkedő szálláshelyek feladása tehát azt is jelentette, hogy egyszerre fel kellett adni minden szállítási eszközt, élelmiszerforrást, ruházkodási lehetőséget. A falvakban talán még lehetséges volt az élelem és a ruházat beszerzése, de a közlekedés kérdése megoldatlan maradt.

További problémát jelentett a falvakban a nők foglalkoztatása, hiszen gyakran csak a férfiak dolgoztak a termelőszövetkezetben. A férfiak szezonális távollétében a nők a magángazdasággal foglalkoztak az erdőben, valamint a ruházatról, a lakóhelyről és az élelmiszerről gondoskodtak. A falvakba való költözés azonban nemcsak a mobilitásról való lemondást jelentette, hanem a barátok és rokonok látogatásáról, a temetők és a szent helyek felkereséséről, valamint az ünnepekről és rituálékról való lemondást is, hiszen a mindehhez szükséges rénszarvasok már nem álltak rendelkezésre.

A falusi tanácselnökök és a kolhozigazgatók felfogták, hogy ezekért a hátrányokért kompenzálniuk kell a réntartó családokat, ha rá akarják bírni őket, hogy nagyobb ellenállás nélkül átköltözzenek a falvakba, és ott is maradjanak. Az 1930-as években zajló kollektivizáció a szurguti hantiknál elég sikeres volt, és látható ellenállás nélkül zajlott. Ehhez talán a kazimi hanti felkelést követő események komor példája is hozzájárult, melyek során rengeteg kazimi férfi vesztette életét, családjaikat pedig az éhhalál szélére sodorta a rének és a vadászfegyverek elkobzása.⁵⁴

A kollektivizációt az a körülmény is elfogadhatóbbá tette, hogy a nemzeti területen továbbra is megtúrték szállítási célokra a magánrénszarvas-tartást és a téli szálláshelyek fenntartását. Elvileg a magántermelés kisajátítása és a letelepítés volt a szovjet hatalom intézkedései közül a legfontosabb, mivel azonban a helyhez kötött, centralizált településekbe történő áttelepítés nem tudta megoldani a réntartók, halászok és vadászok tajgai és erdős tundrai közlekedési problémáját, a gyakorlatban elengedhetetlen volt a magánrénszarvas-legelők fenntartása. Így megmaradt a szálláshelyek kontinuitása, a temetők és szent helyek a mai napig látogathatók, amennyiben nem estek az olajmezők infrastruktúrájának áldozatául.

---

⁵⁴ Balzer (1999, 110–17); Golovnev (1995, 165–78); Лезте (2004); Ерныхова (2003); Пиманов – Пиуков (1999).

A hivatalnokok ellenállása

A szovjetizálás helyi felelőseinek, a kolhozok és halászszövetkezetek vezetőinek, valamint a helyi tanács képviselőinek sem állt túlzottan érdekében az áttelepítés. Alig hozott gazdasági előnyt, ellenben egy sor kiadást követelt, mely csak hosszú távon térült volna meg a magasabb iskolázottság, magasabb „civilizációs standard” és a lakosság jobb hatósági ellenőrzése révén.

1961-ben megpróbálták a problémát a települések egyesítésével és a kolhozok felszámolásával elrendezni. A kolhozokat gyakran a hantik maguk irányították, akik az áttelepítések értelmét nem is látták. A kolhozokat állami utasításra 1961-ben állami üzemekké (szovhozok, halgyárak) és ún. promhozokká (vadászvállalatok, melyek hivatalosan szövetkezetek, ténylegesen azonban szintén állami üzemek voltak) alakították át.⁵⁵ Az áttelepítések titkos bojkottja azonban a hivatali apparátust már a járás szintjén is elérte, és a járás igazgatása, a halgyárak és más gazdasági üzemek meghatározó hivatalnokai csak fél szívvel fektettek be pénzt az áttelepítésekbe.

A hantik valamelyes ellenállást is tanúsítottak, ami abból állt, hogy nem sokkal azután, hogy hivatalosan beköltöztek az új településekre, már ki is költöztek onnan. Így fulladt kudarcba például 1958-ban Pim település lakosainak kényszerű áttelepítése Szitomino és Tundrino településeibe, hiszen rövid idő elteltével a pimi hantik visszaköltöztek régi falujukba. Tíz évvel később újraalapították a feloszlott pimi falusi tanácsot.⁵⁶ A Tromagan felső folyásánál található Kocsevije település se tudott állandó településsé válni, és ma már nem is létezik.

A lakóházak tényleges építése mindig több lépéssel a nagyszabású tervek mögött járt, a melléképületeket legtöbbször el se kezdték felhúzni. Az épületek amúgy is használhatatlanok voltak vagy azért, mert nem látták el őket tűzhellyel, vagy azért, mert nem szigetelték őket megfelelően. Nemcsak a hantikból hiányzott az ösztönzés, hogy a házak építésére energiát szánjanak, hanem az állam által megbízott intézmények és állami vállalatok is halogatták a megfelelő befektetéseket.

---

⁵⁵ Коровин (2004, 64, 68).

⁵⁶ Коровин (2004, 24).

Mindemellett azért 1955-ig a különböző Tromagan menti falvakban kereken száz házat építettek meg. Tíz évvel később a felépített házak száma alig nőtt, azonban csak 15%-ukban laktak. A statisztikai bizottság egy 1965-ös kritikus jelentésben megállapította, hogy a járásban élő 3835 hantiból csak 800 folytat letelepedett életmódot. Különösen sikertelen volt a tromagani hantik át- és letelepítése Russzkinszkaja, Kocsevije és Tromagan falvakba.⁵⁷

Államosítás, iparosodás, kőolajtermelés

1961-ben a OSZSZSZK⁵⁸ Minisztertanácsának utasítására a kolhozokat javarészt feloszlatták és halgyárakba, állami vadász- és más gazdaságokba, ún. szovhozokba szervezték át. Ez az átalakítás és nagyobb gazdasági egységekbe foglalás (Szibéria más területein ezek főleg szovhozok voltak) a hagyományos iparágakban, mint rénszarvastenyésztés, halászat és vadászat, a termelékenység csökkenéséhez vezetett. Az üzemek most központosítottabbak lettek, a vezetésük pedig kevésbé ismerte a helyi viszonyokat, és rugalmatlanabb volt. A háború utáni magas produktivitás többek között a sztálinista hétköznapok katonai fegyelmezésének volt köszönhető, mely az 1960-as években alábbhagyott, és így több lehetőség adódott a hétköznapi ellenállásra, nagyobb lett a magánszemélyek mozgásteré.⁵⁹

A terület sorsának következő fordulópontját a vasútvonal kiépítése jelentette Szurgut városába, melyet 1975-ben üzemeltet be, és az elkövetkező években továbbépítették észak felé Novij Urengoj irányába. Ezen a vasútvonalon alapították az 1970-es években a Kogalim nevű települést, melyet 1985-ben várossá nyilvánítottak. Ez a vasútvonal volt az előfeltétele a kőolajmunkások tömeges beáramlásának a területre. Szurgut nagyvárossá alakult, ma több mint 300 000 lakost számlál. A kőolajipar rohamos fejlődése és az ezzel összefüggésben folyamatosan növekvő lakosság miatt az 1970-es és 1980-as évek folyamán a régióban teljes körű adminisztrációs átszervezés ment végbe. Szurgut várostól és a közvetlen közelében található számos olajmunkásteleptől eltekintve csak Kogalim és

---

⁵⁷ Коровин (2004, 63kk).

⁵⁸ Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság

⁵⁹ Oswald – Voronkov (2003).

Fjodorovszkij számít nagyobb településnek a tromagani hantik lakóhelyének környékén. A Szurguti járásban manapság több mint 90 millió tonna olajat (ez kb. az oroszországi olajtermelés egyötöde) termelnek ki. Ennek 80%-át a két legnagyobb cég, a Szurgutnyeftye gaz és a Lukoil adja.

Kogalim, a Lukoil városa
Fotó: Stephan Dudeck, 2008.

Mindössze halátvevőhelyekből és vadászkunyhókból állt az az infrastruktúra, melyet az olajkitermelés előtti időkben az állam, ill. állami szervezetek hoztak létre. Egészen az 1990-es évek elejéig az állam alig avatkozott bele az erdei életmódba és a hanti szálláshelyek életébe. Intézkedéseit a következőkre korlátozta: bérfizetés, természetes erdei termékek fogadása, iskolaköteles gyerekek bentlakásos iskolákban való elhelyezése, valamint helikopterek rendelkezésre bocsátása preventív jellegű, illetve vészhelyzetet elhárító orvosi vizsgálatokra. Az erdei lakosság közlése alapján az állami szervek, mint pl. a vadászfelügyelet, a bűnüldözés vagy a közigazgatás munkatársai igencsak ritkán jelentek meg személyesen a körükben. A növekvő kőolajkitermeléssel, az utak és települések kiépítésével és az egyre gyarapodó környezetszennyezéssel az 1990-es évek elején a vadászat és halászat már nem volt jövedelmező, így a halgyár bezárt, és ma már csak a vadászat létezik magánvállalkozásként.

A szovjetizálás összefoglalva

A szovjetizálás szakaszait a következőképp lehet összefoglalni. A szovjet hatalom a Szurguti járásban élő hantik az 1930-as évekig viszonylag békén hagyta,⁶⁰ azonban a polgárháború ideje alatt két front közé kerültek, és hol az egyik, hol a másik oldalnak kellett erőszakkal való fenyegetések közepette szállítási feladatokat ellátniuk, amivel a harcokba is bevonták őket. Az alulmaradt „fehérek” viszonylag sikertelenül próbáltak elbújni a tajgában, ahol pár elszigetelt esetben akár még az 1930-as években is a hantik között éltek. Az 1930-as évek elején a *tuzemcik* (ahogy az őslakosokat hívták) integrációjának terve már ki volt dolgozva:⁶¹ kollektivizáció, letelepítés, a szovjethatalom politikai és gazdasági szerkezeteinek meghonosítása és az ellenséges ideológiai elemek megsemmisítése (ilyenek látták a vallási szakértőket, vagyis a „sámánokat”, és a gazdagabb réntartókat, vagyis „kulákokat”). Ezek az integrációs intézkedések azonban fokozatosan és kampányok formájában zajlottak, melyek rendszeres időközönként a Szovjetunió Minisztertanácsának rendeletei nyomán indultak be.

A kollektivizálás (azaz tulajdonképpen államosítás) a Szurguti járásban három szakaszban zajlott. Az első, rövid kisszövetkezeti szakasz után következett a kényszerkollektivizálás. Az így létrejött kolhozokat aztán az 1960-as évek elején a szovhozok, promhozok, valamint egy halgyár létrehozásával feloszlatták, és kvázi állami tulajdonba vezették át. Az adminisztratív integráció szintén szakaszosan történt. Először törzsi tanácsokat és őslakos tanácsokat alapítottak önkormányzati szervek gyanánt, és ezek a hagyományos rokoni kapcsolatok alapján szerveződtek. Ezt az elvet aztán az 1930-as években a falusi tanácsok alapításával a területi elv javára eltörölték. A kőolajkitermelés kezdetével Szurgut város politikai jelentősége még inkább megnőtt. Itt hozták meg az olajcégek döntéseiket, és a város lakossága hamar megtöbbszöröződött a járás összlakosságához képest. Az utak, melyeken keresztül a kőolajmezőket feltárták, gyakran hanti szálláshelyeken át vezettek. Hosszabb távollét után a hanti rénpásztorok néha egyszerűen odébb buldózerolva találták meg a házaikat. Másfelől viszont a hantik ebben az időben teljesen kikerültek az állami szervek

---

⁶⁰ Vö. Главацкая (2006); Карапетова – Китова (2006); Наумов (1974).

⁶¹ Наумов (1974, 40k.).

felügyelete alól, hiszen azok csak a kőolajipar szabályozásával voltak elfoglalva, valamint azzal, hogy a kőolajipari dolgozók számára új városokat építsenek. Azt a tervet, hogy a hantik akaratuk ellenére központosított településekre kényszerítsék, és ott végleg letelepítsék, nem valósították meg teljesen, és a rénpásztorok időről időre visszahúzódtak a hagyományos, évszakoknak megfelelő szálláshelyeikre. Miután pedig elérték a nyugdíjas kort, gyakran végleg hátat fordítottak a kollektív üzemeknek, hogy egy pár rénszarvassal visszatérjenek a tajgába.

„Hiszen mi egy kihálófélben lévő nép vagyunk!”

„*Mi zse vimirajuscij narod!*” (‘Hiszen mi egy kihálófélben lévő nép vagyunk!’ [orosz]) – lehet újra és újra a hantiktól hallani. A kihálás, a megsemmisülés, a föld felszínéről való eltűnés az egyik legszomorúbb, legdrámaibb elképzelés, amely az őslakos népekről létezik. A 19. század végén A. I. Jakobij⁶² igen szemléletesen ábrázolta Nyugat-Szibéria egyes őslakos csoportjainak kihalását. Így például ma már nem él egy beszélő sem a déli hantik csoportjából, amely a 19. században még fellelhető volt. A hanti nyelv irtisi nyelvjárása mára már teljesen kihalt, és vele gazdag szóbeli hagyománya is. Mióta az 1980-as évek végén világviszonylatban is nyilvánosságot kaptak a kőolajkitermelésnek a réntartókat érintő drámai szociális és ökológiai következményei, azóta a szakirodalomban, de még inkább a sajtóban meghonosodott a kőolajkitermelés általi etnocídium (népirtás) fogalma. A fenn idézett kijelentés olyan makacsul tartja magát a hantik helyzetéről való beszélgetésekben, hogy jómagam is sokáig meg voltam arról győződve, hogy a kőolajkitermelés a réntartók számának drasztikus csökkenéséhez vezetett, hiszen erre számos jel utal, akkor is, ha a valóság csak egy részét tükrözik vissza. Ott van például a kőolajmunkások egy részének kíméletlen és kegyetlen viselkedése az erdőlakókkal szemben, amit Jeremej Ajpin *A hantik, avagy a Hajnalcsillag* c. regénye és *A hamvadó tűznél* vagy *Hallgatom a földet* c. elbeszélései is nyomatékosan ábrázolnak.⁶³ Maguk a réntartók is mesélték nekem, hogy elmenekültek az új olajmezők feltárása előtt, a

---

⁶² Якобий (1896).

⁶³ Е. Айпин (1997); Ajpin (1996); Е. Д. Айпин (1998; 1999; 1990).

lebudózerezett szálláshelyeikről. Olyan hanti családokat ismerhettem meg, akik az új rénszarvaslegelőkön hosszú évekig csumban (hanti nomád sátorban) éltek, mert újabb elűzetésektől tartottak. A fiatal generáció hanti anyanyelvének elvesztése, valamint az öngyilkosságról, az alkoholizmusról és az ezekkel kapcsolatos halálesetekről szóló történeteik szintén zord képet festenek. Mindez nem kitaláció, ahogy terepmunkáim során magam is tapasztalhattam.

A hantik várható életkora kereken tíz évvel alacsonyabb Oroszország népességének átlagos várható élettartamánál, és ez különösen igaz a vidéki őslakos népekre. Egy 1990-es években készült felmérés alapján a Hanti-Manysi Autonóm Körzet berjozovói járásában a hanti férfiak átlagos életkora halálozáskor 43 év, a nőké pedig 52. Kétszer olyan gyakori volt az őslakosok körében (a nem-őslakosokhoz viszonyítva) az olyan haláleset, amelyben az alkoholfogyasztás is szerepet játszott. Az alkohol az esetek egyharmadában volt a halálozás közvetlen vagy közvetett oka. A nem természetes halálokok (mint öngyilkosság, idegenkezűség vagy balesetek) a hantik között háromszor olyan gyakoriak, mint a járás lakosságának átlagában.⁶⁴

Pozitív statisztikák

Azonban ha a Szurguti járásban lakó hantik demográfiai adatait nézzük, akkor meglepődhetünk. Sem a hantik száma nem csökkent, sem a hanti nyelven beszélőké, sem a rénszarvastartóké. Ha az általam beazonosított adatok valóságosak, akkor a kőolajkitermelésben legintenzívebben érintett területen manapság kétszer, ha nem háromszor annyi őslakos él az erdőben, mint száz évvel ezelőtt. 2008-ig a hivatalosan hagyományos szálláshelyen élő hantik száma az 1990-es évek végén rögzített adatokkal összehasonlítva további 30%-kal növekedett. Ez a gyarapodás egyrészt az őslakosok demográfiai növekedésével, másrészt a kőolajvállalatok kompenzációs gyakorlatával van összefüggésben.

---

⁶⁴ Вершубская – Козлов (2006).

A Loginov család a Numto közelében lévő rekesztékénél halászik
Fotó: Stephan Dudeck, 2006.

A kőolajvállalatok ugyanis csak olyan „családoknak” nyújtanak kárpótlást, melyeknek regisztrált „családfőjük” van, és melyek olyan hagyományos szálláshelyen élnek, amelyek átfedésben vannak az engedélyezett kőolajmezőkkel. Az összes többi hantit nem egyénileg, hanem csak a járásnak és a községeknek fizetett kompenzációval kárpótolják. Ez ráadásul arra ösztönözte a háztartásokat, hogy amennyiben lehetséges, különálló családokként osszák fel magukat, szembe menve azzal a szokással, hogy a fiatal házaspárok vagy az elváltak régen gyakran a szülőknél maradtak. Ez azt eredményezte, hogy az erdőben élő családok száma gyarapodott, miközben egy átlagos család mérete csökkent. Ezenfelül a szálláshely és a városi lakás közötti ingázás is egyszerűbb lett – a motorizált közlekedési eszközök elérhetőségének és az olajipar útjainak köszönhetően. Például ez teszi összeegyeztethetővé az erdei szálláshelyen való lakást és a bér munkát. Ez a körülmény teszi egyes családok számára lehetővé azt is, hogy réntartók lehessenek, s közben a gyerekeik pl. Kogalimban járhatnak iskolába, vagy a kőolajmezőkön dolgozhatnak.

Az őslakosok arányának csökkenése

A Szurguti ujezd, azaz a mai Szurguti, Nyizsnyevartovszki és Nyeftyejuganszki járás területén a 20. század elején a hantik még a helyi lakosság 70%-át tették ki. Száz évvel később ezzel szemben már

csak a lakosság 0,8%-át tették ki a Szurguti járás őslakosai. A nem-
őslakos népesség már az 1920-as években a második helyre szorította a
terület őslakosságát, majd ezt követték az 1930-as évek nagy
áttelepítései. Az Ob mentén számos falut alapítottak, melyekbe délről
érkező, erőszakkal áttelepített lakosok költöztek. A népesség
növekedése folytatódott, így a világháború előestéjén a hantik már csak
a Szurguti járás összlakosságának 20%-át alkották. A háború utáni
időszakban a népesség tovább növekedett, majd a kőolajmunkásoknak
az 1960-as évek végétől az 1970-es évek végéig tartó tömeges
bevándorlásával robbanásszerű emelkedés következett be. A lakosság
száma megtízszereződött, és így az 1980-as évek végére az őslakosok
száma 1%-ra csökkent. Még a nem városi lakosok közötti 2,4%-os
arányuk is ijesztően alacsony. Ugyanilyen rohamosan változott meg a
lakosságeloszlás az urbanizáció következtében. 1939-ben a járás
lakosságának mintegy 3%-a élt városokban, 2007-ben, majdnem 70
évvel később már a 91,3%-a.⁶⁵ A városokban és településeken élő
hantik aránya a Szovjetunió ideje alatt az 1960-as évektől folyamatosan
nőtt, miközben azon hantik aránya, akik az erdei szálláshelyeiken élnek,
relatív csökkent ugyan, de abszolút számuk konstans maradt. 1998-
ban a Szurguti járásban az őslakosok 55%-a élt erdőben, 21%-a
településeken és 24%-a városban (ez utóbbi szám 2008-ban 27% volt).
A Szovjetunió megszűnése óta állandó maradt az az arány, hogy az
erdőben élő őslakosok kb. az őslakosok felét teszik ki.⁶⁶ 2003-ban a
Szurguti járás őslakos népességének 60%-a számított hivatalosan
munkanélkülinek (383 nő és 517 férfi): bár a legtöbb erdőlakó önellátó
életmódot folytat, valamint nem hivatalos piacorientált gazdálkodást
végez, ezt hivatalosan nem tekintik munkavégzésnek. Rajtuk kívül még
számos olyan, falvakban, illetve településeken élő férfi növeli ezt a
számot, akik itt sokkal nehezebben találnak munkát, mint a nők.⁶⁷

Rénszarvasok a Szurguti járásban

Minden gyors szociális, politikai, gazdasági és ökológiai változás
ellenére létezik egy jelenség, ami legalábbis statisztikailag az elmúlt 60

---

⁶⁵ Шишков – Кормушин (2010).

⁶⁶ Коровин (2004, 156).

⁶⁷ Адм. Губернатора (ХМАО 2008; 2010b); Соколова – Степанов (2007, 76).

évben a szurguti hantik területén állandó maradt: 1950-ben a Szurguti járásban 243 család volt réntartóként regisztrálva, 2009-ben pedig 232 család. Az 1950-es években, amikor a rénszarvastenyésztés a területen (legalábbis kvantitatív értelemben) virágkorát élte, 7769 rénszarvast tartottak a Pim és Tromagan folyók mentén, 2009-ben pedig 7668-at.⁶⁸ Akkoriban a rénszarvasoknak pontosan a kétharmada a kolhozok tulajdonában volt, ma viszont minden rénszarvas magántulajdonban van. A tromagani hantik viszonylag kis nyájakat tartanak a családi földjeiken; ezek nagysága egy tucat állattól alig száz föléig terjedhet. Az évszakok változásával a szálláshelyek és ezzel együtt a rénszarvaslegelők is cserélődnek ezen a területen. Télen a védett erdőt részesítik előnyben, ahol a rénszarvasok a laza hó alatt rénzuzmót találnak. A tavaszi legelők, ahol a rénszarvasok ellenek, a nyitott mocsáron fekszenek, ahol a hótakaró először kezd olvadni, és friss zöld növényzet jelenik meg. A szúnyoginvázió kezdetén, azaz kora nyáron füstölőket gyűjtanak a rénszarvasok számára épített pajtákban, és így a rénszarvasok a lakóházak közelében maradnak. A rénszarvaslegelőket az utóbbi években az olajmezők közelében egyre inkább több kilométer hosszan bekerítik, egyrészt hogy megakadályozzák, hogy a rénszarvasok az olajmezőkre tévedjenek, másrészt hogy a medvéket és az orvvadászokat távol tartsák. Az összezsugorodott legelőterületek egyes réntartókat arra kényszerítettek, hogy tápot is adjanak a réneknek. Amíg régebben télen a rénszarvast fagyott vagy szárított hallal etették, addig minden réntartónál, akit télen látogattam meg, megfigyelhettem, hogy manapság már iparilag előállított száraztakarmányhoz (or. *kombikorm*) folyamodnak, melyet részben a kőolajcégek bocsátanak a rendelkezésükre kárpótlás gyanánt.

---

⁶⁸ Коровин (2004); Адм. Сургутского района (2010).

Év	1898	1950	1965	2009
Rénszarvasok összlétszáma	675	6756		6638
Kollektív tulajdonú rénszarvasok		4637		
Magán tulajdonú rénszarvasok	675	2119	2029	6638
Réntartó családok	43		95	168

14. táblázat: Rénszarvasok és a hivatalos adatok szerint réntartással foglalkozó családok száma a Tromaganon⁶⁹

A rénszarvastartás azonban nincs annyira biztonságban, mint azt a fenti számok alapján gondolhatnánk. A Jugan folyó mentén élő hantik az 1950-es években még kb. 500 rénszarvast tartottak, melyeknek majd fele magántulajdonban volt, de időközben ott a réntartás teljesen megszűnt. Ugyanígy alig tartanak már rénszarvast az Ob közelében és az Obba torkolló folyók utolsó szakaszán, hiszen itt az emberi tevékenység hatására majdnem az összes rénszarvaslegelő megsemmisült.⁷⁰

Támogatások

A rénszarvastartás az 1990-es években, a kereskedelmi halászat és vadászat összeomlása után szimbolikus értelemben is jelentőséget nyert. A rénszarvas az őslakos identitás jelképe. Az őslakos aktivisták már az 1980-as évek végén a rénszarvastenyésztés fenntartását és támogatását nevezték meg fő követelésüknek, és így a Szurguti járásban már 1989-ben 300 rénszarvast vettek és osztottak szét a szegényebb családoknak.⁷¹ 1997 és 2001 között 3800 rénszarvast vettek a Hanti-Manszijszki Autonóm Terület, 2001-ben pedig újabb 664-et a Szurguti járás réntartóinak. Jurij Vella, aki elnökként és a terület magán-rénszarvastartó szövetségének egyik alapító tagjaként a rénszarvaselosztás szervezésében is részt vett, arról számolt be nekem, hogy Filipenko kormányzó ezt az akciót nyilvánosan kompenzációnak nevezte az állam által a szovjetizáció elején erőszakkal elvett rénszarvasokért. Ezzel szemben 2008-ban néhány állami képviselő a

⁶⁹ A táblázat a következő források alapján készült: Коровин (2004); Адм. Сургутского района (2010); Дунин-Горкавич (1904).

⁷⁰ Большаник (2008); ОАО НПЦ „Мониторинг” (2005).

⁷¹ Коровин (2004, 124,132).

rénszarvasok állam általi kiosztását egyfajta kölcsönnek nevezte, és azt követelte, hogy a réntartók számoljanak el a szétosztott rénszarvasok fellelhetőségéről. A réntartók szerint azonban ezek a szarvasok egyfajta támogatásképp jártak nekik a kormányzó által korábban mondottak értelmében. Ráadásul sok rénszarvas különböző okból már nem volt életben. Néhány réntartónak, akik ezekkel a rénszarvasokkal akarták volna újramezteni a rénszarvastenyésztést, nem volt szerencséje vagy megfelelő tudása, és így elvesztették az állatokat.⁷²

Újszülött rénborjú kora májusban
Fotó: Stephan Dudeck, 2009.

A réngazdálkodást a Szurguti járásban 2009-ben 15,4 millió, 2008-ban 16,9 millió rubellel támogatták. Ez a területen az összes mezőgazdasági támogatás 2,7%-a volt.⁷³ Ahogy nekem a magánrénpásztorok beszámoltak, ez az egyik oldalról közvetlen támogatást jelent, melyet minden réntartónak minden felnőtt rénszarvastehénért fizetnek, a másik oldalról viszont az állatorvosi ellátás finanszírozását jelenti. Ennek az államilag finanszírozott „állatorvosi szolgáltatnak” a szurguti munkatársai minden évben vagy helikopterrel, vagy szárazföldi szállítási eszközzel felkeresik a magánréncordákat, hogy oltást és vitamininjekciót osszanak szét. A szükséges helikopterutakat a fenn említett patronálás (*sefsztvo*) keretein belül javarészt a kőlajcégek finanszírozzák.

---

⁷² A Jurij Vellával 2008 őszén és 2009 tavaszán készült interjúk alapján.

⁷³ Адм. Губернатора ХМАО (2010a).

Azonban hiba lenne a rénszarvasok számának növekedését csak az állami intézkedésekre és a kőolajcégek kártérítéseire visszavezetni. A réntartás iránti motiváció elsősorban nem gazdasági előnyön alapszik, hiszen egyrészt a rénszarvas nélküli családok is megkapják a kőolajcégek kompenzációit, másrészt a réntartás termékeit (rénszarvashús, prém, rénszarvasagancs) alig adják el. Az őslakos közösségen belüli szociális presztízs (amit a rénszarvasok és rénszarvastermékek birtoklása jelent), valamint az, hogy így megalapozottabban érvényesítik az erdőben való birtokszerezési igényüket az állammal és az olajcégekkel szemben: ezek a tényezők manapság fontosabbak a hantik számára, mint pusztán a pénzületi haszon.

Város és erdő

Ennek a fejezetnek a középpontjában a hantik lakóhelye áll: azok a színterek, ahol a tromagani hanti rénpásztorok mindennapjai zajlanak, a nyugat-szibériai Kogalim városának környékén, ahol a kutatásaimat is végeztem. Hogy az olvasó megérthesse a kutatás körülményeit, betekintést nyújtok a városi és az erdei életmódba, valamint a központi települések, Russzkinszkaja és Trom-Agan, ill. az egész terület szerepébe. Fontosnak tartom bemutatni azt a nézőpontot, mellyel a hagyományos szálláshelyek lakói szemlélik a várost és a városiakok viselkedését. Ez a gondolkodásmód és a városnak a saját értékrendbe való integrációja az, ami meghatározza az erdei, hagyományos szálláshelyek lakóinak viselkedését a városiakokkal szemben, valamint a városban való viselkedést is. A tudat, hogy ez az értékrend viszonylagos és nézőpontfüggő, s hogy a látásmódjuk gyökeresen különbözik a városiakokétól, egyfajta perspektivizmusnak nevezhető, melyet más őslakos csoportok esetében általában a vallási elképzelésekkel kapcsolatban szokás emlegetni.⁷⁴

A táj és felhasználása

A természeti terület, melyet az Ob középső folyása az északi mellékfolyóival, a Pimmel, azAgannal és a Tromagannal alkot, a tajga

---

⁷⁴ Broz (2007); Vivieros De Castro (1998).

és az erdős tundra átmeneti övezete. Az alacsonyan fekvő, sík terület miatt túlsúlyban vannak a nagy mocsaras területek (a térség 60 %-a), melyek a számos tóval és folyóval (a térség 20 %-a) érzékeny hidrológiai egyensúlyt alkotnak. A délről észak felé haladó hóolvadás miatt tavasszal nagy kiterjedésű áradások keletkeznek. Ezt a természeti adottságot a hantik hagyományosan vadászatra, halászatra, rénszarvastenyészetre és bogyószedésre használják. A rénszarvastenyésztés a tajgai réntenyésztésnek azt a módját képviseli, amelyben a rénszarvasokat főleg teherhordásra használják. A vándorló életmódhoz kapcsolódó szókészlet jelentős részét, mint pl. szán, kúp alakú sátor, valamint a rénszarvastartás terminológiáját a hantik a tőlük északabbra lakó nomád réntartóktól, a nyenyecektől vették át.⁷⁵

Utak hanti a szálláshelyekhez

Majdnem mindegyik Kogalim melletti hanti szálláshely elérhető autóval. Az út a városból kifelé vezet, át az olajmezőkön, a szálláshely határa pedig sokszor alig észrevehető: gyakran egy rozsdás tábla segít felismerni, ami az aszfaltozatlan út elején áll. Ha még láthatók a betűk, ilyesmit lehet például olvasni: „Nemzetségi terület. Tilos a belépés, az átkelés, a vadászat és a gyűjtögetés”. Ezt vagy az állami intézmények adatai, vagy a „Nemzetségi terület rendelkezése” felirat követi. Ezek a táblák hivatalos benyomást keltenek, de könnyen felismerhető, hogy nem fektettek jelentős energiát abba, hogy tartósak legyenek. Arra a kérdésemre, hogy nem lenne-e a táblák karbantartása a réntartók saját érdeke, azt a választ kaptam, hogy már valójában nem is felelnek meg az aktuális jogszabályoknak.

Fontos, hogy annak a területnek a kezdetét jelöljék, ahol a hantik laknak. Egy esetben, úton J. K. A. szálláshelye felé, egy saját készítésű táblát láttam: „Vigyázat, szelíd rénszarvasok!”. Más esetekben drasztikusabb intézkedések kellettek, hogy megakadályozzák a rénszarvastartók területének használatát. A kőolajcégek például a Kecsimov, Szopocsin és Jermakov családok szálláshelyeinek bejárata előtt sorompókat építettek, melyek le vannak lakatolva. De még a kapubejárótól jobbra és balra kiásott árkok sem akadályozzák meg azt, hogy a városlakók vagy az olajosok hanti területeken töltsék a

---

⁷⁵ Martynova (2001); Головнев (1993); Кулемзин – Лукина (1992).

szabadidejüket. A rénszarvastartók területét nyáron csónakkal vagy terepjárával, télen motorosszánnal lehet elérni, akár a kijárt utakat elkerülve. És a hatalommal bíróknak, akár orvvadászok, akár vezetők legyenek, helikopterek, terepjárók és kételtű járművek állnak rendelkezésükre, hogy a tajga vagy az erdős tundra bármely területét elérhessék. A Kogalim környéki réntartók, akiket meglátogattam, az elmúlt években kezdték el a tényleges, fizikai kerítések építését. Egyre inkább és egyre gyakrabban kerítik be rénszarvaslegelőiket. Ez elsősorban azt a célt szolgálja, hogy megakadályozzák a rénszarvasokat, hogy átkóboroljanak az olajmezőkre, és ott elpusztuljanak. Ezek a kerítések azonban látható határai is a rénszarvasenyésztők hagyományos szálláshelyeinek. A rénszarvaslegelők bekerítése kétélű fegyver, hiszen a rénszarvastartók attól tartanak, hogy a földhasználati jogukat valamikor majd erre a bekerített területre korlátozzák, és a bekerítetelen vadász- és halássterületeiket, tartalék legelőiket, elveszíthetik.

Ahhoz, hogy elérhessük a tényleges szálláshelyet, a házat, a legtöbb esetben még egy földrajzi akadállyal is meg kell küzdeni. A szálláshelyek a folyók vagy tavak túloldalán találhatóak, távol a geológusok vagy kőolajcégek által épített utaktól. Mégis megnőtt a szálláshelyeken a külső látogatók gyakorisága. Pár évvel ezelőtt a kőolajcégek megbízottjait még helikopterekkel vitették az erdei szálláshelyekre. Ők a kárpótlásokról helyben tárgyaltak a lakókkal, és nem feltétlenül tiszta eszközökkel (mint például alkohol, fenyegetések, ígérek) beszélték rá őket arra, hogy hozzájáruljanak a kőolajkitermelés új objektumainak építéséhez lakóházaik közelében. Manapság az ilyen ügyek miatt a rénszarvastartók maguk mennek be Kogalimba. Mindenekelőtt a nem őslakos városi ismerősök, akikkel a rénszarvastartók bizalmas kapcsolatokat ápolnak, de újságírók, állatorvosok vagy a bűnüldöző szervek azok, akik a hagyományos szálláshelyeket látogatják. Pontosan ezért található J. I. S. szálláshelyén a lakóházak közvetlen közelében is különböző feliratos bádogtáblák jól láthatóan a fákra aggatva. Egy a dohányzást tiltotta, egy másik a fürdést abban a tóban, amelyből a család az ivóvizét veszi. Egy további egy „parkolót” jelölt ki, egy negyedik az átjárást tiltotta. Ahogy készítőjük magyarázta, ezek a táblák mutatják a tudatlan látogatóknak, hogyan kell ott viselkedni. A városiak nem ismerik azt a rendet, amit minden őslakos tisztel, így azt a városban is elfogadott módon mutatják meg nekik. A határt táblák, kerítések, sorompók és árkok jelölik,

melyek csak az elmúlt évtizedekben jelentek meg az erdőkben, ugyanúgy, mint a gátak, betonlapok és homokos területek, melyeket a geológusoknak és a kőolajnak köszönhetnek.

Transzhumáló avagy vándorpásztorkodás

A réntartó családoknak, akiket meglátogattam, egynél több szálláshelyük volt az erdőben, és ez általános a terület réntartói között. Legalább egyszer egy évben költöznek a *lõŋ-qât* 'nyári ház' és a *tülø-qât* 'téli ház' között. Ugyanígy kötelező a tavaszi legelők melletti szálláshely, a *tawi-qât* 'tavaszi ház', hiszen itt ellenek a rénszarvasok. Itt néha könnyűszerkezetes kunyhók állnak, csak egy fóliával takart faállványból. A fekete fólia, amellyel a kőolajvezetékeket szigetelik, és amelyet a rénszarvastartók az olajmezőkön kapnak, leváltotta a hagyományosan erre a célra használt nyírfakérget. A Szopocsin család például tavasszal, az olvadás és ellés idején egy csumban, vagyis egy sátorvászonnal fedett rúdsátorban él. Az Ajvaszéda család a régi téli szálláshelyét használta tavaszi szálláshelyként. Csak kevés családnak van külön őszi szálláshelye (*süwəs-qât* 'őszi ház') is. Általában még ősszel átköltöznek a téli szálláshelyre, és ezt nevezik akkor őszi háznak. Ez a fajta mobilitás több tényezőtől függ, például a rénszarvaslegelők helyzetétől, a rénszarvasnyáj méretétől és a többi gazdasági ág (vadászat, halászat, gyűjtögetés) jelentőségétől. Az egyes gazdasági ágak ökonómiai fontossága erősen ingadozik, és külső tényezőktől függ, az eladási lehetőségektől éppúgy, mint a saját terület és a család adottságaitól. Azok a családok, akiknek nincs, vagy csak kevés rénszarvasa van, a tőzegáfonya gyűjtésével és eladásával jelentős jövedelmhez jutnak, és a szomszédaiktól veszik a rénszarvashúst és a prémeket. Más családok, mint például J. K. A.-é, akinek nagy rénszarvasnyája van, a szomszédaiktól veszik a bogyót télire. Ez azonban kivételes eset. Egyre gyakrabban tárnak fel a tromagani réntartók maguk számára új és új bevételi forrásokat. Télen a kogalimi piacon, ill. Russzkinszkaja közelében a Szurgutba vezető autótút mentén fagyasztott hallal és kitömött mókusokkal vagy ragadozómadarakkal kereskednek. Kéz alatt a városlakóknak mást is eladnak: szerkezetkész rönkházakat vagy fürdőházakat, de még fa teherszánokat is, melyeket a motorosszánokhoz lehet kötni. Ideális esetben a család önellátó, és rendelkezik elegendő hallal, különféle bogyófajtákkal, rénszarvashússal, valamint a ruházathoz szükséges prémekkel és

bundákkal. Vásárolni csak azt vásárolják, ami nincs az erdőben, és amit a kőolajcégek nem szállítanak. A rénszarvasnyájak szaporulatának, a legelők elhelyezkedésének vagy cseréjük szükségességének függvényében 2–4 szálláshelyet, lakóházat létesítenek egymástól 2–15 kilométernyi távolságon belül.

Hantik árulják portékáikat a Réntartók Napján Russzkinszkaiban
Fotó: Stephan Dudeck, 2008.

Ezeknek a szálláshelyeknek a szabad választását azonban az elmúlt évtizedekben erősen korlátozták. 2000-ben tanúja lehettem egy családon belüli vitának a T. családban. A család a feleség családjának a földjén lakott. A matrilocalitás a hantiknál kivételes, és ebben az esetben az volt az oka, hogy az idősebb fiúnak el kellett hagynia az édesapja szálláshelyét. Az ő szálláshelye közelében már nem talált magának új lakóhelyet, mert ezt már olajmezők vették körbe. De látogatásomkor már az olajmezők a család új szálláshelyének közelében is megjelentek, és a T. család azon gondolkozott, hogy a nyári szálláshelyüket pár kilométerrel nyugatabbra helyezték-e át. Két dolog adott azonban okot az aggodalomra a rénszarvastartónak. Egyrészt tudta, hogy azt a folyócska menti erdősávot, ahol le szeretett volna települni, rendszeresen látogatták a kocalimi felsőbb körökből azért, hogy ott vadásszanak. Ők a terepjárójukkal mentek vadászni, és természetesen nem akarták, hogy egy hanti család a rénszarvasaikkal zavarja a vadászatukat. Bár a terület hivatalosan a család által regisztrált föld, mégse volt okuk arra, hogy akadályozzák a vezetőséget a vadászatban, hiszen a segítségükre, a jóindulatukra és a védelmükre

szükségük volt a városban. A T. család feje rendelkezett egy fiktív állással Kogalimban, és ennek megfelelő havi fizetést kapott akkor is, ha soha nem kellett ott személyesen megjelennie. Ezen kívül volt még egy második ok is, amelyről csak véletlenül és részben értesültem. A folyócska, amely mellé T. család költözni szeretett volna, tabusított terület volt, amelyen vallási okokból nem lehetett gazdálkodni, különösen pedig letelepülni nem. Ezeket a használati tabukat sok esetben kényszerűségből már nem tudják tartani a tromagani hantik szálláshelyeiken. Ahogy a hanti Agraféna Peszikova mesélte, már régen is szokásos volt, hogy szűkös időkben a használati tabukat feloldják. A 2000-es évek után többször is meglátogattam a T. családot. A mai napig nem tudták elhatározni, hogy egy másik szálláshelyre költözzenek-e, pedig a kőolajfűró tornyok időközben látó- és hallótávolságon belülre kerültek.

Presztízs

A réntartócsalád presztízst az határozza meg, hány és milyen nagy épületet húznak fel a szálláshelyeiken. A lakóházakon kívül számít a melléképületek sokasága, a fürdőház, a tipikusan lábakon álló kamrák, vagyis lábasházak és a garázsok is. A tulajdon részét képezik még a „háztartási eszközök”, mindenekelőtt az olyan közlekedési eszközök, mint a szán, csónak, és természetesen a ruházat, valamint újabban az autók és motorok. Mindezek a tárgyak a vendégek számára is láthatók, és a jómódot jelképezik.

A rénszarvasok a sikert más szempontból jelentik, és szociális értékűek. Arra a kérdésre, hány rénszarvasa van egy családnak, azt a választ kaptam, hogy nem szabad őket megszámlálni. Senki sem nevez meg egy konkrét számot, hogy hány rénszarvasa van. Akkor mi alapján fizetik ki az állami szubvenciókat a rénszarvastehenek száma után, kérdeztem a réntartó J. I. S.-t 2018 tavaszán. Az volt a válasz, hogy ezt Szytyepan Antonovics Kecsimov, az autonóm körzet réntartószövetségének elnöke segítségével intézik, aki maga is Kogalim közelében, egy erdei szálláshelyen él, és réntartással foglalkozik. Ő elég jól ismeri a szomszédait, és tudja, milyen számokat kell az állami hivataloknak továbbadnia – így kerül meg a rénszarvasok megszámlálását tiltó tabu. A rénszarvasok megszámlálása azért számít bűnnek, mert csak az istenek jogosultak ezt megtenni, mikor a rénszarvastartók sorsát határozzák meg. Ha a rénpásztor maga

számolná meg őket, az annyit jelentene, hogy kételkedik az istenek hatalmában, és az ő helyükre teszi önmagát mint sorsának az urát. Egy rénszarvastartó sem teszi kockára az istenek jóindulatát, és ezzel nyájának a szerencséjét, magyarázta nekem többször is J. K. A., a rénpásztor. A maguk készítette háztartási felszereléssel szemben a rénszarvasaik jobban függenek az istenek jóindulatától, és a társadalmi presztízsz, ami a nyáj méretében mutatkozik meg, pont ezért bír más minőséggel. Minden rénszarvastartó tudja, milyen könnyű elveszíteni egy nyáját, valamint azt is, hogy kevés rénszarvassal és egy kis ügyességgel egy évtized alatt fel lehet építeni egy nagyobb rénszarvasnyáját.

Lényeges etnikai különbség, hogy a szomszédos erdei nyenyeceknél elsősorban a rénszarvasnyáj jelenti a presztízst, magyarázta nekem J. K. A. Míg az erdei nyenyec rénszarvastartók lenézik a kis nyáját tartó hantikat, addig ez utóbbiak pedig a nyenyeceket nézik le, mert hanyagabbak az építkezésben, a berendezésben és a szálláshelyeik rendjét illetően. A hanti rénszarvastartóknak a csumba csak egy kiegészítés az épületeikhez, ha a körülmények úgy kívánják. Csumban éltek például, mikor az ellenforradalmi felkelés megtorlása elől menekültek az 1930-as években, vagy az olajmezők feltárása elől az 1980-as években. A sátor azonban a mai napig bármikor szolgálhat télen lakásként, ha szükséges. Az L. család, mely a Tromagantól északra fekvő, fával csak ritkán benőtt erdei tundrán egy faházikóban lakott, 2006 novemberében azon gondolkozott, hogy két kisgyermekkel csumba költözzön-e, mert a szálláshelyük közelében található tűzifa elfogyófélben volt. A sátorral télen át tudtak költözni egy olyan vidékre, ahol elég tűzifa volt a fűtéshez. A K. család 2008 tavaszán azt mesélte, hogy a 2000-es évek elején a rénszarvasnyájukkal és a csummal a több mint 350 km-re levő szent Numto tóhoz (hantiul *törəm-lâr*) költöztek, hogy ott réneket áldozzanak. Mellékesen ott feleséget is találtak a fiuknak.

Fordította: Schön Zsófia

13. A kőolaj esete a hantikkal és a manysikkal

Az olajbányászat hatása a hantik és a manysik életére

A kőolaj és a földgáz kitermelése Oroszország gazdasági életében domináns, csaknem egyeduralkodó helyzetben van. A kőolajágazat sikeressége egyértelműen meghatározza az ország gazdasági – és politikai, társadalmi – helyzetét. Az ország szénhidrogén-bányászatában az obi-ugor nyelvű népek lakhelye, Nyugat-Szibéria kiemelt szerepet tölt be. A Hanti-Manysi Autonóm Körzet jár az élen az országos kőolajkitermelésben, földgáztermelésben pedig a körzeté a második hely, míg a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet helyzete ennek éppen fordítottja: kőolajtermelésben a második, földgáztermelésben az első. A két nyugat-szibériai autonóm körzet kiemelt fontosságát az ország gazdaságában az is mutatja, hogy Moszkva után ez a két szubjektum az oroszországi költségvetés legnagyobb adófizetője. Ennek megfelelően az orosz kormányzat ennek az ágazatnak minden mást felülmúló, kiemelt jelentőséget tulajdonít.

Azzal, hogy Nyugat-Szibéria lett Oroszország legfontosabb kőolaj- és földgázlelőhelye, teljesen megváltoztak a terület demográfiai, települési viszonyai. Szibériában 1955 és 1975 között 800 új város született. Az újonnan betelepülő, városi lakosság száma és a teljes lakossághoz viszonyított aránya folyamatosan és exponenciálisan nőtt. A hantik többsége által lakott Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra lakossága az 1960-as évektől kezdve minden tíz évben másfélszeresére, duplájára duzzadt, ami itt is elsősorban a városok lakosságának rohamos növekedését jelentette.

Ma már a hantik és a manysik túlnyomó többsége is beköltözött a városokba, városias településekre. Ennek egyik oka a modern városi élet szívóhatása. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a városba telepedés nem egészen önkéntes folyamat, és sosem volt az. Jelentős adminisztratív nyomás nehezedett rájuk, ami a letelepedés, majd a centralizáció irányába hatott, és az is vitathatatlan, hogy az olajbányászat és az iparosítás valójában konkurens a tradicionális életformával. Szibéria gyéren lakott területeire az iparosodásnak köszönhetően kis- és nagyvárosok sűrű szövete telepedett, tehát

valójában nem az őslakosok mentek a városba, hanem a város ment az őslakosokhoz.

Hazainduló hanti család pakol az olajbányászok településén
Fotó: Nagy Zoltán, Pervomajszkoje, Vaszjugan, 1999.

Az olajbányászat folyamatos térnyerése jelentős társadalmi hatásokkal jár a hantikra és a manysikra nézve, alapvetően befolyásolja életmódjukat, megélhetési stratégiáikat. Kiemelkednek a hatások közül a kényszerű, illetve az önkéntes népességmozgások. A helyi lakosok közül sokakat telepítenek ki erőszakkal a lakhelyükről. 1976-ban például az Agan folyónak csaknem teljes lakosságát beköltöztették Agan faluba, aminek hatására negyven korábbi szállás szűnt meg. A faluban vagy házat, vagy faanyagot kaptak a beköltözők az építkezéshez, egyéb kompenzáció nem járt senkinek. Megélhetésük biztosítása, valamint a legelőterületek távolsága miatt rövid időn belül levágták, felélték a rénnýájaikat is. A kilencvenes években már csak három szállás maradt az Agan mellett. A kényszerű áttelepítés mellett sokan önkéntesen hagyják el korábbi lakóhelyüket: a tradicionális életforma folytatásának ellehetetlenülése miatt vagy beköltöznek a falvakba, vagy pedig átköltöznek mások vadászterületére. Ezek a területek hiába voltak korábban esetleg jobb állapotban, a nagyobb levadászás hosszú távon az erőforrások kimerüléséhez vezet. Nem elhanyagolható az új olajbányász települések, városok számának folyamatos növekedése, hiszen egyre beljebb hatolnak a tajgába, egyre nagyobb területeket hódítanak el, ezzel is csökkentik a tradicionális élet folytatásának lehetőségét.

A gazdasági következmények kapcsán elsősorban az őslakosok és az olajbányász cégek kapcsolatrendszerét érdemes kiemelni. Oroszországban nem teljesen kidolgozottak a föld, az erőforrások tulajdonlásával és az őslakosok jogállásával kapcsolatos jogok, általában csak kerettörvények szabályozzák, amelyeket az egyes közigazgatási egységek alkalmaznak a maguk területére érvényesen. Ezért meglehetősen nagy a területi változatosság a cégek és az őslakosok kapcsolatában. A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben 1992-ben rendezték a nemzeti vadászterületek kérdését, és formálisan rögzítették a helyiek földhasználati jogát. Ezek szerint az olajbányász cégeknek a helyiek beleegyezését kell bírniuk a feltáró kutatások megkezdéséhez, majd területi népszavazásnak kell döntenie a kitermelhetőségről. A konkrét területen meg kell szerezni a földtulajdonos beleegyezését is, sőt környezetvédelmi jóváhagyással is kell rendelkezniük. A helyiek érdekeit védendő kötelező egy egyértelmű gazdasági megállapodást kötni a kártérítés formájáról, mértékéről.

A jogi helyzet egyértelműnek és kedvezőnek tűnt a hantik szempontjából, a gyakorlat azonban egészen máshogy működött. A helyi adminisztráció az őslakosok mindenfajta beleegyezése nélkül utalt ki területeket az olajbányász cégeknek, akik rendszeresen szabálytalan gazdasági megállapodásokat kötöttek. Ráadásul a megkötött, esetenként a helyieknek is kedvező megállapodásokat alig teljesítették: a kompenzáció első évi részletei után leálltak a folyósításával, illetve a szerződések újabb és újabb meghosszabbításához, módosításához kötötték a kifizetését. Ráadásul, ha az olajbányász cégeknek nem sikerült megállapodniuk a helyiekkel, akkor azok aláírása nélkül is megtörténtek a feltárások, csak a helyieknek semmi haszna nem lett belőle. Bízva erőfölényükben, ezzel nyíltan meg is fenyegették a helyieket, azt sugallva, hogy a választási lehetőségük mindössze annyi, hogy kapnak-e egyáltalán valamelyes kárpótlást. Bár a cégek haszna óriási volt, és a helyiek kártérítése elenyésző összeg lett volna, nem gyakorolt volna komoly hatást a cég nyereségességére, mégsem törekedtek a szerződések betartására, sőt, megpróbáltak kibújni a kötelezettségek alól. Emellett a helyi adminisztratív területek vezetése is abban volt érdekelt, hogy az olajbányászat folyamatosan fejlődjön, hiszen a kárpótlásban egyre inkább az úgynevezett kanadai modellt kezdték el alkalmazni, ami azt jelenti, hogy a kártérítést szociális fejlesztésekben folyatták vissza az

adott területre, nem konkrét családoknak, egyéneknek. Az iskolák és a falusi házak építése, az autótrendszer fejlesztése a hantik számára szinte semmit nem jelentett, sőt esetenként kifejezetten negatív hatással volt: az autótutak gyakran értékes vadászterületeken haladtak keresztül, tönkretéve azokat.

Az olajbányászat szükségszerűen átalakította a hanti társadalomszerkezetet is. Az olajbányászathoz és a tradicionális élethez való eltérő viszonyulásnak, illetve a vagyoni különbségek növekedésének hatására növekedett a szakadék a hanti társadalmi rétegeken belül. Megváltoztak a helyi lakosság fogyasztási szokásai is. Egyrészt kialakult egy olyan „újhanti” réteg, amely egyértelműen a fogyasztói társadalom érdekeltje, annak haszonélvezője. Másrészt szinte minden áruvá vált, ami korábban nem lehetett volna az. Ilyen elsősorban a föld, amely az olajbányász cégekkel folytatott gazdasági viták, szerződések elsődleges tárgya, amit adni-venni lehet. Korábban a helyi jogrend szerint a föld elidegeníthetetlen volt a hantiktól, közösségi tulajdonban és közös használatban volt, újabban azonban egyértelműen magántulajdonná vált.

Szükséges kiemelni azt is, hogy az olajbányászat okozta szennyeződések hatására jelentősen romlott a helyi lakosság egészségi állapota is. Ennél talán még fontosabb az, hogy a hagyományos életforma feladása, a marginalizáció jelentősen károsította az őslakosok lelki egészségét is, aminek következményei meghatározzák a hantik és a manysik életét. A statisztikák szerint az északi területek előkelő helyen állnak Oroszországban a regisztrált alkoholisták számában, hiszen adataik az országos adatok 12–20-szorosát mutatják, és különösen nagy az eltérés a nők tekintetében. Messze az országos adatok fölött állnak az északi területek halandósági mutatói is. Itt ugyanis a kétezres évek elején általában a második leggyakoribb halálok az úgynevezett szerencsétlenség volt, amelynek kategóriája magában foglalta a mérgezéseket, a baleseteket, a gyilkosságokat és az öngyilkosságokat is. Az északi területeken az efféle erőszakos halálesetek aránya az országos 11%-kal szemben 30% volt. A Berjuszovói járás adatai különösen kiugrók: itt a kétezres évek elején a férfiak között 55,9%, a nők között 32,1% volt az erőszakos halálesetek száma, ezen belül a hatóságok által bizonyítottan az alkohol hatására bekövetkezett erőszakos halálozások aránya 10,6% a férfiak, és 9,8% a nők között. Különösen árulkodók ezek az adatok akkor, ha a járás adatain belül úgy is differenciálunk, hogy különválasztjuk az ott élő

őslakosok adatait a nem őslakosokétól. Így azt az eredményt kapjuk, hogy az őslakosok között a férfiaknál 33,6%, a nőknél 11,2% a bizonyosan az alkohol hatására bekövetkezett erőszakos halálesetek száma, míg a nem őslakosok között ez „csak” 5,3% és 0,5%. Az öngyilkossági hajlandóság az északi területen az országos átlag három-négyszerese. Mindezek hatására az itt várható életkor 10–15 évvel alacsonyabb, mint Oroszországban általában, a férfiak átlagosan körülbelül 45, a nők pedig 55 éves korukig élnek.

Az őslakosok kultúrájára is komoly hatást gyakorolt az olajbányászat. Mint említettük, a hantiknak és a manysiknak sok helyütt fel kellett adniuk az úgynevezett hagyományos vadászterületeiket. Ez egyértelműen marginalizációhoz, lumpenizációhoz vezetett. A tradicionális gazdálkodási módok eltartóképesége is rohamosan csökkent a környezetpusztulás, valamint az állami kereskedelmi rendszer széthullása és az új rendszer kiépülésének elmaradása miatt. Komoly változás még a motorizáció is, ami ugyanakkor a helyi gazdaság kiszolgáltatottságát növeli. A korábbi lakóhelyek elhagyása a helyi védőszellemek kultuszát is befolyásolta, hiszen az áttelepülés az istenségtől való elszakadást is magával hozta, megszűnt a helyiek lokális beágyazottsága, összeomlott a szakrális táj. Ezt a tendenciát tovább erősítette az is, hogy az olajosok gyakran feldúlták a szent helyeket, kirabolták, felismerhetetlenné tették, semmibe vették őket. A szent helyek gyakori eldózerolásának oka, hogy rendszerint magaslatokon helyezkedtek el, és éppen ezeket a magaslatokat volt a legkönnyebb elhordani az útépitésekre alapnak, töltésnek.

A kőolajbányászat fent röviden felsorolt következményei az őslakosok ideológiájára is hatással bírtak. Ez egyrészt növelte a hantik és az oroszok éles szembeállításán alapuló gondolkodást, és felerősített korábban is meglévő revitalizációs gondolatokat. Ezekben a revitalista elképzelésekben egyre több nativista⁷⁶ felhang bukkant fel. Főleg a kilencvenes években erősek voltak az apokaliptikus elképzelések is, amelyek szerint a világ egyértelműen, számtalan jellel igazolhatóan a totális katasztrófa felé halad. Ezeknek a világvége-történeteknek vissza-visszatérő eleme volt, hogy a jelen rendszer bukása az oroszok

---

⁷⁶ A nativizmus az őslakos és a betelepült népeket (jelen esetben az oroszokat is) erős és kibékíthetetlen ellentétbe állító megközelítés, mely az őslakosoknak privilegizált státust, különjogokat, védelmet követel.

eltűnését és a hanti világ visszatérését fogja eredményezni. Másrészt a revitalizáció mellett egyre erősödik Nyugat-Szibériában az újprotestáns egyházak szerepe is. Ezek előretörésének elsődleges oka az, hogy képesek kárpótolni a társadalom korábbi szövetének szétfészléséért, hiszen új társadalmi beágyazottságot kínálnak híveiknek.

Az olajbányászat tehát gyökeresen átalakította az obi-ugor nyelvű népek életét. Míg az orosz és szovjet gyarmatosítás korai korszakai – azok minden vitathatatlan hatásával együtt is – lehetővé tették azt, hogy az őslakos népek tradicionális életmódjukat relatíve sikeresen megőrizzék, addig az a jelenben is tartó folyamat, melynek során a nemzetgazdaság birtokba vette a régiót, gyökeresen megváltoztatta az obi-ugorok lehetőségeit és stratégiáit.

Az olajbányászat ökológiai hatásai

Akkor, ha a kőolajnak ennyire domináns szerepe van egy terület gazdaságában, nyilvánvalóan sokoldalú hatásokkal kell számolnunk. A közvetlen társadalmi hatások helyett leggyakrabban a közvetettebbnek tűnő környezeti hatásokról lehet hallani, hiszen a helyi politikai erőknek, az etnopolitikusoknak ez ad leginkább lehetőséget arra, hogy érdeksérelmeiket olyan formában fogalmazzák meg, ami érthető mindenki számára, és könnyen lehetővé teszi a sérelmekkel való azonosulást is. Mik is ezek a környezeti károk?

Amellett, hogy a szibériai éghajlat nem kedvez a bányászat során használt technikának, hiszen a szélsőséges időjárás és a mocsaras terep rendkívül gyorsan korrodálja a fémeszközöket, az orosz technikát a nemzetközi standardokhoz képest nyugodtan lehet szegényesnek nevezni. Emellett a technológiai és környezetvédelmi szabályozás is meglehetősen hiányos, ráadásul még ezeket a normákat sem tartják, tartatják be megfelelően. Fontos károkozó még a kőolajbányászat infrastruktúrájának folyamatos kiépítése is. A cső- és távvezetékek kiépítése jelentős erdőkivágásokhoz vezet. Ám ennél is komolyabb hatással bír a közlekedési lehetőségek biztosítása. Az autóutak és a vasutak általában átereszek nélkül épülnek meg, ami a lefolyások elzárása miatt rendszeres lokális árvizek kialakulásához vezet. Az út alapját képező gátakhoz a földet, homokot mindig helyben termelik ki, ami homokgödörök, ledózerolt területek kialakulásához vezet, komoly tájsebeket létrehozva. Az úgynevezett ideiglenes téli utak – a mocsáron, folyókon keresztül vezető út, amelynek kialakításakor ősszel az

útépítők rengeteg faanyagot fagyasztanak bele a mocsárba, a folyók dagadó jegébe – átkelőit a tavaszi víz nem mindig tudja elvinni, amitől a folyó lelassul, az ár is vontatottabban vonul le, és jelentős területek mocsarasodnak el újonnan. Ráadásul a folyók hajózhatatlanná is válnak.

Olajfúró torony

Fotó: Alexandr Mihajlovics Petrusin, Vaszjugan, 2008.

A talajt érő szennyeződéseknek legfőbb okai az úgynevezett olajgödrök és a csővezeték-törések. Az olajgödrökben a fúrások közben keletkező hulladékok halmozódnak fel. Ezeket gyakran csak kis homokgátakkal védik, ami nyilvánvalóan nem elégséges védekezés. A felhagyott olajkutak mellett nemcsak ezek a gödrök maradnak ott, hanem a kiirtott erdőterületek, a hátrahagyott gépek, eszközök, kemikáliák is. Ez a talajszennyezés mellett állandó tűzveszélyt is jelent. Az egyre kiterjedtebb kőolajvezeték-hálózat jelentős része ökológiailag érzékeny területen megy át. A csőtörések száma évente megközelíti az ezret is, aminek következtében hatalmas területeket áraszt el a nyersolaj. Ezt – újabb károkat okozva – gyakran felégetéssel „takarítják el”.

A vízszennyezés egyaránt érinti a felszíni és a talajvizeket is. Az Ob-medence talajvízkészlete gyakorlatilag teljes egészében szennyezettnek tekintendő. A szennyeződés mértéke a felszíni vizekben is rendre meghaladja az egészségügyileg engedélyezett minimumot. Egy kimagasló adatot érdemes idézni: Nyeftejuganszk mellett 1992-ben a szennyezettség mértéke a tizenhatszorosa volt a megengedettnek. A

nemzetközi folyószennyezettségi skála szerint, amely 1-től 6-ig osztályozza a vizeket, a folyók egy része, köztük az Ob is az 5-ös kategóriába került.

Kőolajszennyeződés a Vaszjugaiba torkolló Jagil Jah folyónál
Fotó: Vlagyimir Arsztjenovics Polumogin felvétele, 2011

Igen magas a légköri szennyezettség mértéke is. Nyugat-Szibériában a kén- és nitrogénvegyületek aránya a kilencvenes években rendre meghaladta az orosz átlagot. Ez a szennyeződés lecsapódva a csapadékkal a talajba kerül, további károkat okozva. Rendszeresek voltak a savas esők és a savas hó hullása is: a kilencvenes évek közepén a Nagy-Juga mellett minden méréskor savasnak bizonyult a hó.

A fenti szennyező hatások az állatvilágra is jelentős hatással vannak. A vízi tápláléklánc alapját képező mikroorganizmusok, a zooplanktonok élőhelyei igen szennyezettek, ami minden vízi élőlényre egyértelmű kihatással van. A halakon rendre kimutatható a káros anyagok hatása: helyenként megfeketedett a csukák mája, gyakran mutálódott, befele fordult a kárászok kopoltyúja. A halászsákmány mennyiségének folyamatos csökkenése is visszavezethető a vízi élővilág egészségének romlására: ugyancsak az Agan folyó mellett a halászsövetkezetek éves halzsákmánya a hetvenes években elérte a százkilencven, kétszáz tonnát, míg a kilencvenes években ez a szám szinte a tizedére esett vissza az évi húsz-harminc tonnányi zsákmánnyal.

Olajszennyeződéstől elpusztult halak kimerése a folyóból
Fotó: Vlagyimir Arsztjenovics Polumogin, 2008.

A szárazföldi állatok életére leginkább azzal gyakorol hatást az olajbányászat, hogy a folyamatosan vándorló állatok évszázadok alatt kialakult migrációs útvonalait átvágja. A Vaszjugan középső-felső területére korábban rengeteg jávorszarvas vándorolt a déli területekről, az omszki és a novoszibirszki megyékből, ezért erről a területről korábban az a mondás járta, hogy ott több a jávorszarvas az erdőben, mint a faluban a tehén. Ma ezen a vonulási területen az egyik legsűrűbb az olajkutak hálója, így ezen a környéken manapság gyakorlatilag nem fordulnak elő jávorszarvasok, nem mernek átvonulni a feldúlt, hangos vidéken.

A Vaszjugan mellé a rénszarvasok telente északról vándoroltak délre, a falvaktól akár 5-6 kilométerre is lehetett réneket lőni. Ma itt betonút épült, téli utak sora húzódik, és kőolajvezetékeket is nagy számban fektettek le. A rénszarvas, ez a jávorszarvasnál is félnékebb állat nem mer átkelni az utakon, így elkerüli a korábbi, táplálékban igen gazdag telelőhelyét. A rénszarvasok tartanak a csővezetékektől is, mert érzik a benne áramló nyersanyag vibrációját, és nem merik keresztezni az útját: megközelítik a vezetéket, de vissza is fordulnak. Mindez egyértelműen meglátszik az állatok állományán. Míg a nyolcvanas évek, vagyis a betonút és a nagymértékű vezetéképitések előtt jávorszarvasra évi 150 engedélyt adtak ki, addig ma alig van itt egy-két vadász, aki ezzel foglalkozik. Rénszarvasra korábban 100 engedélyt adtak a területen, most gyakorlatilag eltűntek.

Coboly is jóval kevesebb van manapság a Vaszjugan folyó mellett, mint volt korábban. A cobolyszám csökkenésének legfontosabb oka az, hogy rohamosan csökken a táplálkozási helyük, táplálékbázisuk. Az erdőtüzekben rengeteg bogyótermő terület pusztul el, az olajbányászok gyakran kivágják a cirbolyásokat is, márpedig a cobolyok ezeken a helyeken tudnak a legkönnyebben élelemhez jutni. Ezek a változások a cobolyok nagyarányú és nagy távolságokra vezető migrációját eredményezték. Ez azt jelenti, hogy a helyi cobolyállomány mindig azokban az erdőfoltokban összpontosul, ahol abban az évben kedvező volt a bogyó- és a cirbolyamagtermés. Ennek az a következménye, hogy míg a nyolcvanas évek előtt a cobolyok állománya arányosan oszlott el a területen, azaz minden vadászterületen egyforma eséllyel lehetett vadászni rájuk, addig ma ez teljesen egyenlőtlen: egyes területeken kimagasló zsákmány várható, míg másutt alig bukkanni még a nyomukra is.

Még drasztikusabban omlott össze a Vaszjugan mellett a nyércek korábban jelentős állománya. A nyérc rengeteg időt tölt vízben, hatalmas területeket járt be vadászszákmány után kutatva, így rendkívül kitétt a víz szennyeződésének. Márpedig az utolsó évtizedekben a vízszennyeződés igen magas szintet ért el, gyakorlatilag ki is pusztultak a nyércek a Vaszjugan mellől.

A vadállomány pusztulásában szerepet játszik az olajbányászatban dolgozók vadászata, orvvadászata is. A terepen dolgozó geofizikusok, geológusok saját megélhetésük biztosítására is rendszeresen vadásznak, ám ennél jóval nagyobb kárt okoz a területen teherautókkal közlekedő munkások alkalmi vadászata: annak ellenére, hogy hivatalosan tiltott, az autók zömében tartanak puskát, amivel az út mellett vadásznak. Ennek a vadászatnak az egyik negatív oldala, hogy mivel a menetidőt tartaniuk kell, a megsebzett vadaknak soha nem mennek utána, azok az erdőben pusztulnak el.

Sok kárt szenvednek az erdei madarak, a fajok is, amelyek az olajbányászok körül elhullott, olajtól szennyezett köveket csipegetik fel, de mivel ezt nem tudják visszaköpní, a begyük elfeketedik, a madarak kiszáradnak: húsuk alkalmatlan a fogyasztásra.

Jelentős az olajbányászat hatása a réntartásra is. Ez elsősorban azt jelenti, hogy rohamosan fogy a rénállomány, mert az olajbányászok, nem tudván megkülönböztetni a házi és a vad rénszarvast, kilövik helikopterről őket, illetve az állatok vagy szennyezett vizet isznak, amitől elhullanak, vagy a csökkenő legelőterület bizonyul kevésnek az

eltartásukhoz. A vadmadarak száma is folyamatosan csökken, és rengeteg esik áldozatául annak, hogy szennyezett területen száll le.

Mint a fentiekből is látható, az olajbányászat és az obi-ugor nyelvű népek megélhetése közvetett módon is komplementer viszonyban áll egymással. Nemcsak arról van tehát szó, hogy az olajcégek és az őslakosok gazdasági stratégiái eredendően konfliktusban állnak, hanem arról is, hogy az olajbányászat természetre gyakorolt hatása is megnehezíti, lehetetlenné teszi a tradicionális halász-vadász-réntartó életmód folytatását még annál az arányában egyre elenyészőbb számú hanti és manysi családnál is, akik ebből szeretnének megélni.

Az olajbányászat és az ellenállás lehetősége

Ott, ahol a kőolajbányászat ennyire mélyen befolyásolja az őslakos népek életét, joggal számíthatnánk arra, hogy komoly ellenállás alakult ki az olajbányászat ellen. Egyes kutatók szerint azonban a nyugat-szibériai régióban ez az iparág mégsem szül nyílt ellenkezést, tiltakozásokat, és a helyi közösségek nyílt konfliktusok nélkül élnek együtt a kőolajbányászattal. Mi lehet ennek az oka?

Egyrészt a régió őslakos népei között a földhasználat mindig is relatíve rugalmas rendszer volt, ahol egy-egy terület birtokbavétele – függetlenül a rokonsági csoportok erős lokális kötődéseitől – megegyezések tárgya lehetett. Éppen ezért a helyi ellenállási mozgalmak alapvető célja soha nem az olajbányászok elűzése volt, hanem inkább a két érdek összeegyeztetése: olyan rendszert akartak kialakítani, amely mindkét fél számára kielégítő, amelyből nekik is hasznuk van, amely a legkevesebb kárt okozza a maguk és a környezetük számára. Hiszen az ellentétek talán nem is összeegyeztethetetlenek: a hantiknak az kell, ami a földön van, az oroszoknak pedig az, ami a földben.

Olajbányászok szálláshelye hóolvadás után

Fotó: Alexandr Mihajlovics Petrusin felvétele, Vaszjugan, 2008.

Ráadásul a helyi őshonos népek konfliktusmegoldó stratégiái mindig inkább az elkerülést, mintsem a nyílt konfrontációt preferálták. Ennek a stratégiának az egyik legfontosabb megjelenési formája a „kivárá hallgatás”. A hallgatást általánosságban is szokás a nyugat-szibériai népek problémamegoldó stratégiájaként értelmezni: a látszólag nyitott, befogadó magatartásuk mögött általában elhallgatások, elfedések működnek, egyfajta „zárt nyíltság” jellemzi őket. A „kivárá hallgatás” tudatos stratégia, hiszen például az, hogy elmennek a kőolajbányászokkal folytatott tárgyalásokra, de nem írnak alá semmilyen egyezményt, valójában azt a célt szolgálja, hogy az egymás szemébe nézés révén a számukra megfelelő egyezséget kössenek, illetve, hogy rádöbbsentsék az ellenoldalt saját bűnösségére. Ez a kommunikációs stratégia azonban haszontalan, hiszen félreértéshez vezet, az üzenetét nem érti meg a másik fél, amely a problémák nyílt kimondásában gondolkodik.

Fontos oka még a konfliktusok hiányának a helyi lakosság kollektív érzése. Ennek a kollektív érzésnek az alapja a „szovjet ember” ideológiájának megteremtése volt a szovjet időszakban, ami a közös érdekek, a közös szenvedések és a hazaszeretet ideológiájára építve meglehetősen sikeresnek bizonyult. Ennek posztsovjet megjelenési formája a „rosszijanyin” („oroszsországi”) ideológia, az etnikumok feletti, Oroszországhoz való tartozásra épülő nemzeti érzés. Ez a saját érdekeket képes a közösségi, nemzetgazdasági érdekek mögé sorolni, helyesebben az állami érdekeket képes saját érdekként láttatni. Ennek

hatására gyakran még a helyi elit is indokoltnak, elfogadhatónak tartja saját érdekei háttérbe szorítását, illetve az állami szempontok támadása még számukra is erkölcsileg kétes stratégia, ami csak bukásukat eredményezhetné. Az állam ráadásul rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel elsimíthatja, elleplezheti az esetlegesen felbukkanó konfliktusokat úgy, hogy erőpozícióját kihasználva előbb-utóbb keresztülviszi akaratát, és az esetleges ellenálló feleket is érdekeltté teszi az általa preferált projektek megvalósításában. Ha ez mégsem sikerülne, akkor a média közvetlen uralása révén az esetleges ellenállásokat elhallgattatja, vagy éppen nyers, ám leplezett módszerekkel, erővel elfojtja, likvidálja a problémákat.

Bár tényleg úgy tűnhet, hogy Nyugat-Szibériában – főleg más területekkel összevetve – konfliktusok nélküli a kőolaj kitermelése, érdemes ezt az állítást történetileg árnyalni. Mielőtt ezt megtenném, fontos leszögezni, hogy a szakirodalom meglehetősen sajátosan használja az „öslakos” és a „hanti” terminusokat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kőolajbányászathoz fűződő eltérő érdekek mentén az utóbbi évtizedekben megnövekedett a hanti társadalmon belüli rétegződés. Ennek a rétegződésnek egyik alapvető szempontja az, hogy milyen kapcsolatban vannak az olajbányászattal: ebben az ágazatban helyezkedtek-e el, esetleg élvezik a területhasználat után járó juttatásokat, avagy az erdőben élve alapvetően elszenedői-e a helyzetnek. Az álláspont gyakran közvetlen kapcsolatban van az illető hantik lakóhelyével is, azzal, hogy városokban, falvakban vagy szállásokon élnek-e. Azt láthatjuk tehát, hogy a hantik egy része az ellenállás helyett az együttműködésre rendezkedett be, hogy az olajbányászat utáni haszon, a nekik fizetett kompenzáció megélhetési stratégiájuk részévé vált, más részük pedig a városba költözve kikerült a kőolaj körüli konfliktusokból. Ennek ellenére a szakirodalom a lehetséges érdekcsoportok – és életmód-csoportok – közül alapvetően ma is az erdőben élő, az olajbányászokkal folytatott küzdelemben elsősorban érintett hantik érdekeit mutatja be általános hanti érdekként, és mind a „hanti”, mind az „öslakos” fogalmakon alapvetően a tradicionális életmódot folytatókat érti.

A kitermelés a megkezdésétől, vagyis az 1950-es évektől fogva komoly változásokat hozott a helyi öslakosok életében. A kezdeti időszakban az olajbányászok korlátok nélkül sajátíthattak ki maguknak bármilyen területet, és „a haza javára” használhatták azt, anélkül, hogy ebbe a helyi öslakosoknak bármilyen beleszólása lehetett volna. Ha

pedig volt, akkor minden ellenállás a nacionalizmus vádjával lett lesöpörve, elhallgattatva.

Változást csak a szovjet rendszer gyengülése hozott, ugyanis a gorbacsovi politika enyhülő légkörét kihasználva az itteni őslakosok váltak a kisebbségi politika úttörőivé, és küzdelmeik minden esetben kapcsolatban álltak a kőolajbányászattal. 1988. április 20-án hét szibériai őslakos író, köztük a hanti Jeremej Ajpin és Roman Rugin levelet írt Gorbacsovnak, az akkor első titkárnak, amelyben az általuk felsorolt 13 problematikus pont közül az egyik az iparosított területekért elvárt kompenzáció volt. 1989-ben sorra alakultak Nyugat-Szibériában a kisebbségi érdekvédő szervezetek, 1989-ben rendezték meg a „Szamotlor Praktikum” nevű tanácskozást, és 1990-ben összeült az „Északi Kis Lélekszámú Népek Első Kongresszusa” is, amelynek egyik legfontosabb követelése az e népek lakóhelyein folytatott tradicionális gazdálkodás elsőbbségének jogi rögzítése volt. Egymást követték a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben kialakuló, alulról kezdeményezett ellenállási akciók: Jeremej Ajpin kiáltványa 1989-ben; az 1990-es Konda folyó menti első útlezáró demonstráció, melyet az 1990-es Varjogan, és 1993-as, súlyos retorziókat kiváltó Tromagan menti útlezárás követett. Közben 1991-ben ugyancsak a Tromagan folyó menti Russzkinszkajában tiltakoztak a fegyveres ellenállást is belebegtelve. A tiltakozás egyik formája az lett, hogy középületek elé „csumot”, sátrat állítottak, amelyek közül a leghíresebb akció 1995 áprilisában a hanti-manyszijszki parlament épülete előtt zajlott, ám ezt megelőzte az 1992-ben Nyizsnyevartovszkban és Varjoganban tartott sátoros demonstráció. 1993-ban a ljantori ellenállók még az ENSZ-hez is elküldtek egy tiltakozó beadványt. Nagyszabású demonstráció zajlott még 1996-ban a Numto mellett is, ahol rénszarvasáldozatot tartottak, illetve rénszarvast szenteltek az állam és az autonóm körzet akkori vezetőinek.

A tiltakozó akciók hol átmeneti sikereket értek el, hol sikertelenek voltak, az azonban mindenképpen elmondható, hogy a helyi őslakos népeket felrajzolták az országos politikai térképre. Sikerült olyan rituális nyelvet kialakítaniuk tiltakozásuk észrevéttetésére, amely értelmezhető volt a „hantik”, és „látható”, érthető, illetve kellően etnospecifikus volt a helyi többségi társadalom számára is. A legfontosabb szimbólummá a „csum” lépett elő, ami ugyan ma már egyáltalán nem a legáltalánosabb lakhelye a hantiknak és a manysiknak, mégis kiválóan alkalmas arra, hogy kultúráik emblémája legyen. Az

úton a forgalmat elzáró, vagy a döntéshozók épülete elé felállított „csum” amellet, hogy a konfliktus szimbólumává tudott válni, egyben megoldási lehetőséget is kínált a tiltakozások szervezőinek szándéka szerint: a „csumokban” teázásokat szerveztek, ami a lehetséges megbeszélésekre, a konfliktusok elsimításának lehetőségére hívta fel a figyelmet. A másik alapvető szimbólummá a rénszarvas lépett elő, köszönhetően a nyenyec költő és aktivista, Jurij Vella szervezte numtói tiltakozó rénszarvasáldozatnak. Az elemzések szerint a rénszarvas a hanti és erdei nyenyec kultúra középpontja, egyben a függetlenség szimbóluma is, hiszen teljesen sosem sikerült háziasítani, az emberek alkalmazkodnak a rén életritmusához, nem pedig fordítva, és erőszakkal terelni vagy esetleg bántani sem lehet. A rénszarvas felajánlása az állami és regionális vezetőknek azt a célt szolgálta, hogy a rénjeiken keresztül érintetté tegyék őket a területet károsító kőolajbányászat elleni fellépésben, és végre betöltsék azt a felelős vezetői szerepet, ami a szervezők szerint az „igazi” vezető sajátja. Az akció többszörösen sikertelen volt, mert egyrészt a felszentelt rének borjainak sorsa tragikusan alakult, másrészt a címzettek félreértették a rítust, és benne az alattvalók hízogó ajándékát látták.

Ebben az időben, amikor a központi állam egyértelműen meggyengült, nemcsak alulról kezdeményezett akciók szerveződtek az olajbányászat érdekei ellen, de a regionális vezetők is gyakran felléptek a bányászattal – és közvetetten Moszkvával – szemben vagy úgy, hogy megtorpedóztak ipari vállalkozásokat, vagy úgy, hogy olyan helyi rendeleteket hoztak, amelyek alkalmasak voltak az őslakosok érdekeinek kifejezésére, védelmére. A Hanti-Manysi Autonóm Körzet ily módon küzdött a „belső gyarmat” szerepe ellen. Ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy számtalan esetben éppen a regionális adminisztráció volt az, ami kijátszotta a helyiek érdekében hozott szabályokat, többek között a közigazgatási területek átrajzolásával, ami egy-egy helyi népszavazás esélyeit jelentősen befolyásolta.

A putyini rendszer kiépülése folyamatosan egyre erősebb központosítást eredményezett. A Jukosz-ügy⁷⁷ után néhány nagy,

---

⁷⁷ A Jukosz olajvállalat Oroszország egyik legnagyobb olajcége volt, amelynek két vezetője ellen 2003-ban bírósági eljárás indult, és 2005-ben el is ítélték őket gazdasági bűncselekményekért. Az ügy nagy vihart kavart, hiszen a cégvezető Mihail Hodorkovszkij éppen politikai pályára kívánt lépni, amikor elítélték, illetve a cég utólagos feldarabolását sokan államosításként értelmezték.

monopolhelyzetbe kerülő állami cég vonta ellenőrzése alá a kitermelés túlnyomó részét. A föderációs törvényhozás különböző törvénymódosításokkal elkezdte visszabontani az őslakosok jogait, megnehezítette érdekérvényesítési lehetőségeiket, vagy akár azt is, hogy magukat őslakos kisebbségként határozzák meg. Ráadásul szinte minden jog átkerült a regionális szintről a föderációhoz, ami csökkentette a helyiek önrendelkezési és a megye érdekérvényesítési lehetőségeit is.

Bár a mai politikai helyzetben az érdekérvényesítés lehetőségei csekélyek, mégis jelentős konfliktusok alakultak ki a helyiek és az olajbányászok között, ahol a helyiek időnként átmeneti sikereket is elérhettek. Most, a putyini rendszerben, amikor a „hantik” valójában hatalom nélkül maradtak, és joggal tarthatnak attól, hogy ellenállásukat komoly retorziók követik, felértékelődtek azok a rejtett politikai viselkedésformák is, amelyek fenntartják az állam hegemoniájának látszatát. A lényegük az, hogy a hatalom egyes intézkedései alól kivonják magukat a benne résztvevők. Ezek az „ellenállás hétköznapi formái”, mint például az olajlelőhelyek mellett élő „hantik” elzárkózása az orosz nyelv ismeretétől; az internátusokban a szállásaik helyét elhallgató gyerekek viselkedése; a visszavonulás a még érintetlen, sokszor nem is hozzájuk tartozó vadászterületekre; valamint az, hogy a helyi törvényekre fittyet hányva vadorzóként vadásznak és halásznak; illetve az, hogy szabotálják az olajbányászok munkáját.

Az olajbányászok – és a velük együttműködő állam – érdekei tehát gyakorlatilag összeegyeztethetetlenek az „őslakosok” érdekeivel. Mindkét fél sajátjának tekinti az adott területet: a „hantik” öröktől valóan magukhoz tartozónak tartják az őket egyedülként táplálni képes földet, az olajbányászok pedig úgy vélik, hogy ők hősiesen meghódították, megszerezték azt maguknak, ráadásul nem is csak a saját hasznukra, hanem az állam, a nemzet hasznára is. E kapcsolatrendszerben az „őslakosok” a legfontosabb konkurensnek az olajbányászokat tartják, míg ők gyakran nem is részei az olajosok perspektíváinak, ha pedig azok, akkor csak heroikus munkájukat zavaró perifériális tényezőként jelenhetnek meg. Tehát az olajbányászok továbbra is meg vannak győződve arról, hogy nélkülözhetetlenek Oroszország társadalmi, gazdasági és politikai rendszerében, ez a hit pedig megakadályozza a helyi őslakos közösségekkel, a szomszédaikkal való együttérzés lehetőségét.

Vagyis láthatjuk, hogy a hantik és a manysik életének meghatározó keretét ma az olajbányászat adja. Ebben a rendszerben ők vannak a „gyenge” pozícióban: érdekeik gyakorlatilag láthatatlanok, annak ellenére is, hogy az ökológia gondolatmenetére felfűzve viszonylag nagy nyilvánosságot tudnak maguknak kivívni. Ellenállni, az érdekeiket hatékonyan képviselni a jelen helyzetben gyakorlatilag már nincsen lehetőségük, és vagy beolvadnak, alkalmazkodnak a helyzethez, vagy pedig úgynevezett „gyenge” ellenállási stratégiákat választanak.

14. A tajgán innen és túl: hagyományok és változások a hanti emberek életében napjainkban

Az alapprobléma

A hagyományok és változások viszonyának vizsgálata a jelenkorkutatás egyik alapkérdése, nemcsak a néprajztudományban, de a szociológiában, nyelvészetben, antropológiában vagy művelődéstörténetben is. Egyre többen foglalkoznak nemcsak Nyugat-Európában, de hazánkban is a kortárs jelenségek kortárs értelmű tanulmányozásával. E mögött a törekvés mögött a korszak nagy társadalmi, politikai átalakulásai, a modernizáció hatásai állnak. Ezek az utóbbi évtizedben megfigyelhető nagy politikai, társadalmi és kulturális átalakulások nem csak Európát, hanem a világ számos más részét is érintették, többek között Szibéria őslakóit, köztük a hantikait is, akiknek a tanulmányozásával évek óta foglalkozom.

Északnyugat-Szibéria gazdasága a 20. század közepéig három alaptevékenységre épült, a halászatra, a vadászatra és az erdőgazdálkodásra. A 20. század második felében megindult a terület egyre erőteljesebbé váló iparosítása, a kőolaj- és gázkitermelés, ami viszont negatívan hatott a hagyományos gazdasági tevékenységekre.

A 1980-as, -90-es évektől egyre intenzívebbé váló kőolaj- és gázkitermelés komoly ökológiai problémákhoz vezetett az egész Tyumenyi területen, beleértve az obi-ugor népek által lakott térséget is. Az iparosítás kezdetétől folyamatosan csökkenő tendenciát mutat a hagyományos környezetgazdálkodás által birtokba vehető földterület nagysága. Az évtizedek során több millió hektár rénszarvaslegelő semmisült meg, és a 30 évvel ezelőtti arányokhoz képest 3,3-szor kevesebb a rénszarvasok száma a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben. A vizek szennyezettsége miatt több halfaj a pusztulás szélére került, és a 21. század elején 20%-kal kevesebb a halászsákmány, mint az 1960-as években volt⁷⁸. A vadállatok természetes vándorlási útvonalai súlyos

---

⁷⁸ Haknazarov 2003: 31.

sérüléseket szenvedtek, a vadállomány nagy része elpusztult. A vadászat egyes adatok szerint napjainkra elveszítette piaci jelentőségét.⁷⁹ Míg a coboly, hermelin már a 19. század végére gyakorlatilag kipusztult, addig mára ez a mókusállományt fenyegeti. Egyes adatok szerint a 17. századhoz képest a 20. századra Nyugat-Szibériában az elejtett mókusok száma nyolc-tízszeresére emelkedett.⁸⁰

Környezeti szempontból legkedvezőtlenebb helyzetben a Szurguti, a Nyeftejuganszki és a Nyizsnyevartovszki járás van, ahol az őslakosok birtokában lévő földterületek 67,6%-a ökológiailag kritikus zónába tartozik.⁸¹ Hazánkban kevésbé ismert tény, hogy a Hanti-Manysi Autonóm Körzet egyes területein, pl. a Szurguti járásban, ahol magam is többször több hetet töltöttem, a kőolajkitermelés mielőbbi beindítása érdekében, az olajréteg gyorsabb elérése céljából az 1980-as, 1990-es években földalatti atomrobbantásokat végeztek. Ennek következtében, az 1999-es adatok alapján, a légkör radioaktivitása a normális 10-15-szörösére, helyenként 30-szorosára emelkedett⁸².

A Hanti-Manysi Autonóm Körzetet, ahol az obi-ugorok élnek, ökológiai szempontból öt zónára lehet bontani. Katasztrófális helyzetűek azok a területek, amelyek visszafordíthatatlan környezeti károkat szenvedtek. Ez az állapot a körzet földterületének 1-2%-át sújtja. Kríziszónához tartozik a vidék 10%-a, kritikus állapotban lévő értékelést kapott a körzet földterületének 40-45%-a, feszült az ökológiai helyzet a földek 30%-án, és csak 5-10%-ról mondható el, hogy itt az ökológiai helyzet kielégítő.

Bár az adatok csaknem húszévesek, a helyzet nem sokat változott azóta sem, bár számos rendelet szabályozza a hatalmas iparvállalatok tevékenységét. Jelen pillanatban is folytatódik az új gáz- és olajlelőhelyek intenzív kutatása és kitermelése, ami még tovább csökkent a hagyományos természetgazdálkodásra alkalmas területek nagyságát, szennyezi a folyókat, elvágja az állatok vonulási útvonalatát, egyre lehetetlenebbé teszi a hagyományos életvitelt.

A Tyumenyi terület globális átalakulása kikerülhetetlen problémahalmazt hozott magával, mely befolyásolja az őslakosok életének alapvető társadalmi és gazdasági alapjait, de kihat a

---

⁷⁹ Haramzin – Hajrullina (1998).

⁸⁰ Pika 1988: 139.

⁸¹ Haknazarov 2003: 831

⁸² Haknazarov 2003: 91.

mindennapi életükre, kultúrájukra, szokásaikra, erkölcsükre is. Megvizsgálva a Tyumenyi terület két autonóm körzetében, a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben és a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben élő hanti emberek életmódját, megállapítható, hogy a 20-21. század fordulóján élő hantik, akár a többi őslakos népet is, feltételesen három nagy csoportra lehet osztani.

A szálláshelyeken élők, a hagyományos gazdálkodást folytatók, nyelvüket és kultúrájuk alapvonásait nagy vonalaiban megőrző emberek alkotják az első csoportot. Számuk egyre fogy. Az 1980-as években az obi-ugorok 14%-a folytatott hagyományos gazdálkodást, ami a 2000-es évekre még tovább csökkent.⁸³ Például a 2012-es adatok alapján a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben található Suriskari megyében az erdőben élő őslakosok mindössze 9,7%-a foglalkozott hagyományos gazdasági tevékenységgel, a falvakban élőknek pedig csak 11,5%-a.⁸⁴

A második csoportba sorolhatók a falvakban élő hantik, akik részlegesen felhagytak ősi életformájukkal, de többségük, ha más rendszerben is, továbbra is vadászatból és halászatból él. Ők alkotják a hantik többségét. Az idősek kivételével, akik még jól beszélik anyanyelvüket, jellemzőjük a kettős félnyelvűség, amikor sem az anyanyelvüket, sem az orosz nyelvet nem ismerik megfelelő szinten.

A harmadik csoportba azokat a hantik sorolhatjuk, akik életmódjuk tekintetében alig különböznek a többségi társadalom más tagjaitól, elsősorban városokban vagy nagyobb településeken élnek, és nagy részük nyelvi és kulturális tekintetben is jelentősen asszimilálódott. A második és a harmadik csoport tagjainál gyakori a más népek képviselőivel kötött vegyes házasság, különösen a nők körében. Utódaik köztes helyet foglalnak el az őslakók és az oroszok között, általában jobban tudnak alkalmazkodni a többségi társadalom elvárásaihoz, de ugyanakkor az őslakosok bizalmát is élvezik.

---

⁸³ Popkov 2000: 130.

⁸⁴ Tyiskov 2016: 77.

Az erdei szálláshelyeken élő obi-ugorok élete napjainkban

Északon, ahol ma az obi-ugorok élnek, hagyományosan mindig nagyon alacsony volt a népsűrűség, 1 fő esett 15-20 négyzetkilométerre,⁸⁵ ebből következően az emberek hatása a természetre alig volt érezhető. Az extrém körülmények közötti túlélést volt hivatva biztosítani az egész életformájuk, beleértve a természeti terület hasznosítását és a társadalmuk berendezkedését is.

A hantik és a manysik hagyományosan tajgai halászok és vadászok, azonban volt, ahol a vadászat, volt, ahol a halászat dominált gazdaságukban, északon kiegészülve a kiscsordás réntartással. A nagy folyók, például az Ob és az Irtis mentén letelepült halászok élnek, és a vadászat, a mezőgazdaság, a fakitermelés mint kiegészítő gazdasági ágazatok szerepelnek náluk. Az erdős tundraövezetben, illetve a tundra és a tajga határán félig nomád és nomád réntartók élnek.

Az obi-ugorok déli lakóterületein kiegészítő foglalkozásként megtalálható az állattenyésztés, a földművelés és a kertgazdálkodás is.

Ma is minden szálláshely saját földterülettel rendelkezik, amit az egymás közötti megállapodás értelmében (ha új területekről van szó), illetve a régi hagyományok tiszteletben tartásával komolyan vesznek. Egymás földjére nem járnak vadászni, halászni, az átkóborolt rénszarvasokat visszaterelik.

Az obi-ugorok vadászata a kezdetektől fogva kettős irányultságú volt. Egyaránt ismerték a hús- és prémvadászatot. Az előbbi a lakosság élelemszükségletét látta el, az utóbbi inkább kereskedelmi célokat szolgált. A hús vadászat legfontosabb zsákmányállatai a jávorszarvas, a vadrén, ezen kívül a vízi- és erdei madarak voltak. Prémjéért a cobolyt, a hermelint, később a mókust, a nyulat és a rókát vadászták. Külön helyet foglalt el vadászatukban a medvevadászat, ami minden esetben medveünneppel zárult, és amelyben a medve kultikus tisztelete figyelhető meg.

A vadászszезon napjainkban is októbertől márciusig, az állatok értékes téli bundájának megjelenésétől az ellési időszakig tart. Egyedül vagy ketten-hárman összeállva több napra is elmennek hazulról, és vadász kunyhókban lakva járják az erdőt, naponta hús-harminc

---

⁸⁵ Szokolova 1991: 5.

kilométert is megtéve. A vadászszезon alatt fő segítőtársuk a kutya. A vastag hóban általában síléceken közlekednek.

A vadászat mellett a halászat az obi-ugorok másik fő foglalkozása. A halászszезon július–augusztusra esik, bár a nagy folyók mentén élő csoportok egész nyáron és télen is halásznak. Az Ob alsó folyása mentén a halászat a hantik életének legfontosabb gazdasági alapja. Itt található a legértékesebb halfajták, és a jó haláshelyeket már a 19. század végén, 20. század elején bérbe adták hanti tulajdonosaik. Egyes kutatók a 19. századi piacorientált halászat megerősödésével magyarázzák egyes déli obi-ugor csoportok északra költözését. A halászat két alapvető formáját gyakorolják, a rekesztő- és a kerítőhalászatot, de ismerik a lékes és a fáklyás halászatot is. Mind a hantik, mind a manysik halászata hasonló módszerekkel történik. A rekesztőhalászatnál a mederbe leszúrt karókkal a folyót teljes szélességében elrekesztik, egyetlen nyílást hagyva csak, ahova a halfogó eszköz kerül. Ennek a halászó eljárásnak az eszközei a cége, a vejsze, a varsa, valamint a cége és a varsa kombinációja. Leginkább a mellékágak beömléseinél állították fel rekesztékeiket, mert ott általában sok volt a hal.

Rekesztőhalászat
Fotó: Kerezi Ágnes, 1991.

A kerítőhalászatnak, melyet nagyobb folyókon gyakorolnak, kisebb volt a jelentősége. A csónakról hatalmas méretű hálót engednek a vízbe, amellyel nagy területet bekerítenek, majd a hálót felszedik, és a benne rekedt halakat a csónakba dobálják. Nyáron hosszabb időre, esetenként hetekre, családostul is mennek halászni, ilyenkor nyírkéreggel borított, nagyméretű csónakokkal közlekednek, melyben a halat tárolhatják, feldolgozhatják, és pihenni is tudnak.

Télen napjainkban is általános a lékes halászat, amikor a jégbe vágott nyíláshoz tóduló, levegőzni vágyó halakat szigonyra szúrják, vagy merítőhálójával kiemelik.

A saját fogyasztásra fogott halat maradéktalanul felhasználják. Pikkelyéből ragasztót készítenek, belsősegeiből halzsírt, illetve szúnyog elleni szert; a szárított halat csontjával együtt összetörik, hallisztet nyernek belőle, amiből azután kenyeret sütnek. A hal konzerválásának általánosan ismert módja a napon való szárítás és a füstölés. Nyáron a hal jelenti az alapvető táplálékot az obi-ugorok étrendjében, általában nyersen vagy főzve fogyasztják.

Az északi vidékeken ma is jellemző a réntartás, melyet feltehetőleg a 13–14. században vettek át a nyenyecektől. A réntartásnak két fajtáját ismerik, az Ob mellékfolyói mentén az erdei vagy tajgai réntartást gyakorolják, melynél a nyáj általában személyenként tizenöt-húsz állatból áll, és a rénszarvast elsősorban a közlekedésben használják, húsának fogyasztása időszakos. A Tromagan vidékén élő hanti nagycsalád, akiknél többször is jártam az 1990-es években, közösen legeltette a csordát, mely az egyes családtagok állataiból adódott össze, és kb. 150 tagú lehetett. Minden állatnak megvolt a saját, a tulajdonosa után kapott jele, így szükség esetén szét lehetett válogatni az állatokat.

Gennagyij Russzkin és a rének
Fotó: Kerezsi Ágnes, Inku Jagun folyó, 1993.

Az Ob alsó folyása mentén, valamint az Urál hegység közelében alakult ki a tundrai-hegyvidéki réntartás, amikor négy-ötszáz fős nyájakat tartanak. A tundrai réntartó családok a nyenyeczekhez hasonlóan ma is nomadizáló életet folytatnak, a nyarat a szúnyogmentes hegyoldalokon vagy a tenger közelében töltik, télen visszavonulnak a szárazföld belsejébe. A közlekedésen és a teherszállításon túl elsősorban húsáért és prémjéért tartják a réneket, de cserealapként is szolgálnak. Ezen a tájon szinte a rénszarvashús az egyedüli táplálék, itt a vadászat és a halászat csak kiegészítő ágazata gazdaságuknak. Gyakorlatilag az állat minden porcikáját felhasználják. Csontjából, agancsából szerszámnyél, inából cérna, bőrből ruházat, sátoztakaró, fekhely készül.

Mind a hantiknál, mind a manysiknál kiegészítő gazdasági tevékenység volt a gyűjtögetés. Ezt elsősorban az asszonyok és a gyerekek végezték az őszi hónapokban. Az áfonya, a mocsári bogycsók és a cirbolyafenyő-mag gyűjtése a leggyakoribb. A 19. század végétől a gyűjtögetésnek már nemcsak a saját háztartási szükségletek kielégítése volt a célja, hanem mind cirbolyamagból, mind áfonyából nagy mennyiséget szedtek össze eladásra is. Ezt különben egyes családok ma is gyakorolják. A Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet fővárosában, Szalehardban, vagy a nagyobb falvakban gyakran látni a főút vagy a piac mellett ácsorgó, portékákat árusító őslakosokat, akik még a hagyományos életforma szerint élnek. Látványuk megszokott és elfogadott.

Akárcsak északon a rénszarvastartás, úgy délen a földművelés és az állattenyésztés is csak kiegészítő gazdálkodási forma az alapvető halászat és vadászat mellett.

Ugyanakkor a mindennapi élet és hagyományok nehezen írhatók le nagy vonalakban és tipizálva egy ilyen hatalmas területen szétszórva élő nép esetében. Nem igazán általánosítható, hogyan élnek ma az őslakos közösségek, mert szinte minden szálláshely más és más megoldást választ a túlélésre. Más az emberek életvitele, a közösségek önállósága és túlélési stratégiái.

Mára, ahogy a bevezetőben láttuk, az obi-ugorokat körülvevő világ gyökeresen megváltozott. Kultúrájuk átalakulásának jelentős mozgatórugója a természetes lakókörnyezet megváltozása és a más népekkel való kapcsolattartás. Még a szálláshelyeken élő családok sem tudják kivonni magukat az idegen hatás alól. Óhatatlanul találkoznak a helikopterrel érkező orvosokkal, lakosság-összeírást végző

hivatalnokokkal, az olajkitermeléssel foglalkozó vendégmunkásokkal, iparvállalatok képviselőivel. De a vadászat során megszerzett prémet is egy központi gyűjtőhelyen adják le, ahol az átvevők nem az őslakosok közül kerülnek ki. Cserekereskedelmet folytatnak a tajgában dolgozókkal, például prémért szigetelőanyagot, benzint vagy motoroszánc-alkatrészeket kapnak cserébe, és a sort még számtalan példával lehetne folytatni.

Ezeknek a közösségeknek az egyik komoly nehézsége (a megváltozott természeti környezeten túl) termékeik értékesítése, eladása. Nemcsak a rossz közlekedési viszonyok, a hal, rénszarvashús vagy erdei gyümölcs romlandósága, az átvételi ár alacsony volta és az állandó átvevők hiánya okozzák azt, hogy termékeik nem piacképesek, hanem az is, hogy az őslakos gazdálkodók nem tudnak a maguk számára előnyösen tárgyalni, megfelelő pozíciót kialakítani a kereskedőknél. Ez az ilyen típusú nemzeti közösségek egyik legnagyobb problémája.

Az erdőben élők nap mint nap tapasztalják, hogy egyre kevésbé tudnak a régi módon élni. Sokszor óriási távolságokat tesznek meg azért, hogy ugyanazt a vadmenyiséget levadásszák, amit 20 évvel ezelőtt könnyűszerrel elejtettek. Egyik kitörési kísérletük ebből a krízishelyzetből a nemzeti közösségek (orosz megnevezéssel: obscsina) létrehozása, melyek az 1990-es évek végéig felülről szerveződtek, de napjainkban megindult a nemzeti közösségek alulról történő szerveződése is.

A nemzeti közösségek egy része, például a Tromagan menti hantik azt a stratégiát választották, hogy megpróbálják megőrizni a hagyományos természeti területhasznosítást a lehető legteljesebb mértékben. Alapvetően továbbra is halászáccal, vadászáccal és réntartással foglalkoznak, ez alkotja gazdaságuk alapját.

Mivel a mai körülmények között a régi gazdálkodási formák hagyományos módon történő végzése lehetetlen, a Tromagan menti közösségek csaknem mindegyike szerződésben áll a nagy olajvállalatokkal, pl. a Lukoilal, amelyek a nemzeti területen engedélyezett olajkitermelésért cserében jelentős kompenzációt fizetnek az itt élő családoknak. 2010-ben az itt élő nemzeti közösségnél ez negyedévenként került kifizetésre, összege fejenként 25 ezer forint körül mozgott. A pénzen kívül természetbeni juttatásokat, tartós élelmiszert, benzint, gázolajat, motoros száncot, motorcsónakot,

ritkább esetben gépkocsit, lakást is kapnak, attól függően, hogy milyen jó tárgyalási stratégiája van az adott közösség választott vezetőjének.

Ismerek családot, ahol hatalmas, többkamrás föld alatti vermet alakítottak ki az olajos céggel, amiben három különböző hőmérsékleten tárolható az élelmiszer. A leghidegebb a belső kamra, állandó fagypont alatti hőmérséklettel. Itt hónapokig tárolható az ősszel leelőtt vadkacsák, hattyúk húsa, vagy akár a rénszarvashús. A második, középső kamrában fagypont körüli csak a hőmérséklet. Itt tárolják az ősszel begyűjtött áfonyaféléket, a hamar felhasználásra kerülő romlandó nyersanyagokat. A harmadik, legkülső kamra a legkevésbé hideg, ahol például a krumplit és más fagyra érzékeny zöldséget, gyümölcsöt tárolják, amit persze vásárolnak, vagy helikopterrel hozatnak kompenzáció fejében.

Általános tendencia a szurguti hanti szálláshelyeken a lakósátrak eltűnése, a boronaházak megnagyobbodása és többosztatúvá válása. A körülbelül 20-25 négyzetméteres házak duplájára nőttek, amelyekben a hagyományos bútortól közül elsőként az apró, alacsony asztalok tűntek el, átadva helyüket a magas, normál méretű étkezőasztaloknak. Van, ahol ágyat használnak alvópriccs helyett. Szék helyett viszont még ma is a megfelelő magasságúra vágott fatörzseket használják. Sok családnál, különösen a nyári és őszi szálláshelyeken megjelentek a gázpalackos tűzhelyek, melyek a háznak ugyanazon a részén állnak, ahol korábban a vaskályha állt.

Nincs már olyan család, akinek ne lenne áramfejlesztő aggregátora, aminek segítségével TV-t, DVD-t is lehet nézni a tajgában. Azok a családok pedig, akik elég közel engedték magukhoz az olajkitermelő vállalat bázisát, ajándékkul vezetékes áramhoz jutottak. Vannak családok, például a Nyefteyejugánszki járásban, akiknek – az olajból jött gazdagságnak hála – a tajgában kétszintes, többszobás lakóépületeik állnak, melyek vásárolt bútorttal, szőnyeggel vannak berendezve, és alig térnek el a falusi vagy városi háztól. Minden csak az adott család érdekérvényesítő képességének függvénye.

Szinte minden szálláshelyen használják már a motoros szánt, a csónakmotort, amelyekből családonként több is van.

Korunk vívmánya a televízió, a mobiltelefon és az internet. Egyik legnagyobb élményem volt az Ob egy kis szigetén, az északi hantik között járva 2006-ban, hogy a kis szálláshely lakói rénszarvasáldozatra készülve mobilon felhívták az Urál hegységben réneket legeltető fiukat,

hogy köszönik, a rének egy motoros szánra rakva épségben megérkeztek, kezdődhet a szertartás.

A legkevésbé talán a vallási élete változott meg a szálláshelyen élőknek. Megőrizték a hantik és manysik hitvilágára jellemző természetvallást, sokistenhitet, az állatok és a növények kultuszát, a világ hármass felosztását: ég-föld-alvilág, melyek között a sámán az összekötő. Hagyományos természetvédők, hitük szerint az ember ugyanolyan rangú, mint a többi élőlény, nem emelkedik föléjük, az állatokat vagy növényeket ok nélkül elpusztítani, bántani szigorúan tilos. Az ezzel ellentétes cselekedetet az istenek megbüntetik, betegséget, szerencsétlenséget küldve a bűnösre.

Mivel az állatokat az emberekkel egyenlőnek tartják, a vadászatuk során etikai szabályok sokaságát kell betartaniuk. Soha nem bántanak fiatal vagy vemhes állatot, olyat, amelyik az ember lakhelye közelében telepedett meg, de az embernek is tilos olyan helyre költözni, ahol zavarhatja az erdei állatokat.

A növények is ugyanolyan élőlények, mint az emberek és az állatok, a mozgás képessége nélkül, ezért, amikor egy fát kivágnak, előtte mindig elmagyarazzák a fa szellemének, hogy miért van erre szükség. A hantik soha nem vágják ki egészséges fát tüzelésre, hanem elsősorban a beteg, elszáradt fákat használták fel erre a célra. Mindig hosszú utakat tesznek az erdőben, hogy megtalálják a kiszáradt, beteg fákat, amivel nemcsak tüzelőt biztosítanak maguknak, hanem rendben tartják a vadászterületüket is. Úgy hiszik, hogy tiszteletlen viselkedés esetén a fák is meg tudják ezt torolni. Például megszúrhatják az illető kezét, vagy megbotlik miattuk az ember egy gyökérben, egy faágban.

A fák a hitvilágukban közvetítő szerepet is betöltenek a három világszféra között. Az isteneiknek az ajándékok nagy részét nyírfák ágaira, míg a betegség szellemeinek vagy az alvilág urának a fák gyökereinél helyezik el. A családi szent ligetekben növekvő fák hirtelen elpusztulása hitük szerint sok esetben valamelyik családtag halálát jövendölte meg.

Még az élővilág legkisebb lényei, a rovarok és bogarak is egyenlő rangot töltenek be ebben az egységes rendszerben. Hitük szerint az ember egyik lelke a halála után szúnyoggá változik, ezért amikor közvetlenül a fülükbe száll egy szúnyog, az szintén betegség vagy halál előjele. Még a szúnyogok is hasznosak, hiszen odakergetik a rénszarvasokat a füstölőhöz, és ezzel egyben tartják a csordát.

A gyík szent és érinthetetlen állat, amelynek ábrázolása nagyon gyakran díszítette a sámánok dobverőjét, és a sámánok egyik fontos segítő szellemének tartották őket.

Ugyancsak különleges tiszteletnek örvend náluk a béka, a női princípium hordozója, és úgy tartják, hogy a családi boldogságot elősegítő lény, aki segít a nehéz szülés esetén, és úgy is szokták nevezni, hogy zsombékon élő nő. Békahúst ezért sok helyen nem esznek. A béka kultusza egyébként több szibériai népnél is széles körben elterjedt jelenség volt.

Az alsó világ az esti órákban, vagy éjjel elmondott mítoszaikban általában sötét, félhomályos helyként van ábrázolva. A középső és az alsó világ között azonban kapcsolat van, ami egyes hanti mítoszok szerint az ember álomállapotában következik be. Az ember éjszaka alszik, amikor a túlvilágon nappal van, és az ember ezért láthatja, hogy mi folyik ott. Az alsó, a középső és a felső világgal való kapcsolat a föld bizonyos részein megteremthető, általában itt állnak a hantik szent helyei. Ezeken a szent helyeken található az istenek és szellemek földi szimbólumai, azok a bálványfigurák, amelyeknek rendszeresen tartanak áldozati szertartásokat. Áldozati állatuk az esetek nagy részében olyan rénszarvas, amelynek legalább egy fehér folt van a szőrén, mert az a kiválasztottság jele.

A világ vertikális felosztásán kívül náluk is létezett két, az észak-dél és a kelet-nyugat irányú horizontális felosztása a világnak. Ezekben a felosztásokban az észak, illetve a nyugat a halál, illetve a túlvilág, a dél és a kelet pedig a fény, a meleg, az egészség szférája volt. Ezzel a tájolással a temetőikben találkoztam. A földön túli világokban mindenhol ugyanolyan életformát folytattak az ott élő lények, mint az emberek a földön.

A szálláshelyeken élők máig hisznek abban, hogy amilyen reális az őket övező világ, ugyanilyen reálisak azok a természetfeletti erők, amelyek a világot irányítják. Ezek lehetnek jó- vagy rosszindulatúak, de mindenesetre a hétköznapi emberek számára láthatatlanok. Csak bizonyos különleges képességű emberek voltak képesek látni őket, és kapcsolatot létesíteni velük. Ezek közös neve a sámán, akiknek a hantiknál funkcióik alapján több kategóriája is létezik. Dobon kívül nyilvánzó, szablya, fejsze, láda segítségével tudnak jósolni és egyéb mágikus szertartásokat végezni.

Az erdőben, sokszor nagycsaládi szerkezetben élő őslakosok aránya évről évre kevesebb. Nemcsak az iparosítás, a hagyományos életforma

lehetőségeinek beszűkülése, de a szálláshelyek lakóinak előregedése, a fiatalok elvándorlása is komoly problémákat okoz. A fiatalok közül, akik 7-8 éves korukban elkerülnek otthonról, mert bentlakásos iskolába, internátusba kerülnek, csak kevesen akarnak visszaköltözni a tájgába és folytatni szüleik küzdelmes életmódját. Természetesen kivételek is akadnak. Ismerek olyan fiatalokat, akik nem fejezik be az iskolát, hanem 4-5. osztály után hazaköltöznek, és folytatják az erdei életet.

A Kisik faluban lévő bentlakásos iskola hanti nemzetiségű diákjainak egy csoportja

Fotó: Kerecsi Ágnes, Kisik, 1990.

Mára elmondható, hogy a legidősebb generációt kivéve nincs olyan hanti, aki ne járt volna orosz iskolába, ami formáját tekintve internátus jellegű volt és maradt napjainkban is. Az internátusban tanuló gyerekek az év 9 hónapját a bentlakásos iskolában töltik, csak a fennmaradó hármat családi, etnikai környezetben.

A fiatal generáció többségének már nem vonzó a hagyományos gazdálkodás, hiszen sok munkával és kevés pénzzel jár. A fiatalok közül, akik tehetik, olajvállalatoknál vagy a gáziparban helyezkednek el, sőt, arra is tudok példát, hogy az őslakosok jogait egyfelől elszántan védő szülő, amikor gyermekéről volt szó, maga kérte meg az olajvállalat vezetőjét, hogy a sok jelentkező közül az ő gyereket alkalmazza a vállalatnál. Egy ilyen munkahely magas fizetést, biztos megélhetést jelent az őslakosoknak. Az őslakosok által preferált munkának számít még a jogi pálya és a menedzser szakma, a halászatot és a vadászatot inkább a hobbi kategóriába sorolják.

A fiatalok tehát az évek folyamán adaptálódtak környezetük változásaihoz, és többségükben közülük kerültek, kerülnek ki a nemzetiségi falvakba, városba költözött hanti emberek.

A falvak lakói

Bár a falusi hantiknak mint társadalmi rétegnek a kialakulása nem túl távoli múltba nyúlik vissza (ez az időszak körülbelül ötven év), napjainkban mégis a teljes hanti népesség többségét ők teszik ki. A statisztikai adatok szerint jelenleg az északi kis népek lakosságának 65%-a él falvakban.⁸⁶

Az első nemzetiségi falvak megjelenése északon az 1960-as évekre tehető, amikor elkezdődött a Tyumenyi terület és egész Északnyugat-Szibéria intenzív iparosítása, megindult a kőolajkitermelés. A nemzetiségi falvak az esetek nagy többségében mesterségesen jöttek létre, mégpedig úgy, hogy elkezdtek a 60-as években idetelepíteni azokat a tajgai családokat, akiknek a földje a kőolajmezőkön terült el, s így zavarta a kitermelést. Az eredei szálláshelyeket gazdaságtalannak, nem rentábilisnak nyilvánították, és a családok pár napot, esetleg hetet kaptak a terület elhagyására. Amit tudtak, magukkal vihettek, de a munkaeszközeik, esetleg a rénszarvasaik és az egész életmódjuk az erdőben maradtak.

Akik beköltöztek a falvakba, házat kaptak, de ezeket a falvakat sajnós úgy építették, hogy nem vették figyelembe azoknak az embereknek a lelkivilágát és életmódjuk sajátosságait, akiket idetelepítettek. Egy tajgában élő hanti számára, még akkor is, ha egy szűk sátorban esetleg többen élnek, megvan a számára szükséges élettér, hiszen a sátorban, illetve a házban mindennek szigorúan meghatározott rendje van, s mindenki tudja a maga helyét és szerepét ebben. A házban amúgy is csak életük elenyésző hányadát töltik, a többit a szabadban, az erdőben vagy a folyóparton élik. A falvakba telepített hantikot megfosztották ettől a tértől. A házakba ugyan bevezették a villanyt és a távfűtést, de kifarcellázták a körülöttük lévő földet. A házakat egymáshoz közel építették, alig hagyva udvarnyi helyet. Azt, hogy a végeláthatatlan tajgában miért csak ilyen falat földet adtak az embereknek, ki tudja? Ez már a szabad életmódhoz és a

---

⁸⁶ <https://studopedya.ru/2-42081.html>

természettel együtt éléshez szokott hanti embert eleve depresszióssá tette. Beköltöztek a hantik a szoba-konyhás házakba, kint az udvarban volt a kamra és a WC. De nem volt hova tenniük a rénszarvasaikat, kutyáikat, 4-5 szánjukat, csapdáikat, varsáikat és mindazt a rengeteg holmit, amire egy tajgai vadásznak a sikeres vadászathoz szüksége van. Ezért a rénszarvasokat fokozatosan levágták, vagy eladták, s eszközeik nagy részét hagyták tönkremenni.

Ugyanakkor az őslakosok alkalmazkodásának egy jó példája, hogy a hantik és a manysik az orosz típusú házaikhoz tartozó apró kertjeikben elkezdtek kis üvegházakat építeni, virágoskerteket kialakítani. Ezekben az üvegházakban elsősorban krumplit, uborkát termesztenek a hanti asszonyok. Az asszonyok kapcsán hangsúlyozni szeretném, hogy az őslakos asszonyok általában sokkal jobban képesek alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Lényegesen kevesebb a részeges közöttük, és alkalmas férfiak hiányában még a szakrális feladatok egy részét is felvállalják.

A radikális életmódváltozás miatt idegessé, depresszióssá vált férfiak, akik azelőtt évtizedeken át békésen megfértek egymással, itt rövid idő alatt gyűlölködni, veszekedni kezdenek, rendszeressé válnak a kérelések, halálos kimenetelű verekedések. Ehhez kapcsolódnak még a hantik és más nemzetiségű lakosok közötti állandó viszálykodások.

A falvak élén általában orosz és ukrán vezetők állnak, akik – tisztelet a kivételnek – nem szeretnek itt élni, s csak abban bíztak, hogy mihamarabb visszatérhetnek a sajátjaik közé. A tapasztalat szerint máig jellemző, hogy a többségi társadalom képviselői nem szeretik a hantik, nem értik a problémáikat, csak azt látják, hogy mások, mint ők, s ez nem tetszik nekik. Saját logikájuk alapján orosz iskolákat építenek az őslakosoknak, városi ruhába bújtatják őket, s ellátják a házaikat gyári bútorttal. A hantik a többi kis északi néphez hasonlóan az oroszokkal kliens–patronus viszonyban vannak, melyben hagyományosan az őslakosok képviselik a gyengébbik felet, akikre a többségi társadalom nagy része mint primitív, buta, lusta emberekre tekint, akiket az orosz civilizáció emelt ki az elmaradottságból.

Munkanélküliség

A nemzetiségi falvakat leginkább sújtó problémák közé tartozik a munkanélküliség. Az 1990-es évekig a Hanti-Manysi Autonóm körzetben 12 halászati szövetkezet, 2 réntartó szovhoz, 4

prémfelvásárló szövetkezet és állatfarm, 3 halgazdaság és 3 halfeldolgozó üzem működött, melyekben elsősorban a falvakban élő hantik, manysik, nyenyecék dolgoztak.⁸⁷ Tudjuk, hogy már ezek a szocialista időszakban bevezetett átalakítások szétzúzták a hantik történelmileg kialakult szociálökonomiai struktúráját, de mégis egyfajta szociális hálót, létbiztonságot nyújtottak az erdőben és a falvakban élő őslakóknak, hiszen a faluban élőknek munkát, a szálláshelyen élőknek felvásárlási lehetőséget biztosítottak. Ezeknek a kolhozoknak, szovhozoknak, szövetkezeteknek a többsége az 1990-es években bekövetkezett társadalmi átalakulások következtében megszűnt, vagy részvénytársasággá alakult, önkormányzati tulajdonban lévő vagy nagycsaládi vállalkozások lettek belőlük, melyek a gazdaságosság határán működnek, vagy veszteségesek. Mindez a munkahelyek számának hirtelen csökkenéséhez, az őslakosok közötti munkanélküliség megnövekedéséhez vezetett. A munkanélküliség mára olyan nagy arányokat öltött, hogy az egyik legsúlyosabb társadalmi problémájává vált az őslakosoknak. Különösen a falvakban élőket sújtja, ahol megszűntek a kolhozok és szövetkezetek, az emberek az utcára kerültek, alkalmi munkából, segélyekből, vagy abból élnek, amit a természet ad nekik, és már felnőtt egy olyan nemzedék, amely nem látta a szüleit rendszeresen dolgozni. Ez a folyamat az 1990-es évektől folyamatosan erősödik. Vannak falvak, ahol gyakorlatilag a teljes felnőtt lakosság munkanélküli.

Különösen ijesztő adat, hogy a falvakban élő fiatalok között 2011-ben 46% volt a munkanélküliek aránya.⁸⁸ A falvakban kialakult kritikus helyzet következtében a lakosság egy része, különösen az energikusabb, tehetségesebb fiatalok a nagyobb településekre, városokba költöznek. Ezáltal a falvak elöregednek, és megszűnik az a kisszámú terület is, ahol az alacsony lélekszámú északi népek még viszonylag kompakt módon együtt élhetnek.

A hagyományos gazdasági tevékenységekkel foglalkozók számának drasztikus csökkenése, valamint a munkanélküliség mellett az őslakosok ellumpenesedése is megfigyelhető ezekben a falvakban. Ha kapnak is munkát, az rosszul fizetett, szakértelmet nem kívánó, az oroszok által lenézett fizikai munka. A férfiak rakodómunkásként,

---

⁸⁷ Haknazarov 2003: 31.

⁸⁸ Tyiskov 2016: 112.

fűtőként, alkalmi munkásként dolgoznak, az asszonyok takarítók. Ez a deklasszáció számos új problémát hoz magával, mint pl. az alkoholizmus, vagy az erőszakos cselekedetek elszaporodása.

Szomorú paradoxon, hogy az intenzíven fejlődő olaj- és gázipar sem ad munkát a helybelieknek. Hiába születnek megállapodások arról, hogy a hatalmas iparvállalatok vállalják az őslakosok foglalkoztatását, ez csak a papíron létezik. Az őslakosok arra panaszkodnak, hogy az iparvállalatok által felajánlott átképzésen nem tudnak részt venni, mert a tanfolyamok ugyan ingyenesek nekik, de csak a tanfolyam. A hetekig, hónapokig tartó képzés alatt lakniuk kell valahol, enniük kell, amit nem fizet a vállalat, ők meg nem tudják a városi megélhetést megfizetni, tartalékaik nincsenek. A nagyvállalatok az őslakosok alacsony felkészültségére, fegyelmetlenségére, alapvető viselkedési problémákra és a munkanormák be nem tartására panaszkodnak.

A nők

Érdekes külön szólni a nők helyzetéről. A hagyományos hanti, manysi vagy nyenyec társadalomban a nők vezették a háztartást, és a gyerekek nevelésével foglalkoztak. A szovjet időszakban a munkaképes nők gyakorlatilag mindannyian dolgoztak, takarítóként, mosogatóként stb. Egy részük továbbtanult, orvos, tanár lett belőlük. A férfiakhoz képest a tanult őslakos nők aránya már abban az időben magasabb volt. Ma sincs másképp. Az őslakos férfiak többsége 6-7 osztályt végzett, a nők 8-9 osztályt.

Muzsi falu hanti származású muzeológusai
Fotó: Kerezi Ágnes, Muzsi, 2006.

A nők ezáltal könnyebben kapnak munkát, jobban teljesítenek, összességében sikeresebbek a munkaerőpiacon, mint férfi társaik. Kevés olyan hely van a világon, ahol a társadalomban a férfiak vannak többségben, és nagy a nőhiány. Az északi kis népek, így a hantik között ez meglévő jelenség. Nemcsak az az oka, hogy a fiatal lányok képzetesebbek, hamarabb kapnak munkát a lakóhelyüktől távolabb is, nemcsak az, hogy rugalmasabban tudnak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, de az is, hogy sokan közülük más nemzetiségbe tartozókkal kötnek házasságot. Sokkal hamarabb találnak maguknak élettársat, férjet egy másik kultúrából, mint fordítva. Az őslakos férfiak között sokkal kevesebb a más kultúrából származó nőkkel kötött házasságok száma.

Megfigyeléseim alapján a falvakban felbomlott a hagyományos nemek szerinti munkamegosztás. Bizonyos határok elmosódtak, eltolódtak, és nem veszik olyan szigorúan, hogy mi a férfiak és mi a nők feladata. Az embernek sokszor az az érzése, hogy az asszonyok feladatai kitágultak, megsokszorozódtak a falvakban élő hantiknál. Ők adják át a gyerekeknek az anyanyelvet, a régi hagyományokat, őrzik a népszokásokat, küzdenek a deklasszáldott férjeikkel, miközben dolgoznak, pénzt keresnek, hogy meg tudjon élni a család.

Durván fogalmazva a nők viszik a hátukon az egész családot. Állásuk van, pénzt keresnek, mellette ugyanúgy elvégzik a háztartással és gyerekneveléssel kapcsolatos feladatokat, és a hagyományokat szigorúbban ápolják, követik, mint a sok esetben talajvesztett férfiak.

Szociális helyzet

A tajgában élő hanti család a legkisebbtől a legöregebbig együtt marad, és a kisgyerekekről ugyanúgy gondoskodik, mint a magatehetetlen öregekről. Ott nem válik magányossá, ha megöregszik valaki.

A faluba telepítés során azonban szétszakadnak a családok, nem mindenki költözik ugyanabba a faluba, a fiatalok más vidékre mennek szerencsét próbálni, vagy eloroszosodva beköltöznek a nagyobb falvakba, városokba, s szüleiket csak ritkán látogatják. Senki nem gondoskodik róluk. Nagyon sok egyedül élő, nyomorgó öreget és csaknem mindent nélkülöző hanti családot láttam mind a keleti hanti, mind az északi hanti falvakban.

A vegyes lakosságú falvakban az őslakosok általában a falu szélén, a többiektől kicsit elkülönülve élnek, amire hivatalosan azt a

magyarázatot kaptam, hogy így közelebb vannak a természethez. Még ha ez igaz is, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a többségi társadalom képviselői nem szívesen élnek közvetlen szomszédságban az őslakosokkal, akiket máig lenéznek, és idegenkednek tőlük.

Természetesen látni olyan őslakos családokat is, akik teljesen eloroszosodtak, nem tudnak, és nem akarnak anyanyelvükön beszélni, viszont jobban beilleszkednek a falvak életébe, mint a többiek. Különösen igaz ez a már falun született gyerekek esetében, akik már nem ismerik a hantik régi életmódját, szokásait, de kultúráját, sőt nyelvét sem. Az orosz gyerekekkel együtt járva iskolába nem is akarnak különbözni tőlük. Nem akarnak a nagymamával hantiul beszélni, nem hajlandók felvenni a hagyományos ruhákat, nem kíváncsiak a hanti mesékre, énekekre. Ez egy túlélési stratégia számukra.

Mivel az obi-ugor identitás döntően nem kívánt és megváltoztathatatlan jellemvonásokkal jár, s emiatt az őslakosok alacsonyabb rendűnek számítanak, ezt az antropológusok „stigmatizált identitásnak” nevezik, melynek gyakori következménye az identitás titkolása, a saját kultúra elvetése, az anyanyelvtől való elfordulás, a gyermekek kizárólag orosz nyelvű tanítása, hogy jobban boldoguljanak a többségi társadalomban.

A problémák sorát tehát kiegészíthetjük a nyelv- és kultúravesztés kérdésével is. És annak ellenére, hogy a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben 2010 óta törvény biztosítja az őslakos népek nyelvhasználatát, a gyakorlatban ez alig jelentkezik. Sem vásárolni, sem hivatalos ügyet intézni nem tudnak az anyanyelvükön, mely ezáltal visszaszorul a családi érintkezés szintjére.

A falusi házakban előforduló hanti tárgyak száma viszonylag kevés, és sok esetben már elvesztették eredeti funkciójukat, inkább lakásdíszként vagy a berendezés kiegészítőjeként funkcionálnak. Tapasztalataim szerint inkább a nők tárgyai, nyírkéreg edények, női kézimunkazacskók, a ruházat néhány darabja azok, amelyeket még eredeti funkciójukban használnak. És itt ismét szeretném felhívni a figyelmet a nők szerepére. Ők azok, akik berendezik a házukat, hanti módon helyezik el a szekrényekben a ruhákat, elkülönítve a férfi, női és gyerek holmikat, amelyeket szigorúan külön is mosnak. Hanti tárgyakat használnak a varráshoz, tároláshoz, mert praktikusabbnak, jobbnak tartják azokat az ipari termékeknél. Egy Muzsiban élő asszony elmesélte, hogy ő nem porszívózik, nem töröl port, csak vízzel mos fel, és nedves ruhával törli át a bútorokat, mert a por felfelé száll. A

szekrényekben pedig a felső polcon ott vannak a saját és családjuk segítő szellemei, akiket nem érhet a koszos por.

Ezeket a segítőszellem-figurákat időről időre előveszik, megvendégelik őket, és a segítségüket kérik. A segítőszellemeket nemzetségük szent ligeteiből, erdőben élő családtagjaik szent ládáiból, szent szánjairól kapják, és általában az eredeti szakrális tárgy valamilyen tartozékát, részét képezik. Szinte kivétel nélkül minden falusi házban megtalálható egy vagy több segítőszellem-figura. Hisznek benne, hogy ezek a tárgyak láthatatlan szálakkal kapcsolódnak az eredeti, tajgában maradt szakrális tárgyakhoz, tehát ugyanolyan tulajdonságokkal, ugyanolyan erővel rendelkeznek, és az új környezetben, az új házakban, lakásokban is segítőszellemként működnek tovább. Ha nincs a családban férfi, a nők végzik el a szertartásokat.

A falusi hantik asszonyok, a legidősebbek kivételével, hétköznap, munkába menet általában városi viseletet hordanak. Egyrészt óvják a rénszarvasprém bundákat, csizmákat a bepiszkolódástól, másrészt, mivel gyakran soknemzetiségű falvakban élnek, nem szívesen hívják fel magukra a figyelmet nemzeti viseletükkel. Egy középkorú hanti asszony mesélte, hogy amikor egy vegyes lakosságú, nagyobb településre került dolgozni, nagyon nehéz volt megtanulnia, hogy mi a többség számára elfogadott ízléses színkombináció az öltözködésben. Ő, ahogy otthon megszokta, ösztönösen az élénk színeket, azok variálását kereste a gyári termékekben is, és csak évek alatt sajátította el a pasztellszínekből összeállított ruházat viselését. A szíve mélyén máig szívesebben hord élénk színösszeállításokat, de ezt csak otthon, a hanti ruhája viselésekor teheti meg.

Tajsin hanti fejedelem utolsó leszármazottai
Fotó: Kerecsi Ágnes, Gornoknyjazsevszk, 2006.

A falusi hantik népviseletbe általában hosszú utazás idején öltöznek, például ha látogatóba mennek szálláshelyen élő rokonaikhoz, vagy ha télen vadászni, horgászni mennek. Nagyobb ünnepek alkalmával, például a réntartók napján, északon a varjú ünnepén, vagy olyan fesztiválok idején, amelyen hanti nemzetiségű műsor is szerepel, az ünnep tiszteletére szintén hagyományos viseletbe öltöznek. A népviselet ilyen alkalmakkor inkább az ünneplő ruhát helyettesíti számukra.

Az 1990-es évektől kezdődően mind falun, mind a városokban a népviseletnek egy új szerepe figyelhető meg, mégpedig annak nemzeti identitást hangsúlyozó funkciója. A nagy, központosított megrendezett, többnemzetiségű fesztiválok, szertartások idején, vagy nemzetközi konferenciákon, állami rendezvényeken, a hantik és manysik népviseletbe öltöznek, ezzel is demonstrálva etnikai hovatartozásukat. Náluk is megfigyelhető az az alapvető emberi tulajdonság, hogy az etnikai, nyelvi, kulturális vagy egyéni identitásukat a ruházatukon keresztül fejezik ki. Ez a legkézenfekvőbb, a legősibb és az egyik legnyilvánvalóbb módja az etnikai önazonosság kifejezésének.

Napjainkban a hagyományos szertartások és népszokások részlegesen elvesztették azt a hagyományos szerepüket, mellyel a világ felépítését mutatták be az esemény résztvevőinek. Inkább a hantik és manysik mai életének folklorizált díszítőelemeivé váltak. Régen egy áldozati szertartás intim körben, a család, vagy a nemzetség tagjainak a részvételével került megrendezésre. Ma sokkal inkább látványos

bemutatót csinálnak belőle, melyen több száz néző, akár a televízió is jelen lehet. Az északi népek életében ez teljesen új jelenség.

Átalakult és új szerepet kapott az obi-ugorok frátriális eredetű⁸⁹ medveünnepe is. Az ünnep a 20. században az évtizedeken át titokban tartott szertartások közé tartozott. Az 1980-as évek végétől ezt az ünnepet ott is újjáélesztették, ahol korábban nem is volt elterjedve, vagy a 20. század végére már teljesen feledésbe merült. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a medveünnepe az etnikai szimbólumok szintjére emelkedett, az obi-ugor identitás jelképévé vált. A régi medveünnephez képest azonban sokat változott ez az ünnep is. A medveünnepe menete leegyszerűsödött, az előadott énekek száma csökkent. Különösen igaz ez az olyan helyeken, ahol meghívott, fizetett énekesek végzik a medveünnepi szertartásokat, mert a helyi közösség már nem rendelkezik saját, az énekeket jól ismerő tagokkal. Az 1990-es évektől a medveünnepe megrendezését, az elhangzott énekek értelmezését, tanítását, orosz nyelvre való lefordítását a hanti és manysi nép értelmiségi képviselői vették át, akik nemzeti kulturális központokba tömörülve, a Jugra Megmentése Szervezet támogatását élvezve végzik munkájukat.

Az obi-ugorok, ahogy a más hasonló helyzetben lévő kis északi népek is, döntően függenek az „interetnikus közvetítőktől”, azoktól a képzett őslakosoktól, akik a tágabb társadalomban tudják képviselni az érdekeiket, illetve össze tudják hangolni az őslakosok igényeit a hatósági elvárásokkal. Ez nem csak a politikai alkuk sikerességét növeli, hanem az őslakos elit önbecsülését is. Ilyen személyek fokozatosan termelődtek ki az obi-ugor őslakosok köréből, és többségükben eredetileg falun éltek. Ezeket a közvetítőket a hantik és manysik választották ki saját soraikból, és köztük kezdettől fogva többségben voltak a tanult emberek. Mára az őslakosok vezetői,

---

⁸⁹ Az obi-ugorok egyes vidékeken a nemzetségeknél nagyobb csoportokba, úgynevezett frátriákba szerveződtek. A társadalom frátriákra osztottságának emlékei elsősorban a folklór szövegekben, népszokásokban maradtak fenn. Különösen igaz ez a manysik és a hantik északi csoportjaira. Az északi manysiknak és hantiknak két nagy frátriája volt, a *Por* és a *Mosz*, melyek különböző mitológiai ősoktól származtatják magukat. A *Por* a medvétől, illetve állatősoktól, a *Mosz* frátria pedig a *Kalteš-ekvától* (*Kalteš*-nőtől) és az ő fiának tartott *Világügyelő-Férfiútól*, akinek manysi neve *Mir-szuszne-hum*.

akiknek többsége, ahogy már említettem, fiatalon a nemzetiségi falvakban élt, már tisztában vannak népük érdekeivel és jogaival, készek és képesek is kiállni értük és felvenni a harcot az olajcégekkel, az állami szervekkel és a hivatalnoki apparátussal egyaránt.

Az utóbbi pár évtizedben megjelent a humán értelmiségi réteg is az őslakosok között. Saját kultúrájuk, saját hagyományaik kutatásával foglalkozva jelentős lépéseket tesznek azok megőrzéséért.

A városlakók

Ahogy az előzőekben már sok szó esett róla, a migráció, a városba költözés sokkal inkább gazdasági kényszer, mint szabad döntés következménye az obi-ugoroknál.

A 20. század végén a Tyumenyi terület gáz- és olajkitermelésének egyre intenzívebbé válásával párhuzamosan megindult a földterületek kontrollálatlan kisajátítása, az őslakosok kiszorítása régi nemzeti területeikről. Ez természetesen maga után hozta az elköltözésük szükségességét, mely formáját tekintve az esetek nagy részében spontán, felügyelet nélküli, szabályozatlan volt.

Sajnos a folyamat a 21. század elején is folytatódik. Adatközlőim szerint az utóbbi években többször is megtörtént az államnak vagy nagyvállalatoknak nem kifizetődő szálláshelyek kiürítése. Pár hetet kapva a szálláshely lakóinak el kell hagyni lakhelyüket, melyet azután földig rombolnak, nehogy titokban visszaköltözzenek az emberek. Ugyanis az idősebb őslakosok döntő többsége, ha választhatna, visszatérne a hagyományos életformához.⁹⁰

A hatalmas gáz- és olajmezők kitermelésével a vidék soha nem látott fejlődésnek indult. Néhány évtized alatt teljesen átalakult ennek a valamikor természetes formájában megmaradt tájnak az arculata. A tajgában vagy a mocsarak között városok, falvak nőtték ki a semmiből, és soha nem látott ütemben nőtt az infrastruktúra és a lakosság száma is. 2020-ban a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben 1 674 676 fő él, ebből a hantik száma a 2010-es adatok szerint 19 068 fő, azaz a lakosság 1,24%-a, a manysiké 10 977 fő, 0,72%.⁹¹

---

⁹⁰ Rjazanova-Dauri 2011:35.

⁹¹ <https://bit.ly/3tL6uVc>

A tajgát elhagyni kényszerülő őslakosok városokba költözése nemcsak az őslakosoknak, de a városoknak is nagy problémát okoz. A halász-vadász életmódot ismerő őslakosokkal a város nem tud mit kezdeni, ezek az emberek nincsenek felkészülve a városi életre, nem érzik ott jól magukat, nem találják a helyüket, de a város sem tud nekik megélhetést, munkalehetőséget, lakást biztosítani. Nem véletlen, hogy magas közöttük a munkanélküliek aránya, sok a deklasszáldott őslakos, főleg a férfiak között.

Egy számukra addig ismeretlen és szokatlan munkába kell beletanulniuk, egy olyan új környezetben kell helytállniuk, ahol nincsenek ott a rokonaik, sok esetben nincs lakásuk, és hiányzik a többség baráti, vagy akár rokonszenvező hozzáállása is irántuk.

A városokban nem sokáig tudnak megmaradni és főleg megkapaszkodni a nem kvalifikált munkát végző őslakosok. Ők a városokban is rosszul fizetett állásokban, takarítóként, rakodómunkásként, fűtőként vagy segédmunkásként dolgoznak. Az elmúlt évtizedekben sokan kerültek közülük marginális helyzetbe, és megállíthatatlanul ellumpenesedtek. Sok esetben pár év elteltével elköltöztek a városból, visszamentek rokonaikhoz a faluba. Azért nem dolgoznak, mert már elvesztették azt a tudást, ami a hagyományos gazdálkodás végzéséhez kell, de még nem rendelkeznek semmilyen másikkal helyette. Az alkoholizmus és egyéb szociális nehézségek miatt ezeknek az embereknek olyan utódai születnek, akik már képtelenek állandó állami segítség nélkül életben maradni. Ezeket az embereket az etnikai alapú szegregáció áldozatainak tekinthetjük.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hatalom protekcionista politikája kétélű fegyver. Megfigyeléseim szerint inkább negatívan, semmint pozitívan hat az őslakosokra, akik sok esetben már elvárják az állami segélyeket, és teljesen motiválatlanokká válnak az önálló munkavégzéshez. Ez a szálláshelyeken, a falvakban és a városokban élő őslakosokra egyaránt vonatkozik. Egyre többfelől hallani, hogy a segélyeket inkább értelmes munkával, megfelelő munkahellyel váltsák ki, hogy az emberek pénzt tudjanak keresni, és ismét tisztelni tudják önmagukat.

A városba került első generációs őslakos fiatalok az orosz nyelv nem kielégítő tudása vagy az alacsony fokú iskolázottság miatt ugyancsak hátrányos helyzetbe kerülnek, és fokozatosan deklasszáldódnak. A városi hanti fiatalokkal beszélgetve gyakran hallottam, hogy szégyellik származásukat, nem akarják használni a hanti nyelvet, és semmiképp

sem akarnak kitűnni a városlakók közül. Amint már említettem, a városi hanti gyerekek már nem is akarnak megismerkedni a hanti kultúrával, nem azonosulnak szüleik őslakos voltával, a nyelvet alig, vagy egyáltalán nem tudják. Ez a viselkedésforma általában a hatalom nélküli etnikai csoportok jellemzője.

Persze évtizedek óta megfigyelhető az őslakos értelmiség kialakulása is, akik főleg tanítók, tanárok, kutatók, orvosok, ápolók, politikai aktivisták, kulturális szakemberek, vagy hivatalnokok. Többségük elsőgenerációs értelmiségi, akik részben hagyományos környezetben, részben internátusokban nőttek fel. Jobban, sikeresebben alkalmazkodnak a városi életmódhoz, mint a marginális helyzetben élő városi hantik, ugyanakkor tudatosabban is ápolják a hagyományaikat. Szoros kapcsolatban állnak az erdőben maradt rokonaikkal, a gyerekeiket iskolai szünetben pár hétre elküldik a tajgába nyaralni, hogy lássák az eredeti őslakos életmódot, vagy nemzetiségi táborokba küldik őket, hogy tanulják a nyelvet, a kultúrát, a szokásokat. A felnőttek maguk is szívesen időznek „vidéken”, vagy vesznek részt különféle helyi szertartásokon. Fordított esetek is előfordulnak, amikor az idős, egyedül maradt szülők ideiglenesen vagy véglegesen a városban vagy falun élő gyermekeikhez költöznek.

2006-ban a szalehardi hanti értelmiség körében végzett kutatásaim során egyértelműen kiderült, hogy inkább az értelmiségi réteghez tartozók vállalják hanti voltukat, akik a szabadidejüket is szívesen töltik egymás társaságában. A baráti összejöveteleken hanti ruhában jelennek meg, hanti ételeket fogyasztanak, bár a beszélgetés már inkább orosz nyelven folyik. Ennek nem csak a nyelvi asszimilálódás az oka, hanem az is, hogy az eltérő nyelvjárást beszélők nem értik egymást. Szerepük, jelentőségük a hanti kultúra megőrzése terén vitathatatlan.

A városokban elsősorban emeletes házakban, több lakásból álló épületekben élnek, melyek berendezése nem sokban különbözik a más nemzetiségűek házáitól, lakásaitól. Sok helyen megszűnt a lakások, házak női-férfi zónára való felosztása, csak a többszobás lakásokban élő családoknál figyelhető meg, hogy a nők, akárcsak a régi lakóépületekben, a bejáratához közel maradva, inkább a külső szobákban, míg a férfiak a belső szobákban laknak. Csak a legidősebb embereknél talákoztam olyan megoldással, hogy a hálószobában ágy helyett rénszarvasprémen alszanak. A lakásokat képek, plakátok, virágok díszítik, ami azelőtt egyáltalán nem jellemezte a régi lakóépületeket. A megkérdezett városi családok továbbra sem tartanak

a házakban, lakásokban kutyát, madarat, vagy egyéb házi kedvencet, mert ez hitük szerint szerencsétlenséget hozhat a lakókra.

A szálláshelyeken vagy falvakban felnőtt idősebb generáció tagjai leginkább arra panaszkodtak nekem, hogy nem tudnak hozzászokni a lakáson belül található WC használatához. Számukra szinte felfoghatatlan, hogy nem a lakóhelytől távol végzik el dolgukat, hanem a lakáson belül, ahol mindössze csak egy vékony fal választja el a WC-használót a többiektől.

Azt is megfigyeltem, hogy a vegyes etnikai közegben élő, fiatalabb generációhoz tartozó őslakos városiak sokkal nyitottabbak a más népek kulturális hatásaira, sokkal befogadóbbak, mint a falusi vagy az erdőben élő őslakosok. Autót vezetnek, számítógépet használnak, külföldön, tengerparton nyaralnak, akárcsak mások.

A legnehezebben talán a régi étkezési szokásaikról, a hagyományos hanti ételekről tudnak lemondani, így a városi őslakosok kialakítottak egy állandó árucserét a rokonaikkal, akiktől halat, rénszarvashúst kapnak a városi árukért cserében. Egy Szalehardban élő hanti nő mesélte, hogy az első hónapokban, amikor a városba költözött, azt vette észre magán, hogy állandóan éhes, ennie kell, amitől persze meg is hizott. Aztán az idő múlásával rájött, hogy az állandó éhségérzetét a hagyományos ételek, a nyers hal vagy rénszarvashús hiánya okozza. Azóta minden étkezést pár falat hazai étellel zár, és így már jól lakottnak érzi magát.

A városi hanti embereket figyelve azt vettem észre, hogy saját védelmükre és a külvilággal való konfliktusok elkerülése érdekében más veszélyeztetettségben élő kultúrákhoz hasonlóan kialakítottak egy „kétarcú” vagy osztott kultúrát. Egyet a kívülállóknak, amit jelképesen nevezhetünk „nappali” kultúrának, és egy „estit” vagy „éjszakait” saját maguknak.

Nappal a hantik városi viseletben járnak, orosz módra viselkednek, oroszul beszélgetnek, de este, odahaza a saját kulturális mintáik szerint, saját szokásaiknak megfelelően élnek. Szalehardban járva többször tapasztaltam, hogyan alakulnak át, virágzanak ki saját körükben a hanti asszonyok. Először is lekerülnek a városi ruhák, helyette felveszik a tarka, élénk színű hanti ruhákat, és vállukra terítenek egy kendőt. Az otthoni ruhával szinte észrevétlenül a hanti viselkedést is visszaveszik. Az asztalra hanti ételek kerülnek, nyers fagyott hal és rénszarvashús, amiről, mint már említettem, bármilyen régen élnek is a városban, nem tudnak lemondani.

Otthon, hanti ruhában
Fotó: Kerezsi Ágnes, Szalehard, 2006.

Otthon nem csak a hanti nők, de a férfiak is magabiztosabbá, határozottabbá válnak, nem olyan csendesek és visszahúzódóak, mint egy többnemzetiségű környezetben. Odahaza ismét előtérbe kerülnek a női-férfi szerepek, a női tiltások, a tisztátalanságukból⁹² adódó viselkedési szabályok. Míg nappal természetesnek veszik, hogy csodálatos nercbundájukban egy férfi az ajtónál előreengedi őket, addig hanti asszonyként este ők engedik előre a férfiakat. Míg egy munkahelyen a férfiak és a nők által használt tárgyak vegyesen vannak használatban, addig odahaza szigorúan külön tárolják a férfi és női tárgyakat, például a ruhákat. A nőket mindig a szekrény lentebbi polcán helyezik el, felette a gyerekekét, majd a férfiakét. A férfiak „esti” kultúrájában fontos szerepet játszanak a vallási szabályok, az áldozati szertartások, még ha a gáztűzhelynél és nem a szabad tűznél tartják is

---

⁹² A nők az első és az utolsó menstruáció közötti életkorban szakrális értelemben tisztátalannak számítottak. Ennek oka, hogy a hantik szerint a lélek egyik tartózkodási helye a vér, aminek havonként egyszeri távozását tisztátalan dolognak tartották. Különösen a menstruáló és a szülő nők tisztátalannak, akiknek egy sor óvintézkedést, szabályt be kellett tartaniuk.

meg azokat. A családok „esti” kultúrájában fontos szerepe van a tisztító szertartásoknak, előkerül a taplógomba és a pézsmaszőr a füstöléshez, és az a férfi, aki egész nap egy többenemzetiségű munkahelyen dolgozik, este természetes mozdulattal veszi le a szekrénysor legfelső polcáról az áldozati kendőkre bugyolált segítőszellemét, ráteszi azt az étellel, itallal megpakolt dohányzóasztalra, hogy kéréssel forduljon hozzá.

A Jamal-Nyenyec Autonóm körzetben 2006-ban végzett megfigyeléseim szerint az ősi szálláshelyről hozott egyéni-családi segítőszellemeket alapvetően két helyen tartották a városi és falusi hanti családok. Vagy a lakás szekrénysorában, a legfelső polcon, a letelepült életmódot élő családok leszármazottainál, vagy kint az erkélyen, utcán, fűskamrában, vagy egyéb gazdasági épületben, a nomadizáló családok utódainál. Ez utóbbiak arra a kérdésre, hogy miért tartják a házon kívül ezeket a szakrális tárgyakat, azt válaszolták, hogy azért, mert a segítőszellemek helye a lakóépületen kívül van, ugyanúgy, mint az erdőben élő rokonaiknál, akik a szent szánon tartották őket. Azok, akiknek ősei régen a ház tiszta helyén, a bejárattal szemben, vagy a padláson őrizték szakrális tárgyaikat, a lakáson belül több helyen is elhelyezhették családjuktól kapott segítőszellemeiket. Láttam nappali szobában, hálószobában, ajtó mögött elrejtve segítőszellemeket, de volt, ahol az ikonnal együtt állt a szent sarokban. A lényeg, hogy fölötte már semmi nem lehetett. A tiszteletére rendezett szertartás idejére egy dohányzóasztalt, vagy ahol még volt, apró hanti asztalkát tettek elé. Kitétek rá az enni- és innivalót, elővették a segítőszellemet, imát mondtak, megvendégelték, kérték, hogy továbbra is segítse őket, majd visszatették a helyére. Ilyen szertartást általában havi rendszerességgel végeztek a városiak, illetve, ha szükség volt rá, gyakrabban is. Viszonylag új jelenség, hogy segítőszellemek nemcsak a fából vagy textíliából készült antropomorf figurák lehetnek, ezeket helyettesítheti akár egy darab szőrme az eredeti szellem ruhájából, de hallottam olyanról is, hogyha az ősöknek a tűz volt a segítőszelleme, azt új formában egy speciális szertartáson átesett gyufásdoboz képében tisztelik tovább az utódok.

Összefoglalás

A fentiekből jól látszik, hogy az utóbbi évtizedekben mennyit változott az őslakosokat körülvevő világ, s a benne élő emberek élete. Munkájuk, kapcsolataik, a tömegkommunikáció révén állandó érintkezésben

vannak a más nemzetiséghez tartozókkal, ami óhatatlanul kihatással van saját életformájukra, gondolkodásukra, és egyfajta kultúraváltást eredményez.

Mind a három felvázolt csoportnál a hagyományos környezetgazdálkodás átalakulása és az új gazdasági formák bevezetése a jellemző.

A fiatalok és a városlakók körében az idegen kultúrák expanziója, azok előnybe helyezése, másolása, a nyelv elvesztése jelenti az egyik legjelentősebb veszélyt. A falusiaknál a munkanélküliség és a deklaszálódás.

A sokszor kényszerű elvándorlás, marginalizáció, munkanélküliség és nyelvvesztés mellett súlyos problémát jelent nemcsak a hantik, hanem szinte valamennyi északi kis nép esetében a születések számának csökkenése és a halálozások számának növekedése. Oroszország körzetei közül a természetes növekedés tekintetében a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet és a Hanti-Manysi Autonóm Körzet az utolsó ötben található.⁹³

Egy 2006-ban megjelent tanulmány szerint az őslakosok kétharmadának orvosi, pszichológusi és szociális segítségre lenne szüksége. Nagyon magas körükben a szív- és érrendszeri betegségek, a rákos megbetegedések, a tüdőbaj és a depressziós megbetegedések száma, miáltal az összlakosság legbetegebb és legveszélyeztetettebb részét alkotják.

A felsorolt betegségek mellett az utóbbi években egyre elterjedtebb az opisthorchiasis, a fertőző májgyulladás, a nemi betegségek és az AIDS. A Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben az első HIV-fertőzöttestet 2000-ben regisztrálták, és a rákövetkező években folyamatosan nőtt a HIV-fertőzöttek száma. Talán a nemi szabadság, a nemi élet korai elkezdése, a felvilágosítás hiánya, a védekezés nem ismerete vezethettek odáig, hogy az őslakos népek között járványszerű az AIDS terjedése.⁹⁴

---

⁹³ Богоявленский (2018).

⁹⁴

http://aids.yamalzdrav.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=108&Itemid=93

Egy 2020. október 25-én a Facebook oldalára kitett beszámolóban Gogoljeva Tatyjana, az Állami Duma⁹⁵ manysi származású képviselője világosan megfogalmazta, hogy az arktikus területek ipari fejlődése Oroszország számára napjainkban is stratégiai jelentőségű. „Ugyanakkor nagyon fontos az őslakos népek és a föld természeti kincseinek felhasználói közötti érdekegyensúly biztosítása. Meggyőződésem, hogy e folyamat kompetens felépítéséhez egy harmadik fél – a tudomány – részvétele is szükséges, az etnológiai szakvélemény elvégzése révén.” Az olaj- vagy gázipari vállalatok ma már nem kezdhetnek bele olyan munkálatokba, melyekről nem született a helybéli lakosság megkérdezésével etnológiai szakvélemény. Ezt vagy a moszkvai, szentpétervári neves kutatóktól rendelik meg, vagy újabban az Uráli Állami Egyetem jogi kara végzi el. Ha nem is mindenben sikerül a két félnek megegyeznie, az őslakosok véleményét napjainkban már nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ezért bizakodó vagyok.

Annak ellenére, hogy a többi szibériai kis néphez hasonlóan a hantiknak sem sikerült elkerülni a gáz- és olajkitermelés, valamint az urbanizáció negatív következményeit, annak ellenére, hogy felgyorsult körülményben az asszimiláció, a hanti kultúra alapvonásai a végbement változások ellenére tovább élnek. Megvan még a hanti népben az az információhalmaz, az a kulturális potenciál, ami a negatív tendenciák ellenére mégis reményre ad okot, hogy a teljes asszimiláció elkerülhető. Bizonyos kultúráváltás be fog következni, részben már be is következett, azonban a kultúrávesztés talán nem fog megtörténni. Ennek érdekében az orosz társadalompolitikának a mainál jóval több figyelmet kell fordítania az őslakosság gazdasági, szociális, kulturális és egészségügyi helyzetének javítására, a társadalomba való nagyobb fokú integrálására, kirekesztettségük csökkentésére. Emellett elő kell segítenie hagyományos identitásuk, nyelvük megőrzését is, hogy ősi kultúrájuk és hagyományaik ne tűnjenek el a történelem sodrásában.

---

⁹⁵ Választott képviselői és törvényhozói szerv Oroszországban, az Oroszországi Föderáció Szövetségi Gyűlésének (parlamentjének) alsóháza.

15. Kis nép – nagy rokonság

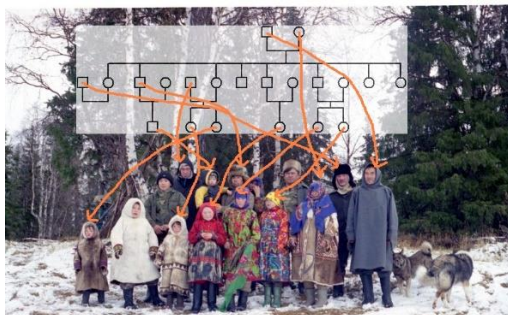
Bevezetés: a szabályok és a valóság

Amikor két hanti először találkozik, beszélgetésük általában azzal kezdődik, hogy közös rokonokat kezdenek keresni. A csekély lélekszám és a jelentős földrajzi távolságokat átfogó házassági körök miatt jó esélyük van arra, hogy rá is bukkannak ilyenre. Innentől már a megfelelő rokonsági terminussal tudják szólítani egymást, el tudják helyezni egymást a világban, hiszen egy rokoni csoporthoz tartozás már utalhat származási helyre, foglalkozásra, vagyoni helyzetre is.

A rokonsági rendszerek és az ehhez tartozó terminológia vizsgálata a kulturális antropológia egyik első kutatási területe, s mint ilyen, hatalmas szakirodalommal rendelkezik. A hantiknál használatos osztályozó rokonsági rendszer, a nemzetségi szervezet és a helyenként felbukkanó frátriális rendszer – azaz a nemzetségek feletti rokoni csoportok megléte – ismeretes a világ más népeinél is, így ezek leírása a szakirodalmi terminológiával, az általánosan használt paraméterekkel nem okoz nagy fejtörést. A legvitatottabb pont talán az obi-ugor frátriális rendszer léte: egyes vidékeken részletes adatokkal rendelkezünk két csoportról, a mos és a por népről; minden nemzetség besorolható valamelyikbe, így e vidékek teljes népessége leírható e két csoport tagságával. Az ezen alapuló duális frátriális rendszer kiterjesztése a teljes obi-ugor lakosságra azonban valószínűleg tudománytörténeti tévútként fogható fel, hiszen például a keleti hanti csoportoknál hármas tagozódás figyelhető meg.

Írásomban saját, a színjai hantik között végzett kutatásaim anyagát használom fel. Azt szeretném bemutatni, hogy a konkrét személyek életén és rokoni viszonyain alapuló terepadatok hogyan viszonyulnak a gondos munkával kikutatott, feltárt rendszerekhez: mennyire igazolják, illetve mennyiben módosítják azokat. Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az obi-ugor rokonsági rendszereket rengeteg szabály határozza meg, amelyeket definiálhatunk, ám ezek alkalmazása a valóságban éppolyan sokszínű, mint maga az élet. A kutatás során az adatokból leszűrte következtetések mögött sosem szabad

megfeledeknünk a hús-vér emberekről, akiknek a megismerése eredeti célunk volt.

Családi fotó és családfa. Aj-kurt faluban a Longortov család tagjai állnak a Szinja folyó partján. A családfa a képen láthatók rokoni viszonyait ábrázolja

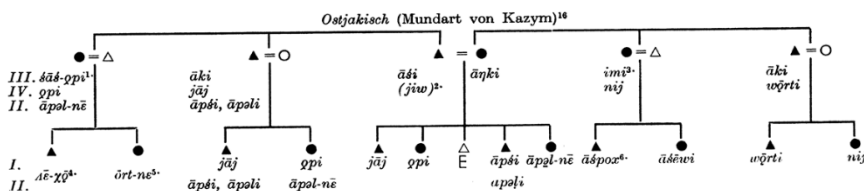
Fotó: Ruttkay-Miklián Eszter, 2002.

A rokonsági terminológia: ki kicsoda?

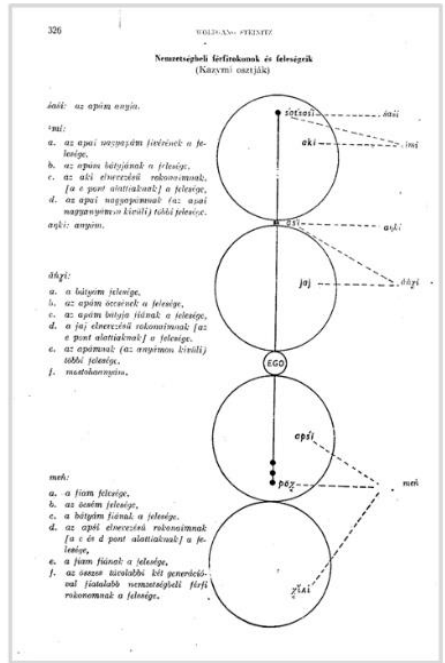
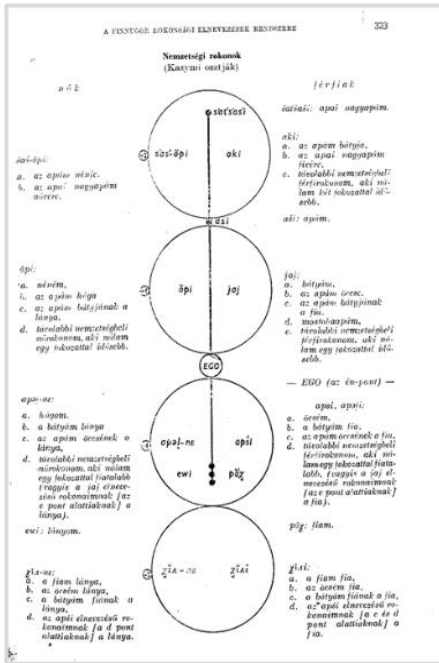
Ipam, napam, süvem, ángyom... hogy csak néhányat említsünk a ma már nem használatos magyar rokonságnevek közül. Míg a hagyományos hanti nyelvhasználatban a rokonokról a megfelelő rokonságnévvel beszéltek, és azzal is szólították meg őket, manapság gyorsan terjed a keresztnevek vagy az orosz terminusok használata ezekben az esetekben. A rokonsági fokok megnevezését azért többnyire ismerik, azokat mindenképpen, amilyen rokonokkal maguk is rendelkeznek.

Az obi-ugor rokonsági nevek rendszere az osztályozásra épül: figyelembe veszi a rokon nemét, korát, vér szerinti leszármazását (tehát hogy az anya vagy az apa vér szerinti rokonságába tartozik-e), és persze kiterjed a házasodáson keresztül szerzett rokonokra is. A felsorolt ismérvek alapján egy csoportba tartozó rokonsági fokokat egy névvel nevezik. A kor szerinti csoportokat mindenki önmagához és egyenes ági felmenőjéhez vagy leszármazottaihoz viszonyítja. Az apa, az anya, a nagypapa, a nagyanya, a fiú- és lánygyermek külön megnevezést kap. Az apai rokonságon belül a magánál idősebb, de apjánál fiatalabb fiú rokonok a bátyák, a lányok a nővérek csoportját alkotják, a magánál fiatalabb, de gyermekénél idősebb fiúk öcsök, a lányok húgok lesznek. Az apánál idősebb, de az apai nagyapánál fiatalabb férfiak nagybácsi, a nők nagynéni nevet viselnek. Az anya rokonságának tagjait is mindenki önmagához és anyja korához viszonyítva osztályozza: a magánál

idősebb, de az anyjánál fiatalabb anyai ágú rokon férfiak és nők más csoportba kerülnek, mint az anyjánál idősebbek, illetve a magánál fiatalabbak. A saját gyereknél fiatalabbakat viszont már meg sem különböztetik se nem szerint, se az apai vagy anyai leszármazás szerint: az unokák nagy csoportjába tartozik mindenki. A mellékelt ábrák kétféle családfa-modellt alkalmazva mutatják be a rokonsági terminológiát kazimi hanti anyag alapján.

¹⁴ 1. *šās-ppi*: das Glied *šās* kann mit dem Wort *šās* in Verbindung stehen, welches auch in manchen Tormini der großelterlichen Altersklasse vorkommt, z. B. *šāši* 'Großmutter väterlicherseits', *šāsšāši* 'Großvater väterlicherseits', *ānšāsšās* 'Großvater mütterlicherseits'; mit der Zusammenfügung von *šās* und *ppi* 'Schwester' wird die Tatsache ausgedrückt, daß die Tante älter ist als der Vater. 2. *jūw*: In der Umgangssprache, falls es sich um den Vater einer konkreten Person handelt, wird immer *āši* gebraucht. Das Wort *jūw* kommt in der Volksdichtung, in Redewendungen und in Wortzusammensetzungen vor. Vgl. im Wogulischen *jay*. 3. *imi*: primäre Bedeutung: 'Frau, Ehefrau'. 4. *āē-žō*: das Glied *žō* bedeutet 'Mann, Mensch', das Glied *āē* hat im heutigen Ostjakischen keine selbständige Bedeutung. 5. *ōrt-nē*: das Glied *nē* bedeutet 'Frau'. Das Wort *ōrt* hat keine selbständige Bedeutung. 6. *āšpoz*, *āšwui*: *āš* bedeutet ursprünglich 'Mutter'; *āšpoz* = 'Mutters Sohn', *āšwui* = 'Mutters Tochter', Vgl., wog., *ānšwuijūj*, *ānšwuiyūj*. (S. W. STEINITZ: A finnogor rokonsági elnevezések rendszere [System der finnisch-ugrischen Verwandtschafts(terminologie)]. MTA, I. OK. X, 1957, 321—334; W. STEINITZ, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin, 1966. — K. F. KARJALAINEN: Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt. FUF. XIII, 1912—13, 207—295; К. В а р а: Семантический анализ терминов родства угорских языков. SFU. II, 1966, 217—266; E. SCHMIDT: Manuscript. Hanti-Mansijsk; 1971.)

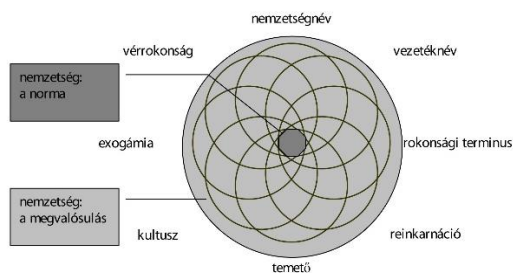
9. és 10. ábra: A hanti rokonsági megnevezések ábrázolása Bodrogi Tibor (1975) és W. Steinitz (1957) művében⁹⁶

Amennyiben sikerül megértenünk az ábrákat, azt gondolhatjuk, hogy eligazodhatunk egy hanti család rokonokról szóló beszélgetésében: ki kinek a bátyja, a nagynéni hova valósi, kihez ment férjhez a nővér. Ez többnyire így is van, érhetnek azonban minket meglepetések. Az egymást átfedő rokonsági hálózatok miatt például előfordul, hogy közelebbi rokonok akár többféle rokonsági viszonyban is állnak egymással, például apai nagybátyjuk mellett, hogy 'nagybácsi', lehet például az 'anyai nagynéni férje' is, ha esetleg az anya nemzetségéből nősült.

⁹⁶ Bodrogi Tibor: Die Gesellschaftsorganisation der finnisch-ugrischen Völker. CIFU IV. Pars I.: 103–120. Budapest, 1975. • Steinitz, Wolfgang: A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. MTA I. Osztályának Közleményei X: 321–334. 1957.

Nemzetségen belüli kapcsolatok

A rokonsági terminológia azonban nemcsak valós vérrokonságon belül használatos. A hanti nemzetség fogalmát sokan próbálták meghatározni, de talán éppen a bevezetőben is említett területi változatosság miatt maga a fogalom is változékony. A szakirodalomban használatos ismérveket a színjai adatokkal összhangba hozva arra jutottam, hogy a nemzetség mint csoport összetartozásának egyik jele, hogy tagjai egymás között 'bátyát-öcsöt keresnek', azaz egymást bátynak-öcsnek tartják és nevezik (természetesen ez a női rokonokra is vonatkozik, csak a jelenség neve „férfias”). Ezt azt jelenti, hogy a nemzetség tagjai, akik nem feltétlenül vérrokonok, legalábbis nem tudják egy közös ősig visszavezetni származásukat, rokonként tekintenek egymásra. Egy nemzetségben több ágazat is lehet, amelyek önmagukon belül ismert közös őstől származnak. A nemzetség összetartozását a vérrokonság lehetősége és a rokonsági terminológia használata mellett közös vezetéknev, közös település és temető, vallási és reinkarnációs közösség és saját nemzetségnév használata jellemzi. Alapvető fontosságú a csoporton belüli házasság tilalma. Ezek a meghatározó jegyek azonban csoportonként más-más formát ölthetnek. Így az általuk kijelölt „elvi nemzetség” és a valóságban megfigyelhető nemzetség között jelentős eltérések lehetnek.

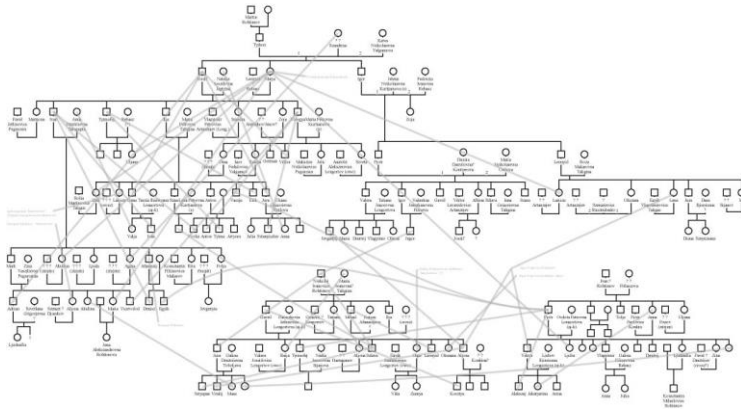
11. ábra: A nemzetséget meghatározó jegyek. Az elméleti leírás alapján a meghatározó jegyek összessége jelöli ki a nemzetség határait, a valós példák alapján az egyes jellemzők által kijelölt halmazok csak metszik egymást, nem fedik át teljesen.

A vérrokonság, a közös falu, a közös vezetéknev és a reinkarnációs rendszer egymáshoz való viszonyát jól illusztrálják az egyes falvakban élő, azonos vezetéknevű ágazatok családfái, melyeken a vérrokonság és

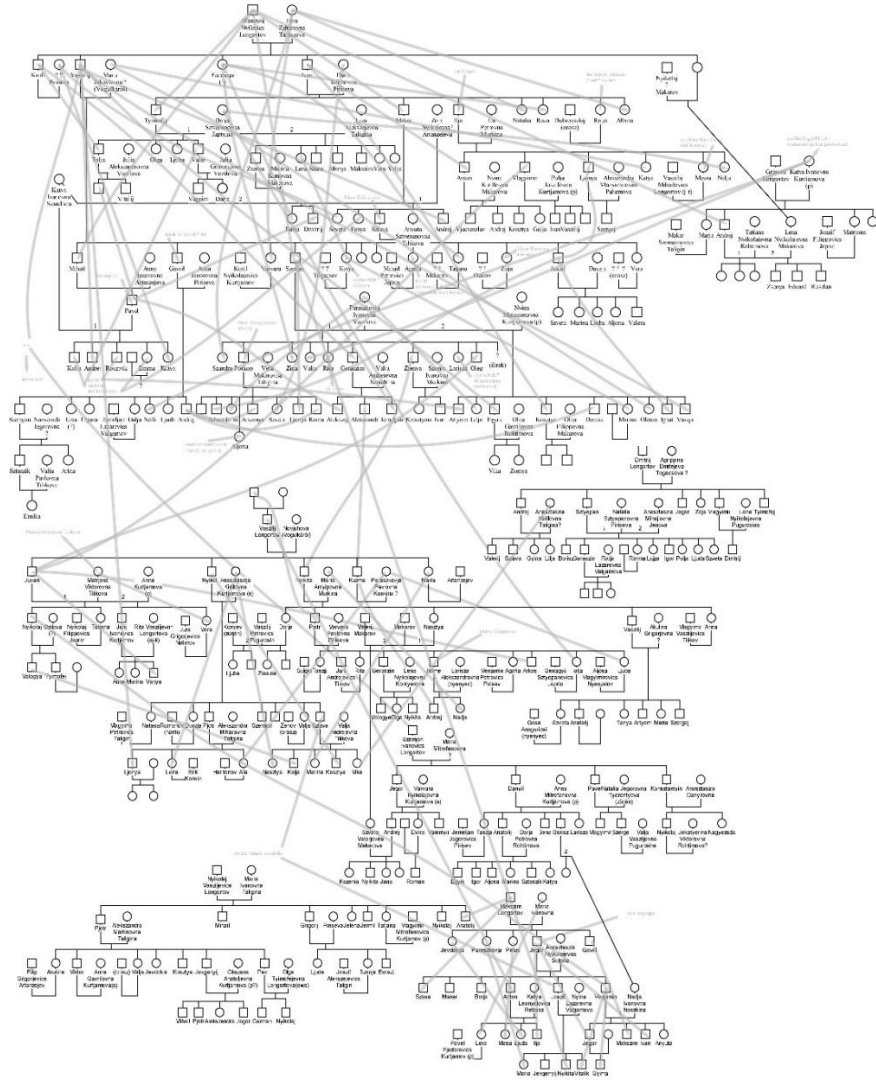

a házassági rokonság mellett a reinkarnáció is szerepel. Látható, ahogy átnyúlnak egymáson a kisebb csoportok határai.

A Robtimovok családfái

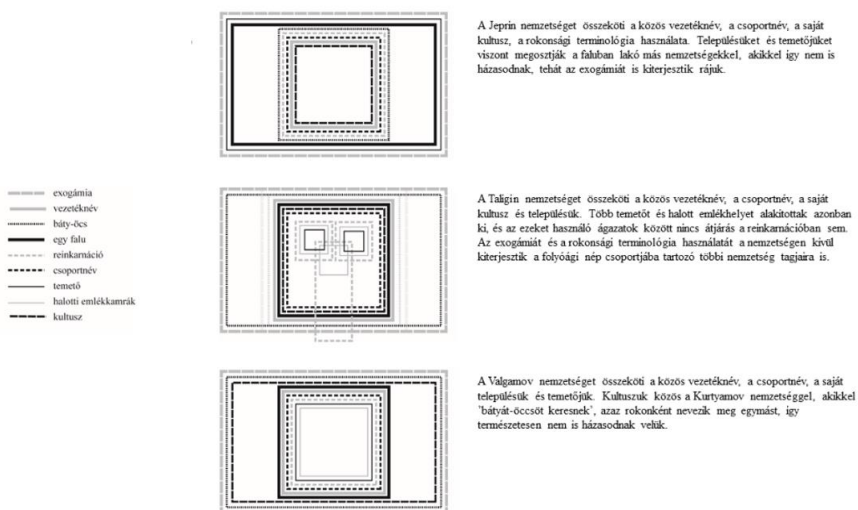

Az ov-oláng-kurti Longortovok családfája

12. és 13. ábra: Családfák nemzetségen belül: vérrokonság és nemzetségi összetartozás. A Rohtimov és a Longortov nemzetség ágazatait bemutató családfák a vérrokonságot és a házassági kapcsolatokat mutatják. A szürke nyilak a reinkarnációt jelölik. Jól látszik, hogy a reinkarnációs kapcsolatok átnyúlnak az ágazatok határain, és behálózzák a nemzetséget.

Egyes meghatározó jegyek például az egész csoportra jellemzőek lehetnek, míg mások csak ágazati szinten jelennek meg. Ennek megfelelően az adott nemzetségre vonatkozó, a nemzetség ismérveinek valós megjelenési formáit bemutató sematikus ábra nemzetségenként máshogy alakul.

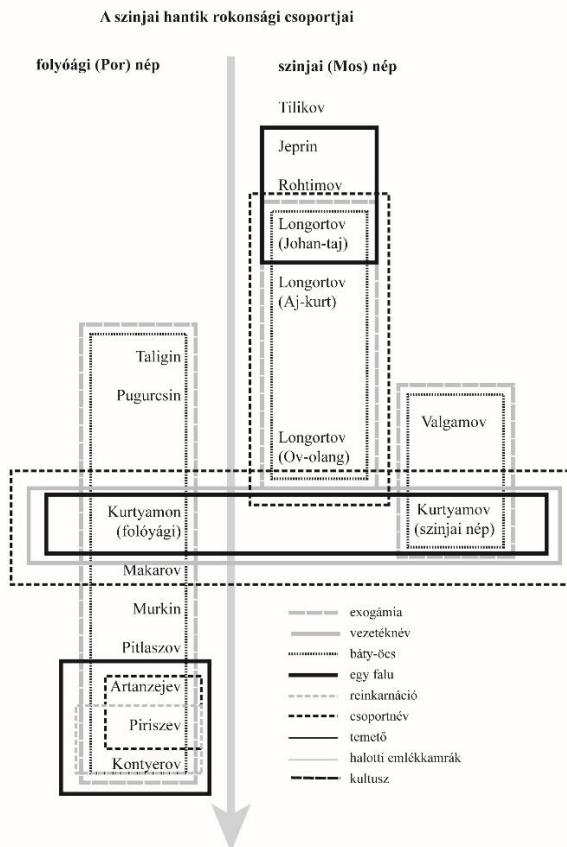
14. ábra: Példák a nemzetséget meghatározó jegyek érvényesülésére az egyes nemzetségeken belül. Jól látható az ábrákon, hogy a nemzetséget meghatározó jegyek eltérő szinteken – hol a nemzetségi szint alatt, hol fölött – jelennek meg.

Nemzetségek felett

A rokonság fogalma azonban még a nemzetségi szinten is túllép, hiszen a nemzetségek egymás közötti viszonya is leírható a rokonság fogalmával. Vannak olyan nemzetségek, amelyek egymás közt 'btyát-öccsöt keresnek', azaz a nemzetség minden tagja használhatja a másik nemzetség minden tagjára a kor- és nem szerinti rokonsági terminust. A Szinja folyó partján élő nemzetségek esetében jól látható két csoport, amelybe besorolható az összes nemzetség: a színjai és a folyóági nép csoportja. Ez a rendszer megegyezik a Valerij Csernyecov által felvázolt frátriális rendszerrel,⁹⁷ így a színjaiak esetében kisebb módosításokkal elfogadható a duális rendszer léte. Mint a bevezetőben

⁹⁷ Černecov (1939), Csernyecov (1949).

említettem, ez koránt sincs így minden hanti és manysi csoportnál. A nemzetség körülhatárolásánál használatos fogalmak alapján a két csoportba tagozódó színjai nemzetségek egymás közötti viszonya az alábbi ábrával mutatható be, melynek „elvi” rendszere két oszlopba rendezett nemzetségekből állna.

15. ábra: A színjai hanti nemzetségek egymás közötti viszonya. Az ábrán kirajzolódik a duális frátriális rendszer nyoma, a két csoportba rendezett nemzetségek sora. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a csoportokat meghatározó egyes jellemzők különböző szinteken jelennek meg, és a valós kapcsolatháló jóval összetettebb az elméleti sémánál.

Reinkarnáció

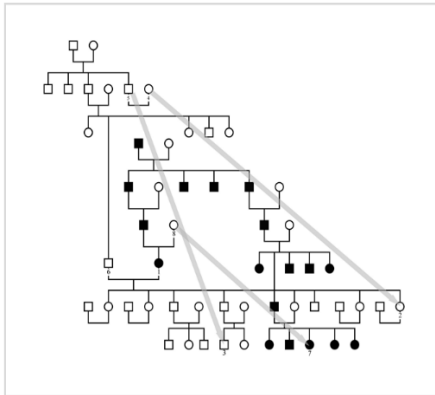
A meghatározó jegyek között már felbukkant a reinkarnáció fogalma. Az obi-ugor népek hitvilágának leírásában Valerij Csernyecovnak a

lélektípusokról írott tanulmánya⁹⁸ alapvető fontosságú. Az életet biztosító leheletlélek és az alváskor a testet elhagyó álomlélek mellett a szerző forrásai alapján elkülönít egy reinkarnációs lelket, amelynek feladatául az újjászületést nevezi meg. A reinkarnációt nemzetségen belüli folyamatként írja le, így feltételez egy „nemzetségi lélekállományt” is. A színjai hanti adatok megerősítik azt, hogy a reinkarnációnak van köze a nemzetség határaihoz, a részletek alapján azonban ennél a csoportnál legalábbis módosítani kell az elképzelést. Már az is kérdés, hogy reinkarnációnak nevezhetjük-e azt, amikor egy újszülött esetében feltételezik, hogy valamelyik korábban elhunyt rokon született újjá benne. Nincs ugyanis szóval kifejezve az, hogy itt lélekvándorlásról lenne szó, az újjászületést kifejező ige etimológiailag leginkább a ’köpni’ igével hozható kapcsolatban, némi túlzással mintha a csecsemő az elhunyt kiköpött mása lenne... Az azonban tény, hogy a színjai hantiknál a reinkarnáció szigorúan az apai leszármazási vonalhoz köthető, nők esetében pedig apjuk és férjük nemzetsége egyaránt teret ad nekik az újjászületésre.

A gyász feldolgozásának sajátos módja, hogy a halottat visszavárják. A csecsemő születésekor jóslással megállapítják, melyik, a közelmúltban elhunyt rokon él a kisgyermekben. Ettől kezdve a megfelelő rokonsági terminust használják a gyermekre, felemlégetik elődje tulajdonságait, ajándékokkal halmozzák el. A reinkarnációs és valós rokoni szálak meglehetősen nagy keveredést tudnak okozni, hiszen idős férfiak nevezhetik lányunokájukat ’anyósom-asszony’-nak, fiatal felnőttek csecsemőket ’apám’-nak, ’anyám’-nak szólíthatnak, de előfordul az is, hogy elhunyt rokonok inkarnációit a korábbi rokonsági névvel illetik (pl. a ’feleséged’, a ’férjed’ stb.). Tovább nehezíti a helyzetet, hogy egy elhunyt férfi öt, egy nő négy helyre tud egyidőben újjászületni. Inkarnációikat születésük időrendjében a rénszarvasfogát tagjainak megnevezése szerint nevezik el, és ezzel említik egymást, így lehet valakinek ’elsője’ vagy ’szélsője’ (azaz rénszarvasa a fogatban) a másik gyermek, fiatal.

---

⁹⁸ Černecov (1959).

A házastársi kapcsolatok az egyik fél halálával továbbbővízhetőnek olyan formában, hogy az elhunyt reinkarnációját a még élő fél férjének/feleségének nevezik. Elhunyt házaspárok esetében a két fél reinkarnációi között is számon tartják a házastársi kapcsolatot. Pl.: „Tölts teát a férjednek!” – szólítja fel leányát a fiúmunka türes csészéjére utalva az anya-nagyanyja. (1. mondia 2-nek, 3-ra utalva; 4-5 alapján.)

Ugyanebben a viszonylatban a gyermek nélkül elhalt házaspár megmaradt kamrájának „tulajdonjoga” is atörökődik (az egyébként közeli vérokonok, és a szomszéd házában lakó) reinkarnációra. „Az a kamra ügyis a tiéd, néz körül benne!” – utasítja régi tárgyakat kereső leányát az anyja. (1. mondia 2-nek, 4. kamrájára utalva.)

Szintén ebben a családban az egyik leánygyermek feje közeli rokona az anyjának. Ennek következménye, hogy az anyja nem tartja be a vöre vonatkozó tabusabályokat, lévén az «ügyis a rokonom». A másik következménye az, hogy bár a vö gyermekeinek reinkarnációja szabályszerűen, saját rokonsági csoportjából törtenek, mégis olyan részlet áll elő, mintha női ágon reinkarnálódott volna az anyja nagyanyja. A nagyapa a leánya leányát 'anyósom-asszony' néven szólítja. (6. mondia 7-nek, 8-ra utalva.)

16. ábra: Reinkarnációs rokonság és rokonsági terminológia kapcsolata. A családfán szereplő vérokonosági és reinkarnációs kapcsolatok alapján a kommunikáció során többféle rokonsági terminus jelenik meg, különböző mértékben igazodva az egyik vagy másik rendszerhez.

A reinkarnáció alapján kialakuló rokonsági rendszer természetesen nem írja felül a valós rokoni szálakat, viszont lehetőséget ad különleges megnevezések használatára, így egyfajta bennfentességet sugároz. Nem véletlenül használják a mai napig például a kollégiumban lakó gyerekek a reinkarnáción alapuló megszólításokat egyfajta titkos nyelvként.

Műrokonság

A vérokonoságon és a házassági rokonságon túl érdemes megemlíteni a műrokonság formáit is. Az obi-ugorok hagyományosan többféle formáját ismerték annak a rokonságjellegű köteléknek, amely szabad választáson alapult. A gyermek születésekor segédkező asszony, aki a köldökszínort elvágta, 'köldökanya' lett, ezzel párhuzamosan 'köldökapat' is neveztek ki. A köldökanya kést, ollót, fejkendőt kapott a segítségért. A szülés általában nem a lakóházban, hanem attól távolabb, egy külön kis házában vagy sátorban zajlott, ahova a nők havi tisztulásuk idejére is elvonultak. A gyermekágy időszakának leteltekor az asszonyt és a csecsemőt megtisztították, és csak ez után léphettek be a közös lakótérbe. A tisztítószertartáson segédkező, a gyermeket a házába bevívő nő 'bevívő anya' lett, aki mellé szintén kineveztek 'bevívő apát' is. Harmadikként keresztapát és keresztanyát választottak a gyermeknek, a szülők pedig komaságban kerültek. Ez a három

választott szülőpár végigkísérte a gyermek életét, felnőtt korban is számon tartották ezeket a kötelékeket.

Összegzés

A hanti rokonsági csoportok vérrokonokból álló családokból és ágazatokból épülnek fel. Ezek sokféle rendező elv mentén, több szállal átszőtt csoportokká, nemzetségekké rendeződnek. Egyes földrajzi csoportok esetében – így a színjai hantiknál is – a nemzetségek további két nagy csoportot alkotnak, amelyekben szintén felismerhetőek a rokonság bizonyos jellemzői.

A vérrokonságon és a házassági rokonokon túl a hantik rokoni kötelékei a reinkarnáció segítségével kiterjednek a múltból a jövőbe. Életüket végigkísérik szüleik által választott műrokonaik: kereszt-, köldök-, valamint bevívó anyjuk és apjuk.

16. Éneklési alkalmak és éneklési mód a hantiknál az 1990-es években

Az 1990-es éveket nem mindenki tekinti „mai”-nak, bizonyos szempontból azonban annak számítanak: a hagyományos életmódot folytatók élete a szokások és hiedelmek szempontjából nem változhatott sokat akkor sem, ha ma már nemcsak rénszánon, hanem motoros szánon is közlekednek, és motoros fűrészt is használnak. Lényegében ma is vadász-halász-gyűjtögető életmódot folytatnak, bár puskával vadásznak, nem íjjal és nyíllal, a lisztet, gyertyát, benzint, puskaport, töltényt és egyebeket pedig a városban vásárolják évente néhányszor, amikor a prémeket eladják, és a vásárolt holmikat helikopterrel szállítják haza. Félnomád életmódjuk azt jelenti, hogy évente négy vagy öt szálláshelyre vándorolnak: ezek többnyire évszakonként változnak, ősszel vagy a hosszú télen kettő is lehet. Szigorúbban betartják a vadászati tilalmat, mint az oroszok, mert a tilalmat számukra nem a törvény jelenti: tudják, hogy ha tilalmas időben vadásznak, a következő évben nemigen lesz mire vadászniuk. Az a tilalmas idő, amikor a vadak, madarak kicsinyeiket nevelik.

1991-ben két alkalommal az északi, 1992-ben és 1993-ban egy-egy alkalommal a keleti hantik között végeztem terepmunkát. Mivel népzenekutató vagyok, elsősorban énekeik érdekeltek, s ezzel kapcsolatban az is, hogy mikor, hogyan és mit énekelnek.

1991 januárjában az északi hantik között egy medveünnepen vettem részt Schmidt Évával együtt.⁹⁹ Igaz, a medveünnep nem volt egészen „valódi”: azt az északiak „külföldiek”, vendégek, kutatók számára rendezték, rajtuk kívül voltak ott orosz és észti kutatók is. Ezért olyan medvének tartották az ünnepet, amit már megünnepeltek, de az ünnep valódi volt, az éneklés szintén.

A medveünnepen három férfi énekelt hagyományos módon. Az énekeknek határozott sorrendjük van, hogy mikor melyik dalt kell énekelni. Vannak kötelező énekek, amelyeknek mindig el kell

---

⁹⁹ [Schmidt Éva](#) (1948–2002) legendás nyelvész és néprajztudós volt, aki élete utolsó szakaszát (több mint tíz évet) Szibériában, a hantik között töltötte.

hangzaniuk, és vannak olyanok is, amelyek kihagyhatók pl. egy rövidebb medveünnep alkalmával. Az énekeket mindig egy-egy férfi adja elő a medve fejével szemben állva, de előfordul, hogy kétfelől többen felállnak mellé, fogják egymás kezét, és mintegy „kíséretként” énekelnek: az ő énekük értelmetlen szótagokból, dűnnyögésből áll, és teljesen független a fő énekes által előadott dallamtól, csak a tempó, a ritmus hasonló, azt a közösen előre-hátra himbált kezek adják meg.

A több napos medveünnep a hantik egyik fő éneklési alkalma. Ilyenkor előadják a különböző istenségek és bálványszellemek énekeit. Ezek igen hosszúak, több száz sorosak, több óra hosszat is tarthatnak. Nem olyan előadást kell elképzelni, mint Európában a színpadon, amikor az előadók fegyelmezetten csakis az előadásra összpontosítanak, amit semmi félbe nem szakít, a közönség pedig szintén fegyelmezetten ül a helyén, és szinte meg sem moccanva figyeli az előadást. Ez nem is lehetséges, hiszen a medveünnep több napig tart, bár éjszaka van egy kis szünet. Az énekes a két és fél óra hosszat tartó ének közben elreked, megszomjazik. Akkor odalép a medve feje mellé tett vizeskancsóhoz, pohárhoz, tölt magának egy kis vizet, iszik, aztán visszamegy hátrébb, és folytatja az éneket. Az is előfordult, hogy egyikük ivás után megkérdezte: „Hol is tartottam?” Egy másik férfi a közönségből megmondta, s akkor folytatódott az ének. Persze hantiul beszéltek, én nem értettem, de Schmidt Éva igen, kérésemre ő fordította le nekem a kérdést és a választ.

A közönség a ház földjére terített rénszarvasprémeken ül, és figyel is, mást is csinál. Ne feledjük, hogy a medveünnep egész nap és több napon keresztül tart: a közönség eszik, pl. levágott rénszarvasok húsát. Ezzel kapcsolatban is megtörtént, hogy amikor kaptam egy tál rénszarvashúst és vittem Évához, valaki rémülten loholt utánam, kérdezte, hogy ettünk-e már belőle. Nagyon megkönnyebbült, amikor kiderült, hogy még nem, elvitte, és hozott egy másik ugyanolyan tál ugyanolyan húst. Annyiban nem volt ugyanolyan, hogy amit én kaptam, az olyan rénszarvas húsa volt, amit nőknek nem volt szabad enni, ő pedig egy olyan rénszarvas húsból hozott, amiből nők is ehettek. Aztán a közönségben persze gyerekek is voltak, akik lefeküdtek a prémekre aludni: ez felnőttekkel is előfordult. A felnőttek időről időre ki is mentek cigarettázni és/vagy könnyíteni magukon. Mindez az énekesekre is vonatkozott: amikor valamelyik végzett az ő énekével, egy másik férfi következett egy másik énekkel, ő pedig evett, ha éhes volt, és szükség esetén könnyített magán.

Ekkor fogott meg először a hantik éneklésének módja. Nehéz elmondani, hogy az mennyire különbözött a színpadi énekléstől: nem kellett gyönyörűen és tisztán énekelni, mint egy operaénekesnek vagy egy színpadon előadó népdalénekesnek. Később kiderült, hogy a mindennapi beszédet az istenségek, bálványszellemek nem értik, nekik énekelni kell, s a medve egy nemzetség őse, bálványféle: ezért kell a medveünnepet tartani, és nem lehet, nem elegendő neki mesélni. Énekelni kell, de ebből a szempontból csak az a lényeg, hogy az előadás módja különbözzön a beszédétől. Volt olyan ének, aminek egy részét az előadó úgy énekelte, hogy egy-két-három hangon mozgott, aztán hangja le- vagy felugrott egy kicsit. Vissza az egy-két-három hangra, aztán megint le- vagy felugrás. Jó énekesnek nem az számított, aki csodálatos dallamokat tudott gyönyörű tisztán előadni, hanem az, aki sok szöveget ismert. Minél több szöveget ismert valaki, annál jobb énekesnek számított, mert az éneknek nem a dallama és nem előadásmódja, hanem a szövege volt fontos.

Minden medve elejtésekor medveünnepet kell tartani. Azon a vidéken nem lehet egy akkora állatot figyelmen kívül hagyni, mint a medve, hiszen egy nagyobb medve húsát több napig eheti az egész közösség. Ugyanakkor tilos elejteni, ezért bocsánatot kell tőle kérni: ezt és az elejtett medve szellemének szórakoztatását szolgálja a medveünnep. Nem a közönséget, hanem a medve szellemét kell szórakoztatni és kiengesztelni több napos énekléssel. Az énekek nem feltétlenül követik egymást szünet nélkül: ha szünet van, akkor a közönségből néhányan táncolnak a medvének, vagy a *narás juç* nevű, citera formájú hanti hangszeren játszik valaki, ha van a közönségben, aki tud. Volt egy szünet, amikor ez a kettő egyszerre történt, de a zenének és a táncnak semmi köze nem volt egymáshoz. A hantik nem zenére táncolnak, hanem anélkül, a zenészek pedig nem foglalkoznak azzal, hogy közben táncol-e valaki. Ez a medveünnep életre szóló élmény volt nekem, több ilyenem nem tudtam részt venni, mert medvét télen ejtenek el, tehát a medveünnepet is télen tartják, én pedig a továbbiakban mindig nyáron utaztam a hantikhoz.

1991 nyarán szintén Schmidt Évával több északi hanti helységben is megfordultam, de akkor komoly gyűjtést nem tudtam végezni: nem volt szerencsém, nem találkoztam olyan énekesekkel, akik hajlandók lettek volna nekem énekelni. Éva azonban fölvetett énekeket, többek között egy északi hanti férfitől egy motívikus dallamra elénekelt 12 szöveget. Ennek vizsgálatából az is kiderült, hogy nemcsak a szöveg

szerkesztésének vannak meg a szabályai, hanem a dallam szerkesztésének is: persze azok teljesen mások, főleg az, hogy melyik dallammotívum lehet kezdő és záró szerepben, és melyik után melyik következhet. Ha belegondolunk, elképesztő, hogy különböző szabályok szerint improvizálják a szöveget és a dallamot egyaránt: európai ésszel ez felfoghatatlan. Ők persze nem gondolatban szerkesztik sem egyiket, sem másikat, hanem érzik, hogy most minek kell következnie, és az is következik. A sok szöveg ismerete mellett ez is ismérve a jó énekesnek.

1992 nyarán Csepregi Márta nyelvész kutatóval és Kerezsi Ágnes néprajzkutatóval együtt egy keleti hanti családnál voltam, 1993 nyarán pedig szintén velük együtt ugyanannál a családnál és egy másiknál is voltunk. Ezek a keleti hantik az északiakhoz hasonlóan hagyományos életmódot folytattak, s különösen köztük tapasztalhattuk az archaikus körülményeket. Az a vidék, ahol kétszer voltunk, annyira mocsaras, hogy a boronaházat (gerendákból épített házat) a talaj nem bírja el, ezért az 1990-es években is sátrakban laktak, s ha még mindig ott élnek hagyományos életmódjukat, akkor ma is azokban laknak egyszerű fizikai okokból, nem azért, mert olyan „primitívek”.

A keleti hantik között volt alkalmam részt venni egy másik igen lényeges éneklési alkalmon, a sámánszertartáson. Érdekes volt, hogy a sámán, aki a szertartást végezte, ugyanabba a korcsoportba tartozott, mint mi: én azt vártam, hogy nagyapám korú sámánnal fogok találkozni, de olyannal is találkoztam, aki mindössze egy évvel volt idősebb nálam. Amíg a dobot melengette, igen izgatottak voltunk, eltérően a hanti család tagjaitól, akik sztoikus nyugalommal tették a dolgukat. Amikor a dob elkészült, a melegítéstől kellően feszessé vált, a sámán a ház egyetlen helyiségének a bejárattal szembeni fal melletti megemelt szintjére, annak is a közepére ült arccal a bejárat felé, és elkezdte a szertartást.

Az idős Iván Szopocsin felakasztott sámándobja a sátrában
Fotó: Kerezsi Ágnes, a Szopocsin nagycsalád őszi szálláshelyén a Tromagan folyónál, 1991.

A megemelt szint nem színpad volt: tulajdonképpen egyesített hálószobára és ünnepi szobára lehet gondolni. Az volt az alvásra szolgáló eszközök (matracszerű holmik, amire feküdtek, és az alváshoz szúnyogok ellen följük feszített kis sátorfélék) helye, éjszakára ott készítették el a fekhelyeket és ott aludtak, nappal összehajtották őket: ott történt a szertartás.

Az először csak dobolásból állt, az éneklés jóval később jelent meg, közben a sámán ülve előre-hátra hajlongott. Még később felugrott, lelépett a megemelt szintről, hátat fordított a bejáratnak (és nekünk is), mindezt dobolás közben. Akkor táncolni kezdett, ami abból állt, hogy dobolás közben páros lábon ugrált, erre-arra fordult. Egy idő múlva visszalépett a megemelt szintre, a bejárat felé fordult és leült. A dobolást egyetlen pillanatra sem hagyta abba, az éneklést igen: abbahagyta, újra kezdett egy másik éneket, azt is abbahagyta, újra kezdett egy harmadikat és így tovább.

A hanti sámánok, legalábbis akiknél mi voltunk, nem használnak tudatmódosító szereket, arrafelé légyölő galóca nem is terem. Viszont az állandó, többféle ritmusú dobolás teljes mértékben megfelel tudatmódosító szernek: még rám is hatott, persze nem kerültem révült állapotba, de az emelkedő, csökkenő, emelkedő, csökkenő feszültséget én is éreztem. A család tagjai között volt, aki figyelt, volt, aki továbbra is tette a dolgát, volt, aki a sámán mellett (távolabb) aludt, a kicsik játszottak.

Iván Szopocsin sámánszertartás közben. Mellette csak a család férfitagjai ülhetnek
Fotó: Kerecsi Ágnes, 1991.

Sajnos nem beszélek és nem is értek hanti nyelven, de azt hallottam, hogy az énekek szövege mindig „ijeyijeyo” és hasonló értelmetlen szótagokból állt. A dallamok változtak, az értelmetlen szótagok is, de értelmetlenek maradtak. Annál meglepőbb volt, hogy amikor a szertartás után Ágnes megkérdezte a sámánt, hogy az miről szólt, a sámán elmondta, hogy miről beszélt az istenséggel: megkérdezte tőle, hogy mesélhet-e, énekelhet-e, sámánozhat-e nekünk. Nagy szerencsénk volt, hogy az istenség igennel válaszolt, mert így tudtunk dolgozni ezzel a családdal: meséket, énekeket tudtunk fölvenni, beszélgetni velük mindenféléről. Amikor pedig a helikopter egy másik családnál tett ki bennünket, akik nemigen akartak velünk szóbaállni (a szomszéd család pedig sok kilométerre volt onnan), lejátszottuk nekik Ágnesnek és a sámánnak ezt a beszélgetését, amitől jobb belátásra tértek, így velük is tudtunk dolgozni.

Amikor a Néprajzi Múzeum számára készült kisebb sámándobot sámánunk felavatta, olyan énekeket adott elő, amiknek értelmes szövegük is volt, nemcsak „ijeyijeyo”. Ez nyilván azért történt, mert az nem volt igazi sámánszertartás, „csak” az új dob felavatása.

Ami az éneklés módját illeti, az északi hantikhoz hasonlóan itt is azért kellett énekelni a szertartás közben, hogy az istenség értse, amit a sámán mond. Itt is az volt a lényeg, hogy az előadás módja különbözzön a beszédétől, de nem volt fontos, hogy rekedt rikácsolás legyen az egész:

a sámánnak a hantikhoz képest kellemes hangja volt, és azonosítható dallamot énekelt. Fontos azonban, hogy „a hantikhoz képest”, mert amikor megmutattam az általa előadott egyik ének egy kollégának, aki hangelemzéseket végzett, szörnyülködött, hogy micsoda zaj ez: én meg méltatlankodtam, hogy miféle zaj, ez a legzeneibb előadás, amit hantiktól tudok mutatni. Megmutatta nekem a képet, amit a számítógép készített a hangokról, aztán egy operaénekes énekéről, emellett mutatott mindennapi magyar beszédről és háttérzajról készült képet: mi tagadás, a hanti ének képe a magyar beszéd és a háttérzaj képe közé illett.

További éneklési alkalom a keleti hantiknál a vendég érkezése. Ilyenkor étel- és italáldozatot mutatnak be az istenségeknek, bálványszellemeknek, ami énekléssel jár. Fontos volt, hogy minden jelenlévő kendőt tett a fejére, a házigazda is, mi is, és amikor a házigazda éneklés közben hajlongott, mi is hajlongtunk: időnként ő hármat fordult maga körül, akkor mi is megfordultunk háromszor magunk körül. Mindez azt jelentette, hogy a házigazda istenségeinek, bálványszellemeinek oltalmába ajánlott bennünket.

A vendégfogadó ének rögzítésére nem volt alkalmunk, mivel akkor mi is ott álltunk fedett fejjel a házigazda mögött és hajlongtunk, forogtunk. A medveünnep és a sámánszertartás azonban „könnyű” volt gyűjtés szempontjából: csak be kellett kapcsolni a felvevőt, és a medveünnepen napokig, a sámánszertartás alkalmával órákig tartani a mikrofont, videokamerát. Az énekek gyűjtése azonban nem merült ki ennyiben, az kevés lett volna 3-5 kint töltött hét eredményének: az én dolgomhoz az is hozzátartozott, hogy kérdezzek tőlük, megénekeltessem őket.

Igy derült ki, hogy van egy további éneklési alkalom is, ez pedig az, amikor több család összegyűlik néhány napi együttlétre. A halász-vadász-gyűjtögető életmódhoz egy-egy családnak meglehetősen nagy területre van szüksége. Minden családnak megvan a maga szállásterülete minden évszakban, ha az olajfűrök még nem sajátították ki maguknak, vagy meg nem vették tőlük. Egyes alkalmakkor azonban néhány család felkerekedik és megteszi a számos kilométert, hogy találkozzanak egymással. Ilyenkor is énekelnek: ekkor kerülnek sorra az egyéni énekek, amelyek az énekes saját életéről szólnak.

Az egyéni ének a bemutatkozással kezdődik, amiben szerepel, hogy az énekes hol él, milyen családja, mekkora rénszarvasnyája van és egyebek, aztán életének valamely eseményét énekli meg. A többiek

figyelnek, megjegyzik, más alkalommal másnak az egyéni énekét is előadhatják, mintha az övék volna. Hogyan lehetséges ez?

Az egyéni éneket (ahogyan a többit is) az éneklés alkalmával költik. Minden éneklési alkalommal olyan éneket adnak elő, amelynek tartalmát ismerik: a dallam valószínűleg változik, de az már kiderült, hogy az énekekben a medve szórakoztatására mondott szöveg, az istenségekkel, bálványszellemekkel való beszélgetés a lényeg, nem a dallam: az csak azért kell, hogy akiknek az ének szól, megértsék. Mindenfajta éneket úgy jegyeznek meg, hogy a tartalmára vissza tudjanak emlékezni, és el tudják énekelni, ha ismerik és tudják használni a szöveg és dallam szerkesztésének követelményeit. Olyasféle ez, mint ahogy nálunk a meséket lehet mondani: a Hófehérke vagy a Tündér Ilona történetét ismerjük, és tudjuk azt is, hogy hol kell mondani: „Hol jársz itt, ahol a madár sem jár?“, vagy „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál, mert máskülönben bekaptalak volna“. Így énekelnek ők is mindenfajta éneket.

Amikor kértem őket, hogy énekeljenek, egyéni énekeket adtak elő, de soha nem a sajátjukat, hiszen én „idegen” voltam, hanem – mint később kiderült – másokét. Azokat is akkor költötték, improvizálták: ez bebizonyosodott, amikor az egyik énekest megkértem, hogy énekelje el az előbb énekelt dalt még egyszer. Erősen csodálkozott, hogy az meg mire jó. A valódi okot nem mondhattam el neki, nem értette volna, így azt mondtam, hogy az előző felvétel nem sikerült, és közben hő imát rebegtem az összes ottani istenségnek és bálványszellemnek, hogy ez ne legyen igaz. Teljesítették kérésemet, megvolt mindkét felvétel, és amikor itthon lejegyeztük őket (Csepregi Márta a szöveget, én ahhoz a dallamot), kiderült, hogy az első alkalommal 18, a második alkalommal 19 sorban énekelte el az asszony ugyanazt. Persze az egyéni énekek jóval hosszabbak ennél, de nekem csak az elejét énekelték el: amikor a bemutatkozás megvolt, közölték, hogy itt a vége, és mivel én nem tudok hantiul, nem vehettem észre, hogy ez csak az elejének a vége.

Szívesen megtanultam volna így énekelni, de ahhoz nyelvtudás kellett volna...

Történetek az Urálon túlról

Az Urál keleti oldalán
Fotó: Sipos Mária, 2005.

17. Magamról

A Vokirep-Jagun folyó mellett nőttem fel. Vidám gyerekkorom volt, és ahogy emlékszem, nagyon huncut és elkényeztetett gyermek voltam. Néhány család lakott együtt a szálláshelyünkön, ezért sosem unatkoztam. Már gyerekként hozzászoktattak a ház körüli munkához, de általában az édesapám körül tartózkodtam. Mentem vele vadászni, halászni, vagy az elcsatangolt rénszarvasokat megkeresni és hazahajtani. Ezért jól ismerem a férfi feladatokat, a vadászatot és a halászatot.

Szálláshelyről szálláshelyre vándoroltunk, mindig a szezonnak megfelelően. A legjobban a tavaszi szállásunkat szerettem, mindig nagyon vártuk, mikor jönnek világra a kis rénszarvasborjak. És az ébredő természet illata! Máig tisztán emlékszem rá, és arra, hogy köröskörül minden olvadni kezdett. Hogy vártam a nyarat!

8 éves koromban beadtak Russzkinszkaja faluban az internátusba. Eleinte persze nagyon nem akartam elszakadni a szüleimtől, de később már a második otthonommá vált. Az internátusban csupa erdőből jött gyerek tanult, vidáman teltek a napjaink, mind egyenrangúak voltunk, mind az erdőből jöttünk, és hanti nyelven beszélgettünk egymással. Jó tanuló voltam, részt vettem az iskolai rendezvényeken. Mindig nagyon vártuk a nyarat, hogy végre hazamehessünk a szüleinkhez a szálláshelyre. Ez volt a földkerekség legcsodálatosabb helye. És micsoda öröm volt meglátni a saját rénszarvasaimat és megetetnem őket. Az öcsémmel imádtunk motoros szánon utazni. Persze a szüleinknek is segítettünk, pl. a kivágott fát hazaszállítani az erdőből.

Nagyon sok mesét ismertünk mind a ketten, ezeket a szüleinktől hallottunk. Amikor Márta néni ellátogatott hozzánk (Csepregi Márta), az öcsémmel felváltva mondtuk neki a meséket. De más egyéb gyerektörténeteket is. Nagyon igyekeztünk minél több adattal szolgálni, és nem fogtuk fel, hogy Márta néni időnként pihenni is szeretne.

Én büszke vagyok arra, hogy hantinak születtem. Tudom, hogy őrizni kell a hagyományokat, a nyelvet és a kultúrát. A férjemmel egy házat is építettünk magunknak az erdőben. Őt Vitalijnak hívják, ukrán származású és nagyon szereti az erdőt, a természetet, a vadászatot és a

halászatot. Én sok mindent elmagyarázok neki a vadászatról és a halászátról, hiszen ezeket jól ismerem.

A gyerekeink is nagyon szeretnek a szálláshelyen lenni, a nagymamával és a nagypapával. Amikor pedig elkészült a saját házuk, vissza sem akartak menni a városba.

11 évet jártam iskolába, majd felvettek Hanti-Manszijszkban a Jugor Állami Egyetem Bölcsészkarára. Onnan egy másik lánnyal, Julia Tarhanovával 1 évre Magyarországra kerültem magyar nyelvet tanulni. Nagyon boldog voltam, hogy a két szeretett nénit, Mártát és Ágit (Kerezsi Ágnes) ismét láthattam, és megnézhettem a hazájukat. Budapest az alatt az év alatt nagyon közel került a szívemhez, el sem akartam utazni onnan. A nénik megmutatták nekem az ő szép Magyarországot, sok helyre elvittek. Nagyon remélem, hogy egyszer majd a saját családommal is visszamehetek oda.

A Tyumenyi Állami Egyetem Jogtudományi Karát fejeztem be.

Férjnél vagyok, három gyermekem van, Viktoria, Anna és Artyom.

Oroszból fordította: Kerezsi Ágnes

18. Az anyanyelvről, a hantiról

A mai világban nem egyszerű hantinak lenni. Nehéz hantinak lenni, mert kevés ember van körülöttünk, aki érti a beszédünket, és gyakorlatilag nincs hova hanti ruhába öltözni. És kevesen vagyunk, akik hantik szeretnének lenni. Nem számítva persze az igazi hantikát – a halászokat, vadászokat, réntartókat. Nekik egyszerűen nincs arra idejük, hogy ilyesmin gondolkozzanak.

Én a gyerekkoromat internátusban töltöttem. Így élt az összes gyerek, a halászok és vadászok gyermekei, akiknek a szülei nem tudtak a falu közelében maradni, mert a kitűzött állami halászati tervet kellett teljesíteniük, és a kisebb és nagyobb folyók mentén vándoroltak a nagyobb halfogás reményében. Ha meg réntartók voltak, akkor a rénszarvashús leadási mennyiségének állami tervét teljesítették, és a dús legelők reményében együtt vonultak a csordával.

Mi pedig, a gyerekeik, vágyakoztunk a szüleink után. Minden pillanatban őket vártuk. Türelmetlenül vártuk, hogy visszajöjjenek a Nagy-Obtól, ahol olyan halásztáborokban halásztak, mint Varovpan, vagy Aj-his-pan. Szeptember végén, vagy október elején érkeztek meg Ovgortba, ahol tanultunk. Sokszor sietniük kellett tovább, mert lassan elindult a folyókon a jegesedés, és ezért gyakran csak átutazóban voltak a közelünkben. Általában egyenesen a vízparton éjszakáztak a fedett csónakjaikban, vagy, aki tudott, a rokonoknál, majd reggel már indultak is tovább a Szinja folyó felső folyásához. Csak éppen meg tudtuk őket ölelni, és ennyi.

De vártuk a réntartó szüleinket is, amikor visszajöttek az Urálból. Ez a csodás pillanat az Újévhez közeli napokban következett be. És akkor mi egy hétre vagy tíz napra velük tarthattunk a téli szünetre. Ilyenkor segítettünk a szüleinknek. Napközben folyt a téli halászat, a hálókat ellenőriztük velük együtt, vagy kimentünk a rénszarvasokhoz a legelőre, de ha kellett, fát vágtunk, mert fából télen sok kellett a tüzeléshez. Este is mindenki elfoglalt volt: az apám a fiával szánt vagy sílécet javított, készített, mi pedig, lányok, édesanyám éneklése mellett együtt varrtuk a prémcsizmát, a férfi vagy a női bundát, ruhát, vagy a bundákat díszítő mintacsíkot.

Az iskolában mindig igyekeztünk jól tanulni. Tyiltyimben a ház elülső fala tele volt az iskolától kapott okleveleinkkel, dicséreteinkkel. Számunkra az iskolai sikerek egyet jelentettek azzal, hogy két-három plusz napot kaptunk az iskolától, azaz a szünetről elég volt pár napos késéssel visszaérkeznünk. Néhány rénszarvasfogattal tértünk mindig vissza az internátusba. Mindig rettentő, csonttörő hidegek voltak, –40, vagy akár –50 fok is. A Hold megvilágította az utat. A rének patái alatt finoman ropogott a hó, és szinkronban szóltak a csengettyűik. A lelkünk tele volt örömmel, hogy anya és apa mellettünk van.

Ovgortba menet megálltunk azokon a településeken, ahol még éltek emberek. Így egyszer betértünk Lorageortba (*LorakuRt* 'Лораторт'). Korán reggel értünk oda, és bízunk benne, hogy egy kicsit felmelegedhetünk. Odamentünk a házhoz. Az ajtón keresztben van egy kis bot (*χot ow juχ*, szó szerint 'ház + ajtó + fa'). Kinyitottuk az ajtót, és beléptünk. A vaskályhán (*karti kur*) álló teáskanna még meleg volt. Megteáztunk, felmelegedtünk, pihentünk egy keveset. Rövid ideig vártunk, hátha hazajönnek a ház lakói, de nem jöttek. Rendet raktunk magunk után, aztán továbbindultunk, még a botot is visszatettük az ajtóra. Indulnunk kellett, ha még aznap vissza akartunk érni az iskolába.

Olyankor, amikor melegebb volt, csak –25, vagy –35 fok, megállás nélkül utaztunk, csak kis megállókat tettünk. Az út mentén álltunk meg, leszálltunk a szánról, a hóba vetettük magunkat, és éjszaka néztük a csillagokat. Ha a csillagok lefelé hullottak, akkor anyukánkkal közösen kívántunk valamit. Vidámak voltunk, nevettünk, viccelődtünk. Együtt voltunk anyával és apával, és ez hihetetlenül boldoggá tett minket!

Ovgort (*OwkuR*) település, ahol tanultunk, a Szinja (*Šāņa*) folyó partján található. A szüleim pedig Ovgorttól több mint 100 km-re laktak Tyiltyim (*Tiltam*) faluban. Ez az a falu, ahol 1844-ben a híres magyar kutató, Reguly Antal is megfordult.¹⁰⁰ Ez egy ősi hanti település, ahol régóta élnek a színjai hanti törzsnek, a Taligineknek a leszármazottai.

Ovgortban nem éltek rokonaink, viszont ott volt a nagymamám kis háza. Nálunk volt a kulcs, és a nagy, 20 perces szünetekben mindig oda mentünk. Bekapcsoltuk a vízforralót, és a hideg házban meleg teát ittunk. A szüleink mindig hagytak ott nekünk valami finomságot, puszedit, péksüteményt, kekszet, csokit és mindenféle édességet. Már csak öt perc maradt a becsengetésig, és mi rohantunk vissza az iskolába.

---

¹⁰⁰ Reguly Antal: Kalendárium. Bibliotheca Regulyana 5. Tinta Kiadó, 2008.

Így tudunk beszélgetni egymással a testvéreimmel. Arról ábrándoztunk, hogy ha megnövünk, feltétlenül építünk egy házat Ovgortban a szüleinknek. És valóban, felnőtként felépítettük nekik a házat, csak már késő volt. Nem volt már idejük beköltözni az új házba. Az északi ember élete túl rövid a kemény, zord szibériai körülmények miatt. Édesapám még nem töltötte be az 50-et, amikor meghalt, rákja volt. Édesanyám a 60. évében volt, amikor valakinek az életét mentve halt meg.

Mi gyerekek az iskola után szerteszét repültünk ebben a hatalmas nagy országban. Oda, ahol az élet könnyebbnek, egyszerűbbnek tűnt. Mi is úgy akartunk élni, ahogy a többiek, oroszosan. Volt, aki szakmát tanult, volt, aki egyetemre ment, volt, aki hivatásos sportoló lett, és kiváló eredményeket ért el. Mindannyian szakmát kaptunk a kezünkbe, és a társadalom hasznos tagjai lettünk.

Én az egyetemet választottam, amit sikeresen be is fejeztem. Nem sokkal az egyetem befejezése után, 1993-ban meghívást kaptam Hanti-Manszijszkba. Jevdokija Andrejevna Nyomiszova és obi-ugor származású kollégái 1991-ben megalapították az Obi-ugor Népek Újjáélesztése Tudományos Kutatóintézetet. Az intézet fő célja a nyelv megőrzése és fejlesztése terén folytatott kutatás volt, valamint az északi őslakos népek történelmi és kulturális örökségének tanulmányozása. Az intézet foglalkozott a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra őshonos etnikai csoportjainak modern társadalmi-gazdasági fejlődésével is.

Ugyanakkor az etnokulturális tudományágak oktatása is megkezdődött a hanti-manszijszki pedagógiai főiskola nemzetiségi osztályán. Oktatónak a következő személyeket hívták meg: A. Sz. Sztanyislavec, A. Sz. Longortova (Lelhova), Sz. V. Taligina (Onyina), M. A. Lapina, Sz. P. Kononova. A mi kis csapatunk óriási lelkesedéssel fogott hozzá a munkához. Csodálatos évek következtek. Sokszor a hallgatóim idősebbek voltak, mint én. Biztosan ezért vigyáztak állandóan rám. A diákjaim hol a lemaradónak segítettek, hol megkínáltak valakit finom ebéddel, máskor egy meleg mellényt kötöttek valakinek. Sokszor szerveztünk közös kirándulásokat. Ezek voltak az ő színes diákéveik. És én tanár lettem.

Egyszer április 7-én a Torum mā múzeummal és a pedagógiai főiskola zenetagozatával közösen megszerveztük a Varjúünnepet (*Wörnja χätl* 'varjú nap'), elsőként a városban. A diákjaink szépen hímzett hanti, illetve manysi ruhákat, köpenyeket vettek magukra, énekeltek, táncoltak. A múzeum dolgozóival közösen hatalmas

bográcsokban halászlét főztek, és ezzel, valamint tésztából sültött madárfigurákkal kínálták a rendezvény látogatóit. Most, 2011. április 30. óta a „Varjú napja” a körzetünk hivatalos folklórünnepe.

1994 őszén felhívott Joskar-Olából Ju. V. Anduganov professzor. Meghívott aspirantúrára¹⁰¹ a Mari Állami Egyetemre. Így kezdődött egy új korszak az életemben – a hanti anyanyelvem megismerésének szakasza. Májig sok problémás, feltáratlan kérdése van a hanti nyelvnek, melyet nem tanulmányozott, vagy nem ismer a nyelvtudomány. Hasonló az obi-ugor népekkel a helyzet a többi tudományágban is, például a néprajzban, történelemben, irodalomban.

Az 1990-es évektől kezdve az obi-ugor népek maguk is aktívan bekapcsolódtak a saját nyelvük és kultúrájuk tanulmányozásába, ami összefüggésbe hozható az Obi-ugor Népek Újjáélesztése Tudományos Kutatóintézet megnyitásával. Az úgynevezett „belülről nézés” segített másképp tekinteni a nyelvünkre és a kultúránkra. Az obi-ugorok anyagi és szellemi kultúrájával kezdtek foglalkozni, majd hamarosan kandidátusi fokozatot szereztek M. A. Lapina, T. A. Moldanova, T. A. Moldanov, és T. V. Volgyina. Népi pedagógiával foglalkozott a pedagógiai tudományok későbbi kandidátusa, R. G. Resetnyikova. A hanti és manysi nyelv tanulmányozásával foglalkoztak a bölcsész tudomány doktorai: A. D. Kakszin, V. N. Szolovar, N. A. Liskova, Je. I. Rombangyjeva, valamint a bölcsész tudomány kandidátusai: F. M. Lelhova, Sz. V. Onyina, G. L. Nahracseva, A. V. Sijanova, D. V. Geraszimova, Z. Sz. Rjabcsikova. A hanti és manysi irodalmat A. Szejazi és Sz. Sz. Gyinyiszlamova kutatta. Ez új és megrázó élmény volt számukra.

Az anyanyelvem kutatásának köszönhetően a világ kitágult számomra. Életemben először könnyebben tudtam lélegezni, élni és alkotni. Ez volt számomra az igazi oxigén. Ez volt az igazi aura, a jó energetika, amely a különleges tudás világát nyitotta meg előttem elsősorban magamról és a környező világról, és inspirációval szolgált az élet értelméhez.

---

¹⁰¹ Az aspirantúra a kandidátusi cím megszerzését célzó továbbképzési forma. A kandidátusi fokozat Magyarországon a kisdoktori (egyetemi doktori) és a nagydoktori (akadémiai doktori) közötti tudományos fokozat volt, de már kivezették, a kandidátusokat pedig átminősítették PhD-nak.

Kiderült számomra, hogy az obi-ugorok nyelvével nemcsak Oroszországban, hanem külföldön is foglalkoztak. Így ismerkedtem meg a bölcsészettudomány doktorával, Csepregi Mártával, aki teljes lelkét és tisztá elméjét az obi-ugor nyelvek szenvedélyes tanulmányozásának szenteli.

Csepregi Márta olyan olyan kutató, aki kiválóan otthon van nyelvészetben, a néprajzban, valamint gazdag tudományos tapasztalattal rendelkezik a kapcsolódó uráli nyelvek tanulmányozásában. Márta tapasztalt mentor és csodálatos kolléga!

Mártának köszönhetem, hogy Európa közepén, Budapesten találtam magam. A kollégák felajánlották, hogy tanítsak hanti nyelvet, majd később orosz is a finnugor szakos hallgatóknak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ekkor sikerült először megismerkednem az Európa nyugatabbi részein élő finnugorokkal, akik az uráli nyelveket, többek között a hanti és a manysi nyelveket kutatták.

Magyarországon személyesen is találkozhattam azokkal a kutatókkal, akiknek a nyelvészeti, néprajzi, irodalmi munkáival a távoli Hanti-Manszsijszkban már megismerkedtem. Ezek olyan a finnugristák voltak, mint Honti László, Domokos Péter, Gulya János, Kerezsi Ágnes, Szíj Enikő, Bakró-Nagy Marianne, Bereczki Gábor, Bereczki András és még sokan mások.

A későbbiekben a sors összehozott olyan kiváló finn kollégákkal, mint a Helsinki Egyetemen dolgozó Riho Grünthal, Merja Salo, vagy a hamburgi egyetemről Paula Jääsalmi-Krüger és Je. A. Helimszkij.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanítva sok kitűnő diákkal és kutatóval is megismerkedtem, akik kiválóan beszéltek hanti vagy manysi, illetve más finnugor nyelven, és természetesen egy nagy nyugat-európai nyelven is. Nevük mára jól ismert finnugor körökben: Ruttkay-Miklián Eszter, Schön (Kováts) Zsófia, F. Gulyás Nikolett, Sipos Mária, Gugán Katalin, Oszkó Bea és Sipőcz Katalin.

Tehát a Csepregi Mártával történt csodálatos találkozásnak és az édes anyanyelvemnek köszönhetően kitértültem a tudás és az utazások ablaka a világra.

Mindenkinek hálás köszönet az obi-ugor nyelvek és kultúrák tanulmányozásában nyújtott segítségért és támogatásért!

Oroszból fordította: Kerezsi Ágnes

Gyiana Geraszimova

Мāньси лāтың б̄лупсамт
(A manysi nyelv az életemben)

Пащa б̄лэн !

Ам намум Диана Васильевна, б̄йка намум Герасимова (б̄парись намум Храпцова). Ам 1942 т̄л̄т в̄ртур этнос 17 х̄оталэт Кошня п̄вылт самын патсум. П̄вылт С̄мыл я̄ в̄атат унлыс. Тыи Свердловский область. Ань п̄влум атим. Ам а̄сюм Василий Фролович х̄нтлын вармальный ювле ат ёхтыс. Т̄нт с̄янюм нила а̄ги б̄ньсяс.

19. A manysi nyelv az életemben

Jó napot!

Gyiana Vasziljevna a nevem, apai nevem Geraszimova (nagyapai nevem Hramcova). 1942-ben augusztus 17-én Kosnya faluban születtem. A falu a Szémel (Fekete) folyó partján állt, a Szverdlovszki Területen, de már nincs meg. Apám, Vaszilij Frolovics nem jött haza a háborúból. Anyámnak négy lánya volt ekkor.

Nem emlékszem arra, hogy otthon vagy a faluban bárki is az anyanyelvén beszélt volna. Csak azt tudom, hogy a nagyapám „vogul” volt.

Családom

Kosnya falu

Hogy mi vagyunk vagyunk, Z. P. Szokolova könyvéből tudtam meg (*A hantik és manysik szociális szervezete a XVIII–XIX. században*), melyben a szerző régi forrásokat dolgozott fel, egyházi anyakönyveket és az őslakosok régi összeírásait tartalmazó iratokat. A mi falunk régi iratai nem maradtak fenn, amikor leégett a település, azok is odavesztek.

Munkácsi Bernát 1888. április 17-én járt ott, Filimon Haritonovics Matukovtól ekkor ezt jegyezte le: „Ma már minden másképp van: oroszok lettünk mind. Már nem úgy élünk, ahogy régen őseink éltek. Elfelejtettük manysi nyelvünket: ötven ember sincs már, akik még beszélnek.” (Munkácsi Bernát: *Vogul Népköltési Gyűjtemény IV.* 407)

Mikor hat éves lettem, átköltöztünk a Hanti-Manysi Körzetbe. Kezdetben Leusában éltünk (*Lúszpável*), aztán Nahracsiban (*Mótusz*). De arrafelé, a Konda folyónál sem beszélt már senki az anyanyelvén, csak néhány falu volt kivétel: Jevra, Joluskino, Tap, Szatiga, Karim.

Mikor befejeztem a 7. osztályt, Hanti-Manszijszkban, a nemzetiségi pedagógiai középiskolában folytattam a tanulmányaimat. És itt történt az első találkozásom a manysi nyelvvel. A manysit akkoriban Pável Alekszandrovics Vahrusev tanította (az ő családja is a Konda vidékéről származott, Karim faluból.) Főképpen a nyelvtant tanultuk, és sokat olvastunk. De a csoportunkban senki nem volt, aki az anyanyelvén beszélt volna.

A manysi nyelvvel való második találkozásom már Leningrádban volt, miután felvettek a Herzen Pedagógiai Főiskola Északi Népek Fakultására. A manysi tanárom itt is földim volt – Matrjona Pankratyevna Vahruseva. Gyönyörűen beszélte a saját jukondai nyelvjárását! Dalokat, verseket és prózát manysiuul először tőle hallhattam az órákon és különféle rendezvényeken. Matrjona Pankratyevna volt az első manysi, aki verseket írt az anyanyelvén. Milyen jó volt hallgatni a „Vadász dalá”-t vagy a „Jukondá”-t és a többi! Ekkor éreztem először, hogy szeretnék az anyanyelvemmel foglalkozni.

A Torum mā múzeumban

Az anyanyelv-tanárok második kongresszusán Szentpéterváron

Aspirantúrára jelentkeztem, hogy jobban megismerjem a manysi nyelvet, annak finnugor gyökereit.

A kutatási területem a szókészlet lett, a halászat és a vadászat szókészletét kezdtem vizsgálni. Hogy miért éppen ezt a területet? Mert a manysik hagyományos életformája mindig is a halászat és a vadászat volt, nagyapám is híresen jó vadász- és halászember volt. Maga készített csónakokat, evezőket, halászhálót és csapdákat. Az idetartozó szókincs a manysi szókészlet ikonikus rétege. Terepmunka-gyűjtéseim előtt minden akkor elérhető szótár anyagát feldolgoztam: orosz–manysi, manysi–orosz és egyéb nyelvű szótárakét. Céduláztam, monográfiákat, tanulmányokat olvastam a témáról, de más nyelvekre vonatkozóan. Az elmélet oldaláról tehát kész voltam, de hiányzott még a gyakorlat!

Az első nyelvi gyűjtőutamra 1973-ban került sor. Három hónap alatt bejártam a Hanti-Manysi Körzet kondai, oktyábrszkajai és berezovói területeit. Igyekeztem minden falut érinteni, ahol manysik laktak. Igaz, az út során sokszor csalódtam, látva, hogy a helyi manysik alig beszéltek az anyanyelvüket, legfeljebb csak néhány szót. De nagy boldogságot és elégedettséget éreztem, mikor a berezovói terület kis falvaiba érkeztem: Szoszva, Nyakszimvolj, Altatump, Szaranpaul, Sekurja, Kimkjaszuj, Nyilgyino és a többi település. Halászkoránál laktam, jártam velük halászni, helikopteren utaztam az Urálba, ahol találkoztam az ottani réntartó manysikkal. Felvételeket, fotókat készítettem, beszélgettem. Meggyőződtem róla, hogy a beszélt és az

írott nyelv nem ugyanaz! Gyűjtőútjaim az ezt követő időkben is folytatódtak, és ennek köszönhetően sok nyelvi anyagot gyűjthettem.

A kandidátusi értekezésem elkészítésében a mentoraim Vahruseva, Rombangejeva, Paul Ariste, G. M. Kert, A. N. Zsukova, Z. N. Kuprijanova, M. G. Voszkobojnyikov (ő volt a témavezetőm) és még sokan mások voltak. 1988-ban, az Orosz Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében volt a disszertációm védeése, „A manysi nyelv halászattal és vadászattal kapcsolatos szókészlete” volt a címe.

Az aspirantúráim után az Északi Népek Intézetében maradtam, 28 évet dolgoztam itt. Minden tárgyat tanítottam, ami a manysi nyelvvel, folklórral vagy kultúrával volt kapcsolatban. Magam is ekkor kezdtem publikálni. Sajnos nem minden diákunk beszélte az anyanyelvét, de azokkal, akik igen, mindig jó volt együtt dolgozni. Például Klavgyija Szajnahova Sekurjából (később Afanaszjeva lett a neve) kiválóan tudott manysiul, komiul is. Később együtt írtunk manysi nyelv és irodalom tankönyveket. (Összesen 29 manysi tankönyvnek vagy pedagógiai szakkönyvnek voltam a szerzője vagy társszerzője.)

Tudományos életem kitüntetett részét alkották a szakmai kapcsolataim a magyar kollégákkal és útjaim Magyarországra. Itt ismerkedtem meg a manysi nyelv, néprajz, folklór és hagyományos kultúra leggazdagabb anyagaival. Újra megnyílt előttem a manysi világ olyan tudósoknak köszönhetően, mint Mikola Tibor, Bakró-Nagy Marianne, Sipőcz Katalin, Csepregi Márta, Domokos Péter, Szij Enikő, Vándor Anna, Kerezsi Ágnes és még más magyar barátaim. A különféle magyarországi könyvtárakban megismerhettem Reguly Antal térképét. Munkácsi Bernát népköltési gyűjtése megismertette velem népem gazdag folklórhagyatékát. Külön köszönet illeti dr. Kormányos Andrást, akivel együtt oroszra fordítottuk Munkácsi anyagait. E fordítások alapján több mint 150 tanulmányt, valamint 3 monográfiát írtam.

Az anyanyelvükkel ismerkedő gyerekek körében

2017 januárjától manysi tanárként dolgozom a Szverdlovszki Terület Ivgyeli Körzetében, Polunocsnojében. Micsoda szerencse, hogy „élő” manysi nyelvet hallhatok itt! Tisztelettel és szeretettel gondolok diákjaimra és szüleikre, hogy megőrizték anyanyelvüket abban a formában, ahogy azt valaha Reguly Antal és Munkácsi Bernát hallhatta őseiktől.

Hálás vagyok mindenkinek, aki megismertetett az anyanyelvemmel!

Яныг нүмаццна! (Nagyon köszönöm!)

Oroszból fordította: Sipócz Katalin

20. Gyerekkorom két emlékezetes hazaútja

Egy kicsiny faluban, Horingpávelben születtem és nevelkedtem. Ez Szaranpáveltől 50 versztányira¹⁰² van a Szigva folyón lefelé. Sok család élt itt akkoriban, és mindenben gyerekek is voltak. Az iskolai szünetek idején a falu megtelt gyerekzsivajjal, mindenfelé nevetés, kiáltozás hallatszott. Napközben kint játszottunk, csúszkáltunk a dombokról, este már nem lehetett hancúrozni, hangosan nevetgélni, mi magunk is féltünk este már egy kicsit.

A családukban nyolc gyerek volt: a nővérem Kátya, utána következik Tászja, Tánya, Ljúda, aztán a három bátyám, Vlagyik, Kolja, Aljosa, és én a legkisebb – a fészek alja. Tanév idején a gyerekeket mindig Szaranpávelba¹⁰³ viszik, ott laknak és tanulnak az internátusban, a falunkban gyerek nem is marad. Emlékszem, ilyenkor otthon néha unatkoztam, nem volt kivel játszani, nénikémhez futottam teázni. A legidősebb Szanter nénénk volt, aztán Pálatyi néni, majd anyám nővére Tárja néni, és Léna néném volt a legfiatalabb. Hozzájuk jártam tehát néha vendégeskedni.

Jól emlékszem arra az őszre, amikor először vittek engem is iskolába. Minden gyerek szép ruhát vett fel. Örültem, hogy végre én is tanulni mehetek. Szüleink csónakba ültettek minket, és azzal vittek Szaranpávelba. Anya beköltöztetett bennünket az internátusba, aztán az egyik nevelőnővel beszélgetett és elment valahová, emlékszem, én ott sírtam az ajtóban. Utána valahová hívtak mindannyiunkat, én nem akartam menni, de mindenki az ebédlőbe futott. Végül beletanultam az ottani életbe és a tanulásba is.

Oda, az internátusba 4. osztályig jártak a gyerekek. Mindenki manysi volt a Szaranpável környéki falvakból. Emlékszem, mikor iskolába jártam, az őszi szünetben kétszer is hazagyalogoltunk. Első alkalommal apánk jött értünk. Az őszi jég még vékony, lóval nem lehet rámenni, a folyón ember aligha kel át. Apánk csak gyalog tudott értünk jönni.

---

¹⁰² Régi orosz távolság-mértékegység: 1 verszta = 1066,78 méter.

¹⁰³ Ennek az írásnak az eredeti nyelve manysi, így a szerző a települések manysi megnevezéseit használta. A manysi *pāwəl* jelentése 'falú', Szaranpaul (*Saran-pāwəl*) település neve manysiul zürjén falut jelent.

Szaranpávelban vettünk egy fél tarisznya kenyeret és még valami ennivalót, így indultunk el. Velünk volt a kis vasszánk, apánk a kenyeres tarisznyát arra rakta, és húzta. Szejmjánál megpihentünk, apánk tüzet rakott, a fazékban teát főzött, megteáztunk, és aztán tovább gyalogoltunk. Amikor nagyon elfáradtam, apám a szánra ültetett, úgy húzott. Akkor hét éves lehettem, a bátyám, Aljosa pedig kilenc. Vlagyik és Kolja már nagyobbak voltak, Ljúda pedig nyolcadikba járt.

Az út Hoszloh falun át haladt, ott lakott nagyapánk. A folyó túlsópartján már a falu volt, de át kellett kelni a Szigva folyón. Láttuk, hogy nagyapa házában világít a lámpafény. Esteledett, az utat már nem lehetett látni, csak kevés hó esett, a folyó jege feketéllett, a csapás rajta keresztül nem látszott. Aztán apám észrevette, hogy faágakkal valaki megjelölte, hogy merre kell menni, azok mentén lépkedtünk egymás után, így keltünk át a folyón. Nagyapához értünk, most is emlékszem, ültünk az asztalnál, teáztunk, én szinte ott elaludtam. Nem is emlékszem, hogy kerültem ágyba. Épp csak megvirradt, már felkeltünk, hisz aznap a falunkig még el kellett jutnunk. A lábam nagyon fáj az egész napos gyalogolástól. Nagyapánál még ittunk egy teát, aztán elindultunk. A hátra levő út már kicsit rövidebb volt, még 16 versztányit gyalogoltunk. Hoszlohtól az út végig a folyó mellett ment. A partot a hó még nem lepte be, csúszós volt, nagyon nehéz volt ott haladni. A folyón a jég még nem volt egyenletes, nagy lukak maradtak rajta. Muvintyészhez értünk, ott kicsit pihentünk. Ha az ember túl sokáig pihen, csak fáradt lesz, nem tud újra felállni. A két bátyám erős volt, vitték a nyírhéjputtonyukat, ők mentek legelől, nagyon igyekeztek hazaérni. Én is nagyon vágyakoztam anyám után, és hogy láthassam a házunkat, a teheneimet. A szüleimnek mindig sok tehene volt, a kis bocikat nagyon szerettem, a játszótársaim voltak, kenyérral ettettem őket, a tápszert kevergettem, megittattam és kenyérral ettettem őket.

Eleinte az internátusban anya nélkül elaludni sem tudtam, amikor lefeküdtem, csak rá gondoltam, aztán valahogy mindig álomba sírtam magam.

Mikor végre hazaértünk, anyánk örült, megetetett minket, finom húsos levest főzött. Nyírhéjtaplót füstölt, egy tálkába húst szedett, a ház hátsó (szent) részébe egy csészényi húslevest tett. A következő nap szüleink áldozat bemutatására készülődtek. Minden évben valamilyen állatot öltek le. Emlékszem, anyám áldozati leplet és fémpenzeket vett elő, a nyírhéjtapló füstölőt ide-oda himbálta felettük. Apám a két fiával a házunk oldalához vezetett egy bikaborjút, füsttel megtisztították, a

szemét apánk letakarta az áldozati lepellel, és aztán a nagy fejsze tompa végével leütötte. Anyánk így mondta nekünk: „Az áldozati állatot nem szabad sajnálni, hisz a jövőnkért áldozunk, imádkozunk.”

A bikaborjút megnyúztuk, anyánk a finomabb részeket – a nyelvét, szívét, máját – felrakta a tűzre, mikor elkészült, kimert belőle. Fogtuk az ételünket, és védőistennőnk bálványházához mentünk ételáldozatot bemutatni. A bálványház a házunkhoz közel volt, nem kellett sokat gyalogolnunk. A bikaborjú leölése előtt apánk már odament, a bálványházat kinyitotta, nyírhéjtaplóval megfüstölte. Mikor odaértünk, az asztalt megterítettük, az ételeket az asztalra helyeztük, apa üveget bontott, csészéket helyezett az asztalra, egyet Miszne számára is felrakott a bálványházhoz. Mi mind egy oldalra álltunk, fejet hajtottunk, anyánk manysiul imádkozott. Ezután enni kezdtünk. Hoztunk magunkkal forró teát, azt ittuk. Mikor az evést befejeztük, a magunkkal hozott áldozati lepleket apám a bálványházba tette, az edényeket pedig hazavittük. Mielőtt a bálványház ajtaját becsuktuk, újra fejet hajtottunk, elköszöntünk istennőnkől.

Így tanultuk meg már kisgyerekként, hogy szüleink hogyan áldoznak manysi módra. Anyám minden szavára emlékszem, arra is, hogyan imádkozott, és saját gyerekeimnek is így tanítottam meg, hogy tudják, és nagyszüleik módjára imádkozzanak ők is Torumhoz.

Mikor a téli szünetekre hazajöttünk, telő hold idején mindig elmentünk a bálványházhoz. Friss nyers halat, nyers húst vittünk, Misznének friss étellel áldoztunk. Anyánk így tanított minket: „Gyerekek, ha hazajöttök, Misznéhez mindig menjetek el, ételáldozattal kínáljátok meg őt!” Ma is anyánk szava szerint élünk.

Egy másik alkalommal pedig anyánkkal mentünk haza az őszi szünetben. Én akkor harmadik osztályba jártam. Már nem emlékszem, anya kivel jött Szaranpávelba. Mi, testvérek összegyűltünk és elindultunk. Ljúda akkor már nem járt abba az iskolába, Tyumenybe ment továbbtanulni. Így anyámmal és a három bátyámmal, Vlagyikkal, Koljával és Aljosával mentünk a falunk felé. Már mind nagyobbak, erősebbek voltunk, én 10 év körüli lehettem. Útközben néha megálltunk, megpihentünk, Szemjánál megteáztunk. Hoszlohhal szemközt érve már besötétedett, nem látszott, hol lehet átkelni a folyón. De a partról girbegurbán felállított fadarabokat vettünk észre, valaki ezekkel jelölte, merre lehet menni. Óvatosan átkeltünk a folyón, végre nagyapa házához értünk. Akkoriban halt meg nagyapánk, így apánk a kisebbik bátyja, Vászja házában volt. Bementünk, felmelegedtünk,

leültünk teázni, beszélgettünk. Aztán anyával aludni mentem, így biztatott: „Kicsi gyermekem, leánykám, gyorsan most elalszol, reggelig alszol, biztosan nagyon elfáradtál.”

Anya mindig korán kelt. Hogy aznap hazaérjünk, már nagyon korán felkelt. Felébresztett minket, teát ittunk és elindultunk. Éjszaka hullott egy kis hó, emiatt nehezebb volt járni. Emlékszem, ahogy közeledtünk a házunkhoz, úgy lett egyre könnyebb gyalogolni is. Hoszlohtól végig a folyópart mentén mentünk, a folyó jege még nem volt elég vastag.

Horingpável falunktól a folyón felfelé van egy fővényes szent partszakasz, oda csak férfiak mehetnek, ott, a part azon részén csak férfiak áldozhatnak. Ahogy ehhez a részhez értünk, látjuk, a folyó szélén vékony jéghártya van. Elöl a kisfiúk mentek, aztán a nagyobb fiúk, nekik lehetett a part mentén, az áldozóhelyen át menniük. De mi anyával mit csináljunk, nekünk ott nem lehetett menni! Az ősz hideg, szeles, mi összekapaszkodva a vékony jégen át mentünk, nagyon csúszott. Anyácskám csak imádkozott: „Fővényes parti atyácskánk, tégy oly jót, segíts nekünk, hogy hazáig elérjünk, hogy a gyerekeimet a falunkba vigyem!”

Ott a szent parton Szárnyas Bagoly Atyánk áldozóhelye van, az nagyon szent hely, oda kislányok nem mehetnek!

Anyával tehát a folyó szélén megyünk, a jég nagyon vékony, épp csak befagyott. Beljebb a folyón nagy lyukak voltak a jégen, nagyon ijesztő, féltünk, hogy lecsúszunk az örvénylő folyóba. Csak elbírjon minket a jég! Így összekapaszkodva haladtunk valahogy előre. És végül a szent partszakaszt elhagytuk, a szárazföldre értünk, Torum segített, épségben hazaértünk. A szent helytől a falunkig még 4-5 kilométer. Amikor végre odaértünk, nagyon örültünk, elfelejtettük azt is, milyen fáradtak vagyunk. Mi anyával csak könnyeztünk, annyira ijesztő volt az út.

Kiskoromban mindig nagyon hazavágyódtunk. A szünetek hét naposak voltak, két nap alatt értünk haza, vissza egy nap volt az út, otthon lenni csak négy nap maradt. Ezért a négy napért ekkora fáradságot vállaltunk, ilyen sok viszontagsággal jutottunk haza! Ennyire vágyódtunk az otthonunkba, a mi falunkba! Vissza az iskolába már lóval mentünk, nem kellett gyalogolni. A jég is vastagabb lett, anyánk befogta a lovat, ránk malicát, bundát, rénbőrcsizmát adott, lovas szánnal vittek minket vissza, apa pedig otthon maradt az állatokkal.

Így éltünk, így nevelkedtünk akkoriban. Számomra ez nagyon boldog időszak volt, hisz anyám ekkor még velünk volt. Ezt a két utunkat gyalog hazafelé sose felejttem el!

Manysiból fordította: Sipőcz Katalin

21 Három emlék

Az édesanyám

Egy nyáron, amikor a lisztünk már csaknem elfogyott, és a körülöttünk lévő vizekben alig volt hal, az édesanyám kézen fogott minket a testvéremmel, Nyásztyával, és elindultunk. Hol csónakon, hol gyalogosan, de szépen lassan eljutottunk a Nagy Sasok-tóhoz. Ez egy nagy, halban gazdag tó volt. Az édesanyám még rögtön aznap este vízre tette a hálókát, és reggel, amíg mi aludtunk, hazahozta a fogást. Megmenekültünk.

Egy kis kunyhóban laktunk. Mi lányok sokszor fürödtünk a tóban, segítettünk anyukánknak a házimunkában, és nagyon jól éreztük magunkat. De egyik nap erős zivatar keletkezett óriási szélviharral. Mint ismeretes, az egy fatörzsből kivájt csónakokat a partra kihúzva buckák közé, felfordítva teszik le, a fenekét pedig lehullott faágakkal, gallyakkal borítják. Amikor elért mindet a hurrikán, az anyukám odaszaladt a csónakhoz, de már késő volt. Egy szélököcs felkapta, és elsodorta a parttól.

Most mi legyen? Csónak nélkül a hálókát nem lehet ellenőrizni. És mi? Násztyával együtt nagyon féltünk, de ott volt velünk az édesanyánk, és mi szorosán hozzá simultunk. Hamarosan elvonult a vihar, a szél lecsendesedett, hideg idő kezdődött. A nehéz, sötét felhők teljesen eltakarták a napot, lassan mozogtak, és szinte a föld felett lógtak.

A mama úgy döntött, gyalog körbejárja a tavat, megkeresi a csónakot, hátha kisodorta a hullám a partra. Magához vette az evezőt, majd maga mellé ültetett minket, és elmagyarázta, hogy a tó hatalmas, nem tudja megmondani, mikorra ér vissza, de ne mozduljunk sehova, itt várjuk őt. Nagyon sokáig vártunk rá, rettenetesen féltünk, pedig egymáshoz bújtunk. Egyszer csak lépéseket hallottunk a nedves talajon. A mama tért vissza!

Igen, a csónakkal jött vissza. Elmesélte, hogy a szél iránya alapján megállapította, merre sodorhatta el a csónakot, és végigment a tó járatlan partján. Addig ment, míg a tó egy kis csendesebb öblében megpillantotta a csónakunkat. Szerencsére pont a part közelében ringott

a vízen, mintha csak direkt odatették volna. Anyukám beült a csónakba, és mivel nála volt az evező, szépen hazaevezett. A visszaút sokkal rövidebbnek tűnt neki.

Sok év telt el azóta, néha eszembe jut ez az eset, és azon gondolkodom, mi járhatott anyukám fejében, amikor körbejárva a tavat, leküzdvé a sűrűn növé vad rozmaringot, magas lápdudorokat, a csónakot kereste. Azt hiszem, ilyeneket gondolhatott. „Ezt az utat is leküzdöm, én túlélő típus vagyok. Ha nem élem túl, mi lesz a gyerekeimmel? Te hatalmas Mindenható, aki összekötöd a Földet és a Mennyet, segíts nekem leküzdeni az élet egy újabb nehézségét, segíts a végsőig, hogy győzni tudjak kisgyermekeim érdekében!”

Ezeket a szavakat, és valószínűleg másmilyeneket is mondott az édesanyám, és még mondani is fog élete végéig!

Hogyan mentem el vadászni

Azon a nyáron, amikor vadlúdfiókáink voltak otthon, az unokatestvérem, Jura megtanított puskából löni. „Na, igen – gondoltam. Puskával löni már tudok, ideje elmennem vadászni.” Felvettem a vállamra a fegyvert, az övemre erősítettem az unokatestvérem történettartóját, és elindultam a legközelebbi tó irányába. A szálláshelyünk mellett is volt egy tó, de ahol emberek élnek, oda nem szállnak le a vadkacsák, és rénszarvasaink is voltak, nem akartam azokat sem megijeszteni.

Megyek. Felmentem az egyik tó partjára, és egy bucka mögül hirtelen egy kacska tűnt fel. Lekaptam a fegyvert a vállamról, a patront már indulás előtt belekészítettem, rátettem az ujjam a ravaszra, és megcéloztam a kacsát. Legmagasabb istennőnk, védelmezőnk! Milyen jó, hogy nem húztam meg a ravaszt! Látom ám, hogy a felnőtt kacsamama után hosszú libasorban aranyos kiskacsák úsznak, mintha egy szápra lennének felfűzve, úgy követik az anyjukat. Csendesen a földre tettem a fegyvert, vigyáztam, hogy még a vad rozmaringot se érintsem meg. Nézem a kiskacsákat, örül a szemem és a szívem, hogy milyen gyönyörű a természet. Melegen süt a nap, könnyű szellő fűdögöl, szinte kegyelem van a lelkemben!

Amikor a kacsák már távolabb úsztak a parttól, fogtam a puskámat és elindultam a szálláshely felé. Hát, így mentem azon a napon vadászni. Ezután sem madarakra, sem állatokra soha nem emeltem fegyvert.

Történet a boltban vásárolt babáról

Ez a történet egy hanti kislányról szól, aki az édesanyjával és a húgával egy nagy faluban élt. Korábban a családjuk az erdőben lakott, és a kislánynak csak hanti babái voltak, amelyeket maga készített. Ezek a játékok csak nagyon áttételesen emlékeztettek emberi figurára, hiszen nem volt szemük, szájuk, orruk, de még kezük és lábuk sem. Amikor falura költöztek, a lányok az összes játékukat magukkal hozták, amelyeket édesapjuk és édesanyjuk készített. A kis szánokat, a kacsacsőröket, a rénszarvas csontokat, amelyek a játék során az igazi rénszarvast helyettesítették. De elhozták magukkal a fejtörő játékokat is.

A nagyobbik lány állandóan könyörgött az édesanyjának, hogy vegyen neki a boltban egy orosz babát. Amikor megkapta, a lányok minden korábbi játékukat félredobták, és csak ezzel a babával játszottak. Egyszer aztán a kislányok közül az idősebbik megbetegedett. Egyszer, amikor egyedül volt otthon, a baba, aki most is a fő helyen ült, mintha rákacsintott volna a kislányra. Ő persze nagyon megrémült, de legyőzve a félelmét ismét ránézett a babára. Az újra rákacsintott. A kislány ijedtében kiugrott az ágyból, megfogta a babát, és a kályhába dobta, ahol még parázslott a tűz. Majd gyorsan visszafeküdt az ágyba, teljesen beburkolózott a takaróba, csak a szemének hagyott ki egy kis részt.

Hamarosan hazaérkezett az édesanyja. A szobában égett műanyag szaga terjengett, az ágyban pedig ott feküdt a kislány hatalmasra tágult szemekkel. Csak bizonyos idő elteltével mondta el az édesanyjának az ijesztő történetet. Attól kezdve soha nem kérte, hogy vegyen neki orosz babát a boltban, hanem a testvérével együtt hanti babákkal játszott.

Oroszból fordította: Kerezsi Ágnes

22. Régi történetek

Apa elúzi a háziszellemet

Négy házunk van, de az idő legnagyobb részében a téli házban tartózkodunk, mivel a tél nagyon hosszú. A ház a fehér zuzmós fenyvesben áll. Otthoni fenyvesnek hívjuk. Innen a tavaszi falu egyik házába költözünk, a régi Mocsári folyó partján. Ezután csónakkal áthajózunk a nagy Agan folyó partján lévő nyári szálláshelyre. És ősszel egy őszi faluba költözünk, amely szintén a régi Fás folyó partján található. Innen már a téli házba, a téli településre megyünk. Idén korán költöztünk a téli otthonba. Még az első hó előtt. Gyalog mentünk a széles szánúton. Anya a kishúgomat a háta mögé akasztott bölcsőben vitte. Apa a nagyobbik húgomat tartotta a karjában. Csak a nővérünk nincs velünk. Őt ősszel hajóval elvitték a faluba, internátusba került. Apa kivételével mindannyian sírtunk. Sírt anya, sírtak a húgaim, én is sírtam. Most önállóan gyalogolok. És még valamiféle terhet is cipelek. De a téli házba nem azonnal lépünk be. Megállunk az udvaron, távol az előtér bejáratától.

– Most apa elvégzi a háziszellemek kiűzésének szertartását, utána megyünk csak be a házba – mondta anya. – A kijáratot ne torlaszoljátok el, ne akadályozzátok a háziszellemeket a ház elhagyásában.

Elkezdtem figyelni, hogy kell ezt csinálni. Apa megfogta a nagy fejszét, és széles mozdulatokkal kopogni kezdett, először a hátsó fal egyik sarokoszlopán, majd a másik saroknál. Az egyik sarokoszloptól a másikhoz ment, hangosan, nagy lendülettel kopogott és azt kiabálta: háziszellemek, kifelé, kifelé, kifelé.

A mama mellettünk állt és ő is kiabált: – Háziszellemek, kifelé, kifelé, kifelé. Megjöttek a tulajdonosok. Most ők fognak itt lakni, a házigazdáék.

Én is elkezdtem kiabálni: – Háziszellemek, kifelé a házból. Hazajöttünk, mi fogjuk itt tölteni a telet. Ez a mi házunk. Kifelé, kifelé a házból.

A mama megszólalt: – Odanézzetek, a háziszellemek most hagyják el a házat, és a kutyák ösvénye felé tartanak, ahova mi a szemetet visszük.

Elkezdődött az első könnyű szürkület. Néztem az ösvényt, néztem a kijáratot, de senkit nem láttam. Arra gondoltam, hogy a háziszellemelek olyanok, mint egy árnyék, és csak anya láthatja őket.

Eközben édesanyám folytatta: – Mennek elfele a szellemelek, elindultak. Van, amelyiken ing van, van, akin kendő vagy nadrág. Ki miben, de elhagyják a házat.

Végül apa is abbahagyta a sarokoszlopokon való kopogást. Tehát a háziszellemelek kimentek a házból. Apám elsőként lépett be a házba, alaposan körülnézett, minden rendben van-e, majd kijött hozzánk. És mellettünk, gyerekek mellett maradt. Ezután anya következett. Hozzákezdett a háztisztító szertartáshoz. Egy merőkanálra hasonlító vastag fatáblán meggyújtotta az előkészített száraz fenyőkerget, hozzáadott egy darabka vidrabórt, és ezzel a füsttel tisztítani kezdte az egész házat, a nap irányának megfelelően körbejárva az összes sarkot és priccset. Már tudtam, hogy minden olyan tisztátalan erő, amely valahol a földön, egy emberi lakás közelében él, fél e különleges füstölő illatától. Anyám csak ezután engedte be a hűgomat és engem a házba, és ő maga hozta be a bölcsőben fekvő kishűgomat.

Boldogan futottam be a házba. A tavasz, nyár és ősz után már nagyon hiányzott ez a szép tágas otthon. Édesapám mindig szerette a nagy, tágas házakat, olyanokat is épített. Ezt a téli házat húsz vastag oszlop tartotta, mindegyik sarkon három, és kettő – kettő közöttük. A falak szintén rönkökből készültek, de kettévágva és ferdén támaszkodva az oszlopok keresztlécjeihez. Rájuk vastag mocsárimoha-réteget raknak, és a ház tetején lévő mohát is vastag homokréteg borítja. A mennyezet ugyanígy van elrendezve. Ez azért van, hogy a hideg kevésbé hatoljon be a házba. Mintha egy új világba, egy új évszakba lépnénk be.

A bejárattal szembeni fal közepén, majdnem a mennyezet magasságában egy ikon volt felfüggesztve. Ez az orosz istent ábrázolja, magyarázta anya. Abba a házba, ahol ő van, nem tud bemenni az ártó erő. És nem jönnek vissza az elkergetett házi szellemelek sem.

Anya tüzet rakott az agyagkemencében,¹⁰⁴ vizet forralt teának, megvacsoráztunk, és lefeküdtünk aludni. Elaludva valószínűleg még

---

¹⁰⁴ Agyagból készült, nyitott kéményű tűzhely, kis kályha; nemcsak befűti, de be is világítja az emberi hajlékot.

mindig éreztem az égett fenyőkéreg tisztító és védő, szinte édes illatát. És arra gondoltam, hogy mindig legyen tiszta a hely körülöttünk.

Éjszakázás útközben

Emlékszem, már gyerekkoromban is azt mondták, hogy az erdőben óvatosnak és körültekintőnek kell lenned. Mindent észre kell venni, látni és hallani. Tudni kell, hol lehet megállni pihenni és tüzet gyújtani, és hol nem. Hol töltheti meg vízzel az ember a teáskannáját, hol ihat, és hol nem. És hol maradhat az ember éjszakára, és hol nem szabad aludnia. Nagybátyám, Galaktion mesélt egy történetet két ősről, az erdőben töltött éjszakájukról, arról, hogyan választottak maguknak éjszakai szállást. Nagyon régen volt, réges-régen.

Két vándor járta az erdőt. Már hazafelé indultak, amikor rájuk esteledett. Az eső is szemerkélni kezdett. A közelben nem volt ház. De nem messze az úttól az egyik oldalon egy temető volt, a másik oldalon egy elhagyott ház. Az utazók megálltak, és hangosan gondolkodni kezdtek, hol töltsék az éjszakát. Az egyikük azt mondja:

– Én a temetőbe megyek éjszakázni.

És elmagyarázta a döntését. Ott vannak a rokonaim és az őseim, akik már egy másik világba kerültek. Mellettük nyugodtabban érzem magam.

A másik válaszol neki:

– Semmi áron nem megyek éjszakára a temetőbe.

És szintén megindokolja a döntését. Én félek a halottaktól, bár tudom, hogy valamikor ők is emberek voltak. Inkább az elhagyott házba megyek, ott maradok, ott töltöm az éjszakát. Ott a tető és a falak megmaradtak, és az alvópriccsek is megvannak.

Az első utazó azt mondja a társának:

– Hallottam, hogy a bölcs vének általában azt tanácsolják, hogy aludjunk közelebb az őshöz. Mindenki tudta gyerekkorától kezdve, hogy a háziszellemek általában elhagyott házakban telepsznek le. Ráadásul a háziszellemek mellett találnak menedéket azok a tisztátalan erők is, akik mindenki számára ismeretlenek.

Az első utazó, aki az idősebb volt, elkezdte győzködni a társát:

– Gyere, töltsük az éjszakát a temetőben!

A második ragaszkodik hozzá:

– Gyere, az elhagyott házba menjünk!

Az elhagyott házakban még senki nem látott soha semmit. Csak történeteket lehet hallani a háziszellemekről.

Nem sokáig vitatkoztak. Nem sokáig civakodtak. Végül úgy döntöttek, hogy mindenki a saját akarata szerint cselekszik: az idősebb utazó a temetőbe ment, a második pedig az elhagyott ház irányába távozott. Az első utazó megkereste a temető legrégebbi sírját, amelynek a sír feletti fa részeit már ellepte a moha.¹⁰⁵ Itt nyugszik a nagyapák nagyapja, de lehet, hogy a dédapák dédapja, a család legidősebb őse. Lucfenyőágakat terített le a földre a sír közelében, lefeküdt, és azt mondta:

– Öregember, ősapám, itt töltöm az éjszakát, a házad közelében. Éjjel figyelj rám! Minden gonosz szellemet hajts el tőlem!

Az utazó lefeküdt, beszélt az ősével, majd a hosszú gyaloglástól elfáradva elaludt. Egész éjjel mélyen aludt.

Reggel, amikor felkelt a nap, felébredt. Elkezdődött egy újabb nap. Megköszönte az öreg ősnek az éjszakát, és elindult az ösvényen abba az irányba, ahová a társa ment. Odament a régi, elhagyott házhoz, amelyben már régóta senki sem élt, és hosszú évek óta nem gyújtottak már tisztító tüzet sem a kályhában. Odament a házhoz, hát a társát sehol nem látja. Biztos még alszik, még nem ébredt fel, gondolta az idősebb vándor. De a házba nem merészkedett be. Megállt a bejárati ajtónál, onnan kiabált befelé:

– Útitársam, gyere ki, indulunk tovább!

Egy hang hallatszott a házból:

– Mindjárt.

Álldogált az ember egy keveset, majd ismét bekiabált az elhagyott házba:

– Útitársam, sokáig készülődsz még?

Válaszul ugyanazok a szavak:

– Mindjárt.

– Itt várok a szabadban – kiáltotta az első utazó. – Nem megyek be a házba.

Ismét hallotta a hangot az elhagyott ház belsejéből:

– Mindjárt.

---

¹⁰⁵ A hantiknál sekély a sírgödör, a koporsó az elhunyt csónakjából van kialakítva, fölé pedig egy kis alacsony házformájú építményt emelnek. A fejrészénél kis ablak látható, azon keresztül vendégelik meg az elhunytat az emlékünnepek alkalmával.

Az első vándor még egy kicsit várt. Valami visszatartotta, megakadályozta, hogy belépjen a rég elhagyott házba, ahol nem gyújtottak tüzet. Mintha egy belső hang azt mondta volna neki: ne lépj be, maradj itt, várj. És akkor egy hang hallatszott a házból:

– Itt van az útitársad. Nézz rá.

És ezekre a szavakra valami kirepült a házból, és nagy koppanással lezuhant a ház bejárata előtt. Aztán az első utazó meglátta, hogy ezek utastársának csigolyái, egy szátra felfűzve. Egy darabig még ott ácsorgott annak az embernek a maradványai fölött, aki megsértette ősei tilalmát, majd elindult. Immár egyedül, útitárs nélkül.

Ezt a legendát nekünk, leszármazottaknak az épülésünkért mondják el – gondolkozott hangosan Galaktion nagybátyám. Jobb kapcsolatban állni az eltávozott ősökkel, mint az elhagyott házakat és településeket elfoglaló háziszellemekkel és ismeretlen tisztátalan erőkkel. Az ősök szellemei mindig segítenek.

Őt hallgatva ezt egy életre megjegyeztem.

Csemege a medvének

Családunkban a medve különös tiszteletnek örvendett. Ő, akárhogy is nézzük, Isten gyermeke. Ezt már gyerekkorom óta tudtam. Ennek ellenére a felnőtteknek néha megengedte, hogy kicsúfolják. Szidhatták, gyengéden megfedhették, ha valahol rosszat csinált. Különösen a medveünnepen, a tiszteletére rendezett medvejáték során tehették ezt.

Azon a nyáron az Agan folyó felső szakaszáról Arisztarh családja érkezett hozzánk a nyári településünkre, Kis Homokos Partra. A kolhoz egy nyári horgászidényre küldte őt oda, hogy a családunk halászbrigádjában halászhasson. Hosszú fekete hajú, bajuszos, szakállas férfi volt, nyugodt, szavakban és tettekben is megfontolt ember. Ezért Arisztarh nem bácsi, hanem inkább nagyapó benyomását keltette. Mi gyerekek nem is mertük egyszerűen csak bácsinak nevezni.

A nyár gyorsan elszállt, és észrevétlenül ősze fordult. A part közeli erdőkben érni kezdtek a bogyók. Elsőként, szinte egyidejűleg, az áfonyafélék értek be. A nők és a gyerekek elkezdték a bogyószüretet. Összel a férfiak is elindultak az erdőbe, felkészülni a téli hónapokra. Az erdőben fát kerestek és gyűjtöttek be a téli szezonra. A fa adta a nyersanyagot szinte mindenhez, a szánokhoz, a vadászathoz, a jeges halászathoz szükséges felszerelések részére, de a vadászat során

használt sílécekhez, valamint egyéb szerszámokhoz és háztartási eszközökhöz is.

Estére a férfiak általában összegyűltek a parton, egy vastag rönkön ültek a rögtönzött munkaasztal mellett, ahol fából szerszámokat és háztartási eszközöket fűrészeltek, fúrtak és gyalultak. Ezt a part menti helyet a mesterek helyének vagy műhelynek hívták. Azon az estén is minden házból ott gyülekeztek a férfiak. Ariszarh nagyapa is előkerült. Ültek, dohányoztak, lassan kicserélték egymással az elmúlt nap híreit. Ki és hol volt, mit tett, mit látott és hallott. Ariszarh apó csendben hallgatott, aztán ő is megszólalt:

– Ma medve alakjában az erdőben jártam.

Elmondta, hogy az erdőben volt, egyenes törzsű nyírfát keresett a szánkó eplényei számára, azaz a rénszarvas húzta szán lábainak. Az erdőben találkozott a bogyószedő asszonyokkal. Egy nyomot vizsgálgattak. Kérdezik tőle: milyen állat nyoma ez? Azt válaszolta: itt nemrég medve járt. Gondosan megvizsgálta a nyomot, majd elmondta a megrémült nőknek, hogy a medvét maguk iránt kell hangolniuk, nehogy megijessze őket az erdőben. Ezért mindegyiküknek meg kell kínálni a medvét úgy, hogy a medve lábnyomába tegyenek egy maréknyi bogyót a saját edényükből. Az erdők feketearcú ura visszatér, és belakmározik a csemegéből. Az asszonyok azonnal teljesítették a kérését. Egy-egy marékkal kiszórtak az erdei gyümölcsből, és megnyugodva felsóhajtottak. Majd szétváltak útjaik. Ariszarh apó az egyik irányba, az asszonyok a másikba mentek.

Eszembe jutottak a nőkről és a medvéről szóló történetek. A régi időkben, valamikor réges-régen, néha annyira megijedtek a feketearcútól, hogy olyan gyorsan elmenekültek, hogy éles faágakba futottak, és néha meghaltak. De volt egy fontos szabály, amelyre mindig emlékezni kell ősszel az erdőben: nem szabad elfutni a medve elől, és nem mutathatja neki az ember a hátát. Ha valaki meglátta az erdő urát, lassan, nem kapkodva, hátrafelé haladva, vissza kellett lépkednie a fák és bokrok mögé. Amikor már elrejtőzött a medve szeme elől, hátat fordíthatott a medvének, és folytathatta az útját. Kíváncsú természetesen, hogy ne szaladjunk, hanem nyugodt tempóban járjunk. Hátha a medve kikukucskál a bokrok mögül, amikor visszavonulsz. Nem szereti, ha az emberek menekülnek, és hátat fordítanak neki. És ne adja Isten, hogy valaki megbotolják. Előfordult, hogy vadászaton a medvét kizavarták az odújából, és kirohanva hatalmas ugrásokkal elszaladt az emberek elől. De ha egy vadász megcsúszott és elesett,

akkor a medve visszafordult, és az illetőre támadt. Ezt teszi minden vad, ahogy a vadászok mondják, még a legbékésebb természetű is. Tilos a feketearcúnak a félelmünket és a gyengeségünket megmutatni. Erről beszélt anyám is, mintegy mellesleg, feltűnés nélkül, amikor a nyár őszebe fordult, és eljött a bogycsücsök és magfélék érésének ideje.

A férfiak a kézműves helyen nevetni kezdtek a bogycsücskös nőknél. A medvével kapcsolatban is eszükbe jutott, hogy az milyen csínyeket, rosszaságokat követett el. Valamiért nagyon nem szerette az egyenes törzsű fenyő vékony gyalult gallyaiból fonott varsákat. Általában nyáron a part közelében száradni hagyták őket, hogy késő ősszel vagy kora télen a kis folyó elrekesztett részén kirakhassák a halfogó varsákat. Ha a medve elment egy rekeszték mellett, minden bizonnyal, ahogy a vadászok szokták mondani, „leteszi az öklét” a varsára. Vagyis széttöri a mancsával, mintha a mancsai között összenyomná azokat. Tavaly nyáron az erdő ura egy kis mocsaras folyó mentén sétált, amelyik a Cédrus-tóba ömlik be, és amely a Otthoni fenyves nevű téli településünk közelében található. Ott azután széttörte Vaszilij bácsi, Jefrem nagyapa és a harmad-unokatestvérem, Mihail halászfelszerelését. Ha pedig tavasszal rábukkant egy rekesztékre, és a sekély vízben észrevette a varsát, amelyben halak ficáncoltak, biztosan horgászott egyet. Kihúzta a szerelékét a vízből, megfordította, és felfalta az egész fogást. Tavaly, ősz felé pedig a feketearcú felmászott Galaktion bátyám üres téli házának tetejére. Nyáron a házigazda kivette belőle a kályhát, hogy megjavítsa, és lefedte a cső számára kialakított nagy lyukat bádoglemezzel és nyírfakéreggel, hogy az esővíz ne kerüljön be a téli ház belsejébe. A szerencsétlen tréfálkozó hosszasan toporgott a tetőn, amely masszív, felezett hasábokkal volt borítva, majd a kémény nyílására lépett. És bezuhant a házba. Jó magasról esett le. Nyilvánvalóan a fájdalomtól és az eséstől való ijedelemtől ordított egy nagyot – és golyóként repült ki az oldalsó ablakon. A törött üvegdarabokkal együtt kiverte az egész ablakkeretet is. Nos, Galaktion bátyám különféle sértő szavakkal illette őt. Sokáig emlegette és szidalmazta a feketeképművet.

Most a Nyikita nevű harmad-unokatestvérem szólalt meg. Azt mondta:

– Tudjátok, mikor kezdtem volna bogycsücskös nőknél a tréfamesternek? Szedjen csak magának...

Apám is elmosolyodott Nyikita szavaira és a következőket mondta a medvéről:

– Nem valószínű, hogy a régi nyomvonalát követi, hogy bogyós gyümölcsöket lakmározzon...

Vaszilij bácsi, a falunk legjobb medvevadásza nagyot nevetett, és azt mondta a medvéről:

– A rothadó nyoma még egy marék bogyót sem érdemel!

Általában csak a medvenyomról beszéltek így, amikor ki akarták csúfolni, gúnyolni a medvét: rothadó nyom. Ez azt jelenti, hogy nem friss nyom, hanem már áporodott szagú. De ilyen beszédet csak a tapasztalt vadászok engedhettek meg maguknak, akik nem féltek a fekete erdők mindenható urától.

Arisztarh apó, aki medve képében volt, csendben hallgatta a beszélgetést, és a pipáján pöfékelt. Aztán, amikor a medvével kapcsolatos összes éles észrevétel elhangzott, azt mondta:

– Amikor az asszonyok eltűntek a fák mögött, visszatértem oda, ahol kiöntötték a bogyót. Lefeküdtem a puha mohaszőnyegre, és sietség nélkül, örömmel ízlelgetve megettem az összes bogyót, amit a medvének kitétek.

Ez vidám nevetést váltott ki a település férfiai között. Húha, micsoda ember, kinevette a medvét, kicsúfolta a bogyószedő asszonyokat, és még lédús bogyókat is evett. Tehát biztos volt benne, hogy a feketearcú nem jön vissza a neki kitétt lakomáért. Később, amikor Arisztarh apó hazament az Agan felső szakaszán lévő falujába, gyakran felidéztek, hogy is volt ő medve alakjában. Nemzetségünk férfitagjai később is mindig jót nevettek azon, hogy viccelte meg a nőket és a feketearcút.

Aznap este az első őszi szürkület vonakodva ereszkedni kezdett lefelé. A férfiak egy ideig még ott üldögéltek, beszélgettek a nap híreiről, majd lassan hazaindultak. Pipázás közben Arisztarh apó is elindult a háza felé, ő, aki medve képében volt. Valószínűleg magában még mindig a falu asszonyain nevetett. De a bogyószedő nők ennek ellenére továbbra is követik az erdőben azt a hagyományt, hogyha medvenyomot látnak, akkor meg kell hinteni azt egy marék bogyóval. Ez ajándék a medvének.

Oroszból fordította: Kerecsi Ágnes

Marija Vagatova

23. A Tűz Asszonynak két szeme volt...

A Tűz Asszonynak két szeme volt...

Tut Iminek, a Tűz Asszonynak két szeme volt. A tűz manapság száz szellemnél, száz szentnél is magasabb, de akkortájt még erősebb volt. Mindenki nagy tisztelettel viseltetett iránta, kivéve egy Nagyanyó szófogadatlan unokáját. Az Anyó nem győzte okítani: „Ne játssz a tűzzel, ne piszkáld meg semmiféle éles tárggyal Tut Imit, mert fáj neki, és megsértődik...” De az unoka rá sem hederített, tovább sértegette a szent Tűz Asszonyt. Fogott egy hegyes botot, bökdösni kezdte vele a tüzet, eltalálta Tut Imi egyik szemét, és az kifolyt. Réges-régen történt. Azóta van egyetlen szeme Tut Iminek, ezért kell őt a saját szemünk világánál is jobban óvni, hiszen nélküle nincs élet.

Tisztelni kell a tüzet...

Egyszer régen történt a következő eset. Élt két asszony, két különböző családban, mindkettőnek voltak gyermekei.

Az egyik családban mindig gondoltak a tűzre, soha nem feledkeztek meg sem róla, sem a házáról: a csuvalról, a kályháról, a tűzhelyről. Mindent kitakarítottak, megtisztítottak, imádságokat mondtak. Az asszony mindig készített ennivalót a Tűznek: gyantás forgácsot, reszeléket, száraz nyírkérget.

Akármilyen is volt az időjárás, ez az asszony mindig tudott Tüzet gerjeszteni, a Tűz pedig jószággal, meleggel, örömmel és gyengédséggel viszonzta.

A másik asszony – nem tudni, hol született, ki volt az anyja – pedig egyáltalán nem gondoskodott Tűzről. Ha nedves volt a fa, és a Tűz nem akart meggyulladni, az asszony szidalmazta, sértegette. Egyszer éppen úton volt a családjával, amikor hideg, sötét éjszaka köszöntött rájuk. Úgy döntöttek, hogy ott éjszakáznak. A Tűz sehogy sem akart lángra kapni, az asszony pedig tovább szidalmazta. Megpróbált másik helyet keresni, azt gondolta, hogy ott majd meggyullad. De bizony sehol sem lobbant lángra. Az asszony igen kétségbeesett, félt, hogy mindannyian megfagynak: ő, a gyermekei és a férje. Ekkor megszólalt a Tűz: „Tudod

mit, ha bölcsőstül nekem adod a legkisebb gyermeked, akkor lángra lobbanok, különben soha többé nem melegítelek téged.” Nem volt mit tenni, az asszony bölcsőstül odaadta gyermekét Tut Iminek¹⁰⁶.

Ez nagyon-nagyon régen történt, ilyen asszonyok ma már nincsenek. De jól jegyezzétek meg: a Tüzet a szeretteiteknél is jobban tiszteljétek, ajándékozzátok meg őt, és gondoskodjatok róla!¹⁰⁷

Gyermekkortól ismert jelek

Ha a folyóban vagy a tóban elsötétül a víz, és „közelednek a partok”, rossz, borongós idő várható.

Ha a folyó vagy a tó „kinyílik”, kiszélesedik, a víz pedig nyugodt, világos, jó időre számíthatunk.

Ha a szivárvány íve a szárazföldben végződik, eláll az eső, kiderül az ég, kivilágosodik. Ha viszont a szivárvány íve a vízben (a tóban vagy folyóban) végződik, tartós esőzés várható.

Ha naplementekor vörös-narancsszínű csíkok fénylenek az égen, másnap szeles vagy rossz idő lesz: télen hóvihár, nyáron eső és szélvihár.

Ha egy fa az ember szeme láttára dől ki, valaki meghal.

Ha valamelyik rokonnak a hangját és lépteit véled hallani anélkül, hogy ő maga jelen volna, azt jelenti, hogy a lelke már készül elkülönülni.¹⁰⁸ Ezt követően, ha férfi az illető, még öt, ha nő, még négy évig fog élni.

Ha egy kismadár váratlanul odarepül az emberhez, vagy leül az ablaknál, vagy néhányszor leszáll az ember előtt az úton, rossz hírt jelent.

Repülő vadliba- vagy hattyúcsapatot látni (különösen ősszel), azt jelenti, hogy tavasszal is köszöntheted őket – vagyis ez az élet jele.

---

¹⁰⁶ Az emberáldozat (gyermek!) a hantiknál sem volt ismeretlen a régi időkben. (L. Kerezi Ágnes: Hideg ország varázslói. Néprajzi Múzeum. 1996: 36., 55.; lektorálta: Csepregi Márta.) E mese is újabb írásos bizonyítéka a Tűz Anyának bemutatott gyermek(ember-)áldozat meglétének.

¹⁰⁷ A történet forrása: Мария Вагатова: Моя песня, моя песня. Екатеринбург. 2002: 132–133.

¹⁰⁸ Azaz készül elhagyni a testet.

Ha eljött a madarak költözésének ideje, és az ember egyszer sem lát délre repülő vadliba- vagy hattyúcsapatot, akkor azt mondják a hantik: „Csakugyan ez az utolsó telem!”

Ha a fák levelei egykettőre megsárgultak, és gyorsan lehulltak, rövid lesz az ősz; ha viszont megsárgultak, de még sokáig a fán maradnak, noha hó is esett már, akkor igen hosszú őszre számíthatunk.

Ha belenézel a Napba, egy kört látsz a közepében. Ezt a kört egyesek vörösnek, mások kéknek, megint mások zöldnek vélik. Mindenféle színűnek olvasható. A kék, a barna, az ibolyaszín szerencsétlenséget, balszerencsét, betegséget, halált jelez... Nagyon jót jelent viszont, ha ez a kör zöld, zöldeskék vagy vöröses narancssárga...

Ha a lemenő napkorong tűzpiros, háború lesz.

Ha a kutya zöld füvet eszik, elváltozik az idő.

Ha a kutya a hátulsó lábaira ereszkedik, kellemetlenség várható, vagy valaki súlyosan megbetegszik, esetleg meg is halhat.

Távolba nézni, meglátni a láthatatlant. Ehhez sötét helyen, arccal lefelé kell feküdni, a szemhéjat jó erősen kell lezárni, a tekintetet pedig tudatosan a távolba kell irányítani, oda, ahol azt a valamit meg kell látni. Például a szánt, a szarvasfogatot vagy az embereket, akik messzi úton vannak, vagy valamilyen veszély fenyegeti őket. Ha az ember segítségül hívja a saját házi és nemzetségi szellemeit, illetve a Föld felé fordul, képes mindent meglátni.

Lehet „beszélgetni” a fákkal, azt felhasználva, hogy a fa gyökerei a Földbe nyúlnak, a teteje az égre néz, a törzse és az ágai pedig mindent „körbekémlenek”. A fa kapcsolatban van a Föld, az Ég, a Térség minden jelenségeivel. Nagyon kell kérni a fát, és akkor a csúcsának és az ágainak mozgásával válaszol. Például, ha sokáig semmi hír sincs a rokonokról, gyerekekről, az ember kiválaszt egy szélvédett helyen álló fát, elmondja neki, mi nyugtalanítja őt, imádkozik, és vár. Mindenképpen kap választ.

Lehet beszélgetni a Vízzel. Víz van az emberben, a Földön, a Föld alatt, az Égben. A hantik mindig érzik az egységet. Vízet lehet önteni bármilyen edénybe: merítőkánálba, nyírkéreg edénybe; fontos, hogy az edény tiszta (szent) legyen. Ismét szólítják a szellemeket, elkezdődik a Vízről szóló imádság, melyben a vizet mindenütt létezőnek, mindenütt tartózkodónak, mindent tudónak nevezik. Azután felteszik neki a kérdéseket. Ahhoz, hogy választ kapjon az ember, fel kell emelni a vízzel teli edényt. Ha az nehéznek bizonyul, a válasz nemleges, ha könnyűnek, akkor igenlő.

Ha a Napot és a Holdat tejfehér körök övezik, hó lesz.

Ha a Nap vöröslik naplementekor, és vörös az egész ég alja, erős szél, borús idő, hóvihar várható.

Ha a Nap visszanéz¹⁰⁹, vagyis lenyugszik, de az ég szemközti oldala felragyog a sugaraitól, vagy a sugarak rásütnek az ablakra, és bevilágítják a szemközti naplementés oldalt, borongós, rossz idő közeleg.

A hantik igen figyelmesen követik a szeleket, tudják, hogy melyik szél mit hoz, és ennek megfelelően alakítják az életüket.

A forgószelet *Votpuh*nak, a szél fiának nevezik a hantik. Ha sokáig forog az ember körül, vagy „elibe vágat” vagy mögé kerül, és a lábnál örvénylik, valamilyen veszélyt jelez, ami az étellel vagy a halállal kapcsolatos. A hantik rendszerint kést, fejszét, nyilat dobnak a forgószélbe, de ha nincsenek kéznél ezek a tárgyak, akkor egyszerűen csak megszidják. „Mi kell neked? Nincs más út!”, „Mit akarsz tőlem, hordd el magad!” A forgószéllel kapcsolatos az is, hogy elviszi az embertől az életidejét.¹¹⁰

Oroszból fordította: Nagy Katalin

---

¹⁰⁹ Az eredeti szövegben a *juhlü vantl* hanti kifejezés szerepel.

¹¹⁰ Мария Вагатова: Моя песня, моя песня. Екатеринбург. 2002: 139–142.

24. Megtalálni önmagunkat

„Petya vela! / Pecsá vula!” – így üdvözlik egymást és a hozzájuk érkező vendégeiket a keleti hantik, akik a Közép-Ob, valamint annak számtalan folyója és mellékfolyója mentén élnek. Ez a terület a Hanti–Manysi Autonóm Körzet – Jugra (523 100 km²) keleti része, amelynek több mint két Magyarország nagyságú a területe a vaszjugani, vahi, agani, tromagani, pimi, jugani és szalimi hantik mintegy 5000 képviselőjének ad otthont. Nyelvjárásaink annyira különböznek egymástól, hogy nem értjük egymást, amikor találkozunk például halászat közben az Obon, a vadászterületeinken, vagy az autonóm körzetünkben rendezett ünnepeken, rendezvényeken és konferenciákon. Ugyanakkor azonos a népviseletünk (ha van lehetőségünk a viselésére), valamint közösek a helyek, ahol *Torem*t, a legfőbb istent köszöntjük, és azonosak a köszöntés hagyományos módszerei, ahogyan köszönetet mondunk a Természet erőinek és jelenségeinek, amiért segítettek az adott helyre eljutni, és így tovább védik az embert a visszaúton is.

Jelenleg a kelet-jugrai őslakosok, valamint a tyumenyi és a tomszki hantik meglehetősen nagy része ősi földjeiken, nemzetiségi településeken vagy szálláshelyeken él. A tipikus hanti település egy rönkfaházból és szokás szerint a mellette álló, tárolásra szolgáló ún. lábasházból, azaz *labaz*ból áll. Ugyanilyen *labaz*ok állnak a vadászatok helyszínén és a szálláshelyeken is. A raktárhelyiségekben élelmiszert és különféle árukat tárolnak, valamint a vadászathoz szükséges eszközöket, puskaport, fegyvereket. A keleti hanti társadalom közéleti központjai elsősorban a Szurguti és a Nyizsnyevartovszki járások városi típusú települései, ahol a halászok leadják a halakat, a vadászok eladják a vadászsákmányt, az idős emberek orvosi ellátásra járnak, a fiatalok pedig itt szerzik be a szükséges okiratokat. Az ilyenfajta központoknak egy másik, praktikus oldala is van: az áruk cseréje, pótalkatrészek vásárlása a csónakmotorokhoz, motoros szánokhoz, valamint tartós élelmiszerek vásárlása a szálláshelyen folytatott élet megszokott életszínvonalának fenntartása érdekében.

Fontos szerepet játszik az ősi földek közelsége a szálláshelyekről elköltözött őslakók szempontjából, akik már vagy a nagy települések,

vagy a városok lakói. Rajtuk keresztül az erdőben élő családoknak lehetőségük van például arra, hogy gyermekeiket ne küldjék speciális internátusokba, hanem tanulmányaik idejére a gyerekeket a legközelebbi rokonoknál hagyhatják, hogy teljes körű középfokú képezést szerezzenek, és a jövőben alkalmazkodhassanak a szállásterületeken kívül folyamatosan változó életkörülményekhez.

Otthon, családon belül, az őslakosok körében a hantik anyanyelvüket széles körben használják, mivel a környező területek és természeti helyek nevei (folyók, patakok, dombok, szent helyek, temetkezési helyek, mocsarak, állatok, növények nevei stb.), háztartási felszerelések (csapdák, horgászfelszerelések, munkaeszközök stb.), társadalmi kapcsolatok (szülők, közeli és távoli rokonok, emberek közötti kommunikáció stb.) nem képzelhetők el a hanti nyelv nélkül, hiszen a fentiekre vonatkozó információkat ezen keresztül cserélik.

Nagyon fontos megjegyezni, hogy az állandó áramellátás hiánya, a műholdas és telefonos kommunikáció technikai akadályai, a csónakok, illetve a szánok súlyterhelésével összefüggésben az állandó, hordozható adatátviteli eszközök hiánya miatt az információszerzéshez szükséges eszközök használata nagyon nehéz, helyenként lehetetlen. Különösen igaz ez a szálláshelyek közötti állandó vándorlás miatt az adott családok nemzeti területén. Így a hanti nyelvet a legtöbb esetben főleg szóban használják, és „szájról szájra” adják tovább.

A hanti fiataloknak, akik a városi környezetben vagy annak közelében élnek, ahol a modern társadalom minden java elérhető, ugyanúgy lehetőségük van a „szocializációra”, mint egy városi „polgárnak”. Ebben a környezetben a hagyományos ismeretek felhasználása már nem elsődleges fontosságú, ezért azok háttérbe szorúlnak. Amikor viszont visszatérnek a tajgai környezetbe, a korábbi, erdei tartózkodás helyükre, akkor a korábban elsajátított mechanizmusok aktiválódnak, még akkor is, ha az illető több évtizedes városi lét után költözik vissza szülőföldjére. Tehát a hagyományos ismeretek nem vesznek, nem felejtődnek el, hanem csak „alvó” módba kerülnek. Ezt saját tapasztalataim alapján is meg tudom erősíteni.

A hanti nyelv városi körülmények között történő használata különféle társadalmi-gazdasági okok miatt meglehetősen nehéz. Egyfelől van egy igény, hogy az anyanyelv elérhető legyen a szolgáltatások széles körében, valamint a városi környezetben, például különféle hanti nyelvű táblák, hirdetések, intézménynevek formájában, illetve a média, a bulvársajtó stb. különféle felületein is. Másrészt viszont mindezek

előállításának gazdasági korlátai vannak.

Annak következtében, hogy jelenleg a városi településeken az őslakosok aránya nagyon alacsony, az új népesség aránya pedig elég magas, és egyre magasabb az újabb oroszországi vagy gyakran más posztszovjet országokból érkező állampolgárok folyamatos betelepülése miatt, a hanti nyelv használata egy ilyen nyelvi környezetben szinte lehetetlen. A területen az információk áramlása orosz nyelven zajlik, de az is elmondható, hogy ebben a vegyes nyelvi környezetben az orosz nyelv az etnikai csoportok közti érintkezés nyelve is.

Jugra keleti járásaiban (a Nyeftyejuganszki, a Szurguti és a Nyizsnyevartovszki járásokban) az itt élő hanti őslakosok etnikai-nyelvi és kulturális jellemzőinek átfogó tanulmányozása és feldolgozása céljából többfajta audio-, videó- és egyéb anyagokból álló archívumot hoztak létre. A keleti hanti kultúra, nyelv és hagyományok megőrzése, népszerűsítése és fejlesztése érdekében sok munkát végeznek a helyi művelődési intézményekben, levéltárakban, amiért köszönet illeti az archívumot gondozó szakembereket, kutatókat és tudósokat, akik közül kiemelkedik Csepregi Márta. Hiszen neki köszönhetően a keleti hantiknak lehetőségük van új szintre lépni az anyanyelvük megőrzésének, problémájának megértésében. Csepregi Márta szemlélete a kutatásról, a tudományos munkáról, az adatközlőihez való személyes hozzáállásról – szintén személyes tapasztalataim alapján – megteremti a feltételeket a szurguti nyelvjárás megőrzésére irányuló gyakorlati munka végrehajtásához, vagyis a művelt hantiknak meg kell kezdeniük az ilyen anyagok tanulmányozását, elérhetővé kell tenniük azokat az olvasók széles köre számára, és gazdagítaniuk kell a helyi iskolákat, területi internátusokat és a hagyományos közigazgatási intézményeket (művelődési házak, könyvtárak, múzeumok) ilyen fajta forrásokkal.

Az összegyűjtött és feldolgozott anyag egy jövőbeni adatbázis alapja lesz, amelynek célja a keleti hanti nyelv megőrzése, és amelyben az idősebb generáció ismeretei (mesék, történetek, szertartások, általános tudásuk) és a jelenlegi technológiák lehetőségei (audioszótár, videóanyagok, az anyanyelvek használata a közösségi médiában és a különféle alkalmazásokban) hozzájárulhatnak népeink fiatalabb generációinak jövőjéhez, a fenntartható népi-öko-technológiát helyezve fókuszba. Különösen fontos tekintettel lenni a természeti környezetre és a végbement átalakulások emberekre gyakorolt hatására az ember-teremtés rendszerben, mivel a 21. században bekövetkezett változások arra kényszerítenek minket, hogy reagáljunk az ilyen átalakulásokra, és

alkalmazkodjunk az új életkörülményekhez – hiszen elődeink is képesek voltak legyőzni az arktikus észak zord éghajlatát, életben maradtak a mély és áthatolhatatlan tajgaerdőkben, és meg tudták őrizni mindazt, ami a legfontosabb: a jóságot, a tiszteletet és a kölcsönös segítségnyújtást mindenki számára, aki nehéz élethelyzetbe került.

Hadd változzanak a körülöttünk lévő dolgok és tárgyak! Nyíljanak meg a tudás új határai! Fontos, hogy mindannyiunk életszínvonala javuljon, de nem szabad megfeledkezni az emberi élet másik, lelki oldaláról, amely néha csodákra képes, és néha jobb, mint bármely orvosság. Néha érdemes a szívünkre hallgatni, mivel az soha nem fog hazudni, és ennek köszönhetően megtalálhatjuk utunkat ebben a világban, ezen az életpályán. Ahogyan Mártával való egykori megismerkedésem és a Magyarországon szerzett tapasztalatok nyomán én is megleltem önmagamat!

Termést hozó idők formálója

Csepregi Márta terepmunkán
Fotó: Gadó György, 1998.

Pályakép Csepregi Mártáról

1950. december 23-án született Budapesten evangélikus lelkészi családban a később kilenc gyermekessé bővülő család ötödik gyermekeként. A családi háttér említése szinte minden életrajz, pályakép, különösképpen pedig a nyilvános vagy titkos káderjelentés nélkülözhetetlen kelléke, ahogy volt szerencsénk tapasztalni a múlt század folyamán, Csepregi Mártának pedig kiváltképpen, mert lelkészcsaládba születni a 20. század kellős közepén nem volt éppen előny a társadalmi előmenetelt (tanulmányokat, karriert) illetően. Édesapja, Csepregi Béla (1914–2004), aki soproni teológiai tanulmányait két éves finnországi tanulmányúttal fejezte volna be, hasonlóan nemzedékének teológus hallgatóihoz, ha a Molotov–Ribbentrop egyezmény titkos záradékában foglaltak szerint a Szovjetunió háborút nem indít Finnország ellen 1939. november 30-án (*Téli háború*), aminek következtében Csepregi Bélának ösztöndíjas tanulmányait idő előtt meg kellett szakítania. Amint most visszatekintve jól látható, édesapjának ez a finnországi kötődése határozta meg Csepregi Mártának a hetvenes évek elejére eső pályaválasztását. Csepregi Béla finnországi tartózkodása alatt nemcsak kitűnően megtanult finnül, de alkalma volt tapasztalatokat gyűjteni a finn népfőiskolai mozgalom működéséről, amelyet áthatott – az akkori magyar társadalom rendszerétől eltérő – demokratikus szellem, ami a parasztság műveltségi szintjének fölemelését célozta. Ezzel párhuzamosan megismerkedett a skandináv (svéd és finn) evangélikus egyházakban élő és ható spirituális megújulást hirdető mozgalmakkal, köztük közelebbről a Lars Levi Laestadius (1800–1861) kezdeményezte és folytatta mozgalommal, amelynek eredeti helyszíne Svédország északkeleti, finnül *Meänmaa*-nak, „Mi országunk”-nak nevezett „Isten háta mögötti” tartománya volt, melyet főleg számik, régebbi nevükön lappok, és finnek laktak az uralkodó státuszú svédek mellett. A domináns svéd lakosság ugyanúgy megvetette a számikat (és a finneket), mint ahogy nálunk a többség ma is a cigányokat. Ennek a minden ember méltóságára tekintő vallásos mozgalomnak lett híve Finnországban Csepregi Béla, s lett alapítója a nagytarcsai és orosházi népfőiskolának az 1940-es évek elején. Ugyanebből a Finnországban

tapasztalt mélyen demokratikus szellemből táplálkozott Csepregi Béla néhány évvel idősebb teológus társa, Sztéhlo Gábor (1909–1974), aki társa volt Csepregi Bélának a nagytarcsai népfőiskola létrehozásában, s aki zsidó és más elárvult gyermekeket mentett a II. világháború szörnyű végjátéka idején a maga erejéből fönntartott híres Gaudiopolisában egészen 1951-ig. A keleti despotizmus véget vetett mind Sztéhlo Gábor embermentő, mind Csepregi Béla népnevelő tevékenységének, emiatt váltak ők sok más lelkészársukkal egyetemben száműzöttekké saját hazájukban. Csepregi Bélát 1953-ban Sárszentlőrinc-re helyezték, így lett ez a Tolna megyei község Csepregi Mártának is fölnevelő helye.

Sárszentlőrinc, ha falu volt is, és máig az maradt, mégis „iskolavárosként” került be a magyar művelődés történetébe, mert az itteni, 1806-ban alapított evangélikus algimnáziumban kezdte meg „magasabb” iskolai tanulmányait Petrovics Sándor 1831-ben, és folytatta két éven keresztül 1833-ig. Ez a korszak áll Csepregi Béla Petőfi-könyvének a központjában. Az iskola 1870-ben költözött át Bonyhádra, ahol máig működik egykori híres tanítványa nevének mint „Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium”. Ebbe a gimnáziumba járt Csepregi Márta is.

Ugyancsak ennek a gimnáziumnak volt egykor diákja a magyar és egyetemes nyelvészet fényes csillaga, Lotz János is 1923 és 1931 között. Az ő emlékére és nevével indítottunk Szépe György tanácsára a gimnázium nyelvésztanárával, Dr. Antoni Judittal, valamint Lenczné Vrbovszki Judittal együtt rendszeres nyári diáktáborokat a 2000-es évek első évtizedében Bonyhádön („Lotz János Nyári Diákegyetem”), ahová több egyetemről és főiskoláról hívtunk meg előadókat Londontól az ausztráliai Perthig, Szombathelytől Kolozsvárig, Komáromtól Budapestig. A cél az volt, hogy az iskolai tananyagon túl legyen a diákoknak hiteles élménye arról, hogy a nyelvvel való foglalatosság több, mint helyesírási vagy nyelvhelyességi csuklógyakorlat. A meghívottak között természetesen ott volt Csepregi Márta is.

Ugyancsak sárszentlőrinci kötődésű volt a Lehr család is, amelynek édesanyján keresztül Gombocz Zoltán (1877–1935) is tagja volt. És itt született és nevelkedett Lázár Ervin (1936–2006), aki Sárszentlőrincet és környékét, a „négy szögletű kerek erdőt” tartotta szellemi otthonának.

A bonyhádi gimnáziumi évek után Csepregi Márta a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–orosz szakára nyert fölvételt 1969-ben. Az egyetem fölvilágosult és befogadó lelkű tanárainak, mindenekelőtt Hajdú Péternek

köszönhetően Csepregi Márta védelmet és biztonságot talált ebben az oktatási intézményben. Csepregi Márta a finn nyelvben és a finn kultúrában való jártassága miatt választotta a finnugor szakot, de első figyelemre méltó nyelvészeti munkája mégis *A kendermunka szakszókincsenek török elemei* c. dolgozata volt, amivel kiemelt első díjat nyert az 1973-as Országos Tudományos Diákköri Konferencián. E munkájának motivációja nyilván családi nevének eredete, a *Csepreg* helynév török „üledék, seprő” jelentése lehetett. A Hajdú Péter vezette Finnugor Tanszék fő profilja az általános uralisztika mellett a szamojéd nyelvészet volt, a professzor széles látókörű tudományát és liberális pedagógusi szellemét jellemzi, hogy tanítványaira sohasem erőszakolta rá a saját témáit, hagyta, hogy ki-ki megtalálja a kedvére való témát. Csepregi Márta így talált rá a hanti nyelvre, és ebben a rátalálásban is ott volt Hajdú Péter útmutatása. Még szegedi finnugrista diák voltam, amikor 1967-ben meghalt Wolfgang Steinitz, amit egy tanóráján Hajdú Péter így jelentett be nekünk: „Ő volt korunk legnagyobb finnugor nyelvésze”. Csepregi Márta tehát a steinitzi hagyomány folytatója lett a szegedi egyetemen abban is, hogy a nyelvészeti kutatást párhuzamosan művelte a folklorisztikaival. Ez tökéletes harmóniában volt választott kutatási témájával: az uráli nyelvek többsége, a zömmel Szibériában beszélt szamojéd és obi-ugor nyelvközösségek is mind folklorisztikus kultúrák, csak az Európában beszélt rokon népeknek, az önálló államiságra jutott finneknek, észteknek és magyaroknak, kisebb mértékben az oroszok közé beékelődött, történeti szempontból nézve az oroszok lakta területek körbevett rokon népeknek, mariknak, mordvinoknak, udmurtoknak, komiknak van ún. „magas” kultúrája, de a folklórnak ezeknél a népeknél is különleges státusza van, amiről az olyan folkloristáknak köszönhetően értesülhettünk többek között, mint Elias Lönnrot (1802–1884), Ilmari Krohn (1867–1960), Bartók Béla (1881–1945) és Kodály Zoltán (1882–1967).

Csepregi Mártát mint diákot ismertem meg a szegedi Finnugor Tanszék fiatal asszisztenseként. A nyenyec népköltészet nyelvéről tartottam speciális kollégiumot, amelynek rajta kívül még egy hallgatója volt, Márta egyetemista társa és barátnője, Dugántsy Mária. Örömmel emlékszem vissza ezekre az órákra, hogy milyen nagy segítséget jelentett nekem két érdeklődő hallgató gondolataim tisztázásában.

Csepregi Márta atyai hagyományként már egyetemre jövele előtt megismerkedett a finn nyelvvel. Természetesnek mondható, hogy finn

nyelvi tanulmányainak gyarapítására minél előbb hosszabb finnországi tartózkodásra törekedett, amit egy tízhónapos ösztöndíj elnyerésével 1977–78-ban sikerült is elérnie. Később 1984 és 1990 között a Helsinkii Egyetem magyar lektoraként működött. Azután egy évtizeddel később, 2000 és 2002 között pedig ugyanott a magyar nyelv és irodalom vendégprofesszora volt. A lektori és vendégprofesszori tevékenység kétirányú kultúraközvetítés: a finneknek a magyar, a magyaroknak a finn nyelvet és kultúrát közvetíti. Csepregi Márta egyetemi jegyzetként jelentette meg munkáját, *A finn mint rokonnyelv* c. kötetet (Tankönyvkiadó, Budapest, 1985), és finnországi működésének eredménye finn nyelvű magyar nyelvtana is, valamint társszerzővel írt nyelvkönyvei (Gerevich-Kopteff, Éva – Csepregi Márta: *Unkaria suomalaisille*. Finn Lectura, Helsinki, 1990; Gerevich-Kopteff, Éva – Csepregi Márta: *Lisää unkaria suomalaisille*. Finn Lectura, Helsinki, 1991; Csepregi Márta: *Unkarin kielioppi*. Finn Lectura, Helsinki, 1991). Ezek a művek Csepregi Márta pedagógusi munkásságának részei.

Forma szerint kutatóként kezdte pályáját diplomája megszerzése után a Hajdú Péter vezette akadémiai kutatócsoportban Szegeden 1974-ben, amelynek vele és Domokos Péterrel együtt én is tagja voltam. A kutatócsoportot rövidesen Budapestre helyezték át, miután Hajdú Pétert, a kutatócsoport vezetőjét az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatójává nevezték ki. A kutatócsoport 1975 és 1977 között az ELTE Finnugor Tanszéke mellett működött, az azt követő évben pedig beolvadt az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályába. Csepregi Márta pedagógusi elhivatottságának engedett, amikor megpályázta az ELTE Finnugor Tanszékére meghirdetett adjunktusi állást, amit 1979. január elsejével el is nyert. Aktív tanári pályáját itt futotta meg, amit tanszékvezetőként 2015-ben fejezett be.

Fordított népmeséket és mondákat nganaszából és osztjából a Móra Ferenc Kiadónak a *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák II.* (Budapest, 1984) c. kötetbe. Finn és magyar irodalmi műveltségéről tanúskodnak utószavai (pl. Eeva Joenpelto: *Huzatos esztendőök*. Európa, 1984) és könyvismertetései (pl. Väinö Kaukonen: *A magyar népköltészet Finnországban*. In: Barátok, rokonok. Európa, 1984: 189–192).

Az oktatással rokon, finnugor vonatkozásban különösen fontos tevékenység az ismeretterjesztés, amit Csepregi Márta magas színvonalon művelt Finnországban és Magyarországon. A magyar nyelvet és kultúrát ismertette az *Uralilaiset kansat* ([Uráli népek], WSOY, Helsinki, 1991) c. kézikönyv *Unkarilaiset* [Magyarok] c.

fejezetében. A Csepregi Márta szerkesztette *Finnugor kalauz* (Medicina Könyvkiadó, 1998) idehaza képviseli munkásságának ezt a vonulatát. Számos cikket írt az *Élet és Tudomány*ba a legkülönbözőbb finnugor témákról (finn, mordvin tárgyi néprajz, osztják életmód) a 90-es években.

Kutatóként hamar rátalált az életpályáját meghatározó témára, az osztják igenevek gazdag világára. Orosz szakos részképzését 1973–74-ben Leningrádban töltötte, és arra használta föl, hogy a Herzen Intézetben tanuló osztják diákoktól anyagot gyűjtsön szakdolgozatához, ami az 1974-es tanév második szemeszterére el is készült *Keleti osztják igeneves szerkezetek* címmel. Doktori disszertációja ugyanennek a témának a kibővített változata, amely a *Nyelvtudományi Közlemények* két egymást követő számában jelent meg 1978-ban és 1979-ben (*Keleti osztják igeneves szerkezetek I-II. Nyelvtudományi Közlemények* 80: 31–53 és *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 273–301). Csepregi Márta osztják igenevekkel kapcsolatos részletes kutatásainak két momentumát emelem ki. Az egyik a hatalmas területen szétszóródó osztják nyelvjárások areális jellemzőit érinti, amit leegyszerűsítve úgy lehetne jellemezni, hogy az Ob folyása mentén dél, illetve kelet felől észak felé haladva egyszerűsödnek, úgy is mondhatnánk, paramétereik száma csökken. Csepregi Márta eredményeit a hantik lakóterületéhez közelebb élő novoszibirszki iskola kutatóinak, E. V. Kovgannak és N. B. Koskarjovának kutatásai igazolják. Ez az észak felé tapasztalható egyszerűsödés összefüggésben állhat az oroszoknak az Ob folyásiránya mentén az osztjákok lakta területekre való, a XIX. század végétől fölgyorsuló behatolásával, amit a korábbi szintetikus jellegű mondattani sajátosságokat fölváltó (orosz eredetű) analitikus mondatszerkezetek elterjedése is megmutat.

Ugyanennek a kontaktológiai jelenségnek fonológiai vetületéről szól Csepregi Márta egy 2009-es helsinki konferencián tett megállapítása: „Az egész hanti nyelvterület tekintetében igen jellemző változás a laterális spiráns *l*-ek *t*-vé válása. Ez a változás a XIX. század végén még csak a déli hanti nyelvjárásokban ment végbe, de fokozatosan terjedt az Ob mentén mind északi, mind keleti irányban. Talán csak egy tünet a sok közül, de elgondolkoztató, hogy a *t*-ző nyelvjárások előbb-utóbb kihálnak. Az, hogy az asszimilációnak leginkább kitett területen terjednek, talán nem véletlen: a *-t*- egy olyan hangot vált fel, mely hiányzik az orosz hangrendszerből, furcsa, idegen. Gyermekekothonban

felnőtt hantik mondták el, hogy azért kezdtek el *t*-t ejteni az *ɫ* helyén, hogy ne keltsenek feltűnést, amikor hantiul beszélnek. A szurguti nyelvjárásban a *t*-zés logopédiai probléma is: a sokkal nehezebb artikulációjú *ɫ* helyett ejtik a beszédhibás hantik. Mivel azonban mind az *ɫ*, mind a *t* igen terhelt a hanti nyelvben nemcsak a tőszavakban, hanem a grammatikai morfémákban is, a *t*-zéssel óhatatlanul olyan sok homonim alak jön létre, ami már akadályozza a megértést, a kommunikációt. Ha pedig egy nyelv érthetlenné válik, akkor egy idő múlva leszoknak a használatáról” (The very highly connected nodes in the Ob-Ugrian networks. *MSFOu* 258. Helsinki, 2009). Csepregi Márta olyan homonim alakokra utalt előadásában mint *taw* ’tavasz’, ill. ’ló’ (< *ɫaw*), *kutem* ’házam’, ill. ’halam’ (< *kuɫem*) és a jelenség magyarázatára, vagy inkább mentségére jegyzi meg később, hogy „a nyelvi kontaktusok esetében tehát előfordulhat, hogy a presztízsnyelv fonetikájához idomul a kisebbségi nyelv” (Csepregi Márta szóbeli közlése).

E rövid bekezdés szinte epigrammatikus tömörséggel foglalja össze a veszélyeztetett kis nyelvek elenyészésének szomorú útját. A „gyermekotthonban felnőtt gyerekek” kitétel a hagyományos család széthullásáról tanúskodik, továbbá arról, hogy a gyermekotthonban az egykor virágzó családi nyelv mint süllyed le a titkos nyelv státuszába, amit aztán a hantiul beszélő gyerekek tovább rombolnak azzal, hogy egy nehezen ejthető hangot (*ɫ*) a magasabb presztízssű orosz nyelv hangjával (*t*) helyettesítenek, „hogy ne keltsenek feltűnést”, ami maga is a rejtőzés gesztusa. Mindehhez járul még ráadásul az oroszul való nyelvi kontaktus következményeként az *ɫ* mint logopédiai probléma: hanti környezetben az *ɫ* volt a norma, és a helyette ejtett *t* a normától való eltérés, orosz környezetben a helyzet épp ennek a fordítottja, *t* lett a norma és *ɫ* lett a normától való eltérés. Metaforikusan azt is mondhatnók, hogy az *ɫ* helyett ejtett *t*-vel „kapott léket a hanti nyelv hajója”.

Az igenevek és az igék közti különbségek egyik kristályosodási pontja az ún. *nem-szemtanúsági múlt* vagy *mód*, amit *narratív múlt*nak, angolul *evidentiality*nek neveznek, s ami oppozícióban áll a *szemtanúsági múlt*tal, az oroszul *očevidnost*-nak nevezett múlt idővel. Csepregi Márta osztjakológiai munkásságának sarkalatos műve, az *Evidentiality in Dialects of Khanty* éppen erről szól (*Linguistica Uralica* 50 (3) 2014: 199–211). A melléknévi igenév *nem-szemtanúsági, narratív múlt idő*, pontosabban *mód értéke* az északi

hanti nyelvjárásokban (Obdorszk, Szinja, Kazim) megmaradt, ami a kelet-európai–szibériai areában széles körben elterjedt modális különbségtételnek köszönhető, amely megkülönböztet reális és virtuális (Helimzskij terminológiájában inferenciális vagy latentív módú, mesebeli, hallomás utáni) eseményeket, cselekményeket. Ez adja a folklorisztikus világképet meghatározó nézet alapját: van reális világ, és van a mese világa, mindkettő valóságos, de a kettő nem keverhető össze. Csepregi Márta kutatásai rávilágítottak, hogy az északi hanti nyelvjárásokban a participiális eredetű alakoknak a nem-szemtanúsági szemlélet múlt ideje mellett van jelen idejű realizációja is: a *-t* participiumi képzős alakok jelen idejű értékűek, az *-m* képzővel ellátottak múlt idejű értékűek. Mint a szerző megállapítja munkásságának egy 1995. április 5-én kelt gépelt összefoglalásának 2. lapján, „[a] keleti nyelvjárásokban az ilyen állítmányú alakok csak a dalokban fordulnak elő, a beszélt nyelvben nem”.

A nem-szemtanúsági szemlélet megvan a mariban, a mordvinban, az udmurtban és a komiban is, legtöbbször participiális alakokkal kifejezve. A szibériai rokonyelvekben, az obi-ugor és szamojéd nyelvekben ez a különbségtétel közönséges jelenség, és az észak-kelet-európai nyelvek hasonló jelenségeivel együtt areális jellemzőként értékelhető (ld. a megfelelő fejezeteket a Daniel Abondolo szerkesztette *The Uralic Languages* c. kötetben [Routledge, London and New York, 1998]).

Végső soron ide vezethető vissza a két magyar igei múlt is: eredetileg az uráli eredetű *-a*, *-e*, *-á*, *-é* (<PU *i) volt a reális múlt idő, az igenévi eredetű *-tt*, *-t* a virtuális, a mesebeli múlt idő jele. Csak amikor a magyar kiszakadt ebből az areából, kezdett a kettő közti különbség elmosódni abból következően, hogy levetkezte ezt a kelet-európai–szibériai areára jellemző folklorisztikus kultúrát, és engedett az írásbeliséggel érkező latin összetett igeidők és aspektusok bonyolult hálózata nyomásának.

Csepregi Mártától tanultam azt az egész nyelvi fölfogásomat alapjaiig megvilágító tételt, hogy a medvénekek tanúsága szerint a vogulok (manysik) és az osztjákok (hantik) tisztában vannak azzal, hogy a „képes beszéd” az emberi nyelv sajátossága, és azért használják a medve „jelenlétében”, mert a medve csak az „egyenes beszédet” érti. Ezzel összhangban áll Jeremy Bentham (1748–1832) angol filozófus gondolata, akinek *Theory of Fictions* c. munkáját idézi Roman Jakobson (1896–1982): „A fiktív egységek a nyelvnek – és csakis

annak – köszönhetik létüket, ezt a képtelen, ugyanakkor mégis nélkülözhetetlen létet[...] A nyelvi fikciókat nem szabad sem a tényekkel összetéveszteni”, sem a nyelvész valamiféle alkotó képzelőerejének tulajdonítani – teszi hozzá Jakobson. (Hang – Jel – Vers. 2. bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest 1972: 279). Csepregi Márta állításának közvetett bizonyítéka, amit Beljavszkijt idézve (aki G. Savrov berjozovi körorvosnak az osztjások vallási életéről gyűjtött adataira hivatkozik) Munkácsi Bernát közöl: „Az osztjások istenségnek tekintik a *medvét* és a *farkast* is [...]. Az osztjások szent és félelmetes dolognak tartják a *medve* vagy *farkas bőrére tett esküt*, melynél semmiképpen sem mernének hazudni, vagy az esküt megszegni” (Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény I: CLXI). George Lakoff és Mark Johnson művének, a kognitív nyelvészetet megalapító *Metaphors we live by* (1980) c. kötetnek is alaptétele, hogy az emberi nyelv inherensen metaforikus. A hantik és a manysik, és hozzátehetem, hogy a folklorisztikus kultúrájú többi rokon nép és nem-rokon nép is tudta, hogy a „képes beszéd” (a költészet, a találós kérdések, a tréfák, a humor nyelve) oppozícióban áll az esküvel hitelesített „törvénnyel”. És erre a tudásra vet új fényt József Attila, amikor azt írja: „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd”.

Mint fentebb említettem, az obi-ugor vagy szamojéd nyelvek kutatója szükségszerűen folklorista is kell legyen. Csepregi Márta a VIII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Jyväskylä-ben 1995-ben tartott előadását (*Linguistic Features of Surgut Ostyak Bear-Feast Songs*) fentebb már idézett tudományos önéletrajzi írásában így foglalta össze: „Szekcióelőadásomban a költői nyelvnek a beszélt nyelvtől eltérő sajátosságait veszem sorra. Elsősorban a töltőelemekkel foglalkozom, melyeknek célja a tagolás, s ez három szinten történik: fonológiai, szintaktikai és tartalmi szinten. Ezek közül a szintaktikai tagolás a legérdekesebb: a jelentését vesztett szó mindig az ige vagy igenév után áll, segítve az eligazodást a több éneksoron keresztül folytatódó, laza szerkezetű mondatban”. A töltőelemek megléte a költői nyelvben szintén areális sajátosság, az obi-ugor nyelvek mellett a szamojéd nyelvekben is közönséges jelenség (ld. Helimcsik, Je. A. 'Глубинно-фонологический изосиллабизм ненецкого стиха', *JSFOu* 82, 223-68., valamint P. Simoncsics 'Un parallélisme ouralien: l'explétif *ngey* (*ngæy*) de la diction poétique samoyède iourak et le morphème syntaxique -É du hongrois' *Les langues ouraliennes*

aujourd'hui. Approche linguistique et cognitive. Sous la direction de M.M.Jocelyne Fernandez-Vest, Paris, 2005: 381–390).

Csepregi Márta kutatói motivációját nagymértékben erősítette a Szovjetunió 1991-es összeomlásával megnyíló lehetőség a terepmunkára. A korábban emberfeletti teljesítménynek számító szibériai utak előtt ledőltek a korábbi szovjet bürokrácia állította korlátok, ettől kezdve „csak” az utak finanszírozása jelentett gondot. 1992-től kezdve Csepregi Mártának szinte évenként sikerült kisebb-nagyobb gyűjtőutakat tenni a szurguti hantik között. A terepmunka újabb dimenziókat nyitott meg szűkebb szakmánkban, korábban csak „betűnyelvészetre” volt lehetőség – egy önfeláldozó terepmunkás kivételével. Schmidt Éva (1948–2002) a hanti mitológia és medvekultusz nagyhírű kutatója volt, akinek alapos finnugor nyelvészeti ismeretei voltak, s aki még a szovjet időkben rendíthetetlen elszántsággal elérte, hogy eljusson a hantik közé. Ugyanezzel az elszántsággal sikerült kutatóközpontot szerveznie a Szovjetunió összeomlása után az Alsó-Kazim menti Beloarszkij városában (Északi Osztyák Folklór Archívum) a kazimi osztjások nyelvének és kultúrájának művelésére és megőrzésére. Hatalmas és rendezett gyűjteményt hagyott hátra, amelynek Magyarországra hozatalával az MTA Csepregi Mártát bízta meg, aki hozzáértéssel és a hanti hagyományt megillető tapintattal látott feladatához, aminek eredményeképpen a Schmidt Éva gyűjtötte gazdag hagyaték másolatokban idehaza van, s áll szolgálatára a jövő kutatóinak.

Csepregi Márta emberi tulajdonságait, figyelmességét, együttműködő természetéből következő türelmességét, s az élet nehézségein átsegítő humorérzékét a sors megjutalmazta, amikor kiváló mesterekkel ajándékozta meg, akik később barátai lettek. Ilyen volt elsősorban Hajdú Péter (1923–2002), aztán az amerikai Robert Austerlitz (1923–1994), az obi-ugor népköltészet mintaadó kutatója, Finnországban Mikko Korhonen (1936–1991), a lapp nyelv és a finnugor nyelvészet széles látókörű kutatója, és a Finn Akadémia jóvoltából szakmánk ottani bölcs adminisztrátora. Szegeden egyetemi társa és barátja volt Dugántsy Mária (1948–2011), aki a mordvin folklór és irodalom kutatójaként élt és tanított Uppsalában, és ilyen volt a kései barát, Vértes Edit (1919–2002), akinek Debrecenben őrzött hagyatékát, Karjalainen keleti hanti anyagának földolgozását és elemzését Csepregi Mártának adatott befejezni. Ez utóbbi hatalmas munka arra figyelmeztet bennünket, hogy a nyelvvel való foglalatosság, bármely

nyelvről legyen is szó, az emberlétnél nagyobb léptékű tevékenység, akár az idő folyásával párhuzamosan, a jövő felé fordulva, akár visszafelé, a múltba tekintve nézzük. Ez a fölismerés attól kap különös megvilágítást, hogy a Csepregi Márta kutatta hanti nyelv más rokon és nem-rokon szibériai nyelvekkel együtt ún. veszélyeztetett nyelv, amelyet, ha a gyorsuló posztindusztriális fejlődés folytán megőrizni már nem lehet is, legalább emlékét, emlékeit megőriznünk kötelesség. Ahogy az élővilágban a biodiverzitás fönntartása, úgy a nyelvek világában a glottodiverzitás fönntartása, de legalábbis a beléje vetett remény ébrentartása emberhez méltó életünk föltétele. Mindazok a nyelvészeti ismeretek, amiket kutatásai során föltárt (evidencialitás, a laterális spiráns *l*-t fölváltó *t* problémája, az ember „képes beszéde”, amit a medve nem ért meg szemben a „egyenes beszéddel”, a költői nyelv töltőelemei) az emberi nyelv végtelen gazdagságának bizonyítékai maradnak akkor is, ha ez a hanti nyelv (s vele együtt még sok más rokon és nem-rokon nyelv) kihal. E nyelvek jövőjének kulcsa, hogy miképp lesznek képesek fönntartani a gyakorlati élet nyelvének és a kultúra, a folklór nyelvének egyensúlyát, és ha ez az egyensúly a „képes beszéd” és az „egyenes beszéd” között felborul az utóbbi, a posztindusztriális világ gyakorlati nyelve javára, amit a presztízisnyelv, az orosz nagy fölénnyel képvisel, akkor e nyelvek, s az emberiség bennük megőrzött kulturális hagyománya (mítoszok, mesék, dalok) csak muzeális emléktárgyakként fognak fönnmenni, aminek előkészítése és gondozása a nyelvész és folklorista feladata ma is, és még inkább az lesz a jövőben. A hanti nyelv dokumentálásában, megőrzésében Csepregi Márta a gyűjtésével, illetve a nyelvtani leírásokkal elévülhetetlen érdemeket szerzett. Hanti tanulmányainak oktatási célú összefoglalása *Szurguti osztyák chrestomathiája*, ami 1998-ban jelent meg a *Studia uralo-altaica* (Supplementum 6) sorozat tagjaként. 2015-ben keleti hanti gyűjtéseit Oroszországban is kiadta (*Сказки и рассказы сургутских ханты. Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок*), s ezt egy szintén oroszul kiadott szurguti hanti grammatika követte (*Сургутский диалект хантыйского языка. Hanti-Manszijszk: Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок. 2017*).

Csepregi Márta egész pályája a szolgáló emberé, ami atyai öröksége. Pozícióit nem maga kereste, mindig a feladatok keresték meg őt, amit kellő alázattal teljesített, akár tudományos, akár oktatói feladatokról lett legyen szó. Amikor mesterem és negyed századon át hivatali főnököm,

Hajdú Péter 1996-ban nyugdíjba ment, Csepregi Márta, látván „elárvult” állapotomat, nemzetközi kapcsolatait fölhasználva nagylelkűen engem ajánlott maga helyett a Norvég Tudományos Akadémia *Institute for Advanced Study* szibérianisztikai programjának féléves ösztöndíjára 1998–1999-ben. Nem mulaszthatom el megemlíteni azt sem, hogy amikor közös mesterünk, Hajdú Péter meghalt 2002 őszén, temetésén elmondott beszédem közlését szakmánk első számú folyóiratának főszerkesztője elutasította, mondván, hogy „személyes hangú sírbeszédnek keressél más fórumot”. Csepregi Márta, akit a folyóirat „hivatalosan” kért föl a nekrológ megírására, átélte helyzetemet és írásába együttérzően belefoglalta az én beszédemet is, így jelenhetett meg mégis „személyes hangú írásom” *Ugyanaz másként* címmel a *Nyelvtudományi Közlemények* 100. számában (*Hajdú Péter- emlékkönyv*) 2003-ban.

Csepregi Márta szűk szakmán túli két mesteréről és barátjáról is hadd emlékezzek még meg itt: Szőke György (1935–2008) és Han Anna (1943–2019) mindketten orosz irodalom tanárai voltak Csepregi Mártának Szegeden. Van valami sorsszerű abban, hogy Szőke György annak a Gaudiopolisnak volt a menedékes polgára, amelynek alapítója és mentora az az evangélikus lelkész Sztehlo Gábor volt, aki Csepregi Márta édesapjának, Csepregi Bélának volt munka- és bajtársa egy emberségesebb világ létrehozásának reményében. Szőke György az orosz romantika, Puskin és Lermontov avatott szakértője volt a szegedi egyetemen. Han Annával, a nemzetközi híró Paszternák-kutatóval Csepregi Márta moszkvai ösztöndíjas korában került közeli barátságba 1984-ben. Szőke Györgytől és Han Annától, a XIX–XX. századi orosz irodalom és kultúra avatott szakértőitől olyan ismeretekanyagra tett szert Csepregi Márta, amely közvetett módon ugyan, de nagy segítségül szolgált az 1991 után kezdődő szibériai terepmunkájához, e nélkül a kulturális háttér nélkül ugyanis az orosz társadalom és kultúra peremvidékén élő népek megismerése lehetetlen lett volna.

Szomorú végignézni a halott mesterek, barátok és pályatársak emlékoszlopain, amelyek Csepregi Mártáéval együtt sokunk pályáját szegélyezik. E nevek ugyanakkor mégis megidéznek, hogy időben és térben milyen tágas, élményekben és ismeretekben mennyire gazdag pályát futott be Csepregi Márta, amit áttekintünk is örömmel. Várjuk és bízunk benne, hogy az eljövendő évek tovább gazdagítják Csepregi Márta munkásságát és általa szakmánkat, az uralisztikát, és általában az egyetemes nyelvtudományt, benne az antropológiai nyelvészetet.

Dr. Csepregi Márta és a hanti nyelv szurguti dialektusának kutatási problémái

A hanti nyelv keleti dialektusának kutatási problémái, amihez a szurguti nyelvjárás is tartozik, régóta ismeretesek. Különösen élesen szembesült ezekkel a problémákkal Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin, az obi-ugorok nyelvének első hanti származású tudós-dialektológusa.

1945 után, visszatérve a Nagy Honvédő Háborúból a békés életbe, Nyikolaj Ivanovics a hanti nyelv keleti nyelvjárásának tanulmányozása során számos problémával szembesült.

1. A Vah menti, a vaszjugani és a szurguti hantiktól gyűjtött nyelvi anyag teljes hiánya mind a folklór, mind a mindennapi beszéd területén.

2. A fent nevezett hantik lakóhelyeihez való hozzáférhetetlenség

a.) a keleti hantik, különösen a Vah mentiek és a Szurgut környékiek lakóhelyei az adminisztratív központoktól több száz kilométerre találhatók;

b.) utak és közlekedési rendszerek hiánya a keleti hantik lakóhelyeire;

c.) a keleti hantik szétszórta éltek, vagyis külön szálláshelyeken, egy-három család közösen, a többiektől több tíz, vagy akár száz kilométerre;

d.) A 20. század 60-as éveitől a keleti hantik lakhelyén télen főleg rénszarvas vagy kutya által vontatott szánnal, esetleg lovas szekérrel, nyáron pedig különféle evezős csónakokkal közlekedtek.

3. Míg a 19. század végén, 20. század elején a hantik északnyugati és déli csoportjaihoz külföldi kutatók is eljutottak, addig a keletiekhez gyakorlatilag senki nem utazott.

Ilyen körülmények között kezdte el N. I. Tyerjoskin a keleti hantik mindennapi beszédének és folklórkincsének mintáit gyűjteni. Néhány évvel később Nyikolaj Ivanovics az összegyűjtött anyaggal Leningrádba érkezett, hogy befejezze posztgraduális tanulmányait, amelyeket a háború alatt meg kellett szakítania.

A 20. század 80-as éveinek végén és a 90-es évek elején már sokkal jobb volt a közlekedés a keleti hantikhoz: megjelentek az utasszállító hajók, motoros hajók, csónakmotorok, lánctalpas terepjárók, valamint

AN-2 repülőgépek és helikopterek. Vasútvonalakat raktak le, az állatok által kitaposott ösvényeket útburkolattal látták el, megjelentek az olajipari települések, városok, mint pl. Nyeftyejuganszk, Szurgut, Nyizsnyevartovszk, Kogalim és mások.

Ugyanakkor a Vah folyó mentén elkezdett csökkenni a vahi nyelvjárást beszélők száma Kolek-Jegantól egészen az Urjevi csatornáig, beleértve Kargaszok és Alekszandrovo környékét is. A Vaszjugan mellett élők teljesen megváltoztatták az életmódjukat, ami semmiben sem különbözik a mai oroszok, tatárok, ukránok és más Szibériába költözött emberek életétől.

A hanti nyelv szurguti nyelvjárása is megszenvedte az elmúlt évtizedeket: senki sem beszél már a baliki nyelvjárást (Bolsoj, Malij és Szuhoj Balik folyó, a Gnyiloy Agan és a Csöuszkinó folyók), a karkatyjevi nyelvjárást (Karkatyjev folyó, Bolsoj és Malij Varjogan), melyek mind a szurguti nyelvjárás részei.

Volt egy dialektus, amelyet azok a szurguti hantik beszéltek, akik az Ob mentén éltek Lokoszovo falutól a Szahal folyóig. Napjainkban már senki sem beszél az. Személy szerint kérdeztem végig az olyan családok képviselőit, akik egykor az Ob és annak csatornáit mentén éltek: a Puhlenkinékat, Pagiljevékát, Szajgatinékat, Katyeszovékát, Ganzsejevékát. Sajnos egyik családban sem beszélnek már hantiul.

A szurguti hantit már csak a Ljamin, Pim, Tromagan, Agan, Kis-Jugan és Nagy-Jugan mentén élők beszélik. A szurguti nyelvjárást a Gyemjanka, Numto, Pjaku-to és Nadim környékére költözött lakosság beszéli még.

A szalimi nyelvjárásra Lempino faluból még néhányan emlékeznek, de nagyon kevesen. Amint az Ny. I. Tyerjoskin műveiből ismert, a szalimi nyelvjárás összekapcsolta a hanti nyelv keleti, déli és középső-obi nyelvjárásait.

Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskinon kívül a szovjet tudományos akadémián senki sem foglalkozott a hanti nyelv keleti nyelvjárásaival. A Hanti-Manysi Autonóm Körzet minden szellemi, személyi és pénzügyi forrását az irodalmi hanti nyelv megalkotására fordították, először a középső-obi nyelvet véve alapul, majd a kazimi nyelvjárás alapján, anélkül, hogy figyelembe vették volna a hanti nyelv többi nyelvjárásának és dialektusának kutatását. Noha már léteztek szurguti nyelvjáráson írt tankönyvek az általános iskolák számára, ezek azonban komoly kutatás és tudományos indokolás nélkül íródtak. Bár Honti László tudományos munkái az 1970-es évek közepén már megjelentek,

ezek a cikkek nem voltak hozzáférhetőek az idegen nyelveket nem beszélő helybéli közönség számára, mivel német, angol és magyar nyelven jelentek meg.

A 20. század 80-as éveinek végén, a 90-es évek elején ilyen állapotban találta Csepregi Márta a hanti nyelv szurguti dialektusát.

Ez a bátor, a kényelmes életkörülményekhez szokott nő a Szurguti régióba érkezve azonnal a hantik hagyományos életének sűrűjében találta magát, egy meglehetősen kényelmetlen szálláshelyen, amely körül csak erdő, mocsarak és szarvasok találhatók. Az utazással kapcsolatos nehézségek ellenére Márta és munkatársai, Lázár Katalin és Kerezsi Ágnes, a hanti nyelv szurguti dialektusát beszélőinek legtávolabbi lakóhelyeire utaztak, volt, amikor gyalog, volt, amikor szánon, volt, amikor motorcsónakon, szúnyogokkal, púposszúnyogokkal és böglyökkel küzdve. De rokonaim érezték Csepregi Márta őszinte vágyát, hogy ne csak a hanti nyelv néhány paradigmáját tárja fel, hanem hogy megtanuljon beszélni is ezen a nyelven a házigazdáival, a szurguti nyelvjárást beszélőkkel. És a hantik, különösen Ivan Sztjepanovics Szopocsin családja, segített neki ennek a kiejtésben és nyelvtani formákban egyaránt nehéz nyelvnek az elsajátításában.

A szurguti terepmunkák után visszatérve Magyarországra, Mártának meg kellett fejtenie és le kellett fordítania a gyűjtött nyelvi anyagot. Olyan segítőkre akadt a szurguti hantik között, akik jól beszélték a szurguti nyelvjárást, de annak írott változatát nem ismerték, mivel ahogy most, úgy akkor is kívül estek a keleti nyelvjárások (szurguti, vahi, vaszjugani) a Hanti-Manysi Autonóm Körzet hivatalos nyelvtudományának érdeklődési körén.

Csodálom Márta szervezői tehetségét, eltökéltségét, és azon vágyát, hogy ne csak tanulmányozza a hanti nyelv szurguti dialektusát, hanem az ebben a témában felhalmozott tudását más embereknek is átadja. A szurguti nyelvjárásról angolul és németül számos tudományos cikke jelent meg. A nyelvjárással kapcsolatos monográfiái pedig magyar és orosz nyelven olvashatók. Ezen monográfiák és cikkek alapján, Csepregi Márta tudományos eredményeire támaszkodva lehetővé vált tankönyvek, szótárak, kézikönyvek, szépirodalmi művek írása ezen a nyelvjáráson. Tehát az Orosz Föderáció határain kívül egy egész iskola jelent meg a hanti nyelv szurguti dialektusának tudományos kutatására.

Hogyan sikerült Mártának meggyőznie a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem képviselőit arról,

hogy meg kell tanítani a hallgatókat a szurguti nyelvjárás alapjaira, nem tudom, amikor az összes többi nyelvész a hanti nyelv északnyugati nyelvjárásának tanulmányozására törekedett. Csak azt tudom, hogy az északnyugati nyelvjárások, különösen a kazimi nyelvjárás helyzete is katasztrofális: az utolsó előtti, ha nem az utolsó olyan hantik élnek napjainkban, akik még beszélnek az északnyugati nyelvjárásokat. A Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra kormánya több évtizede a kazimi nyelvjárás újjáélesztésére törekszik, téve azt a hanti nyelv egészének zászlaja alatt, de az eredmény gyakorlatilag csaknem a nullával egyenlő. Véleményem szerint ahhoz, hogy a nyelv újjáélesztési programja sikeres legyen, meg kell változtatni az újjáélesztés módszereit, beleértve a kazimi nyelvjárását is, és át kell venni más országoktól a nyelv újjáélesztése terén szerzett pozitív tapasztalataikat. Csak azt nem értem, hogyan lehet egy irodalmi nyelvet egyik napról a másikra létrehozni anélkül, hogy figyelembe vennének számos nyelvi tényezőt, beleértve a szorosan összefüggő nyelvjárásokat. Nem értem, hogyan lehet figyelmen kívül hagyni a saját dialektusukat beszélő emberek bármely csoportjának nyelvét, akiket ezáltal megfosztanak az írott nyelv megtanulásának lehetőségétől, ahogyan ez a szurguti dialektus esetében is történik.

A szurguti nyelvjárást beszélő hantik, felnőttek és gyerekek egyaránt, a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben hatalmas területen szétszórva élnek: laknak a Szurguti, Nyeftejuganszki, Nyizsnyevartovszki, Belojarszki megyékben; a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet területén: itt a Nadim folyó mentén és a Pjaku-tó vidékén, de élnek a Tyumenyi területen is az Uvati megyében. A szurguti hantik, különösen a gyerekek az olyan településeken, mint Russzkinszkaja, Ugut, Ljamina, Tromagan, Muravlenko, Uvat a saját nyelvjárásukon próbálnak írni, de nem sok sikerrel. Például megpróbáltak létrehozni egy „Tromagani Csillagocskák” című iskolai újságot, sőt még egy azonos nevű gyermeklapot is, sikertelenül. Ennek több oka is van. Megemlítek néhányat. Először is a hanti nyelvtanárok nem kapnak elméleti felkészítést a szurguti dialektusból. Az oktatásért felelős hivatalos személyek ezt fölöslegesnek tartják. Szerintük a hanti nyelvtanároknak elég, ha a kazimi nyelvjárás elméletét ismerik. Noha a szurguti és a kazimi rokon nyelvjárások, a gyakorlatban teljesen különböző, önálló nyelvek, amelyeknek saját fonetikájuk, nyelvtani felépítésük, saját szókészletük van. És még ráadásul a hanti származású bürokraták is azt a nézetet vallják, hogy a kazimi nyelvjárást kell

elsősorban megmenteni, mert feledésbe merül. A szurguti nyelvjárás pedig manapság még él. Sok felnőtt és gyerek beszél rajta Nyugat-Szibériában.

Mindezek a szurguti nyelvjárás fentebb felsorolt problémái (és mások is) ismertek voltak Csepregi Márta előtt, attól kezdve, hogy a szurguti hantik földjére lépett. Nemcsak a hanti nyelv szurguti dialektusának tanulmányozásában végzett felbecsülhetetlen munkát, hanem a szurguti hanti nyelv tudományos iskolájának létrehozásában is. Márta a tudósok egész csoportjából egyedülként nem félt belefogni egy ismeretlen nyelv tanulmányozásába, és számos más embert is magával ragadni, akik az egyik kevésbé tanulmányozott dialektus – a szurguti – tanulmányozásának problémái iránt érdeklődtek. Óriási köszönet ezért a hatalmas szellemi teljesítményért Csepregi Mártának.

Oroszból fordította: Kerecsi Ágnes

Tabula gratulatoria

1. Jeremej Danyilovics Ajpin
2. Antal M. Gergely
3. Asztalos Erika
4. Bába Laura
5. Bácsi Enikő
6. Bakró-Nagy Marianne
7. Balázs Géza
8. Balázs Renáta
9. Balicza Klára
10. Bárány Borbála
11. Bárth János
12. Bartha Csilla
13. Benedek Nóra
14. Bereczki András
15. Bereczki Maija
16. Bereczki Urmas
17. Bíró Bernadett
18. Bodó Csanád
19. Lena Borise
20. Czentnár András
21. Csúcs Sándor
22. Darvas Anikó
23. Debnár Lilla
24. Dékány Éva

25. Dömötör Adrienne
26. Duray Zsuzsanna
27. Dyekiss Virág
28. Egey Emese
29. Egyed Emese
30. É. Kiss Katalin
31. F. Gulyás Nikolett
32. Fancsaly Éva
33. Farkas Tamás
34. Fejes László
35. Ferenczy Zsanett
36. Forrai Kristóf
37. Ulla-Maija Forsberg
38. Gadó György
39. Ekaterina Georgieva
40. Gyiana Vasziljevna Geraszimova
41. Gerevich-Kopteff Éva
42. Riho Grünthal
43. Gugán Katalin
44. Szvetlana Sziliversztovna Gyinyiszlamova
45. Haader Lea
46. Halm Tamás
47. Eila Hämäläinen
48. Hatvani Flóra
49. Havas Ferenc
50. Hegedűs Veronika

51. Sampsa Holopainen
52. Honti László
53. Horváth Csilla
54. Horváth László
55. Horváth Laura
56. Olga Ignatyjeva
57. Oleszja Joszifovna Jakubovics (Szopocsina)
58. Janurik Boglárka
59. Janurik Tamás
60. Tatyjana Jefremova
61. Juhász Dezső
62. Ljudmila Nyikolajevna Kajukova
63. Outi Karanko
64. Kelemen Ivett
65. Keresztes László
66. Kerezsi Ágnes
67. Leila Kimmel
68. Reet Klettenberg
69. Klima László
70. Irmeli Kniivilä
71. Galina Rudolfovna Kongyina
72. Korompay Klára
73. Kovács András
74. Kovács Magdolna
75. Kovács Ottília
76. Kozmács István

77. Kubínyi Kata
78. Kugler Nóra
79. Juha Kuokkala
80. Kűű Anita
81. Johanna Laakso
82. Ladányi Mária
83. Saarni Laitinen
84. Yrjö Lauranto
85. Lázár Katalin
86. Laila Lehikoinen
87. Ildikó Lehtinen
88. Jyri Lehtinen
89. Heini Lehtonen
90. Fedoszja Makarovna Lelhova
91. Madas Edit
92. Madas Katalin
93. Mády Katalin
94. Harri Mantila
95. Markó Alexandra
96. Virpi Masonen
97. Maticsák Sándor
98. Molnár Zoltán
99. Molnár Bodrogi Enikő
100. Mus Nikolett
101. Nagy Ildikó
102. Nagy Katalin

103. Nagy Zoltán
104. Németh Dániel
105. Németh Szilvia
106. Pirkko Nuolijärvi
107. Jaana Nykänen
108. Jevdokija Andrejevna Nyomiszova
109. Szofja Vlagyimirovna Onyina
110. Oszkó Beatrix
111. Panka Erzsébet
112. Agrafena Szemjonovna Peszikova
113. Pap Kinga Marjatta
114. Pomozi Péter
115. Larisza Ponomarjeva
116. Pusztay János
117. Raitsits Tivadar
118. Richly Gábor
119. Zoja Sztjepanovna Rjabcsikova
120. Rubovszky Éva
121. Ruttkay-Miklián Eszter
122. Tiina Rүүtmaa
123. Janne Saarikivi
124. Sirkka Saarinen
125. Salánki Zsuzsanna
126. Sárosi Zsófia
127. Schön Zsófia
128. Tõnu Seilenthal

129. Simon Gábor
130. Simon Valéria
131. Simoncsics Péter
132. Sipos Mária
133. Sipócz Katalin
134. Sirató Ildikó
135. Jari Sivonen
136. Sachiko Sosa
137. Minna Suni
138. Sütő Eszter
139. Heine Sveistrup Jensen
140. Szabó Ditta
141. Szentgyörgyi Rudolf
142. Szeverényi Sándor
143. Vitalij Szigiljetov
144. Szíj Enikő
145. Sziráki Zsófia
146. Valentyina Nyikolajevna Szolovar
147. Jozsif Ivanovics Szopocsin
148. Julija Szpesilova
149. Szőke (Bolotova) Natália
150. Anne Tamm
151. Tar Ibolya
152. Anna Tarvainen
153. Tátrai Szilárd
154. Terbe Erika

155. Tillinger Gábor
156. Timár Bogáta
157. Tolcsvai Nagy Gábor
158. Tóth Szilárd
159. Eva Toulouze
160. Marija Kuzminyicsina Vagatova
161. Matti Vainio
162. Vándor Anna
163. Varga Judit
164. Várkonyi Flóra
165. Jelena Vegyernyikova
166. Vépy Enikő
167. Vígh József
168. Susanna Virtanen
169. Vladár Zsuzsa
170. Anyiszja Nyikolajevna Volkova
171. Zaicz Gábor

Hivatkozások a kötet *Mi fán terem a nyelvrokon? c. egységéhez*

- Abondolo, Daniel (szerk.) (1998), *The Uralic languages*. Routledge, London.
- Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett (2017), Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Budapest–Piliscsaba*. 30–62.
- Bárcki Géza (1980), *A magyar nyelv múltja és jelene. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991–92, *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berezcki Gábor (1998), A török nyelvek hatása a magyarra. In: Rédei Károly – Kiss Gabriella – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Berezcki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Uralisztikai tanulmányok 8. Kel-Print, Budapest*. 207–216.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2016), Manysi nyelvről – manysi nyelven. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.), *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia: Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia - Marosvásárhely, 2016. szeptember 7-9. - előadásaiból*. Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), Kolozsvár. 283–293.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2017), Ditransitivity in the Mansi language from typological perspective. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 41. 25–43.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (2019), Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 29–44.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. *Budapesti Finnugor Füzetek* 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. (<http://finnugor.elte.hu/BUFF/22/BUFF22.pdf>)
- Csepregi Márta (2012), Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 61–94.
- Csepregi Márta (2019), Kontaktusjelenségek az észak-nyugat-szibériai nyelvi areában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 4. Pázmány Péter Katolikus*

- Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Budapest–Piliscsaba. 77–102.
- Csepregi Márta – Gugán Katalin (2020), On clausal subordination in Surgut Khanty – with implications for Proto-Uralic. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna (eds.), *Yomas symyn nékve vortur etpost samyn patum: Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 42–60.
- Dékány Éva – Gugán Katalin – Tánzos Orsolya (2020), Contact-induced change in Surgut Khanty relative clauses. *Folia Linguistica: Acta Societatis Linguisticae Europaeae* 54: 1–43.
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila (2018), *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. PPKE BTK, Piliscsaba.
(<https://mersz.hu/e-gerstner-hegedus-fejezetek-a-magyar-nyelv-tortenetebol>)
- F. Gulyás Nikolett (2018), Ditranzitív szerkezetek a keleti hantiban: a mə-’ad’ ige. In: Kenesei István – Bakró-Nagy Marianne (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXX*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–95.
- Filchenko, Andrey (2006), The Eastern Khanty locative-agent constructions. A functional discourse-pragmatic perspective. In: Lyngfelt, Benjamin – Solstad, Torgrim (eds.), *Demoting the Agent. Passive, middle and other voice phenomena*. John Benjamins, Amsterdam. 47–82.
- Filchenko, Andrey 2007. *A Grammar of Eastern Khanty*. Rice University, Houston. (Doctoral dissertation.) (<http://hdl.handle.net/1911/20605>)
- Fox, Anthony (1995), *Linguistic reconstruction: An introduction to theory and method*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Gerstner Károly (2018), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–128.
- Gugán Katalin – Csepregi Márta – Hegedűs Veronika (2018), Nem igei állítmányú mondatok a szurguti hantiban. In: Kenesei István–Bakró-Nagy Marianne (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXX*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 133–155.
- Gugán Katalin – Sárosi Mária (2017), Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. 9. kötet. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 77–94.

- Gulya János (1966), *Eastern Ostyak chrestomathy*. Indiana University, Bloomington.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hock, Hans Henrich – Brian Joseph (2009), *Language History, Language Change, and Language Relationship*. 2nd edition. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Honti, László (1993), *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kallio, Petri (2012), The non-initial-syllable vowel reductions from Proto-Uralic to Proto-Finnic. In: Hyttiäinen, Tiina–Jalava, Lotta–Saarikivi, Janne–Sandman, Erika (eds.), *Per Urales ad Orientem. Iter polyphonicum multilingue*. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 163–175.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The passive in Ob-Ugrian. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 203. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Liimola, Matti, 1963. *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen: Flexion der Nomina 1*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Nikolaeva, Irina (1999), *Ostyak*. Lincom Europa, Muenchen–Newcastle.
- Onyina, Szofia (2009), *Szinjai hanti társalgási szótár (nyelvtani vázlattal és szójegyzékkel)*. Budapest.
(<http://finnugor.elte.hu/BUFF/20/Szinjaitarsalgas.pdf>)
- Onyina, Szofia (2011), *Szinjai hanti szövegek*. Budapesti Finnugor Füzetek 21. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
(<http://finnugor.elte.hu/BUFF/21/BUFF21.pdf>)
- Pystynen, Juho (2020), Notes on Proto-Mansi word-final vocalism. In: Holopainen, Sampsa–Kuokkala, Juha–Saarikivi, Janne–Virtanen, Susanna (eds.), *Yomas symyn nékve vortur etpost samyn patum: Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 249–261.
- Riese, Timothy (2001a), *Historische Nominalderivation des Wogulischen*. *Studia Uralica* 10. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden. 60–125.
- Riese, Timothy (2001b), *Vogul*. Lincom Europa, Munich.
- Ruttkay-Mikláián, Eszter (2009), *Szinjai hanti mesék*. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 186–209.

- Sammallahti, Pekka (1998), *The Saami languages. An introduction.* Kárášjohka: Davvi Girji.
- Schmidt Éva (2008), *Serkáli osztják chrestomathia.* Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Schön, Zsófia (2017), *Postpositionale Konstruktionen in chantischen Dialekten.* Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität, München.
- Sipos, Mária (2013), *Északi hanti: nyelvjárási kontinuum vagy nyelvjáráscsoportok?* *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 251–258.
- Sipos, Mária (2019), 2 in 1 - A színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopulájáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei.* 10. kötet. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 299–310.
- Sipos, Mária (2020), *Egzisztenciális mondatok a hanti nyelv kazimi nyelvjárásában.* *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 189–214.
- Sipőcz, Katalin (1999), *The semantic study of body-part terminology in Uralic languages.* *Finnish-ugrische Forschungen* 55: 59–92.
- Sipőcz, Katalin (2003), *Testrésznevek grammatikalizálódása a vogulban.* In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére.* Budapest. 363–371.
- Sipőcz, Katalin (2006), *A testrésznevek szerepe az érzelmek nyelvi kifejezésében a manysiban.* *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 117–128.
- Sipőcz, Katalin (2015), *Negation in Mansi.* In: Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds.), *Negation in Uralic Languages.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 191–219.
- Sosa, Sachiko (2017), *Functions of morphosyntactic alternations, and information flow in Surgut Khanty discourse.* University of Helsinki, Helsinki. PhD dissertation.
<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/183285/FUNCTION.pdf?sequence=1>
- Szabó Dezső (1904), *A vogul szóképzés.* *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 417–443.
- Zhivlov, Mikhail (2014), *Studies in Uralic vocalism III.* *Journal of Language Relationship* 12: 113–148.

Hivatkozások a kötet *Élet Szibéria nyugati végein c.* egységéhez

- Adm. Gubernatora НМАО [Адм. Губернатора ХМАО] (2008),
Взаимоотношения Жителей Традиционного Природопользования
Регионального Значения и Компаний – Недропользователей.
Коренные Народы – Традиционное Природопользование.
<http://www.adhmao.ru/people/prirpol.htm>.
- Adm. Gubernatora НМАО [Адм. Губернатора ХМАО] (2010a), Итоги
Работы Агропромышленного Комплекса Ханты Мансийского
Автономного Округа – Югры за 2009 год. Сельское Хозяйство.
<http://www.adhmao.ru/economic/selhos/frame.htm>.
- Adm. Gubernatora НМАО [Адм. Губернатора ХМАО] (2010b),
Коренные Малочисленные Народы Ханты-Мансийского
Автономного Округа: Общие Сведения. Официальный Веб-Сайт
Органов Государственной Власти Ханты-Мансийского
Автономного Округа – Югры.
<http://www.adhmao.ru/people/frame.htm>.
- Adm. Surgutskogo rajona [Адм. Сургутского района] (2010), О районе
/ Развитие Оленеводства. Сайт Администрации Сургутского
Района. [http://www.admsr.ru/?m\[pages\]&pid=16892](http://www.admsr.ru/?m[pages]&pid=16892).
- Ajrin, E. D. (1996), *Indianer Rußlands. Gesellschaft für bedrohte Völker.*
- Ajrin, E. D. [Айпин, Е. Д.] (1990), Ханты, или Звезда Утренней Зари.
Молодая гвардия, Москва.
- Ajrin, E. D. [Айпин, Е. Д.] (1997), Клюквинка и травяная косичка.
ИКАР, Москва.
- Ajrin, E. D. [Айпин, Е. Д.] (1998), У гаснущего очага : повесть в
рассказах о верованиях, обычаях, обрядах и преданиях народа
ханты (остяков) Обского Севера. Средне-Уральское книжное
издательство, Екатеринбург.
- Ajrin, E. D. [Айпин, Е. Д.] (1999), Как выжить коренным народам
Югры? In: Айпин, Е. Д. (сост.), Обские угры на пороге третьего
тысячелетия. Учредительного Съезда Коренных Народов Севера
Ханты-Мансийского Автономного Округа. Полиграфия, Ханты-
Мансийск. 16–17.
- Balzer, Marjorie Mandelstam (1999), *The Tenacity of Ethnicity: A
Siberian Saga in Global Perspective.* Princeton University Press,
Princeton.

- Bardina, R. K. [Бардина Р. К.] (2009), Обские и нижнесосьвинские манси: этносоциальная история в конце XVIII – начале XXI века. Издательство СО РАН, Новосибирск.
- Bardina, R. K. [Бардина Р. К.] (2010), Материалы по этносоциальной истории обских и нижнесосьвинских манси: в XX – начале XXI века. Издательство СО РАН, Новосибирск.
- Baulo, A. V. – Kulemzin, V. M. [Бауло, А. В. – Кулемзин, В. М.] (2005), Мировоззрение и культовая практика хантов. In: Народы Западной Сибири: Ханты. Манси. Селькупы. Ненцы. Энты. Нганасаны. Кеты. Наука, Москва. 166–183.
- Bíró Bernadett (2004), A vogul rokonságnevek rendszere és morfológiai felépítése. Nyelvtudományi Közlemények 101: 32–56.
- Boglár, Lajos – Papp, Richárd (2007), A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bogojavlenskij, D. D. [Богоявленский, Д. Д.] (2018), Демография народов Севера России в начале XXI. столетия. Учебный Центр Коренных Народов Севера.
<http://csipn.ru/glavnaya/actual/4117#.X5QE20dxc2w>
- Bol'shanik, P. V. [Большаник, П. В.] (2008), Уровни Антропогенной Нагрузки и Эколого-Географическое Районирование Территории ХМАО-Югры. Вестник томского государственного университета 317: 253–257.
- Broz, Ludek (2007), Pastoral Perspectivism: A View from Altai. Inner Asia 9/2: 291–310.
- Buganov, A. A. [Буганов, А. А.] (2006), Медико-социальные аспекты коренного малочисленного населения Ямальского Региона. In: Научный вестник. Выпуск 4 (41): 8–10.
- Bugrov, D. V. [Бугров, Д. В.] (ред.) (1994), Древний город на Оби: История Сургута. Издательство Тезис, Екатеринбург.
- Černecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1939), Фратриальное устройство обско-югорского общества. Советская этнография 1939/2: 20–42.
- Černecov V. N. [Чернецов, В. Н.] (1959), Представления о душе у обских-угров. Труды Института этнографии, новая серия 51: 114–156.
- Csepregi Márta (1997), Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez. Magyar Nyelv 93: 446–451.
- Csernyecov, V. N. (1949), Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Néptudományi Intézet, Budapest.

- Dudeck, Stephan (2009), *Siberian Reindeer Pastoralism and Challenges Facing Reindeer Herders in Western Siberia*. *Indigenous Affairs* 3–4 (3): 60–70.
- Dunin-Gorkavič, A. A. [Дунин-Горкавич, А. А.] (1904), *Тобольский Сѣвер. Этнографический Очерк Местных Инородцев*. Vol. 1. Тип. В. Киршбаума, С.-Петербург.
- Eriksen, Thomas Hylland (2008), *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs.
- Ернухова, О. Д. [Ерныхова, О. Д.] (2003), *Казымский мятеж: об истории казымского восстания 1933-1934 гг. Сибирский хронограф*, Новосибирск. <https://elibrary.ru/item.asp?id=19726697>.
- Fëdorova, E. G. [Фёдорова, Е. Г.] (2010), *Национальные общины средней Сосвы и их создатели*. In: Пивнева Е. А. (ред.), *Этнокультурное наследие народов Севера России: К юбилею д.и.н. проф. Соколовой З.П.* Российская Академия Наук, Москва. 203–210.
- Forsyth, James (1992), *A History of the Peoples of Siberia. Russia's North Asian Colony 1581-1990*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Glavackaja, E. M. [Главацкая, Е. М.] (2005), *Религиозные традиции хантов, XVII—XX вв.* Российская Академия Наук, УрО, Екатеринбург – Салехард.
- Glavackaja, E. M. [Главацкая, Е. М.] (2006), *Уральская Экспедиция Приполярной Переписи 1926–1927 гг.: История организации*. *Уральский Исторический Вестник* 13: 187–96.
- Glavatskaya, Elena (2006), *Khanty Society and Gender Relations*. In: Jarvenpa, Robert – Brumbach, Hetty Jo (eds), *Circumpolar Lives and Livelihood: A Comparative Ethnoarchaeology of Gender and Subsistence* 79. University of Nebraska Press, Lincoln – London.
- Golovněv, A. V. [Головнёв, А. В.] (1993), *Касум-ëх: Материалы для обоснования проëкта этнической статусной территории*. Этнографическое Бюро, Шадринск.
- Golovněv, A. V. [Головнёв, А. В.] (1993), *Историческая типология хозяйства народов Северо-Западной Сибири*. НГУ, Новосибирск.
- Golovněv, A. V. [Головнёв, А. В.] (1995), *Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров*. УрО РАН, Екатеринбург.
- Grant, Bruce (1995), *In the Soviet House of Culture: A Century of Perestroikas*. Princeton University Press, Princeton.

- Golovnev, A. V. – Osherenko, Gail (1999), *Siberian Survival: The Nenets and Their Story*. Cornell University Press, Ithaca.
- Haknazarov, S. N. [Хакназаров, С. Х.] (2003), *Коренные малочисленные народы в условиях интенсивной эксплуатации энергетических ресурсов ХМАО: состояние и перспективы*. Издательство Томского Университета, Томск.
- Haramzin, T. G. – Harjullina, N. G. [Харамзин, Т. Г. – Харюллина Н. Г.] (1998), *Социально-экономическое развитие обских угров на этапе перехода к рыночным отношениям*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Harjuši, G. P. [Харючи, Г. П.] (2001), *Традиции и инновации в культуре ненецкого этноса*. Издательство Томского Университета, Томск.
- Hizreeva, G. A. [Хизреева, Г. А.] (2008), *Профессиональные сообщества мигрантов-мусульман в Западной Сибири*. Этнографическое Обозрение: 82–88.
- Hristoforova, O. B. [Христофорова, О. Б.] (2006), *Интерпретации молчания: речевой этикет народов Севера в заметках путешественников и по данным фольклора*. *Arbor Mundi*. 12: 82–104.
- Isaeva, T. A. [Исаева, Т. А.] (2008), *Особенности этнокультурной интеграции ханты*. In: Исаева Т. А. (ред.), *Интернет-конференция Сибирь в академических и музейных исследованиях*. Сургутский Краеведческий Музей, Сургут.
http://skmuseum.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=217#met
- Jakobij, A. I. [Якобий, А. И.] (1896), *Угасание инородческих племен Тобольского Севера*. *Живая Старина* 6, III/IV: 267–76.
- Jernsletten, Johnny-Leo L. – Klokov, Konstantin (2002), *Sustainable Reindeer Husbandry*. Centre for Saami Studies, University of Tromsø, Tromsø.
- Karapetova, I. A. – Kitova, L. Ju. [Карапетова, И. А. – Китова, Л. Ю.] (2006), *Раиса Павловна Митусова. Археология, этнография и антропология Евразии* (1): 153–59.
- Kerezi, Ágnes (2008), *Változások és hagyományok a városi és falusi hantik életében*. In: Pomozi Péter (szerk.): *Navigare humanum est...* Pustay János hatvanadik születésnapjára. *Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest*. 94–102.

- Kerezsi, Ágnes (2011), *Adaptáció és/vagy asszimiláció. Társadalmi és kulturális változások a hantiknál. Néprajzi Értesítő* 93: 37–53.
- Klokov, Konstantin (2007), *Reindeer Husbandry in Russia. International Journal of Entrepreneurship and Small Business* 4 (6): 726–84.
- Korovin, I. E. [Коровин, И. Е.] (2004), *Всегда вместе. История и действительность коренных жителей Приобья (Историко-Краеведческий Материал). Уральский рабочий, Екатеринбург.*
- Kulemzin, V. M. – Lukina, N. V. [Кулемзин, В. М. – Лукина, Н. В.] (1992), *Знакомьтесь: Ханты. Наука, Новосибирск.*
<http://groh.ru/map/hant/hant.html>.
- Leete, Art (2004), *On the Religious Aspects of West-Siberian Peoples' Resistance Movements against the Soviets During the 1930s. In: Firnhaber, R. P. – Leete, A. R (eds), Shamanism in the Interdisciplinary Context. Brown Walker Press, Boca Raton. 272–286.*
- Leete, Art [Лее́те, Арт] (2004), *Казымская война: восстание хантов и лесных ненцев против советской власти. Vali Press, Tartu.*
- Ljarskaja, E. V. [Лярская, Е. В.] (2010), *Женщины и тундра. Гендерный сдвиг на Ямале? Антропологический форум* 13: 3–38.
- Mandelstam-Balzer, Marjorie (1999), *The Tenacity of Ethnicity A Siberian Saga in Global Perspective. Princeton University Press, New Jersey.*
- Martynova, E. P. [Мартынова, Е. П.] (1998), *Очерки истории и культуры хантов. Новые исследования по этнологии и антропологии. Российская Академия Наук, Москва.*
- Martynova, Yelena (2001), *Reindeer Herding as a Possibility for Maintaining Ethnic Traditions in the Modern Environment (the Ob-Ugrian Experience). In: Leete, Art – Sikka, Toivo – Tammaru, Ivi (eds), Cultural Identity of Arctic Peoples. Pro Ethnologia 11; Arctic Studies 5. Eesti Rahva Muuseum, Tartu. 67–76.*
- Myskova, E. V. [Мыскова, Е. В.] (2016), *Левиафан: дискурсивная зависимость от нефти. От ресурса к метонимии и обратно. Сибирские исторические исследования* 4: 83–107.
- Nagy Zoltán (2007), *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugáni hantiknál (Kultúrák keresztútján 6.). MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L' Harmattan Kiadó, Budapest.*
- Nagy Zoltán (2015), *Szibéria néprajza és a város. Akik kimaradtak az összefoglalókból. In: Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk.),*

- Érdekes nyelvészet. JATEPress, Szeged. 57–72. <http://ling.bibl.u-szeged.hu/erdekes/05-NagyZ.pdf>
- Naumov, P. N. [Наумов, П. Н.] (1974), Приобщение малых народов обского севера к социалистической культуре. Вопросы Истории 1: 31–43.
- Novikova, N. I. [Новикова, Н. И.] (2014), Охотники и нефтяники. Исследования по юридической антропологии. Наука, Москва.
- ОАО NPC Monitoring [ОАО НПЦ Мониторинг] (2005), Территории традиционного природопользования Ханты-Мансийского Автономного Округа – Югра в период 1992–2004 гг. Департамент по вопросам малочисленных народов Севера ХМАО–Югры – ОО Спасение Югры – ООО Издателский Дом АКВА-ПРЕСС, Екатеринбург.
- Oswald, Ingrid – Viktor Voronkov (2003), Licht an, Licht Aus! „Öffentlichkeit“ in Der (Post-) Sowjetischen Gesellschaft. In: Rittersporn, Gábor T. – Rolf, Malte – Behrends, Jan C. (eds), Sphären von Öffentlichkeiten in Gesellschaften Sowjetischen Typs. Zwischen partei-staatlicher Selbstinszenierung und kirchlichen Gegenwelten. Peter Lang Verlag GmbH, Frankfurt am Main. 37–64.
- Perevalova, E. V. – Karačarov, K. G. [Перевалова, Е. В. – Карачаров, К. Г.] (2006), Река Аган и её обитатели. Студия «ГРАФО», Екатеринбург – Нижневартовск.
- Perevalova, E. V. [Перевалова, Е. В.] (2019), Обские угры и ненцы Западной Сибири: этничность и власть. Институт археологии и этнографии, СО Российской Академия Наук, Санкт-Петербург. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=20aa294a72016d44cc47ce29b061e030>.
- Perevalova, E. V. [Перевалова, Е. В.] (2009), «Красная» колонизация обского севера: революционные преобразования и этничность (1917–1930-е гг.). Уральский Исторический Вестник 2 (23): 125–33.
- Resikova, A. S. [Песикова, А. С.] (2000), Взаимоотношения техногенной и аборигенной цивилизации. In: Сборник научных трудов Сургутского государственного университета Вып. 6, ч. 2. 19–23.
- Pimanov, A. S. – Pijukov, A. N. [Пиманов, А. С. – Пиюков, А. Н.] (1999), Волнения коренного населения на Казыме в 1930 – 1933 годах. Ежегодник Тюменского Областного Краеведческого Музея 1998: 75–90.

- Ruttkay-Miklián Eszter (2007), A színjai hanti rokonsági terminológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 181–212.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2009), A forrásoknál. Reguly Antal adatai az Urálban élő népek kapcsolatairól (Az urali nyenyecéről). In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Tanulmányok a finnugrisztika és a nyelvtörténet köréből I.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 69–103.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2012), Testi-lelki rokonság: A színjai hantik rokonsági csoportjai (Kultúrák keresztútján; 17). L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2014), „Amikor a láb elnehezül...” A színjai hantik tisztaságkonceptiója. L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- Sárkány Mihály (1990), Nő és férfi a manyszi mitológiában és a valóságban. In: *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva* (Történelem és Kultúra 5.). MTA Orientalisztikai Munkaközösség, Budapest. 90–101.
- Sárkány Mihály (1997), Rokonsági rendszerünk alakulásának néhány kérdése. In: Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és Néprajz.* Balassi Kiadó, Bp. 33–47.
- Schmidt Éva (1990), Az obi-ugor mitológia és a medvetisztelet. *Ethnographia* 101: 149–193.
- Šiškov, M. K. – Kormušin, M. Ju. [Шишков, М. К. – Кормушин, М. Ю.] (2010), Ханты-Мансийский Автономный Округ – Югра Административно-Территориальное Деление (АТД) за 2007 год. Территориальное устройство России. http://terrus.ru/cgi-bin/allrussia/v3_index.pl?act=reg&id=86.
- Slezkine, Yuri (1992), From Savages to Citizens: The Cultural Revolution in the Soviet Far North, 1928–1938. *Slavic Review* 51/1: 52–76.
- Slezkine, Yuriy (1994), Arctic Mirrors. Russian and the Small Peoples of the North. Cornell University Press, Ithaca – London.
- Sokolova, Z. P. – Stepanov, V. V. [Соколова, З. П. – Степанов, В. В.] (2007), Коренные малочисленные народы Севера. Динамика численности по данным переписей населения. *Этнографическое обозрение* 5: 75–95.
- Ssorin-Chaikov, Nikolai V. (2003), *The Social Life of the State in Subarctic Siberia.* Stanford University Press, Stanford.
- Stammler, Florian (2011), Oil without conflict? The anthropology of industrialisation in northern Russia. In: Behrends, Andrea – Reyna,

- Stephen P. – Schlee, Günther (eds.), *Crude domination: an anthropology of oil*. Berghahn, New York. 243–269.
- Taagepera, Rein (2000), *A finnugor népek az Orosz Államban*. Osiris, Budapest.
- Vahtin, N. [Вахтин, Н.] (1993), *Коренное население крайнего севера Русской Федерации*. Издательство Европейского дома, Санкт-Петербург.
- Veršinin, E. V. [Вершинин, Е. В.] (2004), *Челобитные Аборигенного Населения Сургутского Уезда (XVII в.)*. In: Исаева, Т. А. (ред.), *Западная Сибирь: Прошлое, Настоящее, Будущее*. Сборник Научных Статей. Диорит, Сургут. 53–64.
- Veršubskaja, G. G. – Kozlov, A. I. [Вершубская, Г. Г. – Козлов, А. И.] (2006), *Связанная с алкоголем смертность коренного населения севера Западной Сибири*. 12-16 июня 2006г. Материалы 1-я и 2-я книги тезисов. Новосибирск.
http://www.ict.nsc.ru/ws/show_abstract.dhtml?ru+125+9063.
- Vértés Edit 1990. *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vivieros De Castro, Eduardo (1998), *Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism*. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4/3: 469–88.
- Wiget, Andrew – Balalaeva, Olga (1997), *Black Snow: Oil and the Khanty of Western Siberia*. *Cultural Survival Quarterly* 20: 2–31.
- Wiget, Andrew – Balalaeva, Olga [Вигет, Эндрю – Балалаева, Ольга] (2014), *Нефть, маргинализация и восточные ханты*. *Сибирские исторические исследования* 4: 38–72.